Corint
ISTORIE

Sheila Fitzpatrick

STALINISMUL DE FIECARE ZI

Viața cotidiană în Rusia Sovietică a anilor 1930

Sheila Fitzpatrick

STALINISMUL DE FIECARE ZI

viața cotidiană în Rusia sovietică a anilor 1930

Coordonatorul colecției
ALEXANDRU JIPA-TEODOROS

Sheila Fitzpatrick

STALINISMUL DE FIECARE ZI

Viața cotidiană în Rusia sovietică a anilor 1930

Traducere din limba engleză de Alina Popescu

Prefață de Sorin Antohi

Corint
ISTORIE

SHEILA FITZPATRICK este istoric specializat în istoria contemporană a Rusiei. De origine australiană, a cunoscut consacrarea științifică în Statele Unite ale Americii. Printre altele, a fost președinta American Association for Slavic and East European Studies și coeditor al publicației *The Journal of Modern History* (1996–2006). În 2002, Fundația Melon i-a acordat distincția „Distinguished Achievement Award". Multă vreme a predat istoria la Universitatea din Chicago, iar în prezent este profesor la Universitatea din Sidney. Dintre lucrările sale amintim *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (1994), *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (1992), *The Russian Revolution* (deja cu trei ediții, prima în 1982–1983), *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932* (1979), apărute la edituri occidentale prestigioase.

Redactare: Dragoș Dodu
Corectură: Elena Bițu
Tehnoredactare computerizată: Mihaela Ciufu
Design copertă: Dan Mihalache
Ilustrație copertă: Liderul sovietic Iosif Stalin (1879–1953) plimbându-se pe stradă, fotografie de G. Petrusov. © Getty Images

SHEILA FITZPATRICK, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times - Soviet Russia in the 1930s*

ISBN 978-606-8723-79-2

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
FITZPATRICK, SHEILA
Stalinismul de fiecare zi / Sheila Fitzpatrick ; trad.: Alina Popescu ; pref.: Sorin Antohi. - București: Corint Books, 2016
Conține bibliografie.
Index
ISBN 978-606-8723-79-2

I. Popescu, Alina, trad (trad.)
II. Antohi, Sorin (pref.)

94(47)

Această carte a apărut cu sprijinul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc. Conținutul volumului nu reprezintă obligatoriu poziția oficială a Institutului.

Prefaţă

Stalinopolis: viaţa urbană în Rusia anilor 1930

La şaptesprezece ani de la apariţie, o carte occidentală despre viaţa urbană în Rusia de acum opt-nouă decenii este tradusă în româneşte. Succintele mele note liminare îşi propun să faciliteze, prin examinarea contextelor sale de emergenţă şi o reflecţie asupra conţinutului (nu un rezumat sau o reluare perifrastică), recepţia acestei lucrări la noi. Textul meu începe cu o prezentare a autoarei şi a carierei sale, continuă cu rememorarea primirii cărţii originale, se opreşte puţin la conceptul de *eccezionale normale* (pentru a-l testa în analiza „normalităţii excepţionale" din stalinism), se încheie cu rapide reflecţii pe teren românesc.

Autoarea: viaţă, operă, contexte

Sheila Fitzpatrick, născută pe 4 iunie 1941 la Melbourne, s-a format acolo până la licenţă, a studiat, lucrat şi trăit în Marea Britanie şi Statele Unite (cu multe stagii de cercetare în Uniunea Sovietică şi Rusia) timp de o jumătate de secol, pentru a se întoarce în 2012 ca profesoară la respectabila sa *alma mater*. În cele cinci decenii de *peregrinatio academica*, Fitzpatrick a făcut un doctorat (terminat în 1969) la colegiul oxonian St Antony's, fondat în 1950 după modelul american *area studies* – legat de urgenţele şi perspectiva Războiului Rece, desigur, dar având

în Marea Britanie o puternică tradiţie de studii coloniale –, a rămas la Londra (1969–1972) cam în aceeaşi paradigmă, în calitate de cercetătoare la School of Slavonic and East European Studies (inaugurată cu o prelegere a lui Masaryk în 1915, când prăbuşirea imperiilor continentale – Otoman, Rus, Austro-Ungar, German – devenea plauzibilă), pentru a face apoi o lungă şi strălucită carieră ca profesoară la University of Chicago, un mediu preponderent conservator.

Puţini ştiu la noi că Australia a avut şi are o intensă viaţă intelectuală, multă vreme o prelungire a celei britanice, dar emancipată treptat, începând cu perioada interbelică, printr-o imigraţie europeană puternică şi, cel puţin în parte, deja formată în Lumea Veche (mulţi evrei, inclusiv est-europeni, care fugeau de nazism; britanici, desigur; apoi italieni şi alţii). În ultimele decenii, Australia şi-a urmat traseul globalizării printr-o imigraţie din Asia de Sud-Est şi din alte spaţii, dar în primul rând prin americanizare, ca pretutindeni pe planetă. În acest cadru complex, Sheila Fitzpatrick a crescut în admiraţie faţă de tatăl ei, remarcabilul istoric economic, publicist şi activist civic laburist Brian Fitzpatrick, unul dintre cei care au întemeiat în 1935 Australian Council for Civil Liberties. Autoarea evocă această experienţă la maturitatea târzie, într-o frumoasă carte de amintiri şi introspecţie, *My Father's Daughter: Memories of Australian Childhood* (Melbourne University Press, 2010), din care aflăm că plecarea ei la Oxford însemna cumva şi despărţirea de iluziile radicale ale tatălui său şi ale cercului acestuia. În Australia exista desigur şi contraponderea conservatoare, atât în cultură, cât şi în ideologie şi politică. Mi-ar plăcea să citesc o analiză contrastivă a celor două curente şi viziuni despre lume, poate după ce vechiul meu prieten Martin Krygier, eminent jurist şi politolog australian cu publicaţii

importante asupra postcomunismului est-european, va spune povestea cercului din jurul revistei *Quadrant*, înființată în 1956 de un grup în care un rol central îl juca tatăl său, Henry Richard Krygier – imigrant polonez evreu, comunist în tinerețe, devenit anticomunist după Marile Epurări staliniste din 1937–1938 și după pactul Ribbentrop-Molotov, emigrat în Australia și devenit inițiatorul secției australiene a celebrului Congress for Cultural Freedom, editoarea revistei amintite. Iată deci că războaiele culturale ale secolului trecut s-au purtat și la antipozi. Până și fenomenul pelerinajelor în Uniunea Sovietică a atins Australia, așa cum aflăm în detaliu din volumul colectiv *Political Tourists: Travellers from Australia to the Soviet Union in the 1920s-1940s*, coordonat de Fitzpatrick și Carolyn Rasmussen (Melbourne University Press, 2010), utilă întregire a unei literaturi secundare din care cel puțin mărturiile călătorilor voluntari „în viitor", cum se numeau cândva (în Utopia se ajungea de regulă accidental, printr-un naufragiu), ar merita citite (românii ar vedea că nu l-a ajutat să se adapteze la stalinism nici plasticitatea identitară aparent infinită a lui Panait Istrati, pusă memorabil în scenă în scrierile lui literare). Pe plan istoriografic și analitic, rămâne indispensabilă excelenta lucrare din 1981 a lui Paul Hollander, el însuși izbăvit deja, la emigrarea din Ungaria, după eșecul Revoluției din 1956, de orice tentație utopică: *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society* (în URSS, China lui Mao, Cuba lui Castro).

Opera autoarei s-a constituit și a evoluat în timp, începând cu cartea bazată pe teza de doctorat, *The Commissariat of Enlightenment. Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, 1917–1921* (Cambridge University Press, 1970), bine primită de specialiști. Sheila Fitzpatrick a continuat să publice, cu succes și influență crescânde. Rețin aici doar cărțile

de autor şi coordonate, deşi au avut un impact cel puţin la fel de important studiile, articolele, conferinţele şi comunicările, precum şi activitatea didactică: volumul colectiv *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931* (Indiana University Press, 1978); monografia *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932* (Cambridge University Press, 1979); sinteza, prima dintr-o serie care se adresează şi publicului nespecialist, *The Russian Revolution* (Oxford University Press, 1982/3, cu ediţii revăzute în 1994 şi 2007); volumul colectiv (coordonat împreună cu Alexander Rabinowitch şi Richard Stites) *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture* (Indiana University Press 1991); monografia *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (Cornell University Press, 1992); pandantul volumului de faţă, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (Oxford University Press, 1994); volumul colectiv (coordonat împreună cu Robert Gellately), *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989* (University of Chicago Press, 1997); cartea tradusă acum în româneşte, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (Oxford University Press, 1999); volumul colectiv (coordonat împreună cu Yuri Slezkine), *In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War* (Princeton University Press, 2000); volumul colectiv, excelentă combinaţie de bilanţ şi perspective, *Stalinism: New Directions* (Routledge, 2000); colecţia de studii, cele mai multe republicate, în care Fitzpatrick, adoptând decis viziunea lui Erving Goffman despre identitate, dar nu fără ecouri ale preocupărilor similare (impostură, identităţi feminine etc.) ale admirabilei Natalie Zemon Davis, revine la temele educaţiei și mobilităţii sociale, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in*

Twentieth-Century Russia (Princeton University Press, 2005); în fine, o carte de acum tipică pentru occidentalii care, lucrând pe teren în blocul sovietic, au fost urmăriți de serviciile secrete (Katherine Verdery scrie acum o carte mai personală, inspirată de experiența ei și de reflectarea acesteia în Arhiva CNSAS, și a semnat deja o abordare mai teoretică a temei, *Secrets and Truth: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police*, CEU Press, 2013 – bazată simbolic pe Conferințele Natalie Zemon Davis pe care le-am înființat alături de Gábor Klaniczay și Yehuda Elkana la CEU), cu alt ecou din Natalie Zemon Davis, *A Spy in the Archives* (Melbourne University Press, 2013).

Titlurile și subtitlurile menționate mai sus configurează un întreg program savant, existențial și etic ale cărui dimensiuni civice și educative sunt evidente. Mai mult, așa cum am încercat să sugerez până aici, lucrările semnate de Sheila Fitzpatrick se înscriu într-un univers intelectual, teoretic, metodologic, moral și politic mai vast decât sovietologia, putând deci interesa și cititorii ori specialiștii cu alte interese și competențe. Privită în plan strict istoriografic, opera autoarei se înscrie în vasta mișcare de înnoire teoretică și metodologică lansată în anii 1960 sub impulsul marxismelor revizioniste, într-o atmosferă de scepticism față de ideologiile radicale, dar înainte de colapsul complet al metanarațiunilor/metateoriilor. Această atmosferă a făcut posibilă, pe de o parte, resurecția și afirmarea unor tradiții interbelice precum Școala de la *Annales*, care, prin întemeietori vizionari ca Bloch, Hauser și Febvre, precum și prin continuatori geniali ca Fernand Braudel și mai tinerii Duby, Goubert, Mandrou, Chaunu și Le Goff, mutase deja accentul istoriografiei de la eveniment la structură, mentalitate și *longue durée*, de la politică și diplomație la societate, cultură și economie, de la națiune la grupul mic și la individ, respingând în general analiza de clasă a marxismului tradițional, căutând

alte concepte şi obiecte de studiu, deschizându-se, după exemplul german, către noile ştiinţe sociale. Pe de altă parte, anii 1960 marcau apariţia unor domenii novatoare care continuau, prin acelaşi dialog cu ştiinţele înrudite, în special cu antropologia culturală şi studiile lingvistice-literare-culturale (aflate în mare avânt). Amintesc dintre domeniile noi (cu numele lor din diverse ţări, uneori aparent calchiate, dar mereu adaptate şi modificate, pentru a semnala caracterul transnaţional al fenomenului) numai câteva, relevante pentru discuţia noastră: *nouvelle histoire* (practic, a treia generaţie *Annales*), *history from below*, *microstoria*, *Alltagsgeschichte*. (Cititorul român interesat are la dispoziţie din 1999 o bună sinteză pe această temă, *Istorie şi teorie socială* – tradusă de Cosana Nicolae, postfaţată de mine şi apărută în seria Teoria istoriei pe care am coordonat-o la Humanitas, a unei lucrări clasice semnate de Peter Burke în 1992.)

Sheila Fitzpatrick aparţine celei de-a doua generaţii americane de istorici aşa-zişi „revizionişti". În acest caz, eticheta e pozitivă şi e asumată de protagonişti, însemnând de fapt „reformişti" şi indicând o preferinţă programatică pentru istoria socială şi culturală, precum şi o distanţare de paradigma încă puternică centrată pe modelul holist-ideologic-politic al totalitarismului (alte modele ale totalitarismului, mai puţin ambiţioase şi mai *istorice*, şi-au păstrat utilitatea şi valenţele explicative până azi). Modelul respectiv a fost treptat abandonat de istorici, rămânând cantonat în zona unei politologii speculative şi normative, formă de ideologie afirmată în perioada Războiului Rece şi aflată într-un proces dificil de reciclare ca moralism cu veleităţi metaistorice, chiar metafizice. Fitzpatrick a militat în favoarea revizionismului/reformismului amintit încă din anii 1980 (v., între altele, celebrul său articol „Afterword: Revisionism Revisited", *The Russian Review*, vol. 45, oct. 1986), practicându-l în propriile scrieri, promovându-l

ca profesoară şi lider academic, inclusiv prin influentul *Journal of Modern History*, în a cărui conducere s-a aflat mult timp (între 1996 şi 2006 fiind coredactor-şef).

Cartea şi prima ei recepţie

Poziţia autoarei în câmpul istoriografic, schiţată mai sus, a fost cu atât mai semnificativă, *mai polemică* şi mai novatoare cu cât ea s-a manifestat în studierea stalinismului, una din perioadele (sau unul din sistemele) cele mai apropiate de definiţia intuitivă a totalitarismului ca univers distopic.

Cum am văzut din turul de orizont al operei sale, Sheila Fitzpatrick a explorat multe din aspectele sociale, culturale şi antropologice ale acelui univers: educaţia şi artele, sistemul propagandei, revoluţia culturală, identităţile şi mobilitatea socială, viaţa cotidiană în mediul rural şi în cel urban – inclusiv fenomenele de rezistenţă (mai ales cele preponderent pasive, forme lipsite de eroism, dar nu fără o cât de umilă demnitate, ale supravieţuirii) –, practicile represive, spiritul public (vom vedea mai jos că distincţia public/privat e problematică în context), mentalităţile (în sensul Şcolii de la *Annales*, nu în cel intuitiv, care nu e decât o formă vulgară de idealism). În toate aceste aspecte ale vieţii sovietice, politicul este desigur omniprezent, dar autoarea încearcă să vadă mereu dincoace şi dincolo de el. Nu pentru a construi ficţiunea unei lumi – sau a unor nişe – (relativ) autonome de politic, ci pentru a găsi, măsura exact şi explica dimensiuni ale existenţei pe care istoria politică, sociologia, economia şi politologia le ignoră ori minimalizează îndeobşte, iar antropologia le suprainterpretează şi le relativizează, dizolvând adesea istoria în „textura" ei – pentru a da un exemplu-limită, prin *thick description* (Clifford Geertz). Iată de ce demersul autoarei din această carte şi din

altele trebuie asociat (minus analiza marxistă, reamintesc) cu direcţii ca *microstoria* (care, de altminteri, a criticat postmodernismul lui Geertz), *history from below* şi curentele istoriografice înrudite, nu cu antropologia culturală şi, în orice caz, nu cu sovietologia/kremlinologia standard.

Sheila Fitzpatrick, potrivit propriilor declaraţii din întreaga carte, reconstruieşte habitatul urban al lui *homo sovieticus* – acest supravieţuitor prin excelenţă – printr-o laborioasă muncă documentară proprie, prin mobilizarea cercetărilor empirice ale altora, prin depăşirea tentaţiilor diverselor teorii ale vieţii cotidiene: raportul public/privat, tulburat, dacă nu de-a dreptul anihilat de stalinism prin anularea celor mai multe distincţii dintre ele, insistenţa asupra privatului – familie, cămin, timp liber, prieteni, sociabilitate –, asupra locului de muncă, asupra rezistenţei active ori pasive etc. Mai mult, autoarea propune, după examenul extraordinar de cuprinzător al teoriilor şi bazei documentare, un subiect nou, cu o armătură conceptuală nouă (în orice caz, rară în sovietologie): *cotidianul extraordinar*. În Stalinopolis, pentru a da un nume simbolic oraşului generic stalinist – combinaţie de *Aelita*, de Aleksei Tolstoi, cu Ilf şi Petrov, de Bolşoi cu Lubianka şi alte asemenea eterogenităţi ireconciliabile –, criteriile de distincţie între normal şi excepţional sunt radical repuse în chestiune.

Întâmpinată în general favorabil la apariţie, cartea a devenit clasică, fiind citită de multe generaţii de specialişti, predată în universităţi, tradusă. Totuşi, criticile nu au lipsit, venind chiar din partea unor spirite afine, care au apreciat vederea de ansamblu, capacitatea de sinteză a autoarei (astfel, ea dă şi un fel de raport asupra stării cercetării la nivelul anului 1999), stilul antrenant, cu valenţe literare, nu doar savante, empatia cu bieţii oameni regăsiţi în adevărul lor problematic, adesea discutabil, uneori detestabil, prins între istorie şi utopie. Nu pot

intra aici în detaliile primei receptări, dar aş vrea să rețin câteva din obiecțiile formulate (elegant, înaintea unor concluzii laudative) de Sarah Davies (*Social History*, vol. 25, nr. 3, octombrie 2000), pentru a le propune spre reflecție cititorului român, cu toate că Sheila Fitzpatrick le-a dat de fapt un răspuns chiar în carte: conceptul de normalitate este relativ; poate că unii oameni din epocă au socotit stalinismul, cel puțin o vreme, o revenire la normalitate după războiul mondial, revoluție, război civil; anumite practici (ca denunțurile, poliția politică, cenzura, corupția etc.) nu sunt tipice exclusiv stalinismului, au rădăcini mai vechi şi îi supraviețuiesc; se pune un accent prea mare pe detaliile vieții cotidiene, în detrimentul unui cadru explicativ mai larg; era bun un dialog mai susținut cu lucrările altora, în special în privința atitudinilor față de regim şi a interiorizării simbolice a stalinismului (reformulez); trebuiau prezentate mai multe date economice, în special cele legate de standardul de viață al diferitelor grupuri urbane.

Aş încheia prezenta secțiune cu evaluarea cărții de către William Taubman (*New York Times*, 14 martie 1999). Acesta, observând că sărăcia informațiilor despre stalinism încurajase decenii de-a rândul un recurs excesiv la metateorii (totalitarism, modernizare, convergența/divergența în raport cu Occidentul etc.) şi la analiza politicii mari, a subliniat că istoricii revizionişti începuseră deja, deşi nu dispuneau de mai multe date, să refuze viziunea de sus în jos asupra istoriei mari şi să se intereseze de istoria mică, văzută de jos în sus (reformulez din nou). Cu atât mai mult, Sheila Fitzpatrick, unul din liderii revizionismului, avea dreptate să nu mai polemizeze prea mult cu acele vechi teorii şi interpretări, devenite caduce prin accesul considerabil mai bun la surse – după căderea URSS. (Îmi amintesc satisfacția colegilor americani la revenirea din Rusia anilor 1992-1995, încărcați cu documente până atunci

inaccesibile, uneori cumpărate – la prețuri tot mai mari – de la arhiviști ori istorici, poate salvate astfel de la uitare ori distrugere. Alibiul lor moral pentru aceste tranzacții era însă acceptabil: atunci am aflat de femeia care se pensionase de la o arhivă sovietică după ce, timp de câteva decenii, muncise din greu la arderea documentelor.) Să reținem aceste ultime sugestii, de mare bun simț: adesea, cu cât autorii au mai puține informații, cu atât sunt mai înclinați să le suprainterpreteze...

Normalul excepțional

Așa cum am văzut, Sheila Fitzpatrick ne spune încă din introducere, apoi reiterează în fiecare capitol și în concluzii că se ocupă în această carte de interacțiunea dintre *ordinar* (cu sensul de obișnuit, banal) și *extraordinar* (cu sensul diametral opus) în *viața orășenilor* (despre sătenii de toate categoriile, ne amintim, publicase altă lucrare) din *Rusia* (nu din toată Uniunea Sovietică) în anii 1930 (nu din toată perioada sovietică). Pin urmare, întrebările și răspunsurile din volum nu pot fi și nu trebuie să fie translate automat în alte contexte, deși valoarea lor euristică rămâne remarcabilă.

Cu atât mai mult, cred că merită să știm înainte de lectura acestei cărți (și să reflectăm din nou după ce-o parcurgem) că raportul dintre *excepțional* și *normal* este una din preocupările centrale ale corifeilor școlii/direcției istoriografice cunoscute drept *microștoria*, interesată îndeaproape în special de viața oamenilor mărunți ai Italiei premoderne. Nu pot face aici istoria acestei direcții, nici analiza ei teoretică integrală. Dar trebuie să spun că, în realitate, *microstoria* a fost în special o practică, nu o teorie, poate nici chiar o metodă. Eventual, teoretizarea *post festum* a unor practici discursive și de cercetare, făcută mai ales de străinii care au promovat *microstoria* în țările lor (ca Jacques

Revel în Franța, Hans Medick în Germania, Natalie Zemon Davis în Statele Unite), de unii mari filozofi ai istoriei (ca Paul Ricœur, care a supralicitat teoretic practica ingenioasă a trecerii de la o scară istorică la alta – în sens larg, nu doar de la micro la macro) și, doar la presiunea acestora, după ce se bucurau de succes mondial, de înșiși protagoniștii (Carlo Ginzburg, Edoardo Grendi, Giovanni Levi), de multe ori cu o notă simpatică de autoironie (v. contribuțiile lui Ginzburg – pot depune mărturie, pe baza unor conversații cu acesta din anii 1990, că autoironia sa era autentică – și Grendi, precum și cea de „spectator angajat" a lui Revel – care mi-a confirmat în discuții private autoironia lui Ginzburg –, excelent în evaluarea demersului de construcție a socialului, în *Quaderni storici*, 86, 1994).

Sheila Fitzpatrick se întâlnește cu *microstoria* în refuzul polemic al metanarațiunilor (structuralistă, macroscopic-cantitativă, funcționalistă etc.), precum și în focalizarea asupra individului înțeles ca agent al istoriei înzestrat cu liber-arbitru și cu alte forme, chiar umile, eterogene, fragmentare, marginale, accidentale, parțial conștientizate și ambivalent exercitate, de libertate (nu doar iluzorie, deși chiar iluzia poate crea istorie), negociere (chiar asimetrică) și autonomie (mereu amenințată, limitată, relativă etc.). Desigur, individul este, cum spunea la noi Miron Costin (care învățase versiunea polonă a unui topos european), „supt vremi". E prins într-o rețea de raporturi umane de tot felul, de conjuncturi, sisteme de credințe, viziuni despre lume și viață, norme sociale și culturale, identități de grup (familie, clan, clientelă, stare socială etc.).

În acest sens, merită să reflectăm asupra conceptului *eccezionale normale*, celebrul oximoron inventat de Edoardo Grendi (și atât de puțin înțeles). Nu pentru a-l importa ca atare, acum că *microstoria* și-a epuizat în bună măsură oferta intelectuală, a intrat în istoria istoriografiei, iar clasicii săi ajunși la senectute

se ocupă de regulă cu alte subiecte sau le adâncesc pe cele mai tehnice abordate în trecut (paradigme ale justiţiei şi dovezilor, artele, literatura etc.). Ci pentru a ne reaminti mereu că, în cele mai diverse contexte, excepţionalul şi normalul se negociază, sunt dinamice, ambivalente, incoerente, eterogene, lăsând celor mai mărunţi oameni un „spaţiu" de creativitate, manipulare, subversiune, reacţie, distanţare (fie şi numai parţială, temătoare, clandestină, interioară). De multe ori, nu e vorba decât de gânduri, sentimente şi idei, de ezitări şi întoarceri din drum, de îndoieli şi regret, de întrebări şi răspunsuri provizorii. Dar uneori poate fi mai mult, fie că e o concesie de sus, fie o neatenţie a sistemului, fie o formă perversă de recuperare şi control, iar speranţa aceasta, mereu contrazisă şi adesea pedepsită, îi ţine în viaţă pe mulţi oameni – fizic, intelectual, moral.

Cred că putem citi cartea de faţă şi în această lumină.

Concluzii pe teren românesc

Mai mult, fără a ajunge la extrapolări înşelătoare şi transferuri brute, o putem citi astfel în contextul românesc, îmbogăţind istoria recentă, politologia, sociologia, antropologia, studiile literare/culturale. Ca urmare, analiza secolului XX şi a începutului de secol XXI poate depăşi teologia/gnoza dualistă a Luptei dintre Bine şi Rău (un dualism în care Dumnezeu nu e mereu prezent, dar Diavolul e acceptat ca actor istoric până şi de agnostici ori atei), moralismul anticomunist postcomunist, relativismul, lauda retrospectivă a unui sistem, a unor persoane ori aspecte specifice, precum şi celelalte forme rudimentare de conceptualizare şi mitologizare a unor experienţe umane şi istorice intense şi complexe, grele sau tragice pentru unii, suportabile ori profitabile pentru alţii. În general, studiul trecutului are de câştigat dintr-o mai detaliată reconstrucţie

a diversității vieților individuale, a interacțiunilor și traiectoriilor de grup, a orizonturilor intelectuale și existențiale. Altminteri, istoria și memoria devin inutile, fiind înlocuite de o rudimentară dogmatică atemporală și, în fond, inumană – fiindcă se poate lipsi de înseși viețile oamenilor despre care și în numele cărora pretinde să ne vorbească astăzi. O asemenea abordare a trecutului apare de regulă pentru a legitima proiecte ideologice și politice prezente, și/sau pentru a escamota/rescrie acele dimensiuni ale trecutului care nu le convin unora pe plan personal ori ca parte a unui grup (de interese). De aceea, modelele holistice sunt preferate de mulți, fiindcă ele fac să dispară schimbarea (regimurile comuniste nu au fost simple utopii/distopii, ci au avut o istoricitate care trebuie cunoscută și interpretată), câștigurile (nu doar costurile) mobilității sociale și ale transformărilor istorice în general. Așa s-a ajuns la noi, de pildă, la situația ca procesul comunismului să fie făcut cu cel mai mare aplomb de cele două categorii de beneficiari ai sistemului: privilighenția, lumpenul și descendenții lor. Cu toții au motive să uite de unde vin, ei și/sau familiile lor. Unii fiindcă vin prea de sus și, dacă au vârsta potrivită, apucaseră să se instaleze și ei în sistem, chiar pe poziții mai puțin detestabile decât cele în care se afirmase familia/mediul lor în generația anterioară, dar beneficiind de acel statut, inclusiv de protecție față de abuzurile sistemului. Alții fiindcă vin prea de jos și se jenează s-o spună, deși chiar actuala lor orientare „de dreapta" îi apreciază pe *self-made (wo)men*, fiindcă mobilitatea socială verticală a unor vaste categorii de populație în comunism (posibilă atât fiindcă vechile elite erau declasate, alungate în exil ori exterminate, dar și fiindcă modernizarea mutantă a comunismului avea nevoie de mai multe cadre și de mai mulți orășeni) este tabu. În vacarmul de voci ale beneficiarilor comunismului (care au putut eventual pierde și ei în diverse etape ale acestuia),

cei care (direct sau ca urmare a declasării și reprimării familiilor lor) au avut (mai ales) de pierdut se aud destul de greu sau trebuie să se alieze, pentru a se face auziţi, cu primii. Mai mult, există persoane şi medii care au avut şi de câştigat, şi de pierdut; aceleaşi persoane au susţinut ori acceptat sistemul în unele faze (din idealism, din oportunism, de teamă etc.), iar în altele l-au combătut (oricât de modest) ori i-au rezistat (oricât de pasiv). Și aşa mai departe. Istoria şi memoria trebuie să restituie deci integral şi din perspective multiple trecutul, începând cu cel recent. Această banalitate metodologică, încă prea puţin pusă la lucru, are o mare însemnătate morală, civică şi politică.

Oamenii obişnuiţi trăiesc uneori vremuri neobişnuite. Mai tragic, dar şi mai omenesc, se pot obişnui cu vremurile neobişnuite, iar acestea din urmă se pot „normaliza" printr-o sadică viclenie a istoriei, instituind un domeniu în care banalitatea răului şi banalitatea binelui (cu sau fără majuscule, dar cu un gând la Hannah Arendt) coexistă şi chiar fuzionează.

Iată câteva din motivele pentru care această carte ar trebui citită şi discutată în România de azi.

SORIN ANTOHI

Studenţilor mei

Mulțumiri

Scrierea acestei cărţi a luat mult timp – aproape douăzeci de ani, dacă luăm în consideraţie prima ei formă; zece ani, dacă luăm ca reper forma actuală. În tot acest timp, am acumulat datorii intelectuale faţă de atât de mulţi oameni, încât nu îi pot menţiona pe toţi. Aceia pe care îi amintesc aici au contribuit direct la fazele finale ale proiectului.

Jörg Baberowski, Dietrich Beyrau, Terry Martin şi Iuri Slezkin au avut amabilitatea de a citi manuscrisul până la capăt şi de a face comentarii extrem de utile. Lui Iuri îi sunt deosebit de îndatorată pentru că a răspuns la toate e-mailurile mele cu întrebări despre regulile lingvisticii ruse şi despre aspectele misterioase ale culturii sovietice. În sfera politicii şi a chestiunilor poliţieneşti, J. Arch Getty a jucat, cu generozitate, un rol similar. James Andrews, Stephen Bittner, Jonathan Bone şi Joshua Sanborn m-au ajutat în diverse momente, ca asistenţi de cercetare. Michael Danos a citit manuscrisul în numeroasele sale variante şi a făcut o serie de sugestii editoriale foarte folositoare, ajutându-mă şi la conturarea abordării subiectului. Mulțumiri le datorez şi celor doi editori de ispravă ai Oxford University Press: lui Nancy Lane, o veche prietenă, fiindcă, dacă nu m-ar fi îmboldit şi momit vreme de atâţia ani, nu aş fi scris cartea de

faţă, şi lui Thomas LeBien, care, prin susţinere şi sfaturi bune, m-a ajutat să trec mai uşor peste ultimele faze ale proiectului.

Îmi face o deosebită plăcere să menţionez datoria pe care o am faţă de legiuni întregi de studenţi ai Universităţii din Chicago, care au scris sau lucrează la teze de doctorat despre diversele aspecte ale anilor 1930: Golfo Alexopoulos, Jonathan Bone, Michael David, James Harris, Julie Hessler, Matthew Lenoe, Terry Martin, John McCannon, Matthew Payne şi Kiril Tomoff. Am aflat multe din lucrările lor şi lucrând cu ei; în semn de recunoaştere a acestei colaborări fericite şi extraordinar de fructuoase, doresc să-mi dedic cartea tuturor studenţilor mei. Am beneficiat şi de colaborarea cu actuali şi foşti membri ai Atelierului de Studii Ruse din Chicago, îndeosebi cu Stephen Bittner, Christopher Burton, Julie Gilmour, Nicholas Glossop, Charles Hachten, Steven Harris, Jane Ormrod, Emily Pyle, Steven Richmond şi Joshua Sanborn, dar şi cu stimaţii mei colegi, Richard Hellie şi Ronald Suny.

Printre tinerii cercetători ale căror lucrări despre anii 1930 mi-au fost extrem de folositoare se numără şi Sarah Davies, Jochen Hellbeck, Oleg Hlevniuk, Stephen Kotkin şi Vadim Volkov.

Le mulţumesc Fundaţiei John Simon Guggenheim, Fundaţiei John D. şi Catherine T. MacArthur, IREX, Consiliului Naţional pentru Studii Sovietice şi Est-Europene şi Universităţii Texas Austin, pentru susţinerea oferită în diversele etape ale proiectului. Îi datorez o recunoştinţă la fel de profundă şi Universităţii Chicago, pentru că asigură cel mai bun mediu pentru cercetare.

Nota traducătoarei

Transliterarea folosită de autoare este înlocuită cu aceea încetățenită în România, particularitățile limbii române permițând redarea numelor rusești în forme mai apropiate de original: Troțki, Tuhacevski, Lunacearski, Gorki, Vîșinski, Mikoian sau Tolstoi. Aceste forme sunt folosite în mod curent, încă din anii 1950. Celelalte nume au fost transliterate după aceleași reguli. Menționez că, în transliterare, se pierde „i"-ul scurt în care se termină multe substantive și toate verbele la infinitiv; de asemenea, am folosit „î", nu „â".

Introducere

Această carte este despre viața cotidiană a oamenilor obișnuiți, „oameni neînsemnați" în comparație cu „mărimile". Însă viața dusă de acești oameni obișnuiți nu a fost, în accepțiunea lor și, probabil, a noastră, una normală. Pentru aceia care trăiesc în vremuri extraordinare, viața normală devine un lux. Tulburările și greutățile au destrămat normalitatea anilor 1930, făcând din ea un ideal la care cetățenii sovietici năzuiau, însă pe care, în general, nu izbuteau să-l atingă. Cartea de față este o incursiune în ordinarul și extraordinarul Rusiei lui Stalin, tratând modul în care cele două stări interacționau. Ea descrie felul în care cetățenii sovietici se străduiau să ducă vieți obișnuite, în împrejurările extraordinare ale stalinismului. Este un portret al unei specii sociale pe cale de apariție, *homo sovieticus*, al cărei habitat natural era stalinismul.[1]

Există o mulțime de teorii despre cum se scrie istoria vieții cotidiene. Unii înțeleg termenul „cotidian" ca referindu-se în primul rând la viața privată, acoperind sfere precum familia, căminul, creșterea copiilor, timpul liber, legăturile de prietenie și sociabilitatea. Alții cercetează cu precădere viețile angajaților, comportamentele și atitudinile generate de locul de muncă. Cercetătorii vieții de zi cu zi din regimurile totalitare se concentrează adesea pe rezistența activă sau pasivă la regimul

respectiv, în vreme ce unele studii ale vieții țăranilor se axează pe „rezistența cotidiană", adică pe mijloacele banale și aparent cotidiene prin care indivizii aflați într-o relație de dependență își exprimă resentimentele față de stăpâni.[2] Cartea de față are în comun cu numeroase studii recente atenția deosebită acordată practicii – adică formelor de comportament și strategiilor de supraviețuire și de ascensiune pe care indivizii le dezvoltă pentru a face față unor împrejurări sociale și politice specifice.[3] Însă cartea nu își propune să ilustreze o anume teorie despre cotidian, subiectul ei constituindu-l cotidianul extraordinar.

Vremurile erau neobișnuite din pricina Revoluției din 1917 și a tulburărilor, cu impact nu mai puțin perturbator, care au însoțit orientarea noului regim către o rapidă industrializare și colectivizare a agriculturii, la finele anilor 1920. În această perioadă au avut loc dislocări sociale masive, milioane de oameni schimbându-și ocupația și reședința. Vechile ierarhii au fost răsturnate, vechile valori și obiceiuri, discreditate. Noile valori, inclusiv condamnarea religiei drept „superstiție", nedumereau și erau respinse de generația mai bătrână, dar erau adesea îmbrățișate cu fervoare de tineri. A fost proclamată o epocă eroică de luptă împotriva lumii vechi și de făurire a unei lumi noi și a unui om nou. Regimul, devotat transformărilor la nivel social, cultural și economic, a impus violent schimbări radicale, fără a ține seama de costurile umane, și i-a tratat cu suprem dispreț pe aceia care doreau să ia o pauză de la lupta revoluționară. Pedepse sălbatice, mai rele decât orice născocise vechiul regim, le-au fost aplicate „dușmanilor" și, uneori, la întâmplare, populației. Nenumărate persoane s-au trezit stigmatizate ca „elemente străine", intruși în noua societate.

Toate acestea sunt parte din motivul pentru care cetățenii sovietici nu considerau că trăiesc vieți normale. Dar atunci când se plângeau de asta, de regulă se gândeau și la ceva anume.

Cel mai neobişnuit aspect al vieţii urbane sovietice, din perspectiva celor care o trăiau, a fost dispariţia bruscă a mărfurilor din magazine, la începutul anilor 1930, când a debutat o epocă de lipsuri cronice. Totul, mai cu seamă produsele de bază – alimente, îmbrăcăminte, încălţăminte şi articole casnice –, era în stocuri limitate. Motivul era trecerea de la o economie de piaţă la una bazată pe planificarea centralizată a statului, petrecută la finele anilor 1920. Penuria de alimente din zonele urbane a fost cauzată şi de foametea de la începutul deceniului al treilea şi, o vreme, oamenii de rând, dar şi liderii politici au sperat că aceste lipsuri vor fi temporare. Treptat însă, acestea au prins conturul unui fenomen mai degrabă permanent şi sistemic. Avea, într-adevăr, să fie o societate clădită pe lipsuri, cu toate greutăţile, neplăcerile, disconfortul şi pierderea de timp asociate cu penuria. *Homo sovieticus*, specia care începea să apară în anii 1930, se dovedea extrem de iscusit la vânătoarea şi strângerea de bunuri greu de găsit în mediul urban.

Această carte este despre viaţa în Rusia urbană, în epoca de glorie a stalinismului. Este despre apartamentele comune aglomerate, despre soţii părăsite şi soţi care nu plăteau pensia alimentară, despre penuria de hrană şi îmbrăcăminte, despre cozile nesfârşite. Este despre murmurul de nemulţumire al populaţiei faţă de aceste condiţii şi despre cum a reacţionat guvernul. Este despre păienjenişul birocratic care adeseori transforma viaţa de zi cu zi într-un coşmar şi despre metodele prin care oamenii obişnuiţi încercau să îl ocolească, printre acestea numărându-se în primul rând patronajul şi sistemul ubicuu de relaţii personale numit *blat*. Este despre ce însemna să fii privilegiat în societatea stalinistă, dar şi despre milioanele de marginalizaţi. Este despre supravegherea poliţienească endemică în această societate şi despre valurile de teroare, cum ar fi Marile Epurări, care o zguduiau periodic.

Pentru *homo sovieticus*, statul era o prezență centrală și ubicuă. În primul rând, statul era distribuitorul oficial de bunuri și producătorul lor cvasi-monopolist, astfel încât chiar și pe piața neagră se găseau mai ales produse de stat, comerțul ilicit depinzând în mare măsură de relațiile în aparatul de stat. În al doilea rând, toți locuitorii din mediul urban lucrau la stat, indiferent de ocupația lor: muncitori, dactilografe, profesori, vânzători. Alți angajatori practic nu existau. În al treilea rând, statul era un neobosit dirijor al vieții, emițând și pretinzând un șuvoi nesfârșit de documente și permise fără de care cele mai simple operațiuni cotidiene se dovedeau imposibile. Așa cum recunoștea toată lumea, inclusiv liderii înșiși, birocrația sovietică – de curând extinsă considerabil, pentru a-și putea acoperi noile însărcinări, și de aceea populată cu oficiali lipsiți de experiență și de calificare – era lentă, greoaie, ineficientă și adesea coruptă. Legea și procedura legală erau privite cu dispreț, acțiunile autorităților, de la cele mai înalte la cele mai mărunte, erau marcate de arbitrar și favoritism. Cetățenii simțeau că sunt la bunul-plac al regimului și al oficialităților sale; speculau la nesfârșit despre „cei de sus" și despre ce surprize îi mai rezervau aceștia populației de rând, dar nu simțeau că ar putea să influențeze în vreun fel aceste decizii. Nici măcar bancurile preferate ale cetățenilor sovietici nu erau despre sex sau soacre sau despre originea etnică. În ciuda pericolului de a fi surprins în toiul unei conversații „antisovietice", ele erau despre birocrați, Partidul Comunist și poliția secretă.

Omniprezența statului în peisajul urban din Rusia anilor 1930 m-a determinat să definesc termenul de „cotidian", pentru scopurile practice ale acestei cărți, drept interacțiunile cotidiene care într-un fel sau altul implică statul. În contextul sovietic, o atare definire exclude în mare măsură subiecte precum prietenia, dragostea și unele aspecte ale timpului liber și ale

sociabilității în sfera privată. Însă definiția nu poate fi nici prea îngustă, fiindcă include elemente foarte diverse, cum ar fi mersul la cumpărături, călătoriile, petrecerile, bancurile și glumele, găsirea unui apartament, educația, obținerea unei slujbe, ascensiunea în carieră, cultivarea protectorilor și a relațiilor, căsătoria și creșterea copiilor, scrierea plângerilor și a denunțurilor, votul și încercările de a nu intra în colimatorul poliției secrete.

Termenul de „stalinism" din titlu are nevoie de unele explicații. Stalinismul deseori se referă la o ideologie și/sau un sistem politic. Aici, eu îl folosesc ca o prescurtare la un complex de instituții, structuri și ritualuri care alcătuiau habitatul lui *homo sovieticus* în epoca stalinistă. Conducerea Partidului Comunist, ideologia marxist-leninistă, birocrația galopantă, cultul conducătorilor, controlul statului asupra producției și distribuției, ingineria socială, acțiunea afirmativă realizată în numele muncitorimii, stigmatizarea „dușmanilor de clasă", supravegherea polițienească, teroarea și diversele aranjamente neoficiale, subiective, prin care indivizii de la toate nivelurile căutau să se protejeze și să obțină bunurile de care duceau lipsă, toate alcătuiau habitatul stalinist. În vreme ce o parte din aceste elemente existau deja în anii 1920, abia în anii 1930 s-a instaurat habitatul stalinist propriu-zis, multe dintre trăsăturile sale prelungindu-se către epoca post-stalinistă, până la *perestroika* lui Gorbaciov, în anii 1980. În accepțiunea mea, stalinist și sovietic sunt sinonime, primul reprezentând atât o versiune augmentată a celui de-al doilea, cât și un moment definitoriu al său.

Momente marcante

Povestea noastră are un debut clar: transformarea vieții cotidiene a rușilor, petrecută la finele anilor 1920 și începutul anilor 1930, perioadă ce a urmat abandonării Noii Politici

Economice (NEP), una relativ moderată şi gradată, în favoarea colectivizării şi a Primului Plan Cincinal.

Pentru această tranziţie se foloseşte termenul de „revoluţie stalinistă", sintagmă ce surprinde întocmai caracterul său violent, distructiv şi utopic. Însă această revoluţie a fost în mare măsură un rezultat al iniţiativei statului, nu al unor mişcări populare, şi nu a dus la o schimbare a conducerii politice. Scopul revoluţiei, în opinia lui Stalin, era să creeze bazele economice ale socialismului prin înlăturarea completă a iniţiativei private şi prin folosirea planificării de stat pentru a promova dezvoltarea economică rapidă.

În oraşe, comerţul privat şi afacerile individuale au fost suprimate. Statul a preluat canalele de distribuţie, ca parte dintr-un nou sistem de planificare economică centralizată extrem de ambiţios, dar foarte prost gândit. Planificarea era prezentată în termeni eroici, o îmblânzire a unor forţe economice dezlănţuite. Procesul de planificare avea un obiectiv imediat, anume să pună în aplicare industrializarea rapidă, mai cu seamă a zonelor subdezvoltate ale ţării, în conformitate cu Primul Plan Cincinal (1929–1932). Asta însemna investiţii masive în industria grea, economii la capitolul bunuri de consum şi sacrificarea drastică şi involuntară a nivelului de trai al populaţiei, spre a se achita nota de plată.

Liderii speraseră că vor izbuti să arunce nota de plată a industrializării pe umerii ţărănimii; procesul de colectivizare a agriculturii, care a însoţit Primul Plan Cincinal, ar fi trebuit să aibă exact acest efect, împingând ţărănimea să accepte preţurile mici oferite de stat pentru produsele lor. Însă speranţa aceasta s-a năruit, iar populaţia urbană a sfârşit prin a duce aproape tot greul. Colectivizarea s-a dovedit o întreprindere foarte costisitoare. Câteva milioane de „culaci" (ţărani prosperi, consideraţi exploatatori) au fost expropriaţi şi deportaţi

în regiuni îndepărtate ale țării. Alte câteva milioane au fugit la oraș. Rezultatul a fost raționalizarea alimentelor și suprapopularea, urmate, între 1932 și 1933, de foametea care a cuprins regiunile agrare importante ale țării. În vreme ce foametea era un fenomen temporar, penuria de alimente și de multe alte produse de consum era permanentă. Marxiștii se așteptaseră ca socialismul să aducă abundență. Cu toate acestea, în Uniunea Sovietică, socialismul și penuria s-au dovedit a fi două concepte gemene.

În politică, în relațiile sociale și în cultură, Primul Plan Cincinal a reprezentat de asemenea un moment de cotitură. Stalin și susținătorii săi au înfrânt și ultimele forme de opoziție fățișă în mișcarea comunistă sovietică, opoziția de stânga, excluzându-i din partid pe liderii acesteia, la sfârșitul anului 1927. Peste câțiva ani, o mai timidă opoziție de dreapta a fost înfrântă fără o confruntare deschisă. La final, Stalin s-a impus nu doar ca lider incontestabil al partidului, ci și ca obiectul unui cult dirijat care a debutat în 1929, odată cu serbările ce au marcat împlinirea de către Stalin a 50 de ani. Poliția secretă și-a sporit rândurile în mod spectaculos, pentru a face față deportării culacilor și altor operațiuni punitive. Acești ani au fost de asemenea martorii unui alt fenomen, anume revenirea străvechii practici țariste de exilare administrativă, dar și ai înființării gulagului, imperiul lagărelor de muncă.

Izolaționismul a fost principala caracteristică a perioadei Primului Plan Cincinal, o revenire la situația din vremea Războiului Civil din 1918–1920, când tânărul stat sovietic fusese izolat atât de atitudinea ostilă a marilor puteri occidentale, cât și de propria sa intransigență. În perioada NEP, în ciuda monopolului exercitat de stat în sfera comerțului exterior, un aspect asupra căruia Lenin insistase, contactele economice și culturale cu lumea din afară s-au resuscitat întru câtva și s-a înregistrat

un trafic semnificativ la frontierele Uniunii Sovietice. Marea spaimă de război apărută în 1927 a schimbat acest climat, curând după aceea guvernul hotărând să decreteze „pre-mobilizarea" în toată țara, o stare care s-a prelungit în întreg deceniul al treilea. Din acel moment, granițele sovietice s-au închis aproape complet, atât pentru călători, cât și pentru transportul de mărfuri, iar Uniunea Sovietică și-a declarat intenția de a deveni o „autarhie", de a-și câștiga independența economică. Pe termen scurt, această mișcare a avut un efect benefic, chiar dacă pur întâmplător: ea a ținut Uniunea Sovietică departe de Marea Depresiune. Pe termen lung însă, ea a dus la instalarea unei atitudini de suspiciune, a unei izolări parohiale care, din anumite puncte de vedere, amintea de perioada Marelui Cnezat al Moscovei din secolul al XVI-lea.[4]

Suspiciunea crescută față de dușmanii din străinătate, caracteristică acestei perioade, era dublată de un val de ostilitate față de „dușmanii de clasă" din interior: culacii, preoții, membrii nobilimii pre-revoluționare, foștii capitaliști și alții, a căror clasă socială îi transforma, în opinia comuniștilor, în dușmanii naturali ai statului sovietic. Dar, la acest punct, stigmatizarea dușmanilor de clasă avea deja o întreagă istorie. Constituția din 1918 a Republicii Ruse priva diverse categorii de „ne-muncitori" – foștii exploatatori – de dreptul la vot, aceștia fiind de asemenea supuși unei game variate de interdicții sociale, cum ar fi excluderea din învățământul superior și aplicarea de taxe suplimentare. În ciuda eforturilor depuse de conducători în perioada NEP, de a nu „înteți focul luptei de clasă", comuniștii de rând înclinau către politicile care îi discriminau puternic și flagrant pe „foștii oameni", membrii vechilor clase privilegiate, și îi favorizau pe muncitori, noua „clasă dominantă". În timpul Primului Plan Cincinal, acestor instincte li s-a dat frâu liber.

O altă trăsătură a acestei perioade a fost tumultuoasa „revoluție culturală", în cadrul căreia membrii intelectualității pre-revoluționare, cunoscuți drept „specialiști burghezi", au devenit principalele ținte ale atacurilor comuniste. În anii NEP, Lenin și alți lideri insistaseră asupra faptului că statul avea nevoie de specialiști, dar recomandaseră ca aceștia să fie atent supravegheați de comuniști. Această situație s-a schimbat dramatic în primăvara lui 1928, când un grup de ingineri din regiunea Șahti, în Donbas, a fost acuzat de „sabotaj" (adică, de păgubirea intenționată a economiei sovietice) și de trădare în favoarea unor capitaliști străini și a serviciilor secrete străine. Procesul din Șahti, primul dintr-o serie de procese înscenate, a marcat începutul unui val de arestări în rândurile inginerilor și, într-o mai mică măsură, a altor profesii.[5]

Revoluția culturală a avut și o componentă de „acțiune afirmativă". Anunțând public nevoia urgentă a Uniunii Sovietice de a-și construi propria sa „intelighenție a muncitorilor și țăranilor", care să înlocuiască „intelighenția burgheză", Stalin a demarat un program de amploare prin care a trimis la studii superioare, mai ales în domeniul ingineriei, muncitori, țărani și tineri comuniști, aceștia urmând să devină conducătorii noii societăți. Efortul intens de „proletarizare" a intelectualității nu a durat mult, doar câțiva ani, beneficiarii săi ajungând să fie promovați extraordinar de rapid în vremea Marilor Epurări. Ei au constituit nu numai un nucleu al profesiilor precum cea de inginer, ci și o elită politică extrem de longevivă – generația „Brejnev" – al cărei mandat a început în anii de dinainte de război și a durat aproape o jumătate de secol.

Însă nu doar viitorii Brejnevi urcau pe scara socială în perioada aceasta. Numeroși mici birocrați semianalfabeți, ale căror incompetență și mulțumire de sine erau constant criticate în *Pravda* și caricaturizate în revista umoristică *Krokodil*,

au fost şi ei beneficiarii acţiunii afirmative a revoluţiei culturale. Întreaga birocraţie sovietică mustea de indivizi lipsiţi de experienţă, care nu aveau niciun fel de pregătire pentru slujbele pe care le îndeplineau. În unele ramuri, cum ar fi comerţul de stat, nu doar oficialii, ci instituţiile în ansamblul lor erau supuşi unei presiuni uriaşe de calificare la locul de muncă.

Rândurile muncitorimii, ca şi cele ale conducerii, erau alcătuite din novici proaspăt recrutaţi. Numai în perioada Primului Plan Cincinal, peste zece milioane de ţărani s-au mutat la oraş şi au devenit salariaţi. Migraţia de proporţii a generat o criză de locuinţe pe măsură. Ca şi alte tipuri de penurie, lipsa de locuinţe s-a dovedit o trăsătură permanentă a vieţii în Uniunea Sovietică, familiile înghesuindu-se, decenii de-a rândul, în apartamente comune minuscule, cu un singur dormitor, cu bucătărie şi baie (acolo unde aceasta exista) comune. În anii foametei, pe măsură ce fluxul de migraţie către marile oraşe scăpa de sub control, statul a introdus, pentru prima dată de la revoluţie, paşapoarte interne şi a înfiinţat un sistem de permise pentru rezidenţa urbană. De ambele se ocupa OGPU (poliţia secretă, precursoarea NKVD-ului), care a dus controlul asupra vieţii cetăţenilor la un nou nivel, complicând enorm traiul multor oameni.

În 1935, Stalin anunţa că „Viaţa s-a îmbunătăţit, viaţa este mai veselă". Acest anunţ a marcat un moment de relaxare pe care unii l-au privit, cu nejustificat optimism, drept o întoarcere parţială la spiritul Noii Politici Economice. Niciuna dintre iniţiativele politice majore din perioada Primului Plan Cincinal, precum colectivizarea sau scoaterea în afara legii a comerţului şi micilor afaceri private, nu a fost eliminată, însă au avut loc mici modificări marginale şi o îndulcire a retoricii. Raţionalizarea a încetat (prematur, în opinia unor muncitori, care nu-şi mai permiteau să plătească noile preţuri „comerciale"). „Inteligenţia burgheză" a fost reabilitată, aceasta ridicându-se cu precauţie

către o poziție privilegiată într-o societate în care beneficiile materiale deveneau tot mai diferențiate. Noua Constituție „a lui Stalin", din 1936, făgăduia o serie amețitoare de drepturi civile pentru cetățenii sovietici, inclusiv libertatea de asociere și de exprimare, fără a reuși să își pună în practică promisiunile.

Viața a fost mai ușoară în cursul celor „trei ani buni", între 1934 și 1936, decât fusese în perioada Primului Plan Cincinal. Însă asta nu însemna mare lucru, dat fiind că perioada imediat anterioară fusese marcată de foamete și criză economică. Primul „an bun" a stat în umbra foametei recent încheiate, iar în al treilea, 1936, recoltele au fost atât de slabe încât, în orașe, au apărut lungi cozi la pâine și zvonuri panicate despre o nouă foamete. În memoria colectivă a rușilor, singurul an cu adevărat bun din deceniul al treilea a fost 1937 – care, în mod ironic, a fost și primul al Marilor Epurări – când recolta a fost excelentă, iar magazinele nu mai duceau lipsă de produse.

Și la nivel politic erau probleme. La finele anului 1933, cu puțin înainte ca raționalizarea să înceteze și să fie lansat sloganul „Viața e tot mai bună", liderul de partid din Leningrad, Serghei Kirov, a fost asasinat. Acesta a fost cel mai șocant incident politic al deceniului, comparabil, în istoria americană, cu asasinarea președintelui John Kennedy, în 1963. Deși existența unei conspirații nu a putut fi vreodată dovedită, crima fiind, poate, fapta unui cetățean nemulțumit, mulți credeau (și continuă să creadă) că la mijloc a fost un complot. Stalin i-a arătat cu degetul pe foștii lideri al opoziției de stânga, Lev Kamenev și Grigori Zinoviev, care au fost judecați de două ori pentru complicitate, primind pedeapsa cu moartea la capătul celui de-al doilea proces, în august 1936. Alții l-au arătat cu degetul pe însuși Stalin.

Teroarea – adică actele de violență comise de stat în afara legii, împotriva unor grupuri și a unor cetățeni aleși la întâmplare – era utilizată cu o asemenea frecvență, încât trebuie

privită ca o trăsătură de sistem a stalinismului din anii 1930. Culacii, preoţii, nepmenii (termenul îi desemna, în perioada NEP, pe micii oameni de afaceri) şi „specialiştii burghezi" erau victimele predilecte la începutul deceniului, „foştii oameni" fiind vânaţi după moartea lui Kirov. Însă cel mai spectaculos episod al terorii a fost fără îndoială reprezentat de Marile Epurări din 1937–1938, care vor fi discutate pe larg în ultimul capitol. Cantitativ, dimensiunile terorii n-au diferit prea mult de acelea ale prigoanei împotriva culacilor din perioada „deculacizării"[6]. Ce i-a amplificat efectul, cel puţin la nivelul populaţiei urbane, a fost suferinţa disproporţionată a elitelor, inclusiv a celor comuniste. Totuşi, în ciuda faptului că elitele au fost ţinta principală, teroarea a lovit, în multe cazuri, şi la întâmplare. Oricine putea fi dat în vileag ca „duşman al poporului"; asemeni vrăjitoarelor din epocile apuse, „duşmanii poporului" nu prezentau trăsături distinctive.

Teama de duşmanii din exterior, care a bântuit Uniunea Sovietică în anii 1920 şi 1930, inclusiv în perioadele când nu se întrezărea niciun semn serios de ameninţare, a fost o componentă a dinamicii Marilor Epurări, mai ales în cazul înlăturării mareşalului Tuhacevski şi a altor comandanţi militari (învinuiţi de a fi spioni germani) şi al mărturisirilor celor acuzaţi în procesele înscenate din 1937 şi 1938, când învinuiţii recunoşteau că acţiunile lor antisovietice erau executate în colaborare cu serviciile secrete străine, îndeosebi cele germane şi japoneze.

În vreme ce un contingent veteran de lideri comunişti şi oficiali de stat era distrus de Marile Epurări, la rampă ieşea o generaţie de oameni noi, mulţi dintre ei fiind beneficiari ai programelor de acţiune afirmativă de la începutul deceniului. Orice merite au dovedit aceşti oameni pe termen lung[7], la finele anilor 1930 ei erau nişte simpli novici care se luptau să repună pe picioare o economie şi un sistem administrativ puternic

afectate de Marile Epurări. Războiul, pe care mulți îl așteptaseră cu teamă, bătea acum la ușă, iar Armata Roșie era în haos, nu doar din pricina epurărilor, ci și pentru că era în plin proces de extindere și pe cale să devină o forță armată permanentă.[8]

O schimbare de politici petrecută în ultimii ani ai deceniului merită o atenție deosebită, din pricina impactului asupra vieții cotidiene. Este vorba despre înăsprirea disciplinei muncii prin intermediul legilor din 1938 și 1940, care introduceau pedepse mai severe pentru absențe și întârzieri la locul de muncă. Deși exista, încă din 1932, o lege destul de severă privind disciplina muncii, aceasta era respectată mai mult prin încălcarea normelor ei. Noile reguli erau mult mai severe, legea din 1940 prevăzând concedierea și aplicarea de sancțiuni contravenționale muncitorului sau funcționarului care întârzia 20 de minute la serviciu. Cum transportul în comun nu era de încredere, după cum nu erau nici ceasurile sovietice, practic orice angajat era în pericol, măsura stârnind resentimentele populației citadine. Din punctul de vedere al angajaților obișnuiți, impactul negativ al acestor legi a fost, probabil, mai puternic decât al Marilor Epurări sau al oricăror altor realități de după penuria de alimente și scăderea bruscă a nivelului de trai survenite la începutul deceniului.

Povești

Oamenii își înțeleg și își amintesc viețile ca pe niște povești. Aceste povești ordonează faptele disparate din viața cotidiană, încadrându-le într-un context, impunând un model care arată de unde am venit și încotro mergem. În teorie, gama acestor povești e limitată numai de granițele imaginației umane, dar în practică ea este mult mai redusă. Majoritatea oamenilor internalizează povești care sunt, la un moment dat, proprietate

comună într-o anumită societate. Scopul acestei secțiuni este familiarizarea cititorului cu unele dintre poveștile „proprietate comună" prin care cetățenii sovietici își înțelegeau viața individuală și pe cea colectivă.

În Uniunea Sovietică a deceniului al treilea, regimul era extrem de interesat de făurirea unor astfel de povești. Pentru asta existau agitația și propaganda, o ramură de bază a activității Partidului Comunist. Totuși, pentru scopurile practice ale acestei cărți, originea poveștilor e mai puțin importantă decât ce spuneau ele despre trecut, prezent și viitor, și decât legăturile dintre ele. Una dintre poveștile cele mai răspândite în anii 1930 s-ar putea intitula „Viitorul luminos", după romanul omonim al scriitorului Aleksandr Zinoviev.[9] În această poveste, prezentul era vremea în care se construia viitorul, adică socialismul. Deocamdată se făceau sacrificii și se îndurau greutăți, răsplata urmând să sosească mai târziu.

Povestea „Viitorului luminos" îi asigura pe cetățenii sovietici că *va exista* și o răsplată, în baza legilor istoriei derivate din teoriile lui Marx. În Revoluția din Octombrie 1917, proletariatul, condus de bolșevici, îi răsturnase de la putere pe capitaliștii exploatatori care acaparaseră majoritatea bogățiilor, lăsând populația în lipsuri și sărăcie. Socialismul era rezultatul prestabilit al revoluției proletare. În deceniu al treilea, această previziune se îndeplinea sub ochii oamenilor, industrializarea și eliminarea micilor inițiative capitaliste punând bazele economice pentru construcția socialismului. Abolind exploatarea și privilegiile, sporind producția și productivitatea, socialismul nu putea aduce decât bogăție și un nivel de trai mai bun pentru toți. Așadar, viitorul luminos era asigurat.

Această siguranță privind viitorul influența înțelegerea prezentului. Cel care nu cunoaște povestea privește viața cetățenilor sovietici și vede numai un amalgam de greutăți și nefericire,

fără să înțeleagă faptul că sacrificiile temporare se făceau pentru construirea socialismului. Scriitorii şi artiştii erau încurajaţi să cultive un „realism socialist" – înfăţişând viaţa în devenirea ei cotidiană, nu aşa cum fusese, – nu unul propriu-zis sau „naturalist". Dar realismul socialist era un set de valori şi credinţe specifice stalinismului, nu un simplu curent artistic. Cetăţenii de rând şi-au dezvoltat şi ei capacitatea de a vedea lucrurile în devenire şi aşa cum ar fi trebuit să fie, nu aşa cum erau de fapt. Un şanţ gol era un viitor canal; un teren viran unde fuseseră demolate case vechi sau vreo biserică, plin de gunoaie şi buruieni, era un viitor parc.[10]

În formele sale cele mai necizelate, realismul socialist era aproape sinonim cu înşelăciunea – nişte „sate ale lui Potemkin" unde, în spatele faţadelor, nu se găseşte nimic. În perioada foametei, de pildă, presa descria fermele colective drept spaţii ale fericirii şi prosperităţii, unde, seara, ţăranii bucuroşi se adunau în jurul meselor încărcate, dansau şi cântau la acordeon.[11]

O altă poveste, răspândită de regim, dar acceptată de mulţi cetăţeni, s-ar putea numi „Ieşirea din înapoiere". În povestea aceasta, care înfăţişa prezentul în relaţie nu cu viitorul, ci cu trecutul, Uniunea Sovietică se dezbăra de moştenirea înapoierii lăsată de Rusia ţaristă. Un dicţionar sovietic din 1938 definea înapoierea ca „o lipsă de dezvoltare", utilizarea termenului fiind ilustrată în propoziţia: „Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie a lichidat înapoierea de secole din ţara noastră."[12] Însă această formulare păcătuia prin optimismul debordant, „lichidarea înapoierii" fiind un proces în plină desfăşurare în anii 1930.

Înapoierea Rusiei imperiale (aşa cum era înţeleasă în anii 1930) era un concept multi-dimensional. Din punct de vedere economic, industrializarea se făcuse târziu, iar agricultura, principala ramură, era efectuată de ţărani cu mijloace tehnice primitive. Militar vorbind, ţara suferise înfrângeri umilitoare în

Războiul din Crimeea, din anii 1850, în Războiul ruso-japonez din 1904–1905, dar şi în Primul Război Mondial. Din punct de vedere social, cetăţenii Rusiei ţariste, asemeni celor din Europa Occidentală în perioada medievală, încă mai aparţineau unor stări sociale, iar ţărănimea fusese dezrobită abia în 1861. Cultural, nivelul de alfabetizare şi de educație al populației era scăzut în comparaţie cu aceeaşi Europă Occidentală. În consecință, Uniunea Sovietică învingea înapoierea prin industrializarea şi modernizarea agriculturii ţărăneşti. Modernizarea armatei se baza pe fundamentele industrializării, mai ales pe dezvoltarea industriei de apărare. Ţara depunea eforturi entuziaste pentru atingerea unui nivel absolut de alfabetizare şi pentru universalizarea sistemului de învăţământ cu şapte clase. Cetăţenii săi, acum eliberați de povara clasei sociale, se bucurau de drepturi egale garantate prin Constituţia din 1936.

În povestea ieşirii din înapoiere, contrastul dintre „atunci" şi „acum" era foarte important. Copiii muncitorilor şi țăranilor de *atunci* nu aveau nicio şansă la educaţie; *acum*, ei puteau ajunge ingineri. Pe *atunci*, ţăranii erau exploataţi de nobilimea latifundiară; *acum*, moşierii dispărând, ţăranii deţineau pământul în proprietate colectivă. *Atunci*, stăpânii muncitorilor profitaseră de ei; *acum*, muncitorii înşişi erau stăpâni. În vremurile de *atunci*, oamenii erau duşi de nas de către preoţi şi adormiţi de opiumul religiei; *acum*, ochii lor se deschideau către ştiinţă şi înţelegere.

Deşi înapoierea era o problemă generală a Uniunii Sovietice, unii cetăţeani erau, în mod evident, mai înapoiați decât alții. Uniunea Sovietică era un stat multietnic, însă „prietenia dintre popoare" care lega feluritele grupuri etnice era deseori prezentată ca o relaţie dintre un frate mai mare, Rusia sovietică, şi nişte frați mai mici, care trebuiau conduşi şi educaţi. Populaţiile musulmane din Asia Centrală şi „micile naţii" crescătoare de reni

din nord, văzute drept cele mai înapoiate, erau beneficiarii arhetipali ai misiunii civilizatoare a Uniunii, ce se adăpa din izvoare idealizante rusești, dar și comuniste.[13] Dar originea etnică nu era unica explicație a înapoierii. Țăranii erau înapoiați prin comparație cu orășenii. Femeile erau, în general vorbind, înapoiate în comparație cu bărbații. Misiunea civilizatoare a regimului sovietic era să ridice nivelul cultural al tuturor acestor grupuri înapoiate.

În sfârșit, o altă poveste care influența gândirea sovietică ar putea fi intitulată, parafrazând un cântec foarte cunoscut, „Dacă ziua de mâine aduce război". Această posibilitate persista într-un colț al minții cetățenilor obișnuiți și a liderilor politici din anii 1930. Teama de conflict se întemeia nu doar pe ideologie, ci și pe experiență. Experiența venea din războiul cu Japonia, din 1904–1905, din Primul Război Mondial (întrerupt de revoluția din Rusia și perceput de memoria colectivă drept un conflict neîncheiat) și din Războiul Civil, în care numeroase puteri străine interveniseră în favoarea Albilor. Ideologic, premisa era că națiunile capitaliste care înconjurau Uniunea Sovietică nu se puteau împăca cu gândul existenței primului și singurului stat socialist. Capitalismul și socialismul reprezentau noțiuni radical diferite, care nu puteau coexista. Capitaliștii aveau să încerce să răstoarne Uniunea Sovietică prin forța armelor, de îndată ce se ivea prilejul, precedentul fiind implicarea lor în Războiul Civil.

Astfel, un război era foarte probabil, chiar dacă nu inevitabil, un test suprem al puterii societății sovietice și al devotamentului cetățenilor săi. În acest context, prezentul devenea un moment de respiro „înainte de începerea unei noi bătălii împotriva capitaliștilor"[14]. Dacă Uniunea Sovietică supraviețuia acestei „ultime și decisive lupte" (după cum spune *Internaționala*, ale cărei versuri erau cunoscute de orice școlar sovietic) depindea de gradul de construcție a socialismului – unitatea de măsură fiind una

extrem de concretă: numărul de furnale noi, de fabrici de tractoare şi tancuri, de hidrocentrale şi de kilometri de drumuri.

Subiectul războiului era constant abordat de presă, care prezenta studii detaliate ale situației internaționale, cu accentul pe regimul nazist din Germania, pe ocupația japoneză din Manciuria şi posibilitatea unei ocupații fasciste în Franța, ca şi pe Războiul Civil din Spania, un loc al confruntării dintre „democrație" şi forțele „reacționare". Politicile de stat erau influențate de pericolul unui conflict. Scopul programului de industrializare rapidă, după cum sublinia Stalin, era să pună țara la adăpost de duşmani. În lipsa industrializării, ea „s-ar fi scufundat" în mai puțin de zece ani. Ideea centrală a Marilor Epurări, aşa cum explicau propagandiştii vremii, era ca țara să scape de trădători, de slugile duşmanilor Uniunii Sovietice, care, la izbucnirea unui război, aveau să dea țara pe mâinile acestora. Şi atenția populară trebuia ținută trează: într-o societate care trăia din zvonuri, cel mai des auzite erau despre război şi posibilele consecințe ale acestuia.

O scurtă notă despre clasă

Până acum, clasa – în accepțiunea marxistă de grup social unit de o conştiință comună şi de relația cu mijloacele de producție – nu a fost aproape deloc discutată. Asta poate să pară ciudat, dat fiind că subiectul este un regim care se autodescria drept o „dictatură a proletariatului" şi îmbrățişa ideologia marxistă bazată pe ideea de clasă. Terminologia din sfera clasei era omniprezentă – „culaci", „specialişti burghezi", „duşmani de clasă", „luptă de clasă". Mai mult, generații întregi de cercetători sovietici au folosit clasa socială drept cadru de analiză fundamental. În uzajul sovietic, termenul ce desemna viața cotidiană, *bît*, rareori apărea fără un atribut cu referire la clasă:

viaţa clasei muncitoare, viaţa ţăranilor, viaţa nomadă şi aşa mai departe. Până şi lucrarea de referinţă despre viaţa cotidiană în Uniunea Sovietică, scrisă de cercetători americani într-o cheie nemarxistă, folosea clasele sociale standard din perioada antebelică: muncitori, ţărani şi intelectuali.[15] Atunci, de unde nepăsarea mea faţă de clasă ca unitate fundamentală de analiză?

Unul dintre motive este pragmatic: în această carte, mă interesează experienţele şi practicile comune întregii populaţii urbane, nu doar unor segmente ale ei. (Iată de ce munca, un element al vieţii cotidiene care variază foarte mult de la o categorie profesională la alta, nu este un subiect central al acestui studiu.[16]) Dar mai există şi alte motive pentru care privesc cu scepticism clasa drept categorie obiectivă a societăţii sovietice.

În primul rând, „marea revoluţie proletară" din octombrie a avut efectul paradoxal de a elimina, cel puţin pe termen scurt, clasele din societatea sovietică. Vechile clase privilegiate au fost expropriate. Milioane de alţi cetăţeni au fost dezrădăcinaţi, pierzându-şi rostul în societate. Până şi clasa muncitoare industrială, mândria bolşevicilor, s-a destrămat în anii Războiului Civil, muncitorii plecând înapoi în satele de baştină sau înrolându-se în Armata Roşie.[17] Perioada NEP a permis regruparea clasei muncitoare. Tot acum, au început şi alte clase sociale să se consolideze. Dar au urmat tulburările aduse de Primul Plan Cincinal şi de colectivizare, care au dezrădăcinat, iarăşi, milioane de oameni, „lichidând" clase întregi, generând un enorm flux de ţărani în rândurile clasei muncitoare orăşeneşti, dar şi o importantă mişcare de ascensiune socială a vechii clase muncitoare. Aceasta a reprezentat, de fapt, o a doua declasare a societăţii sovietice, la numai zece ani de la prima.

În al doilea rând, ataşamentul bolşevicilor faţă de noţiunea de clasă şi scopurile politice în care s-au folosit de ea i-au corupt accepţiunea de categorie sociologică. Pentru bolşevici, proletarii

erau prieteni, iar membrii burgheziei, duşmani. Noul regim a introdus discriminarea sistematică pe baza clasei sociale, într-o sumedenie de contexte importante pentru viaţa de zi cu zi: educaţie, justiţie, obţinerea de locuinţe sau de raţii etc. Chiar şi dreptul la vot a fost restricționat, de el bucurându-se numai clasele „truditoare". Un tânăr muncitor beneficia de acces privilegiat la educație superioară, la calitatea de membru al Partidului Comunist şi la o mulţime de alte beneficii, în vreme ce fiul unui nobil sau al unui preot suferea dezavantajele şi restricţiile corespunzătoare. Asta însemna, fireşte, că persoanele cu origine socială „nesănătoasă" erau încurajate să îşi ascundă apartenenţa de clasă şi să treacă drept muncitori sau ţărani săraci.[18]

Pentru a complica şi mai mult lucrurile, partidul se autodefinea drept „avangarda proletariatului". Asta însemna că noţiunile de „proletar" şi „bolşevic" („comunist")[19] au ajuns să se împletească. Curând, termenul de „proletar" a început să denote mai degrabă loialitate politică şi corectitudine ideologică, decât o poziţie socială. La fel, „burghez" şi „mic-burghez" au devenit termeni-umbrelă care trimiteau la promiscuitate politică şi deviaţie ideologică.

Clasa era fără îndoială importantă în societatea sovietică, însă nu era importantă în felul în care ne-am aştepta să fie. De pildă, nu era importantă ca bază pentru organizarea socială şi politică sau pentru acţiune colectivă. Sindicatele, principala formă de organizare a muncitorimii, au rămas fără putere în perioada Primului Plan Cincinal, când şi-au pierdut efectiv dreptul de a apăra interesele de muncă în raport cu conducerea. Principalul rol îndeplinit de sindicate în anii 1930 era unul administrativ – se îngrijeau de pensiile, concediile medicale şi vacanţele membrilor. Alte tipuri de asociere voluntară au pălit, au fost eliminate sau au ajuns să fie controlate strict de către stat.

Singurul fel în care clasa conta într-adevăr în societatea sovietică era în cadrul unui sistem de clasificare întocmit de stat, prin care se determinau drepturile şi obligaţiile diferitelor grupuri de cetăţeni. Punând accentul pe apartenența de clasă, într-un alt paradox, regimul dăduse timpul înapoi către epoca mult dispreţuită a orânduirii anterioare, în care drepturile şi privilegiile individului depindeau de clasificarea sa legală, pe stări: nobil, negustor, membru al clerului sau ţăran. În contextul sovietic, „clasa" (poziţia socială) era un atribut care definea relaţia persoanei cu statul. Poziţia socială a unui cetăţean era trecută în paşaport, alături de naţionalitate, vârstă şi sex, precum odinioară, în epoca ţaristă, era trecută starea. Ţăranii (colhoznicii) aparţineau unei „stări" staliniste care nu avea dreptul la paşaport, deşi, prin contrast cu „stările" urbane, membrii săi puteau să îşi vândă produsele în pieţe speciale. Membrii noii „nobilimi birocratice" se bucurau de o mulţime de privilegii, inclusiv accesul la magazine cu circuit închis, vile de protocol (*dácea*) şi maşini oficiale cu şofer.[20]

Relaţiile dintre clase erau relativ lipsite de importanţă în societatea stalinistă. Ce conta era relaţia cu statul, mai ales în calitatea acestuia de distribuitor de bunuri într-o economie caracterizată de penurie cronică. Asta ne duce la un ultim paradox al clasei în societatea stalinistă. În teoria marxistă, crucială este relaţia cu mijloacele de producţie: există o clasă de proprietari, o clasă de angajaţi care nu au decât munca pe care o prestează etc. În contextul sovietic însă, statul era proprietarul mijloacelor de producţie. În funcţie de interpretarea fiecăruia, asta însemna fie că toţi cetăţenii deveniseră proprietari, fie că toţi intraseră în clasa proletariatului exploatat de statul-patron. Dar cu siguranţă însemna că producţia nu mai servea drept bază semnificativă pentru structurarea claselor din societatea sovietică urbană. În fapt, ierarhiile sociale din anii 1930 nu se bazau pe legăturile cu

mijloacele de producţie, ci pe consum.[21] În lumea reală, apartenenţa la o „clasă" era o chestiune de acces, mai liber sau mai limitat, la bunuri. La rândul său, accesul depindea în mare măsură de dreptul la privilegii pe care ţi-l acorda statul.

*

Aş dori să lansez un mic avertisment legat de anvergura acestei lucrări: tema sa este viaţa cotidiană din Rusia, şi nu Uniunea Sovietică, iar perioada pe care o acoperă este deceniul al treilea al secolului XX, nu întreaga epocă stalinistă. Deşi sunt încredinţată că modelele descrise aici se regăsesc adesea în regiuni din afara Rusiei şi în republicile Uniunii Sovietice, există şi variaţii semnificative. Un avertisment similar se poate referi şi la perioada postbelică. Modelele de viaţă cotidiană s-au păstrat – în fapt, ele aveau să se păstreze, din multe puncte de vedere, până la destrămarea Uniunii Sovietice –, însă al Doilea Război Mondial a operat şi numeroase schimbări, astfel încât experienţele anilor 1930 nu pot fi extrapolate la deceniile următoare, 1940 şi 1950. În sfârşit, trebuie remarcat şi faptul că acesta este un studiu al vieţii citadine, nu a celei rurale. Aceasta din urmă face subiectul unei alte cărţi scrise de mine, anume *Stalin's Peasants* (1994).

Capitolul 1

„Partidul are întotdeauna dreptate"

Puţine istorii ale vieţii cotidiene debutează cu un capitol despre guvern şi birocraţie. Însă una dintre ciudăţeniile subiectului este exasperanta omniprezenţă a statului. Cetăţenii sovietici care încercau să ducă vieţi obişnuite se izbeau încontinuu de stat[1] într-una dintre nenumăratele sale forme. Vieţile oamenilor erau puternic influenţate şi tulburate de politicile comuniste; nervii lor erau puşi zilnic la încercare de incompetenţa şi arbitrariul oficialilor, funcţionarilor şi al vânzătorilor, toţi aceştia fiind în slujba statului. Acesta este contextul omniprezent în care se desfăşura viaţa cotidiană în Uniunea Sovietică; viaţa în afara lui era imposibilă. Astfel, povestea noastră începe cu o trecere în revistă a regimului stalinist, a instituţiilor şi practicilor sale, cu precădere stilul de conducere, valorile şi convingerile Partidului Comunist.

La sfârşitul anilor 1920, punctul de pornire convenţional al perioadei staliniste, regimul sovietic era la putere de aproximativ un deceniu. Liderii săi încă se mai considerau revoluţionari şi se purtau în consecinţă. Ţelul lor era să transforme şi să modernizeze societatea rusă, un proces pe care ei îl numeau „construcţia socialismului". Deoarece credeau că această transformare revoluţionară avea să fie în interesul pe termen lung al oamenilor, erau dispuşi să o impună cu forţa, chiar şi

atunci când, vezi cazul colectivizării, majoritatea populației direct interesate era împotrivă. Această împotrivire era, explicau ei, rezultatul înapoierii, prejudecăților și spaimelor ce bântuiau masele cufundate în obscurantism. Credința comuniștilor în misiunea și în superioritatea lor intelectuală era prea mare pentru a fi întorși din drum de ceva așa de neînsemnat precum opinia majorității. Din acest punct de vedere, nu se deosebeau cu nimic de orice alt tip de revoluționar – ce revoluționar adevărat ar admite vreodată că „voința poporului" nu coincide cu misiunea pe care și-a asumat-o în numele poporului?

„Înapoiere" era un cuvânt foarte important în lexiconul comunist sovietic: el era sinonim cu orice ținea de vechea Rusie și trebuia schimbat în numele progresului și al culturii. Religia, un fel de superstiție, era un semn de înapoiere. Agricultura țărănească era înapoiată. Micul comerț individual era și el o formă de înapoiere, ca să nu mai pomenim de „mic-burghez", un alt termen favorit prin care se exprima dezaprobarea. Misiunea comuniștilor era să transforme Rusia înapoiată, agrară și mic-burgheză într-un gigant industrial, urban și socialist, cu tehnologie modernă și o forță de muncă educată.

Dar, în ciuda dăruirii cu care urmărea ideea de modernizare, regimul comunist sovietic începea, în anii 1930, să capete niște trăsături neotradiționale pe care puțini le-ar fi anticipat în 1917. Un exemplu evident era evoluția dictaturii „proletare" a partidului către un regim autocrat exercitat de Stalin prin intermediul Partidului Comunist și al poliției secrete. Spre deosebire de naziști, comuniștii sovietici nu aveau principiul Liderului, însă dovedeau din ce în ce mai vizibil că au o practică a Liderului. Unele aspecte ale „cultului personalității" dedicat lui Stalin, așa cum avea să fie numit de Hrușciov mai târziu, reflectau stilul de autoprezentare a dictatorilor fasciști, Mussolini și Hitler, însă în privința altor trăsături, cultul – sau

felul în care era el primit de publicul rus – semăna mai mult cu tradiția rusă a „Țarului-tătuc" decât cu orice tendință din Europa Occidentală modernă. În anii 1930, imaginea lui Stalin, „tătucul popoarelor", căpăta valențe evident paternaliste.

Paternalismul nu se limita la Stalin. Autoritățile de partid locale de rang secund îl practicau și ele, primind și răspunzând numeroaselor petiții umile venite de la supușii lor credincioși care apelau, uneori în termeni uluitor de tradiționali, la bunăvoința lor părintească. Retorica oficială sublinia tot mai des rolul protector al statului în raport cu cetățenii săi mai slabi și mai puțin evoluați: femeile, copiii, țăranii și membrii grupurilor etnice „înapoiate".

Războinici revoluționari

În accepțiunea proprie, partidul era o avangardă. Conform teoriei marxismului, asta însemna o avangardă a proletariatului, clasa muncitorilor industriali în numele căreia partidul întemeiase dictatura revoluționară în octombrie 1917. Dar semnificația termenului nu se limita la clasă; în cadrul lui, comuniștii își conceptualizau și își justificau misiunea de conducere în societatea rusă. Deja în anii 1930, când vechiul concept de misiune revoluționară căpăta valențe de misiune civilizatoare, partidul se vedea pe sine ca o avangardă culturală, nu doar politică. Asta, firește, nu îi convingea pe membrii vechii inteligheнții rusești, pentru care bolșevicii erau niște barbari neșcoliți; însă pretenția de superioritate culturală a partidului părea să fi fost acceptată de bună parte din restul populației. Conceptul de „avangardă culturală" a primit un imbold suplimentar în 1936, când Stalin și-a însușit termenul de „intelighenție" pentru a desemna proaspăta elită sovietică formată în majoritate din funcționari comuniști.[2]

Un aspect important al pretenției partidului de a fi o avangardă culturală era faptul că se afla în posesia unor cunoștințe ezoterice, adică ideologia marxist-leninistă. Tuturor comuniștilor li se cerea să aibă cunoștințe minime de materialism istoric și dialectic. În practică, asta însemna să înțeleagă teoria lui Marx despre dezvoltarea istorică: lupta de clasă este forța motrice a istoriei; capitalismul din întreaga lume va fi în cele din urmă învins de revoluția proletară, așa cum se întâmplase în Rusia, în 1917; în timp, dictatura proletariatului revoluționar avea să conducă societatea către socialism. Celor din afară, marxismul distilat al cursurilor sovietice de educație politică se putea să le pară simplist, un soi de catehism. Pentru cei din interior, era o concepție „științifică" despre lume, care le permitea celor care o împărtășeau să se scuture și să-i scuture și pe alții de prejudecăți și superstiție – și, la pachet, să stăpânească un stil de dezbatere agresiv, caracterizat de folosirea din abundență a sarcasmului în legătură cu motivele și presupusa „esență de clasă" a adversarului. Aroganța și tautologia, dimpreună cu forța polemică erau printre cele mai importante trăsături ale marxismului sovietic.

Calitatea de membru de partid și educația, de preferat în combinație, erau căile principale prin care puteai avansa în carieră. Pentru ambițioși, era de dorit, ba chiar obligatoriu să fie membri de partid; ca rezultat, partidul depunea un efort considerabil încercând să îi deosebească pe aceia care erau ambițioși în sensul bun, adică erau pregătiți să își asume responsabilitățile conducerii, de „carieriști", care nu tânjeau decât după privilegii. În cursul anilor 1920 și 1930, intrarea în partid nu era obținută cu ușurință, mai ales de către angajații din birouri și cei cu studii superioare. În această perioadă, aproape fără excepție, regulile de intrare în rândurile partidului îi favorizau fățiș pe cei proveniți din familii de muncitori sau de țărani săraci. La fel se întâmpla

și în cazul admiterii în învățământul superior. În plus, mulți comuniști aspiranți nu treceau de furcile complicatei proceduri de admitere, care includea scrisori de recomandare, investigarea trecutului social al familiei, testarea cunoștințelor de educație politică și așa mai departe. Același lucru era valabil și pentru Komsomol*, numeroși „credincioși adevărați" frângându-și mâinile că nu puteau deveni membri. După cum scrie istoricul francez Nicolas Werth: „Procedura complicată de admitere întărea [...] adâncul sentiment de apartenență la o lume a celor aleși, a celor care mărșăluiau către orizontul Istoriei."[3]

Sigur că, în decursul anilor 1930, s-au produs schimbări importante în componența membrilor de partid. La începutul perioadei staliniste, idealul fusese un partid *al proletarilor*: muncitorii din fabrici erau puternic încurajați să intre în partid, în vreme ce funcționarii și alte categorii profesionale educate erau îndepărtați. Marea înrolare a muncitorilor și a țăranilor, din perioada Primului Plan Cincinal, a sporit spectaculos rândurile membrilor de partid, însă a produs și mult balast. Înscrierile au fost sistate în 1933, prima rundă de „epurări" având loc în același an. Pierderi însemnate a suferit partidul și în vremea Marilor Epurări; simultan, unii tineri comuniști s-au trezit propulsați pe scara socială cu o viteză amețitoare, misiunea lor fiind să preia posturile celor îndepărtați ca „dușmani ai poporului". Când s-au reluat înscrierile, în ultimii ani ai deceniului, vechea condiție proletară dispăruse, accentul căzând acum pe atragerea „celor mai buni oameni" din societatea sovietică. În practică, asta însemna că intrarea în partid a funcționarilor și a celor cu studii superioare devenise mai simplă.

O altă schimbare semnificativă ar fi dispariția, la începutul anilor 1930, a opoziției organizate și a dezbaterilor deschise din

---

* Numele organizației de tineret a Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, fondată în 1918 și dizolvată în 1991 (n. red.).

cadrul Partidului Comunist. Conducătorii opoziției de stânga au fost excluși din partid la finele anului 1927, iar asta a înspăimântat suficient „opoziția de dreapta" din 1928–1929, ca s-o împiedice să se mai organizeze vreodată cu adevărat. Ulterior nu au mai existat decât câteva grupuri embrionare „de opoziție" care activau pe ascuns, reprimate de OGPU. Cu toate că, la începutul deceniului, unii foști opozanți de marcă s-au căit și au fost repuși în funcții înalte, toți foștii opozanți înțelegeau foarte bine că până și întâlnirile între prieteni puteau fi interpretate drept „discuții antisovietice" și puteau atrage pedepse noi.

Similar, discuțiile și dezbaterile în sânul partidului au fost restricționate. În anii 1920, partidul avusese propriile sale centre intelectuale, dintre care se distingeau Academia Comunistă și Institutele Profesorilor Roșii, instituții în care marxismul era luat în serios și dezbătut la un nivel intelectual relativ ridicat.[4] Politicieni de seamă, cum ar fi Buharin și Stalin, aveau admiratorii lor în rândurile tinerilor intelectuali comuniști, ale căror militantism și radicalism au fost extrem de vizibile în anii Revoluției Culturale. Dar, la mijlocul anilor 1930, Revoluția Culturală încheindu-se și numeroși conducători ai săi fiind discreditați, Academia Comunistă a fost închisă. Acesta a fost, în bună măsură, sfârșitul dezbaterilor intelectual-politice serioase în cheie marxistă, din Uniunea Sovietică. Dispăruseră interesul viu și implicarea cu care mulți comuniști și membri ai Komsomolului urmăriseră politica la nivel înalt și dezbaterile pe marginea politicilor din anii 1920; devenise periculos să fii pasionat de politică și teorie politică.

„O armată de războinici revoluționari" era sintagma prin care Lazar Kaganovici, membru al Politburoului (Biroul politic), descria partidul la al XVII-lea Congres al său, în 1934. Această noțiune le era dragă comuniștilor. Mulți dintre ei încă mai purtau arme, priveau cu nostalgie la anii Războiului Civil

și, asemeni lui Stalin, continuau să se îmbrace într-un surogat de uniformă militară, cu veston și cizme. Partidul Comunist era unul al bărbaților din mediul urban, cu un puternic etos masculin. Pe buzele membrilor săi se regăseau adesea cuvinte precum „luptă", „conflict" sau „atac". De-a lungul întregului deceniu al treilea, comuniștii au trăit, justificat sau nu, cu sabia unui atac străin deasupra capului.[5]

În opinia lui Stalin, din cauza pericolului ce pândea Uniunea Sovietică, era nevoie în relațiile cu lumea exterioară de un anume tip de încredere îndrăzneață. Într-un comentariu către Molotov, pe marginea unei ciorne de discurs public pe tema relațiilor internaționale ținut în 1933, Stalin scria: „A ieșit bine. Tonul încrezător și disprețuitor la adresa «marilor» puteri, credința în forțele proprii, scuipatul discret, dar evident, în ochii «marilor puteri» fudule – foarte bine. Să le stea în gât."[6]

Stalin, gândind în termeni de relații între marile puteri, nu era prea interesat de perspectiva unei revoluții mondiale în anii 1930. Lucrurile stăteau însă cu totul altfel pentru o întreagă generație de tineri care crescuseră în anii 1920 și 1930, pentru care o astfel de revoluție era un ideal, era imperios necesară și, după cum sugerează memoriile lui Lev Kopelev*, legată intrinsec de visurile de modernizare și acces la lumea cea mare:

> Revoluția mondială era absolut necesară pentru ca justiția să triumfe, toți cei ținuți în închisorile burgheziei să fie eliberați, flămânzii din India și China să fie hrăniți, pământurile luate de la germani și din „coridorul" Danzig să fie înapoiate, iar Basarabia noastră să fie luată înapoi de la România... Dar și pentru

* Lev Kopelev (1912–1997). Disident sovietic arestat în URSS, în 1945, pentru că ar fi manifestat „sentimente burgheze umanitare" față de populația civilă germană în timpul pătrunderii armatei sovietice în Germania. În timpul perioadei din lagărele sovietice l-a cunoscut pe Aleksandr Soljenițîn (n. coord.).

ca, după aceea, să nu mai existe granițe, capitaliști și fasciști. Și pentru ca Moscova, Cracovia și Kievul să ajungă niște orașe mari și bine construite, așa cum sunt Berlinul, Hamburgul și New Yorkul, ca să avem și noi zgârie-nori, străzi pline de automobile și biciclete, pentru ca toți muncitorii și țăranii să se plimbe în haine frumoase, cu pălării și ceasuri... Și pentru ca avioanele și dirijabilele să zboare peste tot.[7]

Pentru comuniștii din generația lui Kopelev, educația era extraordinar de importantă: dobândirea educației nu era numai o cale spre succesul personal, ci și o datorie față de partid. Comuniștii trebuie „să învețe constant, mai ales de la mase", spunea eroul incendierii Reichstagului, Gheorghi Dimitrov*, la o adunare a Institutului Profesorilor Roșii.[8] Cu toate acestea, în lumea reală, studiul în școală era mai important decât lecțiile luate de la mase. O rețea de școli de partid le asigura funcționarilor comuniști o amestecătură de educație generală și politică; în plus, mulți comuniști erau „mobilizați" să facă o facultate de inginerie, mai cu seamă în perioada Primului Plan Cincinal. (Hrușciov, Brejnev și Kosîghin** au trecut cu toții prin această experiență, în anii 1930). Era de datoria fiecărui membru de partid să „lucreze asupra sie însuși" și să-și ridice nivelul cultural, chiar dacă nu era încadrat în vreo formă de învățământ organizat.

La cele mai de jos niveluri ale partidului, una dintre însușirile ideale, de dat exemplu altor membri, era dezbărarea de superstiția religiei. Și invers, una dintre cele mai obișnuite greșeli ideologice pentru un membru era să-i permită soției sau vreunei

* Gheorghi Dimitrov (1882–1949). Comunist bulgar, primul lider al Bulgariei comuniste, în perioada 1946–1949 (n. coord.).

** Aleksei Kosîghin (1904–1980) a fost un om de stat sovietic în timpul Războiului Rece. A fost Președintele Consiliului de Miniștri în perioada 1964–1980 (n. red.).

alte rude de sex feminin să rămână în rândurile bisericii, să-și boteze copii, să meargă la slujbe sau să țină icoane în casă. Membrii de partid erau deseori interogați pe tema aceasta, așa cum se poate observa în dialogul ce urmează, înregistrat la o întâlnire a unei organizații de partid:

— Ți-ai botezat copiii?

— Ultima persoană care a fost botezată în familia mea a fost o fiică, în 1926.

— La ce dată ai renunțat la religie?

— În 1923.

— Se pare că în casa dumitale încă mai există icoane.

— Da, fiindcă soacră-mea nu-mi dă voie să le arunc![9]

Disciplina și unitatea erau în capul listei de valori ale partidului. Chiar și în anii 1920, despre ele se vorbea în termeni aproape mistici: încă din 1924, în discursul prin care Troțki își recunoștea înfrângerea în lupta pentru conducerea partidului, se regăseau sintagme precum „Partidul are întotdeauna dreptate" și „Un membru nu poate avea dreptate în detrimentul partidului". Unul dintre acuzații din procesele intentate în perioada Marilor Epurări scria în pledoaria finală că „exemplul rușinos al căderii mele arată că o cât de mică ruptură de Partid, cea mai măruntă minciună spusă Partidului, cea mai mică ezitare față de conducere, față de Comitetul Central, este de ajuns să te împingă în tabăra contrarevoluției"[10]. Centralismul democratic însemna că membrii de partid trebuiau să se supună fără șovăire oricăror decizii luate de înaltele foruri de partid. Vechea condiție a supunerii fără șovăire, odată ce s-a luat o hotărâre, și-a pierdut forța în clipa în care a dispărut etapa preliminară a dezbaterilor de partid publice.

Exista un sistem oficial gradat de pedepse pentru comuniștii care încălcau disciplina de partid, începând cu un avertisment și continuând cu diverse niveluri de critică, mergând până la

eliminare, care atrăgea după sine înlăturarea din viața publică și privarea de anumite privilegii, cum ar fi accesul la magazine și clinici medicale speciale.[11] Cu toate acestea, în practică, gradarea pedepselor mergea și mai departe. Deja în anii 1920, membri ai opoziției de stânga erau trimiși în exil administrativ în zone îndepărtate ale Uniunii Sovietice, iar Troțki a fost chiar deportat de pe teritoriul țării. Peste câțiva ani, în vremea Marilor Epurări, execuția membrilor căzuți în dizgrație, ca „dușmani ai poporului", a devenit un fapt divers.

Vigilența – o atitudine de suspiciune atentă – era un element important în mentalitatea sovietică. După spunea Dimitrov, un bun comunist trebuie „să manifeste continuu o vigilență maximă în legătură cu dușmanii și cu spionii care s-au infiltrat în rândurile noastre". Un comunist care nu era într-o permanentă stare de vigilență, care, adică, nu manifesta tot timpul o stare de suspiciune față de alți cetățeni și chiar față de alți membri ai partidului, nu-și îndeplinea cum se cuvine misiunea încredințată de partid și cădea în „doctrina de dreapta". Dușmanii erau pretutindeni; și, cel mai periculos lucru, acești dușmani erau adesea deghizați. Un comunist trebuie să fie mereu gata să „demaște" dușmani nevăzuți și să le „dea arama pe față"[12].

Asemeni francmasonilor, comuniștii aveau multe ritualuri. Erau frați și frăția lor era, într-un fel, secretă. Statutul lor de comuniști era legat de măiestria utilizării limbajului ezoteric. Aveau simboluri pe care le venerau, cum ar fi Steagul Roșu, și o istorie, inclusiv o martirologie, pe care orice comunist trebuia să le știe. Dețineau un corpus de texte sacre, compus din operele lui Marx, Engels, Lenin și Stalin, și erau obligați să studieze adăugirile recente la acest corpus, cum ar fi cele mai noi discursuri ale lui Stalin și rezoluțiile importante ale Politburoului. O atmosferă de mister domnea peste formele indirecte de comunicare ale partidului, înțelese pe deplin numai

de către cei inițiați, și peste uzanțele sale lingvistice cu dublă semnificație. Excluderea din partid era sinonimă cu izgonirea din această comunitate, înlăturarea de la țelul comun: după cum spunea însuși Buharin la procesul în care era învinuit, „izolat de toți, un dușman al poporului, într-o poziție în afara umanității, complet rupt de tot ce constituie esența vieții”[13]. „Nu mă împingeți la disperare”, scria un comunist amenințat cu excluderea în împrejurări mai puțin drastice, adăugând un post-scriptum sentimental:

> Suntem în pragul primăverii, al sărbătorii de 1 Mai. Oamenii se vor bucura că trăiesc, vor fi veseli, toți, în afară de mine, care în adâncul sufletului voi jeli. Oare se poate prăbuși totul așa, pur și simplu? E oare cu putință ca eu să fi devenit dușmanul partidului care m-a format? Nu, e o greșeală.[14]

Unul dintre ritualurile-cheie prin care se practica vigilența era epurarea cu „e mic” sau curățenia[15], o evaluare periodică a membrilor de partid cu scopul de a smulge buruienile. În perioada Revoluției Culturale, epurări similare au avut, de asemenea, loc în toate instituțiile guvernamentale, aducând un strop de suspans în rutina muncii birocratice. Procedura începea cu o declarație autobiografică a persoanei evaluate, urmată de un interogatoriu efectuat de comisia de epurare și de persoane din public. Întrebările se refereau la diverse aspecte ale vieții politice sau personale a membrului de partid.

> Ce făcuse înainte de 1917 și în timpul Revoluției din Octombrie? A fost pe front? A fost vreodată arestat înainte de revoluție? A avut vreun conflict de opinie cu partidul? Bea? [...] Ce crede despre Buharin și deviația de dreapta, despre culaci, Planul Cincinal și evenimentele din China? [...] E adevărat că are un automobil privat și o soție drăguță, care e actriță? [...] S-a cununat la biserică? Și-a botezat fiul? [...] Cu cine s-a măritat sora lui?[16]

În memoriile sale, Elena Bonner, soția disidentului Andrei Saharov, își descrie amintirile din copilărie despre o epurare a birourilor Internaționalei Comuniste, petrecută probabil în 1933. Tatăl ei vitreg, Ghevork Alihanov, lucra la Comintern. Ședințele de epurare erau organizate seara, după orele de serviciu, de-a lungul mai multor săptămâni, în „Colțul Roșu" al Hotelului Lux, unde locuiau familia Alihanov-Bonner și alți oficiali ai Cominternului. Elena și alți copii ca ea se ascundeau în spatele draperiilor și trăgeau cu urechea.

> Vedeai cum toată lumea era agitată... Întrebau de soțiile oamenilor și uneori de copii. Reieșea că unii își băteau nevestele și beau multă vodcă. Batania [redutabilă bunică a Elenei] ar fi spus că oamenii cu obraz nu întreabă așa ceva. Câteodată, cel care era epurat promitea să nu-și mai bată soția sau să se lase de băutură. Mulți spuneau, despre munca lor, că „nu vor mai face asta niciodată" și că „înțelegeau tot".

Asta îi amintea Elenei de cum era să fii chemat la cancelarie pentru ținută necorespunzătoare și să trebuiască să îți ceri iertare. „Însă oamenii aceștia erau mai agitați decât eram eu în prezența profesorului. Unii erau în pragul lacrimilor. Era neplăcut să-i privești."[17]

Aceste ritualuri de epurare erau ca niște spovedanii, dar și intimidau. Iar când subiecții erau oameni obișnuiți, aceștia se trezeau adesea scoși din teritoriul politic și social și conduși spre tărâmul confesiunilor și dezvăluirilor de natură personală. Ritualul de spovedanie era însă mai special: la capătul său nu te aștepta iertarea păcatelor. „A trece prin epurare" însemna să îți mărturisești vina la nesfârșit, mai ales vina de a fi membru al opoziției și aceea de a avea origini nesănătoase, însă nicăieri nu scria că, la final, vei fi iertat. Îți „recunoșteai greșelile", îți cereai scuze și, cu puțin noroc, erai expediat cu un simplu avertisment.

Însă greşelile nu dispăreau şi te aşteptau cu proxima ocazie, fiindcă, deja în anii 1930, partidul nu se mai interesa de atitudinea „subiectivă" a membrilor față de păcatele lor, ci numai de existenţa unei liste de păcate din trecutul fiecăruia.[18]

Procesele înscenate, în care se înregistrau adesea mărturisiri publice, erau organizate pentru un public mai larg. Procesul înscenat poate fi definit ca o reprezentație teatrală publică, sub forma unei judecate, cu scop didactic, menită nu să stabilească dacă acuzatul este sau nu vinovat, ci să demonstreze caracterul odios al crimelor de care persoana se face vinovată. În calitate de gen de divertisment mixat cu agitaţie propagandistică, el data încă din perioada Războiului Civil, când toate tipurile de teatru de improvizaţie erau foarte populare, şi îşi afla rădăcinile în iniţiativa locală. În anii de început, lua adeseori forma unui proces dramatizat intentat unei figuri simbolice („culacul", „soțul bătăuş"), dar infractorii reali, persoane acuzate de huliganism sau absenteism de la serviciu, apăreau şi ei în „boxa acuzaților", ca măsură disciplinară locală. Aceste procese timpurii nu s-au soldat cu sentinţe reale.

În 1923, un proces înscenat organizat de la centru, o inițiativă inedită, i-a avut ca acuzaţi pe foştii opozanți politici ai bolşevicilor, revoluționarii socialişti de dreapta. Însă abia în timpul Revoluției Culturale de la finele anilor 1920, procesele acestea, cu „scenarii" atent puse la punct şi în detaliu relatate de presa cu public la nivel național, au devenit un instrument de agitaţie important în arsenalul Comitetului Central. În procesul din Şahti (1928) şi în procesul „Partidului Industrial" (1930), inginerii şi alţi „specialişti burghezi" au fost acuzaţi de sabotaj şi conspiraţie contrarevoluţionară, de conivenţă cu puterile străine.[19] Toţi îşi mărturiseau vina, oferind detalii complete privind nelegiuirile lor nemaipomenite (şi, în general, total imaginare), şi toţi primeau sentinţe la moarte sau

la ani lungi de închisoare. În linii mari, același model a fost urmat și în „procesele moscovite" mai celebre din timpul Marilor Epurări – procesul Zinoviev-Kamenev, din 1936, procesul Piatakov, din 1937, și procesul Buharin, din 1938 –, cu deosebirea că, în aceste procese, împricinații nu erau specialiști burghezi, ci lideri comuniști de prim rang.

Dacă Stalin și alți conducători comuniști credeau cu adevărat în sensul literal al conspirațiilor descrise în procesele înscenate, e greu de spus. În corespondența secretă purtată cu diverși demnitari despre procesele de la începutul anilor 1930, Stalin scria ca și când într-adevăr credea. Totuși, aceste scrisori pot fi interpretate și ca niște instrucțiuni codificate despre ce fel de scenariu trebuia scris. Pentru conducerea partidului, după cum notează Terry Martin, acuzațiile formulate la procese reprezentau un adevăr mai degrabă psihologic. Însă liderii sperau ca oamenii obișnuiți să le ia în sensul literal; și se pare că, adesea, așa au stat lucrurile, după cum indică reacțiile muncitorilor la procesul din Șahti, care cereau pedepse mai aspre pentru acuzați.[20]

Conspirație

În 1926, un fost agent CEKA i s-a destăinuit unui vechi revoluționar, Victor Serge*, povestindu-i secretele pe care le știa despre un complot monstruos. Iată cum relatează Serge întâlnirea cu acest om:

> Secretul era că totul a fost trădat. Încă din vremea când mai trăia Lenin, trădarea s-a strecurat ca un vierme în adâncul Comitetului Central. Omul știe nume, are dovezi [...]. Cu riscul

* Victor Serge (1890–1947). Marxist rus născut în Belgia. Antistalinist, a fost deținut în închisori sovietice. A reușit să părăsească URSS în 1935, grație presiunii internaționale exercitate de numeroși intelectuali de stânga din Occident (n. coord.).

> vieții, îmi prezintă analiza unei trădări gigantice, studiată de-a lungul timpului, împotriva Comitetului Central. Îmi șoptește numele unor străini, ale celor mai puternici capitaliști și ale altora care au o însemnătate tainică pentru el [...]. Îi urmăresc raționamentul cu neliniștea pe care o simți în prezența unui logician nebun [...]. Dar în tot ce-mi spune se ghicește o idee fundamentală care-l animă, iar aceasta nu izvorăște dintr-o minte rătăcită: „Nu am pornit Revoluția pentru a ajunge aici."[21]

Poate că omul chiar era nebun, însă acest mod de a gândi era specific comuniștilor. Munca lor era subminată de conspirațiile unora din interiorul și din afara Uniunii Sovietice, a căror ură împotriva revoluției era absolută. Agentul CEKA credea că nucleul conspirației era conducerea de partid de atunci, o părere doar ușor diferită de aceea pe care Stalin și Ejov* aveau să o exprime în cursul Marilor Epurări. În rest, omul era întruchiparea suspiciunii exacerbate. Capitaliștii străini erau mână-n mână cu forțele ostile din interiorul țării. Complotiștii se ascundeau; doar prin cele mai asidue eforturi puteau fi demascați. Și, poate cel mai important element, acești conspiratori, cu ura lor înnăscută pentru Uniunea Sovietică, *făceau ca totul să eșueze*. Trebuie să existe o conspirație, fiindcă altfel nu se explică de ce revoluția nu merge așa cum s-a plănuit. *Cineva* sigur e de vină.[22]

Regimul sovietic se pricepea de minune să își creeze propriii dușmani, pe care apoi îi suspecta de conspirație împotriva statului. A început prin a-i declara pe toți membrii unor anumite clase ori stări sociale – în principal foști nobili, membri ai burgheziei, preoți și culaci – „dușmani ai poporului" prin definiție, animați de resentimente profunde pentru pierderea suferită și capabili să se implice într-o conspirație contrarevoluționară spre a-și recupera privilegiile. Următorul pas, la sfârșitul anilor 1920,

* Nikolai Ejov (1895–1940). Șeful NKVD în perioada 1936–1938 (n. coord.).

a fost „lichidarea de clasă" a anumitor categorii de dușmani, mai ales a culacilor și, într-o mai mică măsură, a preoților și a nepmenilor. Asta însemna că victimele erau expropriate, private de dreptul de a continua să își câștige existența în același mod și adesea arestate și exilate. Din nefericire, asta nu diminua riscul de conspirații împotriva statului. Poate doar îl sporea. Fiindcă, așa cum a constatat Stalin (înțelepciunea de pe urmă?), un membru al unei clase dușmane nu prindea drag de regimul sovietic după ce întreaga clasă îi fusese lichidată. Dimpotrivă, resentimentul și ura sa creșteau. Persoana care fusese deculacizată devenea un dușman mai disperat, mai aprig decât culacul. În plus, era foarte probabil că aceasta fugise la oraș și se deghizase, luându-și identitatea mai acceptabilă de muncitor. Ea devine un dușman *ascuns*, mult mai periculoasă ca potențial conspirator.[23]

Dușmanii nu erau singurii complotiști din universul sovietic. Surprinzător, dar autodenumirea prerevoluționară de partid „conspirator" a rămas în uz (fie el și secret) până în anii 1930, iar comuniștii erau în mod curent îndemnați de documentele de partid să mențină „conspirația" și „starea conspirativă", adică să nu divulge secretele de partid.[24] În vremurile de demult, conspirația fusese o necesitate dictată de lupta împotriva regimului țarist; în anii de după revoluție, în atmosferă plutea întrebarea ciudată și jenată „Conspirație împotriva cui?" Un posibil răspuns era „împotriva poporului sovietic", deși nu e deloc plauzibil ca vreun comunist sau oricare alt lider să se vadă pe sine ca angrenat într-un complot malefic împotriva națiunii; „lumea capitalistă care ne împresoară" era un alt posibil răspuns. Însă cea mai bună cale de a înțelege, poate, atașamentul comuniștilor față de conspirație este să vedem partidul, prin ochii lor, drept un fel de francmasonerie a cărei capacitate de a face bine în lume depindea de protejarea vieții sale interne de intruziunea ostilă a elementelor externe.

Începând cu primii ani ai deceniului al treilea, un număr tot mai mare de probleme de partid erau rezolvate în secret. La finele anilor 1920, s-a introdus o procedură prin care documentele Politburoului și Comitetului Central erau trimise filialelor de partid însoțite de limitări stricte privind persoanele care le puteau citi și cu cerința ca ele să fie returnate în câteva zile (la sfârșitul lui 1938, până și această practică a încetat). Procesele verbale ale Comisiei Centrale de Control erau și ele secrete – era „cu desăvârșire interzis" să le fie arătate persoanelor care nu erau pe lista aprobată a celor care le puteau citi, să fie copiate ori citate în public; și procesele-verbale trebuiau returnate. Un comunist care încălca regula păstrării secretului, fie și într-un discurs la o ședință de fabrică, unde participau numai presupuși aliați de clasă, putea fi acuzat de „trădarea partidului în favoarea clasei muncitoare"[25].

Secretomania se așternea și peste guvern, nu doar peste practica de partid. Printre subiectele clasificate drept „strict secret" sau „secret" în comunicările interne ale guvernului sau ale partidului se numărau planurile militare și de mobilizare, inclusiv construcția industriei de apărare; exportul de metale prețioase; invențiile importante; rapoartele OGPU despre starea de spirit a populației și alte chestiuni; anchetele efectuate sub incidența articolului 58 din Codul penal, care se referea la crimele împotriva statului; exilurile administrative, deportările și relocările cu regim special. Grevele și protestele muncitorilor erau și ele chestiuni strict secrete, dar plasate în categoria inferioară a problemelor ce „nu trebuie date publicității". Rapoartele despre cazuri de ciumă, holeră, tifos și alte boli infecțioase erau și ele un secret absolut.[26]

Un motiv plauzibil pentru care păstrarea secretului devenise atât de importantă este că liderii comuniști făceau lucruri de care se rușinau sau despre care credeau că nu vor fi înțelese de

oamenii din afară. În primii ani de după revoluție, bolșevicii insistaseră că *nu* le era rușine de teroarea pe care o exercitau, despre care spuneau că este un element necesar și chiar constructiv al revoluției. Prin 1920, în anii săi de radicalism, Nikolai Buharin descria teroarea drept „o metodă de a plămădi umanitatea comunistă din materialul uman al epocii capitaliste", iar un alt entuziast o numea „o sursă de mare încurajare morală"[27]. Totuși, felul în care bolșevicii au abordat relațiile publice după reprimarea revoltei marinarilor din Kronstadt, din 1921, sugerează că le era rușine și resimțeau o profundă jenă legată de acest incident; lupta pentru colectivizare și foametea ce i-a urmat au produs reacții similare din partea regimului. Vechea atitudine sfidătoare, fără strop de regret, față de violența exercitată de statul revoluționar a fost înlocuită de o atitudine evazivă, de eufemisme și negări. În 1933, un ordin secret al Politburoului intrase deja în vigoare, interzicând ziarelor să scrie despre execuții în lipsa unei aprobări speciale.[28]

Este adevărat că la mijlocul deceniului, poliția secretă se bucura de multă publicitate în anumite privințe, iar liderii săi erau văzuți ca eroi. Marile proiecte ale NKVD-ului, cum ar fi construcția Canalului Mării Albe, erau ridicate în slăvi pentru „reeducarea" deținuților care lucrau la ele, ofițerii NKVD-ului erau onorați și decorați, iar gărzile sale de grăniceri erau date drept exemplu tineretului sovietic. La finele lui 1937, aniversarea a douăzeci de ani de la întemeierea NKVD-ului a fost sărbătorită cu mare pompă, iar bardul kazah Djambul i-a slăvit conducătorul, pe Nikolai Ejov, drept „o flacără ce arde cuiburile de șerpi" și „un glonț pentru toți scorpionii și năpârcile"[29]. Însă creșterea, pe care o bănuim masivă, a agenției de securitate și a rețelei de informatori, în decursul anilor 1930, a fost (și rămâne) secret de stat; iar activitățile mai banale ale NKVD-ului, cum ar fi urmăririle, arestările și interogatoriile, erau de regulă

tratate drept secrete murdare şi trecute sub tăcere. Era o practică obişnuită ca persoanelor eliberate după arestare şi interogatoriu să li se ceară să se angajeze, sub semnătură, că nu vor dezvălui nimic din ce li se întâmplase.

Semnalele lui Stalin

În principiu, Partidul Comunist sovietic nu avea conducător. Avea numai un Comitet Central ales de congresele naţionale periodice unde se adunau delegați din filialele locale şi trei birouri permanente ale Comitetului Central, alese în acelaşi mod; Politburoul, un grup cu şapte până la doisprezece membri care se ocupau de chestiuni politice şi politici, Orgburoul (Biroul de organizare) şi Secretariatul, ambele ocupându-se de chestiuni organizatorice şi de personal. Dar la mijlocul anilor 1920, în cursul luptei nedeclarate pentru succesiune, dezlănţuită după moartea lui Lenin, Stalin îşi folosise poziţia de secretar general pentru a înţesa organizaţiile locale şi congresele cu suporterii săi.[30] În anii 1930, Stalin era încă secretar general al partidului, aşa cum fusese şi în 1922 şi aşa cum va rămâne până în 1952, însă nu îşi mai petrecea timpul ocupându-se cu dosare de cadre şi întrevederi, activităţi care îi definiseră ascensiunea către putere. Acum, era unanim recunoscut ca lider suprem al partidului – *vojd*. Deşi şi-a păstrat înfăţişarea şi atitudinea anterioare, de om umil şi accesibil (nu flamboaiant şi arogant, precum principalul său rival, Troţki), simplitatea lui avea ceva mai aparte: acum, când intra cu modestie şi discreţie în sala de congrese, toți participanţii se ridicau în picioare şi îl aplaudau la scenă deschisă. Cu toate că, uneori, Stalin dispreţuia acest cult, de regulă îl tolera şi chiar îl încuraja discret.[31]

Pentru comuniştii din vechea gardă, cultul lui Stalin era, probabil, ceva jenant. Totuşi, până şi în ochii lor, omul prindea contururile unui lider carismatic, chiar dacă acestea erau

oarecum diferite de cele ale imaginii pe care şi-o făcuse publicul larg. Această imagine publică a lui Stalin, precum aceea a ţarului din epoca anterioară, era una de conducător aproape sacru, un izvor de dreptate şi milostenie, un protector binevoitor al celor slabi; Stalin era deseori fotografiat afişând un zâmbet patern dinaintea unor ţărănci sfioase şi a copiilor. Prin contrast, în ochii elitei partidului, Stalin era „şeful", ale cărui principale trăsături erau o minte ascuţită şi vicleană, hotărâre, capacitate de muncă, dispreţ pentru retorica sofisticată şi alte genuri de extravaganţe personale. Colaboratorii ştiau, de asemenea, că poseda o memorie excelentă când venea vorba de insulte, ca şi o propensiune şi un talent formidabil pentru intriga politică.[32]

În Politburo, aparenţa de adunare a unor egali se păstra. De regulă, Stalin prezida şedinţele, însă se mulţumea să stea tăcut şi să îşi fumeze pipa, lăsându-i pe ceilalţi să vorbească primii. (Acest comportament sublinia lipsa lui de îngâmfare, dar îi şi oferea avantajul de a vedea „mâinile" adversarilor înainte de a-şi da cărţile pe faţă.) Disputele era obişnuite în Politburo, unele chiar încinse, temperamentalul georgian Sergo Ordjonikidze* pierzându-şi adesea cumpătul. Existau şi conflicte între facţiuni, membrii grupându-se în funcţie de afilierea instituţională: Ordjonikidze, de pildă, exprima cauza industriei grele, Klim Voroşilov vorbea pentru forţele armate, Serghei Kirov, pentru oraşul Leningrad. Însă rare erau certurile din Politburo în care ceilalţi membri se plasau conştient în opoziţie faţă de Stalin.[33]

„Politburoul este o ficţiune" afirma o sursă din interior, la începutul anilor 1930. Omul voia să spună că nu la şedinţele oficiale ale Politburoului – nişte reuniuni impresionante, la care participau nu doar membrii săi, ci şi membri ai Comitetului Central, reprezentanţi ai numeroase agenţii guvernamentale şi

* Sergo Ordjonikidze (1886–1937). Bolşevic georgian apropiat de Iosif Stalin (n. coord.).

ziariști atent selectați – se petreceau lucrurile importante. De treburile serioase se ocupa un mic grup alcătuit de Stalin, care se întrunea în particular, într-un apartament sau în biroul lui de la Kremlin. Oricând acest grup putea să includă persoane care nu erau oficial membri ai Politburoului. De asemenea, el excludea în mod regulat membri ai Politburoului care erau în dizgrație sau erau considerați „plevușcă", cum ar fi Mihail Kalinin.[34]

În Politburo exista un cerc al inițiaților, însă până și ei trebuiau să se ferească de Stalin. Viaceslav Molotov, numărul 2 la conducere pe durata întregului deceniu și un apropiat colaborator al lui Stalin, a suportat arestarea mai multora dintre asistenții săi de încredere, în perioada Marilor Epurări; în 1939, soția lui, Polina Jemciujina, a fost destituită din funcția de comisar al poporului pentru pescuit, pe motiv că „înlesnise în mod involuntar" activitatea spionilor în sectorul său. Amenințările la adresa membrilor de familie a devenit o tehnică preferată prin care Stalin își ținea apropiații sub control. Fratele lui Ordjonikidze a fost arestat în 1936, fiind bănuit de acțiuni antisovietice. Soția lui Kalinin a fost și ea arestată ca dușman al poporului, în vreme ce el continua să ocupe funcția de președinte al Uniunii Sovietice; același lucru avea să se întâmple, după război, cu soția lui Molotov. Mihail Kaganovici, fostul șef al industriei de apărare sovietice și fratele lui Lazar, un membru al Politburoului care a rămas unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Stalin, a fost arestat și executat la finele anilor 1930. Un indiciu al distanței dintre Stalin și până și cei mai apropiați colegi din Politburo, dar și al terorii din anii epurărilor este că, din acești patru „grei" (Molotov, Kalinin, Ordjonikidze și Kaganovici), numai Ordjonikidze pare să fi protestat vehement în fața lui Stalin, apărând nevinovăția fratelui său.[35]

Acesta este numai un exemplu de cum înțelegea Stalin să își țină colaboratorii într-o stare de nesiguranță. O imagine mai

detaliată a acestui aspect ne este oferită de o scrisoare pe care i-a scris-o, în 1930, Nadejdei Allilueva, soția lui, pe când era în vacanță. Oarecum furioasă, îl întreba de ce ei îi spusese că se întoarce din sud la o dată, iar colegilor săi le dăduse o altă dată. El i-a răspuns că data pe care i-o dăduse ei era corectă, dar „am răspândit, prin Poskrebîşev [secretarul lui Stalin], zvonul că m-aş întoarce numai la sfârşitul lui octombrie, *ca măsură conspirativă*"[36].

Niciun membru al Politburoului nu putea fi sigur că nu va cădea în dizgrația lui Stalin, aşa cum se întâmplase cu Buharin la finele anilor 1920, recăderea lui dezastruoasă petrecându-se în 1936. Atunci, vestea nu venise direct de la Stalin, ci prin intermediul unor semne de scădere a influenței şi a puterii politice: excluderea din întâlnirile cercului de inițiați, comentarii zeflemitoare publicate de *Pravda* şi *Izvestia* sau respingerea intervențiilor de rutină în favoarea protejaților şi subordonaților. Ca rezultat, liderul căzut în dizgrație era stigmatizat şi ostracizat de foştii săi colegi, care, în majoritate, urmau legea nescrisă conform căreia un paria nu trebuie salutat sau remarcat în public.[37]

Modul indirect prin care Stalin îşi anunța favoriții şi duşmanii în cercurile înalte ale politicii era dublat de o lipsă asemănătoare de claritate în formularea politicilor. Asta poate să pară ciudat, dacă stăm să ne gândim că regimul lui Stalin era celebru prin insistența ca ordinele venite de la centru să fie respectate întocmai. Apoi, cum să se supună cineva acestor directive, când nu i s-a spus limpede ce să facă? Adevărul este însă că schimbările importante erau deseori „semnalate" mai degrabă decât comunicate sub forma unei directive clare şi explicite. Semnalul putea veni într-un discurs sau într-un articol de-al lui Stalin, sau într-un editorial ori într-o cronică din *Pravda*, sau prin intermediul unui proces înscenat, ori prin căderea în dizgrație a unui înalt demnitar asociat unor anumite politici. Elementul comun al tuturor acestor semnale era

semnalizarea schimbării de direcție în anumite domenii, fără alte precizări legate de ce presupunea noua politică sau de cum trebuia ea implementată.

Mişcarea de colectivizare din iarna 1929–1930 este un bun exemplu. Prin contrast cu majoritatea reformelor agrare din trecutul Rusiei, cum ar fi emanciparea șerbilor din 1861, sau reformele lui Stolîpin*, de la începutul secolului XX, în cazul colectivizării nu s-au emis niciodată instrucțiuni detaliate despre cum trebuia făcută, iar autoritățile locale care cereau astfel de lămuriri erau refuzate. Semnalul unei schimbări radicale de politică față de mediul rural a fost dat în discursul lui Stalin la Academia Comunistă, în decembrie 1929, dar acesta nu oferea nicio îndrumare specială despre cum trebuia făcută colectivizarea, în afară de instrucțiunea „lichidării clasei" culacilor. Cea mai explicită formulare publică a politicii de colectivizare a fost scrisoarea lui Stalin, „Îmbătați de succes", publicată de *Pravda* pe 1 martie 1930. Însă ea venea după două luni de colectivizare în forță, cu rezultate dezastruoase, şi constituia o respingere a tot ce se făcuse până atunci, fără vreo instrucţiune precisă pentru autoritățile locale.

Un exemplu mai puțin important este scrisoarea adresată de Stalin, în 1931, redactorilor unui jurnal de istorie a partidului, *Proletarskaia revoluţia*, citată apoi copios drept o directivă însemnată privind politicile în domeniul cultural. Scrisă într-un stil polemic înflăcărat, mesajul său general părea să fie acela că intelectualii comuniști, predispuşi la despicarea firului în patru şi la conflicte de grup, trebuiau să îşi vină în fire, dar la ce se referea asta mai exact – cu excepţia cazului minor abordat concret în scrisoare – nu era lămurit. Semnificațiile sale

* Piotr Stolîpin (1862–1911). A fost ministru de interne, apoi prim-ministru în perioada 1906–1911. A jucat un rol important în reforma agrară şi reforma Dumei (n. coord.).

practice erau construite abia ulterior, fiecare instituție ținând ședințe lungi și chinuitoare pentru „a trage concluzii organizatorice din scrisoarea tovarășului Stalin", adică pentru a hotărî cine va fi tras la răspundere și pedepsit.[38]

Această reticență surprinzătoare poate fi explicată în mai multe feluri. În primul rând, regimul Stalin era un izvor nesecat de mistificări, tratând, conștient sau nu, misterul drept o metodă de a spori și sfinți puterea. Aura de mister și taină care se așternea peste Kremlin în anii 1930 deosebea, poate mai mult decât orice altceva, stilul de conducere al lui Stalin de acela abordat de predecesorul său, Lenin. În al doilea rând, regimul opera cu o mașinărie administrativă primitivă, care nu răspundea decât la comenzi simple, cum ar fi „stop", „pornește", „mai repede", „mai încet". Acestea puteau fi comunicate adecvat și prin semnale. În plus, regimul în sine avea un nivel redus de competență legislativă – în puținele ocazii în care guvernul încercase să emită instrucțiuni detaliate privind politicile sale, decretele și ordinele rezultate trebuiau clarificate și extinse în mod repetat, înainte ca mesajul să fie comunicat în mod satisfăcător.[39]

Mai existau și o serie de avantaje, cel puțin din perspectiva de-a dreptul bizantină a lui Stalin. Dacă o politică dădea greș, cum a fost cazul colectivizării, semnalele puteau fi mai ușor repudiate și reinterpretate, decât niște declarații clare. Semnalele erau ambigue, lucru foarte util dacă în spatele unei politici nu se afla un consens al conducerii, dacă respectiva politică încălca dreptul sovietic sau dacă era de așa natură, că se prefera ca străinii să nu o înțeleagă. Toți acești factori au avut un rol în, de pildă, politica față de biserică din 1929–1930. Legea sovietică și practica administrativă de-a lungul întregului deceniu al doilea vădeau toleranță, cel puțin una limitată, față de religie și interziceau închiderea arbitrară ori distrugerea bisericilor unde se oficiau slujbe. Un grup numeros de lideri comuniști „moderați",

care lucrau mai ales în guvern, nu în instituții de partid, susținea cu tărie aceste politici, la unison cu opinia internațională. Însă în 1929, odată cu declanșarea Revoluției Culturale și escaladarea militantismului radical din partid și din Komsomol, o puternică „linie dură", favorabilă închiderii în masă a bisericilor și arestării preoților, a început să se afirme, câștigând în mod evident aprobarea lui Stalin. S-au emis instrucțiuni secrete către autoritățile de partid locale, dar ele nu au fost publicate.[40] Când valul antireligios a stârnit mânia populației rurale, ca să nu mai vorbim de aceea a Papei și a reprezentanților altor biserici occidentale, regimul a reușit cu succes să se dezică de o politică pe care nu o susținuse niciodată public.

În astfel de cazuri, ambiguitatea și secretomania prezentau anumite avantaje politice, însă aveau și dezavantaje practice uriașe. Luând cazul bisericii, autoritățile sovietice care se ocupau de problema cultelor au întrebat, tânguindu-se, cum aveau să explice reprezentanților bisericii acțiunile oficialităților locale, când legea era, de fapt, de partea primilor. În van au subliniat că era puțin probabil ca o instrucțiune care permitea foștilor preoți să se înregistreze la oficiile forțelor de muncă (ei câștigând astfel dreptul să se angajeze) să aibă efecte benefice, câtă vreme rămânea secretă și, de aceea, necunoscută funcționarilor de la aceste oficii.[41]

Combinația dintre semnalele ambigue privind politicile și cultul secretului putea genera rezultate dezastruoase: de exemplu, anumite categorii de oficiali nu puteau fi informate de existența unor instrucțiuni relevante, fiindcă acestea erau secrete. Un exemplu mai mult decât evident este acela al cenzurii teatrelor și al Comisariatului Iluminării, condus de A.V. Lunacearski. Aceste două instituții au petrecut săptămâni întregi certându-se în legătură cu piesa *Zilele turbinelor*, operă controversată a lui Mihail Bulgakov, în ciuda instrucțiunilor

primite de Comisariatul Poporului de la Politburo că piesa putea fi pusă în scenă, deoarece „acest decret era secret, cunoscut numai unor autorități-cheie din domeniul artelor, iar Lunacearski nu avea permisiunea de a-l face public”[42]. Câțiva ani mai târziu, după ce Stalin își exprimase niște păreri foarte ferme în privința politicilor culturale, într-o scrisoare foarte vehiculată, chiar dacă neoficial, Lunacearski l-a implorat să autorizeze publicarea ei, *pentru ca oamenii să știe care era, de fapt, linia de partid în domeniul artei.*[43]

Alte semnale culturale trimise de Stalin erau minimaliste de-a dreptul, cum ar fi telefoanele date scriitorilor sau altor personalități din domeniu, al căror conținut era imediat vehiculat prin „telefonul fără fir” al inteligheției moscovite și leningrădene. Un caz elocvent este un telefon neașteptat primit de Bulgakov, în 1930, ca răspuns la scrisoarea trimisă de autor, în care se plângea de persecuții din partea autorităților din teatre și din cenzură. Mesajul public al convorbirii era unul de încurajare pentru Bulgakov. Prin extensie, „semnalul” trimis intelectualilor necomuniști era că nu Stalin îi hărțuia, ci micii funcționari și activiști care nu pricepeau o iotă din politicile lui.

Cazul lui Bulgakov este interesant mai ales prin aceea că poliția politică (GPU, cum se numea în acea clipă) a monitorizat eficiența semnalului. În raportul despre impactul semnalului, un agent GPU observa că intelighenția literară și artistică fusese extraordinar de impresionată. „E ca și cum s-ar fi spart un zăgaz și toată lumea a văzut adevăratul chip al tovarășului Stalin.” Oamenii vorbesc despre modestia și jovialitatea lui Stalin. Vorbesc „despre el cu căldură și dragoste, repovestind în felurite versiuni legendara pățanie a lui Bulgakov și-a scrisorii lui”. Spun că Stalin nu e de vină pentru lucrurile rele care se petrec:

> El urmează calea cea dreaptă, dar e înconjurat de ticăloși. Acești ticăloși l-au persecutat pe Bulgakov, unul dintre cei

mai talentați scriitori sovietici. Tot soiul de profitori literari își construiau carierele pe ruinele persecuției lui Bulgakov, dar Stalin a intervenit și le-a dat o palmă răsunătoare.[44]

De regulă, semnalele cu amprenta personală a lui Stalin trimiteau către o mai mare toleranță și relaxare, nu către represiune. Firește că motivul nu era o înclinație a lui Stalin către moderație, ci, mai degrabă, dorința lui de a păstra distanța față de politicile dure ce ar fi putut stârni nemulțumirea opiniei publice din țară și din străinătate. Semnalele trimise de el conțineau deseori un mesaj de tipul „bunul țar": „țarul este milostiv; boierii cei răi sunt răspunzători pentru nedreptățile care se petrec". În unele cazuri, această stratagemă pare să fi dat roade. În altele însă, mesajul stârnea scepticismul maselor. Când Stalin a deplâns excesele comise de autoritățile locale în vremea colectivizării, în scrisoarea „Îmbătați de succes", publicată în *Pravda*, în 1930, reacția inițială a lumii satului a fost, per ansamblu, una favorabilă. După foamete însă, stratagema „bunului țar" nu a mai funcționat în mediul rural, fiind chiar batjocorită de publicul său țintă.[45]

Șefi și birocrați

Nimeni nu critica mai acerb birocrația sovietică decât înșiși liderii țării. Atacul lui Stalin împotriva autorităților răspunzătoare de colectivizare făcea parte dintr-o întreagă paletă de critici ale birocrației venite de la nivel înalt, „birocrație" fiind un cuvânt cu adânci conotații peiorative în vocabularul sovietic. Visul revoluției fusese comunicarea directă cu poporul, fără intermediari, adeziunea la spiritul revoltei, nu la litera searbădă a legii. În primii ani, asta se tradusese printr-o suspiciune puternică a liderilor comuniști față de influența rămășițelor țariste din administrația de stat. În consecință, se simțeau mai în siguranță folosind aparatul de partid, chipurile mai puțin

birocratic, pentru a-şi îndeplini planurile. La mijlocul deceniului al treilea, îngrijorarea stârnită de elementele ţariste se estompase, însă birocraţii erau în continuare puşi la zid în şedinţe de „autocritică" şi în presa sovietică. Publicul era încurajat să trimită scrisori către înaltele oficialităţi, în care să detalieze cazurile de abuz de putere comise de autorităţile din raioanele lor. Faptul că vinovaţii erau, de-acum, în general membri de partid era irelevant: conducătorii partidului aveau foarte puţină încredere în propriile cadre birocratice, plângându-se constant de lipsa acestora de educaţie, inteligenţă practică şi etică a muncii.

Prostia, mârlănia, ineficienţa şi venalitatea birocraţilor sovietici erau principalele ţinte satirice ale jurnalului umoristic *Krokodil.* Poveştile şi caricaturile apărute aici ilustrau diversele metode prin care autorităţile făceau rost de bunuri greu de găsit şi de articole de lux, pentru uzul propriu şi cel al cunoştinţelor lor, privând astfel restul populaţiei.[46] Oficialii era înfăţişaţi absentând de la serviciu, tândălind atunci când mergeau la muncă, refuzând cetăţeni disperaţi care cereau „documente" preţioase şi indispensabile celor mai mărunte activităţi din universul sovietic, cum ar fi cumpărarea unui bilet de tren. O caricatură foarte elocventă care a apărut în *Krokodil*, intitulată „Birocrat la trapez", prezintă doi artişti de circ în timpul unui număr. Unul este nefericitul cetăţean, care tocmai s-a lansat în aer. Celălalt este birocratul care trebuie să-l prindă. În loc de asta, birocratul stă pe trapez şi zâmbeşte arogant, ţinând în mână un carton pe care scrie „Reveniţi mâine"[47].

Problemele erau agravate de faptul că „revoluţia lui Stalin" de la începutul deceniului lărgise semnificativ atribuţiile şi responsabilităţile birocraţiei sovietice. Comerţul privat fusese desfiinţat; ca rezultat, fusese creată, de la zero, o întreagă birocraţie a comerţului de stat, pe lângă care exista o birocraţie care administra sistemul de raţionalizări şi una care înfiinţa

cantine publice unde oamenii puteau mânca, în compensație pentru lipsurile comerțului de stat. Agricultura colectivizată avea și ea nevoie de o birocrație mai stufoasă pentru achiziții și supravegherea colhozurilor. Servicii de tot soiul, de la croitorie la cizmărie, erau deținute de stat sau în sistem cooperativ, o distincție fără substanță. Valul de industrializare declanșat de Primul Plan Cincinal a dus la sporirea aparatului birocratic din industrie, în vreme ce represiunea ce l-a însoțit a sporit rândurile poliției secrete. Pașapoartele interne și permisele de rezidență urbană, introduse în 1932, au adăugat noi paliere de birocrație vieții de zi cu zi. Același lucru se poate spune și despre cerința ca serviciile de personal din toate agențiile de stat să țină dosare detaliate despre angajații lor.

Acești noi birocrați, care îndeplineau sarcini noi, erau prin definiție lipsiți de experiență; de asemenea, erau și slab educați și ineficienți. Ei nu puteau conta pe sprijinul regimului, al cărui obicei de a-și repudia și pedepsi crunt servitorii data încă de dinainte de Marile Epurări.[48] Erau temuți, urâți, invidiați și disprețuiți de cetățenii de rând, care îi denunțau frecvent autorităților superioare. În pofida acestei dezaprobări generale, birocrația prospera. În mica sa lume, birocratul era rege.

„Micii Stalini"

Stalin nu era singurul conducător sovietic în jurul căruia se țesea un cult. După cum sublinia recent un tânăr cercetător britanic, nu era nici măcar singurul lider căruia oamenii i se adresau cu *vojd*, un termen de înaltă prețuire, deseori comparat cu *Führer*-ul din lexiconul nazist.[49] Stalin căpăta, treptat, aura unui lider carismatic, însă asta nu era tot. Conducerea în sine căpăta această aură. Ziarele scriau despre „conducătorii noștri" (*nași vojdi*), la plural, referindu-se la Politburo. Unii

dintre membrii săi, Ordjonikidze, de pildă, popularul lider al industriei, Molotov, şeful guvernului sovietic, şi, vreme de câțiva ani, Nikolai Ejov, şeful NKVD-ului, erau ridicați în slăvi în termeni aproape la fel de extravaganți ca aceia folosiți pentru Stalin. În 1936, un jurnal personal consemna că, de sărbătorile revoluționare, „portretele conducătorilor de partid sunt purtate precum erau odinioară icoanele: un portret rotund, în ramă şi agățat de o prăjină... exact cum făcea lumea pe vremuri, de sărbătorile bisericeşti”[50].

Țarițîn, pe Volga, a fost redenumit Stalingrad, în onoarea lui Stalin; Iuzovka, din regiunea Donbas, a fost rebotezată Stalino. Dar şi alți lideri, vii sau morți, erau cinstiți la fel, oraşe sau regiuni fiind rebotezate cu numele lor. Oraşul Vladikavkaz a devenit Ordjonikidze; Samara a fost redenumită Kuibîşev; Perm a devenit Molotov, iar Lugansk, Voroşilovgrad. Au mai existat şi alte rebotezări nefericite, care ulterior au trebuit abolite (Troțk, Zinovevsk şi Rîkovo). Pe deasupra, exista obiceiul de a boteza fabricile şi fermele colective în onoarea liderilor de partid, cum ar fi Kaganovici Metro, din Moscova. Ordjonikidze, Kaganovici şi chiar şi viitorul „sabotor” Iuri Piatakov (adjunctul lui Ordjonikidze) îl întreceau pe Stalin la numărul de întreprinderi industriale denumite în cinstea lor, în 1935. Străzile primeau şi ele nume noi, după lideri politici şi personalități culturale importante: strada principală din Moscova, Tverskaia, a devenit strada Gorki (după scriitorul Maxim Gorki), Miasnițkaia a devenit strada Kirov, Bolşaia Lubianka a devenit strada Dzerjinski. În provincie asistăm la acelaşi gen de numire şi redenumire după liderii de partid locali.[51]

Uneori, Stalin sau altcineva observa că se cam exagerase. Stalin, de exemplu, a respins sugestia ca Moscova să poarte numele de Stalinodar, în onoarea sa. Dar când glorificarea liderilor era criticată, asta era cel mai adesea în legătură cu căderea

în dizgrație a conducătorului politic în chestiune sau cu o mustrare generală adresată „micilor Stalini" din provincii. În timpul Marilor Epurări, când foarte mulți lideri de partid locali au căzut în dizgrație, „cultul personalității" lor a ajuns ținta predilectă a criticilor. Un tip de comentariu des auzit în epocă, îndreptat către un director de căi ferate regional, observa că „adulația și servilismul sunt în floare pe căile ferate. Tovarășul Bazeev încurajează lingușitorii. Este deja o obișnuință ca, de câte ori tovarășul Bazeev își face apariția undeva, să fie întâmpinat cu aplauze furtunoase și chiar cu strigăte de «Ura!»."[52]

În unele împrejurări, cultul personalității la nivel local era pus pe seama înapoierii populației, sindromul „vodă" fiind tratat ca o boală etnică. Aceasta a fost abordarea șefului unei organizații regionale de partid, în critica blândă adresată unui subordonat înalt oficial de partid în regiunea etnică Ciuvașia:

> Acum nu foarte mulți ani, tovarășul Petrov – secretar al comitetului de partid ciuvaș – mulțumea din inimă comitetului nostru regional, pentru că îl salvase de boala autoritarismului. Știți că tovarășul Petrov este un om modest, un bun bolșevic, un bun muncitor, simpatizat în rândurile organizației. Dar, în Ciuvașia, oamenii începuseră să-l privească așa cum e privit Kalmîkov în Kabardino-Balkaria, așa cum sunt priviți alți conducători locali, al căror statut este de asemenea exagerat. În Ciuvașia, unii tovarăși s-au întrebat de ce nu ar fi și tovarășul Petrov precum Kalmîkov? Și, odată instalată o atare atmosferă, executanții nu se lasă mult așteptați. Au început să scrie poezii și cuvântări și au inventat „cele șase condiții ale tovarășului Petrov" (râsete). La început, Petrov s-a încruntat și a zis: „Ce-i cu toate astea?", dar s-a obișnuit cu situația.[53]

Evghenia Ghinzburg ne oferă o descriere foarte grăitoare a metamorfozei liderului de partid din Kazan, Mihail Razumov, un bolșevic din vechea gardă cu origini proletare ireproșabile,

un colaborator foarte apropiat al soțului ei în anii premergători epurărilor. În 1930, Razumov „încă mai locuia într-o cameră din apartamentul socrului meu și la cină tăia un cârnat cu briceagul, pe un ziar". În 1933, era deja recunoscut pe plan local drept „cel mai vajnic truditor din Tartaria", iar când regiunea a primit Ordinul lui Lenin pentru succesul colectivizării, „portretele lui Razumov, însoțite de cântece, au fost purtate prin oraș"; „la expoziția agricolă, aceste portrete fuseseră realizate, de către câțiva artiști cu inițiativă, din cele mai variate cereale – de la ovăz la linte"[54].

Firește că poziția de lider comunist nu însemna doar că portretul îți era purtat prin oraș. Conducătorii își creau o imagine de tipi duri, care, de regulă, corespundea realității. Cultivau un stil dictatorial de comandă, lătrând ordine, cerând supunere imediată și limbi legate și insistând asupra versiunii sovietice a bilanțului lunar, adică îndeplinirea planului cu orice preț. Să te sfătuiești sau să deliberezi vreme îndelungată erau semne de slăbiciune; un lider trebuie să fie hotărât.

În formele sale cele mai nefericite, acest stil de conducere se traducea prin hărțuire, izbucniri violente și torente de înjurături. „E foarte necioplit în felul în care se poartă cu comuniștii de rând. Urletele sunt singura lui formă de comunicare cu oamenii" suna o critică a unui oficial de partid din Iaroslavl. „Îi place să-și etaleze talentele în public", să urle și să arunce oamenii pe ușa afară, fără motiv, spunea alt raport, îndreptat către un șef de departament din comitetul de partid al orașului Leningrad. „În aerul din departament atârnă un nor gros de înjurături. Nu degeaba refuză șeful să angajeze femei-funcționar."[55]

Conducătorul idealizat al anilor 1930, modelat după directorii industriali reali, eroi ai Primului Plan Cincinal care

clădiseră şi conduceau uzinele metalurgice şi constructoare de maşini, nu semăna nici pe departe cu tipul omului de birou. Se afunda în noroiul de pe şantiere, era dur cu sine şi cu restul, nemilos atunci când era nevoie, neobosit şi cu simţ practic. Misiunea lui era să scoată din oameni mai mult decât credeau ei că au de oferit, folosind laude, intimidări, ameninţări, arestări sau orice alte metode. Foarte multe activităţi se desfăşurau în stilul „campanie", adică, pe scurt, explozii de atenţie concentrată asupra anumitor însărcinări, în locul muncii de rutină, axată pe acumulare. Astfel, viaţa la uzină ajungea să semene cu viaţa de pe front, justificând o altă metaforă – „mobilizarea". Mobilizarea se putea observa la finalul fiecărei luni, când întreprinderile se străduiau să îşi îndeplinească planul. Cei mai buni manageri sovietici erau aceia care îşi asumau riscuri; în fapt, ei trebuiau să încalce reguli şi să îşi asume riscuri pentru a-şi face treaba, deoarece pe canalele obişnuite şi prin metode legale nu izbuteau să facă rost de piesele şi materiile prime necesare pentru îndeplinirea planului asumat.[56]

Printre liderii fruntaşi ai partidului, Sergo Ordjonikidze şi Lazar Kaganovici întruchipau cel mai fidel stilul autoritar şi mobilizator, în calitatea lor de conducători ai sectoarelor industriei şi, respectiv, căilor ferate. Ordjonikidze era „un administrator de tip stalinist pursânge, energic, dur şi necizelat", după cum scrie un istoric rus. „Îşi însuşise pe deplin o singură metodă de conducere – presiunea exercitată asupra subordonaţilor, urmărirea cu un ochi vigilent a «proprietăţii» sale şi promovarea managerilor capabili să garanteze succesul la nivel local, prin utilizarea aceloraşi metode." De la oamenii care lucrau cu el, Ordjonikidze aştepta devotament, rezultate şi loialitate. La schimb, le oferea protecţie, intervenind energic în numele „oamenilor săi" atunci când

aceştia dădeau de necaz la partid, cu poliţia secretă sau cu alte instituții de control. (După moartea lui Ordjonikidze, probabil de mâna lui, la începutul Marilor Epurări, Stalin nota că această loialitate necondiţionată faţă de subordonați și devotamentul puternic faţă de rolul său de protector fuseseră unele dintre defectele sale.)[57]

Cu toate acestea, practica patronajului nu era specifică doar lui Ordjonikidze, ci tuturor liderilor sovietici, începând cu Stalin şi terminând cu autorităţile locale. Toţi încercau să îşi pună „oamenii" să lucreze pentru ei – oameni credincioşi lor personal, care îşi legau interesele de acelea ale şefului, se bazau pe el pentru protecţie etc. Aşa cum sugerează specialistul în ştiinţe politice, Ken Jowitt, sistemul sovietic de conducere era personal şi „patrimonial", în sensul că o instituţie era un soi de fief, statutul şi puterea sa fiind inseparabile de persoana aflată la conducere. Şefii de genul acesta erau protectorii unui grup de clienți politici, subordonaţi şi colaboratori de la care aşteptau loialitate, în schimbul acesteia ei oferind protecţie. Înconjurat de „familie", şeful local putea spera să mențină la minimum sfidările şi criticile la adresa lui. De asemenea, având în vedere că „familia" controla fluxul de informaţii, el mai putea spera că eşecurile şi problemele locale aveau să fie ascunse cu succes de ochii iscoditori ai centrului.[58]

Aceste atribute ale cercurilor de protecție reciprocă locale erau foarte bine înţelese de centru. După cum se plângea însuşi Stalin, la o plenară a Comitetului Central de la începutul anului 1937, liderii de partid regionali îşi alegeau subordonații pe criterii personale, nu obiective, aceştia fiind „cunoştințe, prieteni, din aceeaşi parte a ţării, devotaţi lor personal, maeştri în linguşirea şefilor". Elitele locale alcătuiau „familii" cu instinct de conservare, ai căror membri „se străduiau să trăiască

în pace, să nu-și aducă reciproc ofense și să nu-și spele rufele murdare în public, să se laude unele pe altele și, din când în când, să trimită la centru rapoarte siropoase și lipsite de conținut, despre succesele lor". Când un boss local era transferat, el căuta să ia cu sine o suită sau un „alai", format din subordonații și specialiștii săi cei mai de încredere. În discursul ținut la Comitetul Central, Stalin spunea că această practică este inutilă, o abordare „mic-burgheză filistină" în chestiuni de personal, însă pe o ciornă el detalia și raționamentul politic: „Ce înseamnă să târăști după tine un întreg grup de amici? [...] Înseamnă că ai primit un anume grad de independență față de organizațiile locale [aici probabil că se referea la poliția secretă și la agențiile de control] și, dacă vreți, un anume grad de independență față de Comitetul Central."[59]

Caracterizarea făcută de Stalin este confirmată de următoarea poveste extrasă din arhivele NKVD-ului, despre cum își asigura o „familie" din Urali loialitatea membrilor săi și-și apăra interesele.

> Clica se folosea de o serie de tactici pentru a-și asigura controlul, mai ales sub forma unor deloc subtile acțiuni pozitive și negative. Acțiunile pozitive erau, în general, de natură financiară. Membrilor clicii și „membrilor deosebit de importanți ai efectivului de Partid [regional]" li se asigura un standard de viață excelent, în schimbul loialității lor. Primeau apartamente spațioase, case de vacanță, acces preferențial la bunuri de larg consum și alimente, precum și un spor substanțial la salariu. [...] Acțiunile negative erau reversul medaliei. Cei care pricinuiau necazuri membrilor clicii erau înlăturați din posturi, pierzându-și astfel privilegiile aferente. [Epurările] din Partid de la mijlocul anilor 1930 [...] erau metodele predilecte prin care erau înlăturați colegii care nu erau de încredere. În general, nu era greu să găsești ceva în trecutul unui dușman, de

care să te poţi folosi pentru a-l elimina. Odată ce elementele vinovate erau înlăturate, succesorii lor erau atent aleşi, prieteni de încredere ai clicii. Aceştia erau mai degrabă cooptaţi decât aleşi de plenul obkomului*, aşa cum se procedase în anii 1920 şi la începutul anilor 1930.[60]

„Tutelaj mărunt" era termenul sovietic al vremii pentru micro-managementul administrativ, în special dorinţa birocraţilor de a controla până şi cele mai mărunte aspecte ale vieţii. Istoria acestui fenomen în Rusia este îndelungată, datând încă de pe timpul lui Petru cel Mare, cu celebrele sale instrucţiuni către nobilime privind modul în care trebuiau să se îmbrace şi să se comporte în public. Proprietarii de iobagi din secolul al XVIII-lea îşi îmbrăcau uneori şerbii în uniforme, îi instruiau şi stabileau reguli de conduită stricte. În vremea domniei lui Alexandru I, coloniile militare ale generalului Arakceev, unde soldaţii ţărani erau obligaţi să respecte reguli standard de igienă şi comportament cuviincios, sunt exemple ale aceleiaşi practici administrative.[61]

Literatura rusă din secolul al XIX-lea furnizează numeroase exemple similare, mai ales operele lui Nikolai Gogol şi ale lui Mihail Saltîkov-Şcedrin. *Poveste a unui oraş* (1869–1870), scrisă de cel din urmă, prezintă o serie de portrete satirice de oficiali care sosesc în provincie cu imagini detaliate şi complet nerealiste despre cum vor schimba lumea în bine. Criticii sovietici ai „tutelajului mărunt" citau adesea din personajul cehovian Prişibeev, un subofiţer la pensie, „care se obişnuise să dea ordine în cazarmă şi nu-şi pierduse obiceiul nici la pensie", umblând prin sat „şi ordonându-le oamenilor să nu cânte şi să nu aprindă lumânări" pe motiv că nu exista nicio lege care să permită acest gen de activităţi.[62]

---

* *Obkom* e o prescurtare de la *oblastnoi komitet*, care înseamnă Comitet de Partid la nivel de regiune (n. tr.).

Un exemplu de tutelaj mărunt dat de *Krokodil* era ordinul – aparent real – emis de directorul unei fabrici de scrobeală, despre ras şi tuns.

> În perspectiva deschiderii unei frizerii în incinta fabricii, sunt categoric interzise tunsul şi rasul în particular. Îl însărcinez pe comandantul fabricii, Botarev, şi pe asistentul medical, Cikin, să supravegheze aceste aspecte şi, dacă se descoperă că cineva s-a ras acasă, să formuleze o acuzaţie şi să o supună spre examinare procurorilor, pentru a se impune o amendă. (Semnat) Director Kaplan.[63]

Nadejda Mandelstam* ne oferă un alt exemplu ce ilustrează acest stil birocratic, în descrierea făcută unui preşedinte de colhoz pe care l-a întâlnit la mijlocul anilor 1930.

> Cu trei zile înainte de a-l cunoaşte, Dorohov a emis un ordin ca toate casele din sat să aibă la ferestre câte două ghivece cu flori. Ordinele de genul ăsta curgeau gârlă, toate exprimate în limbajul primilor ani de după Revoluţie. Împreună cu noi, a intrat în vreo douăsprezece case, spre a verifica dacă instrucţiunile lui au fost respectate. Această măsură era de mare însemnătate, deoarece era convins că florile reţineau umezeala şi, astfel, ajutau „împotriva reumatismului". Femeile din sat i-au explicat că nu aveau nimic împotriva florilor, dar că nici pentru tot aurul din lume nu puteau face rost de ghivece şi că, oricum, în trei zile nu puteau să iasă nici măcar buruienile, necum florile. Dorohov s-a înfuriat, numai prezenţa noastră împiedicându-l să nu administreze pedepse pe loc.[64]

---

* Nadejda Mandelstam (1899-1980). Scriitoare rusă, soţia lui Osip Mandelstam, reprezentant al curentului literar acmeist, mort în lagăr în 1938. A scris două cărţi de memorii despre vieţile lor împreună şi despre regimul represiv stalinist: *Fără Speranţă* (1970) şi *Speranţa abandonată* (1974), ambele publicate mai întâi în Occident, în engleză, în traducerea lui Max Hayward (n. coord.).

Scopurile lui Dorohov erau culturale şi utopice, pedeapsa fiind nişte lovituri de pumn. Alţii aveau alte scopuri şi pedepse: obiectivul lor era să inventeze infracţiuni minore, ca pretext să strângă amenzi, acestea mergând adesea direct în buzunarul lor. Ţăranii se plângeau frecvent de faptul că erau supuşi la astfel de practici de o parte a oficialilor locali şi a directorilor de colhozuri. Se spunea că, într-un raion din regiunea Voronej, între 1935 şi 1936, un preşedinte de soviet rural a impus amenzi membrilor de colhoz în valoare de 60 000 de ruble: „Dădea amenzile cu orice pretext şi la bunul-plac – pentru că oamenii absentau de la serviciu, pentru că nu mergeau la orele de scriere, pentru «limbaj nepoliticos», pentru că nu-şi legau câinii [...]. Colhoznicul M.A. Gorşkov a primit o amendă de 25 de ruble, pe motiv că «în coliba lui, duşumeaua nu era spălată».”[65]

O ordonanţă urbană emisă în Stalingrad, în 1938, interzicea cetăţenilor să se urce în tramvai îmbrăcaţi cu haine murdare, amenda pentru contravenţie fiind de 100 de ruble. Investigatorul care a raportat ordinul scria că „atunci când am întrebat de ce fusese inclus acest punct, mi s-a răspuns că, în felul acesta, omul e forţat să ia o atitudine cultă faţă de sine”. În Astrahan, un cetăţean a primit o amendă de 100 de ruble, fiindcă purta pălărie. Din ordinul centralei Comisariatului Poporului Economiei Comunale, în coliviile de apartament puteau fi ţinute numai păsări cântătoare şi era interzis să ţii alimente în „frigider” – adică, între fereastra exterioară şi cea interioară.[66]

Pasiunea autorităţilor locale pentru micro-managementul vieţii cotidiene a cetăţenilor primea o atenţie critică deosebită la finele deceniului al treilea, cu toate că e greu de spus dacă motivul este agravarea tendinţei în perioada Marilor Epurări. În mai 1938, participanţii la o reuniune naţională a procurorilor raionali deplângeau tendinţa sovietelor regionale şi

orăşeneşti de a emite ordonanţe obligatorii pentru chestiuni banale. După cum spunea procurorul bielorus colegilor săi, spre marele amuzament al acestora:

> Sovietul din raionul Turov a publicat o rezoluţie obligatorie, prin care se interzice bătrânilor şi copiilor să aprindă chibrituri, ca măsură de prevenire a incendiilor, abaterile fiind amendate cu 100 de ruble.
>
> Vîşinski: Chiar şi în bucătărie.
>
> Voci din sală: Zici că e din *Revizorul* lui Gogol.
>
> Sovietul orăşenesc din Reciţa a publicat o rezoluţie obligatorie, care spunea că toţi proprietarii de apartamente şi şefii de instituţii erau obligaţi să construiască trotuare asfaltate noi şi să-şi zugrăvească clădirile. În plus, tot prin rezoluţie se stabilea şi culoarea vopselei, de pildă, verde-aprins pentru Strada Sovietică, galben-strălucitor pentru Strada Lenin, albastru pentru Strada Cooperativei şi verde-închis pentru restul. Încălcarea acestei rezoluţii era pedepsită cu o amendă de 100 de ruble.[67]

O fată de caracter

Aktiv-ul, substantivul colectiv din care provine termenul de activist, era un grup, oficial sau neoficial, de influenţă în tot soiul de contexte sovietice. Membrii de partid şi komsomoliştii erau activişti aproape prin definiţie. În sindicate, fabrici, birouri, universităţi şi la alte locuri de muncă şi asociaţii, corpul membrilor se împărţea într-o minoritate de activişti, a căror menire era „să cheme la acţiune, să incite la eforturi sporite", şi restul, care erau obiectul activismului. Era de aşteptat ca membrii de Partid şi de Komsomol să fie activişti în instituţiile sau asociaţiile din care făceau parte. Dar era loc şi pentru „activişti din afara partidului", oameni energici sau ambiţioşi, care erau gata să lucreze cu membrii de partid.[68]

Principalele categorii de activişti, în afară de comunişti, erau komsomoliştii (din mişcarea tineretului comunist), stahanoviştii (muncitori şi ţărani care se remarcaseră prin rezultate deosebite în producţie), corespondenţi muncitori şi ţărani care lucrau cu ziarele şi membrele mişcării voluntare a soţiilor. A fi activist însemna, în primul rând, a ajuta în mod voluntar birocraţiile de partid şi de soviet să îşi îndeplinească misiunile, cum ar fi să înscrie copiii la şcoală, să strângă cotele de stat de la fermele colective sau să îmbunătăţească disciplina de muncă din fabrici. Acest aspect al activismului era, fireşte, extrem de nepopular în rândurile cetăţenilor ne-activişti, care adesea îi priveau pe activişti cu aceeaşi ostilitate arătată de şcolari elevilor preferaţi de profesori.

Dar activiştii îndeplineau şi alte funcţii. Activiştii komsomolişti din oraşe, mândri de militantismul lor, au avut un rol important în valurile de colectivizare şi antireligios de la începutul deceniului. Erau înarmaţi şi îmbrăcaţi aproape ca nişte soldaţi, cu „izmene, *botinki* [bocanci], şosete, tunică cvasi-militară, curea şi centiron (purtat diagonal peste piept, de la umăr la şold"[69]. De-a lungul întregului deceniu, komsomoliştii au considerat că este misiunea lor specială să ţină sub supraveghere birocraţia şi să dea în vileag abuzurile autorităţilor, „indiferent cine erau autorii". Această faţă a activismului era incitantă şi atractivă pentru numeroşi tineri. Funcţia de câine-de-pază-al-birocraţiei avea un soi de legitimitate în ochii populaţiei, prin aceea că activiştii reprezentau un interes public atunci când îi atacau pe birocraţii nesuferiţi. Paradoxul activismului din anii 1930 era că presupunea sprijinirea regimului, dar şi criticarea executanţilor săi.

Ochiul critic era personificat de Katia, o umilă activistă la o fermă de stat din Orientul Îndepărtat sovietic, ale cărei

probleme cu şeful sunt punctul de pornire al poveştii unui musical foarte îndrăgit în anii 1930, *O fată de caracter*.

> Pe ecran apare o fată cu părul de aur. Rosteşte un discurs furibund în care-şi demască şeful, directorul unei ferme agricole de stat, dinaintea unui public de adulatori ai acestuia, care o huiduiesc şi o întrerup. Aşa face spectatorul cunoştinţă cu eroina filmului [...] Katia Ivanova. Alături de Katia, ne indignăm de birocratul Meşkov şi aşteptăm cu nerăbdare ca [fărădelegile lui] să fie date în vileag.[70]

Unii oficiali din raion sunt mână-n mână cu Meşkov şi plângerile Katiei sunt respinse. Însă această „fată de caracter" nu vrea să accepte înfrângerea. Plină de optimism şi de îndrăzneala tinereţii, porneşte în lunga călătorie către Moscova, să îşi afle dreptatea. Pentru ea, activismul înseamnă *să conteste autoritatea* – şi o face cu încrederea că, la Kremlin, la cel mai înalt nivel, o atare atitudine este aplaudată şi aşteptată din partea tinerilor patrioţi sovietici.

Poveşti precum cea a Katiei sunt menţionate cu predilecţie în memoriile foştilor activişti, mai ales komsomolişti din această generaţie. Pentru o parte din tinerii refugiaţi şi dezertori intervievaţi la München, la scurt timp după război, cel mai memorabil aspect al vieţii lor în Komsomol era lupta împotriva corupţiei şi obscurantismului care bântuiau autorităţile locale. Un repondent, care fusese învăţător şi activist al Komsomolului într-un sat din Kazahstan, îşi aminteşte lupta împotriva clicilor care „dominau conducerea colhozului şi risipeau bunurile colhozului"; tânărul şi-a găsit aliaţi în departamentul politic din cadrul Staţiei de Maşini-Tractoare din regiune, o agenţie de control care raporta direct la centru şi a cărei „atitudine intransigentă" faţă de fărădelegile comise în zonă îi câştigaseră admiraţia.[71]

Un alt repondent era un kârgâz care fusese trimis la post într-o regiune îndepărtată a republicii, unde s-a îngrozit de înapoierea și corupția peste care a dat. Omul s-a hotărât să devină activist. „Singurii care încercau să se lupte cu ignoranța erau profesorii veniți din Nord și liderii locali ai Komsomolului." Mai târziu, omul avea să devină jurnalist de investigație, în stilul sovietic, și să denunțe felul urât în care se purta bossul local cu soțiile și copiii săi. Ca rezultat, tatăl lui, un kârgâz de modă veche, l-a acuzat că a ales „meseria josnică" de informator, însă omul se vedea pe sine într-o lumină ceva mai eroică: „Conștiința mea de komsomolist, de jurnalist, nu mi-ar îngădui să încurajez răul."[72]

Unul dintre repondenții foarte tineri intervievați la München, născut în 1921 în provicia rusă Tver, crescuse idolatrizându-i pe komsomoliștii de la oraș care „au ocupat literalmente satul" în perioada colectivizării, îmbrăcați în uniforme cvasi-militare foarte elegante și înarmați. „Erau luptători și declaraseră război înapoierii și ignoranței." Tânărul a povestit cum acești activiști l-au atacat și l-au înlăturat din funcție pe secretarul sovietului rural, un mic birocrat care „era personificarea unui funcționar din vremea lui Gogol [și] îi obliga pe oameni să vină de trei sau patru ori la soviet, pentru cele mai mărunte probleme". Repondentul în cauză vedea Komsomolul într-o cu totul altă lumină decât generațiile ulterioare, postbelice, pentru care spiritul iconoclast și militarist al membrilor săi nu mai era nici măcar o amintire. Atribuția Komsomolului, spunea el celor cu care a discutat la München, era „să lupte cu orice aspecte negative din societate, fără a fi intimidați de mai-marii zilei, strigând tare și curajos doleanțele tineretului"[73].

„Doleanțele tineretului" erau factori extrem de importanți în formarea spiritului activist din perioada interbelică. Un alt tânăr interogat la München a încercat să explice de ce, în

perioada aceasta în care s-a maturizat (se născuse în 1914), a susținut regimul sovietic și a dorit să fie activist.

> În ciuda neajunsurilor materiale, cum ar fi lipsa constantă de alimente, care se acutizase în perioada aceea, nici eu, nici tinerii din preajma mea nu nutream vreun sentiment antisovietic. Pur și simplu, găseam în tensiunea eroică a construcției unei noi lumi scuza pentru toate dificultățile. [...] Atmosfera de luptă curajoasă pentru binele comun – construirea unei fabrici – ne capta imaginația, ne trezea entuziasmul și ne atrăgea într-un soi de viață în linia întâi, în care neajunsurile erau fie trecute cu vederea, fie uitate.

Activismul, așa cum era perceput de acest repondent, era strâns legat de tinerețe.

> Firește că numai noi, tânăra generație, acceptam realitatea în felul acesta. Părinții noștri fierbeau de nemulțumire adâncă și mută. Cu toate acestea, argumentele celor mai în vârstă nu prea aveau efect asupra noastră, deoarece erau legate numai de realitățile materiale. Noi, pe de altă parte, găseam în justificarea oficială a tuturor acestor dificultăți un idealism superficial, care îi atrăgea foarte mult pe tineri.[74]

Pentru unii, tineretul activist apărea ca singura salvare a revoluției. Un repondent ceva mai în vârstă (născut în 1904) descrie convingerile care l-au împins să devină activist, începând cu anii 1920.

> Nu [...] dorința de onoruri și de recompense m-a împins să mă privez de somn și să-mi dedic întreaga energie Partidului și Komsomolului. [...] Vedeam că generația veche, epuizată de anii de război și de haosul ce a urmat, nu mai putea să facă față dificultăților presupuse de construcția socialismului. Astfel, am ajuns la concluzia că succesul

transformării țării depindea în totalitate de efortul fizic și voința unora ca mine.[75]

Activiștii se așteptau să întâlnească dificultăți și pericole. O sursă de pericol erau șefii locali, înfuriați de criticile activiștilor care își băgau nasul peste tot. Țăranii corespondenți la ziar, care criticau colhozul și pe președinții de soviete sătești, erau cei mai vulnerabili, din pricina izolării lor fizice. O profesoară activistă dintr-un sat siberian își descrie lupta împotriva șefilor corupți:

Îi scriu procurorului raional despre diverse lucruri, scriu și comitetului raional al Partidului Comunist, la ziarul raionului, însă dacă ați ști cu câtă pasivitate reacționează aceste organizații locale, iar sabotorii profită de lentoarea asta. Și cât mă urăsc unii dintre ăștia cu gura mare, care au putere la nivel local ca membri ai sovietului rural. Se răzbună pe mine cum le vine mai bine, mă înfometează. [...] Însă nu voi renunța la „poziția" mea. N-or să mă înfrângă înfometându-mă.[76]

Oamenii care nu agreau regimul și vedeau în activiști surogatele acestuia erau o altă sursă de pericol. Până și membrii Organizației de Pionieri, ramura Komsomolului ai cărei membri erau copii între zece și paisprezece ani, puteau fi ținta unui atac. În raionul Rossoș din centrul Rusiei, un bastion al sectarismului religios și al monarhismului, pionierii erau hărțuiți în mod constant de credincioși, care „numeau cravata de pionier «juvățul Diavolului» și spuneau că-i un păcat s-o porți". În 1935, un grup de credincioși a atacat niște pionieri care se întorceau de la clubul pionierilor, la miezul nopții.

Sectanții, îmbrăcați în alb complet, s-au aruncat asupra pionierilor, i-au împins în râpă și i-au ținut acolo o jumătate de oră. Arepev [conducătorul sectanților] l-a înșfăcat pe pionierul K.I. Loboda și i-a smuls hainele, apoi a aruncat cu pietre

în ceilalţi, spărgând capul unuia dintre ei. Aruncând cu pietre, sectanţii strigau: „Mici diavoli idolatri, vă arătăm noi cum să purtaţi cravată."[77]

În Urali, muncitorul activist Grigori Bîkov, cu ambiţii de scriitor, a fost ucis de nişte tineri din zonă cu legături printre culaci, după ce contribuise la o istorie a fabricii locale care îi demasca pe duşmanii poporului. Asemenea incidente, deseori prezentate în presă, le dădeau impresia activiştilor că duceau cu mult curaj o viaţă plină de pericole, chiar şi atunci când trăiau în relativă monotonie. Povestea lui Pavlik Morozov*, pionierul martir, a avut un impact similar.[78]

Activiştii erau susţinătorii regimului. Fără îndoială că unii au ajuns activişti din ambiţie, fiindcă ajutorul lor putea fi răsplătit cu onoruri şi promovări. Iată motivul pentru care erau foarte adesea văzuţi drept protejaţii regimului, favorizaţi şi privilegiaţi. În ochii lor însă erau luptători, oameni care se luptau în prima linie pentru victoria socialismului. Erau duşmanii militanţi ai „înapoierii", care însemna mai ales religie, subordonare a femeilor şi alte practici tradiţionale. Erau duşmanii „birocraţiei", adică erau adesea în conflict cu funcţionarii locali. În principiu, Moscova privea cu ochi buni această luptă. Dar, în practică, activiştii nu puteau conta pe protecţia Moscovei în caz de răzbunare a autorităţilor locale. Astfel, percepţia pe care o aveau, că activismul lor era curajos şi riscant, nu era chiar lipsită de temei.

*

Comuniştii se vedeau drept o avangardă, conducând masele către socialism. Acest rol mobilizator şi educativ era acela pe care îl înţelegeau cel mai bine şi îl considerau cel mai

---

* Pionier sovietic care şi-ar fi denunţat tatăl poliţiei politice sovietice în 1932. Propaganda sovietică a sugerat că ar fi fost omorât de familie (n. coord.).

plăcut. Le dădea un sentiment de superioritate politică şi culturală adesea greu de priceput din exterior. Asemeni noţiunii de conspiraţie benignă, termenul de avangardă era adânc înrădăcinat în istoria prerevoluţionară a partidului. Când era aplicat într-un context diferit, acela al unui regim aflat la putere, se dovedea inadecvat din mai multe puncte de vedere. În primul rând, avangarda aflată la conducere a descoperit că masele nu doreau întotdeauna să meargă încotro le ducea ea. Conducerea îşi mai pierduse din strălucire în viaţa reală: semăna mai puţin cu ofiţerul care îşi poartă eroic oamenii la atac şi mai mult cu barja care târăşte balastul în port. Uneori, pentru a-i determina pe soldaţi să se mişte, ofiţerii trebuiau să îi mâne din spate cu pistoalele.

În al doilea rând, această avangardă, acest concept mobilizator nu prea ajutau la guvernarea de zi cu zi a ţării. Pentru asta era nevoie de administraţie. Dar, de vreme ce comuniştii dispreţuiau birocraţia şi nu aveau răbdare să urmeze litera legii şi procedurile de rutină, relaţia lor cu propriul aparat administrativ era ambivalentă. Birocraţia, în ochii lor, era în cel mai bun caz un rău necesar. Însă un rău care creştea neîncetat, odată cu puterea statului şi ambiţia de a controla a acestuia. Din clipa în care statul a obţinut monopolul asupra producţiei şi distribuţiei în mediul urban, alocarea bunurilor de larg consum a devenit una dintre cele mai de seamă atribuţii ale sale şi, cu siguranţă, cea care îi privea direct pe cetăţeni. Până la finele deceniului al doilea, principalul punct de interes pentru comunişti în această sferă fusese redistribuirea – confiscarea bunurilor şi privilegiilor de la reprezentanţii vechiului regim şi distribuirea lor către cei care fuseseră exploataţi. Acum, că revoluţia lui Stalin deschidea calea către o eră de penurii, însăşi distribuţia devenea o muncă birocratică importantă şi principala preocupare a liderilor de partid.

Capitolul 2

Vremuri grele

Ivy Litvinov, soția viitorului comisar al poporului de externe Maxim Litvinov, a dat dovadă de perspicacitate, făcând un comentariu la scurt timp după sosirea ei în Rusia, în miezul vremurilor grele ale Războiului Civil. Ea crezuse, îi scria unei prietene din Anglia, că în Rusia revoluționară, „ideile" înseamnă totul și că „obiectele" nu contează aproape deloc, „fiindcă toată lumea are tot ce-și dorește, fără excese". Dar „când m-am plimbat pe străzile Moscovei, trăgând cu ochiul pe ferestrele de la parter, am zărit *obiectele* secretomaniei moscovite, în toate colțurile, și mi-am dat seama că nicicând nu fuseseră așa de importante"[1]. Această mărturie directă este esențială pentru înțelegerea vieții cotidiene din Rusia sovietică, în anii 1930. *Obiectele* aveau o importanță enormă, pentru simplul motiv că erau foarte greu de procurat.

Noua importanță a obiectelor și a distribuției lor se reflecta în limbajul de zi cu zi. În anii 1930, oamenii nu mai spuneau că vor „cumpăra" ceva, ci că „vor pune mâna pe ceva". Expresia „a pune mâna pe" era uzuală; un termen nou și foarte folosit, care desemna lucrurile pe care se punea greu mâna, era „bunuri în deficit". Oamenii țineau permanent în buzunare sacoșe de plasă, cunoscute drept sacoșe „la o nevoie", în speranța că vor avea prilejul să pună mâna pe niscai bunuri în deficit. Dacă vedeau o coadă, se așezau repede la ea, întrebând, după ce se asigurau de

loc, la ce anume se stă. Întrebarea nu era „ce se vinde?", ci „ce se dă?". Accesul publicului la aceste bunuri prin intermediul canalelor oficiale stătea sub semnul hazardului, un întreg vocabular născându-se pentru a descrie alternativele. Se putea face rost de aceste bunuri neoficial sau pe sub mână („pe stânga"), dacă aveai „cunoştinţe şi relaţii" sau „trecere" la oamenii potriviţi.[2]

Deceniul al treilea a fost unul de privaţiuni şi greutăţi imense pentru cetăţenii sovietici, mai rău chiar decât deceniul anterior. În 1932–1933, foametea a lovit toate zonele producătoare de grâne şi, pe deasupra, recoltele proaste au dus la sincope în lanţul de aprovizionare cu hrană, în 1936 şi 1939. Oraşele erau sufocate de un val de refugiaţi de la sate, locuinţele erau supraaglomerate, iar sistemul de raţionalizare era în pragul colapsului. Pentru majoritatea populaţiei urbane, viaţa gravita în jurul nesfârşitei lupte pentru obţinerea bunurilor necesare supravieţuirii – mâncare, haine, adăpost.

Noua eră a fost inaugurată de eliminarea sectorului privat din mediul urban, la finele anilor 1920, şi de începerea colectivizării. Un inginer american, întorcându-se la Moscova în iunie 1930, după câteva luni de absenţă, descria impactul devastator al noilor politici economice:

> Pretutindeni pe străzi părea că au dispărut toate magazinele. Dispăruse piaţa. Dispăruseră nepmenii [întreprinzătorii privaţi din perioada NEP]. Magazinele de stat aveau în vitrine cutii frumoase, dar goale, precum şi alte decoraţiuni. Înăuntru însă, nu era nimic de vânzare.[3]

La începutul perioadei staliniste, nivelul de trai s-a prăbuşit atât la oraş, cât şi la sat. Foametea din 1932–1933 a făcut cel puţin trei până la patru milioane de victime şi a afectat rata natalităţii pe următorii câţiva ani. Chiar dacă politica statului era să protejeze populaţia urbană, lăsând greul pe umerii

țăranilor, și orășenii au avut de suferit: mortalitatea a crescut, natalitatea a scăzut, iar consumul urban, pe cap de locuitor, de carne și grăsime, în 1932, ajunsese la mai puțin de un sfert din nivelul atins în 1928.[4]

În 1933, cel mai greu an al întregului deceniu, un muncitor obișnuit din Moscova, căsătorit, consuma mai puțin de jumătate din cantitatea de pâine și făină consumată de un omolog de-al său din Petersburg, la începutul secolului XX, și sub două treimi din cantitatea de zahăr consumată de acesta. Dieta lui nu includea, practic, niciun fel de grăsimi și doar o cantitate mică de lapte și de fructe, și abia o cincime din cantitatea de carne și pește consumată în primii ani ai secolului.[5] Situația s-a mai îmbunătățit în 1935, însă recolta proastă din 1936 a adus alte probleme: unele regiuni ale țării erau în pragul foametei, țăranii fugeau de la fermele colective, iar în orașe, în primăvara și vara lui 1937, se formau cozi la pâine. Cea mai bună recoltă a perioadei staliniste de dinainte de război, rămasă mult timp în amintirea oamenilor, a fost în toamna lui 1937. Însă ultimii ani interbelici au readus penuria și scăderea nivelului de trai.[6]

În aceeași perioadă, populația urbană a atins un nivel record, ceea ce a produs o criză a spațiilor de locuit, suprasolicitarea tuturor serviciilor și alte tipuri de neplăceri. Între anii 1926 și 1933, 15 milioane de oameni s-au mutat la oraș, o creștere de aproape 60 de procente, iar în 1939, acestora li se adăugaseră deja încă 16 milioane. Populația Moscovei a sărit de la 2 milioane la 3,6 milioane, cea a Leningradului crescând aproape la fel de rapid. Populația din Sverdlovsk, un oraș industrial din Urali, a crescut de la sub 150 000 până la aproape o jumătate de milion, iar nivelul creșterilor din Stalingrad, Novosibirsk și din alte centre industriale de provincie s-a dovedit aproape la fel de spectaculos. Orășele precum Magnitogorsk, un centru

metalurgic nou, situat în sudul munților Urali, și Karaganda, un centru minier la fel de proaspăt, unde mulți dintre locuitori erau deținuți, au sărit de la o populație zero, în 1926, la mult peste 100 000 de locuitori, în 1939.[7] Construcțiile industriale, nu cele de locuințe au fost prioritatea Planurilor Cincinale din anii 1930. Mulți dintre nou-veniții în peisajul urban s-au trezit locuind în cămine, locuințe tip cazarmă sau chiar în colibe din chirpici. Până și celebrele apartamente comune, *kommunalka*, în care fiecare familie avea o singură cameră și niciun strop de intimitate, erau un lux prin comparație.

Penuria

Odată cu trecerea la o economie planificată, la sfârșitul anilor 1920, penuria de bunuri a devenit endemică economiei sovietice. Privind acum în urmă, putem observa că aceste lipsuri erau parțial structurale, produs al unui sistem economic caracterizat de constrângeri bugetare mai „relaxate", în care toți producătorii erau motivați să acumuleze abuziv stocuri.[8] Însă, pe-atunci, puțini erau cei care vedeau lucrurile așa; penuria era privită drept o problemă temporară, mai ales în primii cinci ani ai deceniului, o parte din austeritatea colectivă și sacrificiile cerute de procesul de industrializare. Într-adevăr, penuria din acești ani, spre deosebire de acelea din epoca post-Stalin, a fost literalmente rezultatul combinat al producției mici de bunuri de larg consum și al problemelor din sistemul de distribuție. În Primul Plan Cincinal (1929–1932), industria grea a fost prioritatea principală, bunurile de larg consum fiind trecute pe locul al doilea. Comuniștii au mai pus lipsurile și pe seama „stocurilor" făcute de culaci, iar când acești au dispărut, pe seama sabotajului antisovietic comis intenționat asupra producției și lanțului de distribuție. Dar, dacă explicații se mai găseau,

penuria nu putea fi trecută cu vederea. Lipsurile ocupau deja un loc central în vieţile economică şi cotidiană.

Când au apărut prima oară, în 1929–1930, penuria de alimente şi cozile au alarmat şi indignat populaţia. Ca să cităm din rezumatul făcut de *Pravda* la scrisorile venite de la cititori, în august 1930, pentru uzul liderilor de partid:

> De ce sunt oamenii nemulţumiţi? În primul rând, pentru că muncitorul e flămând, nu are grăsimi, pâinea e din înlocuitori şi imposibil de mâncat. [...] E deja ceva obişnuit ca nevasta unui muncitor să stea toată ziua la coadă, omul vine acasă de la serviciu, cina nu e gata, şi toată lumea înjură puterea sovietică. La cozi e gălăgie, se strigă şi se dau pumni, se înjură puterea sovietică.[9]

Ce era mai rău abia urma. În iarna lui 1931, foametea a pus stăpânire pe zona rurală a Ucrainei. Deşi în ziare nu se scria nimic despre asta, veştile s-au răspândit din om în om; în Kiev, Harkov şi în alte oraşe, în ciuda eforturilor depuse de autorităţi pentru restricţionarea călătoriei cu trenul şi accesul în oraşe, efectele foametei erau vizibile. În anul următor, în 1932–1933, foametea s-a întins către marile zone producătoare de cereale din centrul Rusiei, dar şi în Caucazul de nord şi în Kazahstan. Lipsa de ştiri persista. În decembrie 1932, s-au introdus paşapoartele interne, într-o încercare de a controla exodul ţăranilor flămânzi către oraşe. După ce criza a trecut, lipsa pâinii revenea periodic. Chiar şi în anii buni, cozile la pâine în diverse oraşe şi regiuni erau îndeajuns de alarmante pentru a fi incluse pe agenda Politburoului.

Cele mai mari şi mai răspândite probleme cu cozile la pâine s-au înregistrat în iarna şi primăvara lui 1936–1937, după recolta proastă din 1936. În regiunea Voronej, lipsa pâinii în oraşe a fost raportată în presă încă din noiembrie. Chipurile,

de vină erau țăranii care veneau la oraș și cumpărau toată pâinea, fiindcă în sate nu mai aveau grâu. În iarna aceea, în vestul Siberiei, lumea stătea la coadă la pâine de la 2 de dimineață; în jurnalul personal ținut de un locuitor se pomenește despre cozi uriașe în orășel, cu oameni care se împingeau și făceau crize de isterie. Din Penza, o mamă îi scria fiicei sale: „Lumea s-a panicat foarte tare din pricina pâinii. Mii de țărani dorm în fața magazinelor de pâine, au venit la Penza de la 200 de kilometri depărtare, să cumpere pâine, e o grozăvie de nedescris. [...] A fost ger azi-noapte și șapte oameni au murit înghețați, în vreme ce duceau pâine acasă. S-au spart vitrinele magazinului, s-a forțat ușa." În sate, situația era chiar mai gravă. „Stăm la coadă la pâine de la 12 noaptea și nu ne dau decât un kilogram, chiar dacă văd că mori de foame", îi scria o femeie soțului ei, dintr-un colhoz din Iaroslavl. „Răbdăm de foame câte două zile. [...] Toți colhoznicii stau la coadă la pâine și se petrec scene îngrozitoare – lumea se împinge, mulți au fost răniți. Trimite-ne ceva, sau vom muri de foame."[10]

În 1939–1940, pâinea a lipsit din nou în întreaga țară. „Iosif Vissarionovici", îi scria lui Stalin o casnică de pe Volga, „au început să se întâmple lucruri îngrozitoare. Pentru o pâine, trebuie să se trezești la două noaptea și să stai până la șase dimineața, pentru două kilograme din cea de secară." Un muncitor din Urali scria că, pentru a face rost de pâine în orașul lui, trebuia să stai la coadă de la 1 sau 2 noaptea, uneori chiar mai devreme, și să aștepți 12 ore. În Alma-Ata, în 1940, se raporta că „niște cozi enorme se formează cu zilele, ba chiar cu nopțile, în fața magazinelor sau chioșcurilor de pâine. Deseori, trecând pe lângă aceste cozi, auzi strigăte, zgomote, ciondăneli, plânsete și chiar încăierări."[11]

Nu doar pâinea se găsea greu. Situația nu era mai fericită în cazul celorlalte produse alimentare de bază, cum ar fi carnea, laptele, untul și legumele, ca să nu mai pomenim de produsele de strictă necesitate: sarea, săpunul, gazul și chibriturile. Dispăruse

şi peştele, chiar din regiuni cu o industrie piscicolă înfloritoare. „De ce nu-i peşte [...] nu-mi pot închipui" îi scria un cetăţean indignat lui Anastas Mikoian, comisarul poporului pentru aprovizionare, în 1940. „Avem mări şi ele sunt la fel ca înainte, însă pe atunci găseai cât [peşte] pofteai, de ce soi pofteai, acum am uitat şi cum arată."[12]

Până şi vodca devenise o raritate în anii 1930. Motivul era, în parte, caracterul efemer al mişcării de abstinenţă care dusese la apariţia de legi stricte în numeroase oraşe şi aşezări industriale. Dar mişcarea de abstinenţă era condamnată de imperativele mai stringente ale generării de venituri pentru industrializare. Într-o notă adresată lui Molotov, scrisă în septembrie 1930, Stalin sublinia că este nevoie de o producţie mai mare de vodcă pentru plata cheltuielilor cu armata, în perspectiva pericolului iminent al unui atac polonez. În câţiva ani, producţia de vodcă ajunsese să reprezinte o cincime din totalul încasărilor la buget; la mijlocul deceniului, vodca devenise cel mai important produs distribuit în magazinele de stat.[13]

Îmbrăcămintea, încălţămintea şi toate celelalte bunuri de larg consum erau chiar şi mai greu de găsit decât alimentele, în unele cazuri fiind imposibil de obţinut. Asta reflecta atât priorităţile producţiei de stat, care înclinau puternic către industria grea, cât şi rezultatele tragice ale distrugerii, la începutul deceniului, a industriei de artizanat şi meşteşugăreşti. În anii 1920, artizanii şi meşteşugarii fuseseră fie singurii, fie principalii producători ai multor bunuri de primă necesitate: oale, coşuri, samovare, cojoace, pălării etc. La începutul anilor 1930, aceste produse au devenit imposibil de procurat. În cantinele publice, lingurile, furculiţele, farfuriile şi castroanele erau în număr aşa de mic, încât muncitorii trebuiau să stea la rând şi pentru ele, la fel ca pentru mâncare; cuţitele erau, în general, imposibil de găsit. De-a lungul întregului deceniu, a

fost aproape un vis să obții bunuri precum ligheane, lămpi cu ulei sau ceainice, fiindcă utilizarea metalelor neferoase pentru confecționarea bunurilor de consum devenise ilegală.[14]

Calitatea slabă a puținelor bunuri care se găseau era un perpetuu motiv de critică. Hainele erau croite şi cusute neglijent, și s-au înregistrat numeroase plângeri privind defecte grosolane, cum ar fi mâneci lipsă. Cratițelor le cădeau toartele, chibriturile nu se aprindeau, iar în pâinea preparată din făină contrafăcută se găseau tot soiul de obiecte. Era imposibil să dai la reparat hainele, încălțămintea sau obiectele de uz casnic, să găseşti un lăcătuş să îți înlocuiască o încuietoare sau un zugrav să îți zugrăvească un perete. Pe lângă necazurile ce apăsau pe umerii cetățenilor de rând, până şi cei mai iscusiți eşuau în încercarea de a face rost de materiale pentru a-şi confecționa sau repara ei înşişi lucrurile. În magazinele din rețeaua comerțului cu amănuntul, nu se mai găseau vopsea, cuie, scânduri sau alte materiale pentru reparațiile casei; ele trebuiau furate din întreprinderile de stat sau de pe şantierele de construcții. Uneori nu găseai nici ață, ace, nasturi sau alte produse asemănătoare. Vânzarea de in, cânepă, fire textile şi pânză către populație era interzisă, deoarece aceste materiale erau în cantități extrem de limitate.[15]

Situația s-a îmbunătățit puțin în urma unei legi date în 27 martie 1936, prin care redevenea legal să te îndeletniceşti, ca particular, cu cizmăria, confecționarea de mobilă, tâmplăria, croitoria pentru bărbați şi femei, frizeria și coaforul, spălatul, lăcătuşeria, fotografia, repararea instalațiilor şi tapițeria. Meşteşugarii particulari aveau permisiunea să își ia câte un ucenic, însă nu puteau lucra decât la comanda clientului, nu pentru vânzarea către publicul larg. Clientul trebuia să vină cu materialele proprii (adică, pentru un costum făcut la un croitor particular, nasturi, ață şi stofă). Alte forme de activități meşteşugăreşti, inclusiv aproape toate cele din sectorul alimentar, au rămas

interzise. Patiseria, prepararea cârnaților și alte ocupații legate de hrană erau excluse din sfera activității meșteșugărești individuale legale, chiar dacă țăranilor încă li se mai permitea să vândă plăcinte făcute în casă, în locuri special amenajate.[16]

Una dintre cele mai spinoase probleme era încălțămintea. Pe lângă toate catastrofele care loviseră mica producție, confecționarea încălțămintei era afectată de lipsa cronică a pielii de cizmărie, rezultat al sacrificării masive a animalelor de fermă în perioada colectivizării. În consecință, guvernul interzisese, în 1931, *orice* tip de producție artizanală de pantofi, făcând consumatorii total dependenți de producția în cantități insuficiente din industria de stat. Adesea, pantofii erau de o calitate atât de proastă, încât se rupeau de la prima purtare. Orice rus care a trăit în anii 1930 are povești de groază de spus despre pantofi: încercările de a-i cumpăra, de a-i repara, de a-i petici acasă, pierderea unui pantof, furtul unei perechi (de pildă, în celebra povestire *Galoșul*, de Mihail Zoșcenko) etc. Pantofii pentru copii erau o problemă chiar mai gravă decât aceea a încălțămintei pentru adulți: în Iaroslavl, la începutul anului școlar 1935, în magazine nu se găsea nici măcar o pereche de pantofi pentru copii.[17]

În numeroase ocazii, Politburoul decidea că trebuiau luate măsuri de urgență privind aprovizionarea și distribuția de bunuri de consum. Dar nici măcar interesul arătat personal de către Stalin nu a reușit să rezolve problemele.[18] La finele anilor 1930, se înregistra, la fel ca la începutul lor, o penurie severă de haine, pantofi și textile. În Leningrad, cozile numărau și 6 000 de persoane, iar NKVD-ul raporta că un magazin de pantofi din centrul orașului atrăgea cozi atât de lungi, încât se întrerupea circulația și vitrinele magazinului fuseseră chiar sparte de mulțime. În Kiev, un cetățean se plângea că mii de oameni stăteau nopți întregi la cozi în fața magazinelor de îmbrăcăminte. Dimineața, poliția escorta oamenii în magazin, în

grupuri de câte cinci-zece persoane, „cu brațele înlănțuite (ca să nu se bage nimeni în față) [...] ca pe infractori"[19].

Dacă existau lipsuri, trebuia să existe și țapi ispășitori. La începutul deceniului, comisarul poporului pentru aprovizionare, Anastas Mikoian, scria OGPU-ului că există cu siguranță „sabotori" ai lanțului de distribuție: „Trimitem o mulțime, însă bunurile nu ajung." Amabili, cei de la OGPU i-au alcătuit o listă cu „organizații contrarevoluționare" care puneau șoareci în aluatul de pâine și șuruburi în salate. În 1933, se spunea că o bandă moscovită de foști culaci „aruncă în mâncare gunoi, cuie, sârmă și cioburi de sticlă", pentru a-i schilodi pe muncitorii care o mâncau. După penuria de pâine din 1936–1937, au apărut și alți țapi ispășitori pentru „sabotaje". În Smolensk și Boguciar, de pildă, autoritățile au fost acuzate că au creat penurii artificiale de pâine și zahăr; în Ivanovo, li s-au adus acuzații că au otrăvit pâinea muncitorilor; iar în Kazan, vina pentru existența cozilor la pâine a fost aruncată pe umerii contrarevoluționarilor.[20] La următorul val de lipsuri, în iarna lui 1939–1940, acuzațiile au venit mai degrabă de la public decât de la guvern, cetățenii îngrijorați scriind liderilor politici și îndemnându-i să îi caute și să îi găsească pe „sabotorii" responsabili.[21]

Locuințele

În ciuda creșterii spectaculoase a populației urbane din anii 1930, construcția de locuințe era aproape la fel de neglijată ca producția de bunuri de consum. Abia în perioada Hrușciov s-au luat măsuri în privința supraaglomerării îngrozitoare care fusese trăsătura dominantă a vieții urbane sovietice, vreme de peste un sfert de secol. Până atunci, oamenii locuiseră în apartamente comune, de regulă o familie într-o cameră, în cămine și în clădiri de tip cazarmă. Un grup mic și privilegiat

beneficia de apartamente separate. Un grup numeros își găsea sălaș pe coridoare și prin „colțurile" din apartamentele altora. Cei care locuiau pe coridoare aveau paturi, spre deosebire de aceia aciuați prin colțuri, care dormeau pe jos în bucătărie sau în alte spații comune.

Majoritatea blocurilor de locuințe ajunseseră în proprietatea statului după revoluție, de ele ocupându-se sovietele municipale.[22] Autoritățile stabileau spațiul la care aveau dreptul oamenii, aceste norme – celebrii „metri pătrați" – fiind adânc săpate în inimile locuitorilor din marile orașe. În Moscova, în 1930, spațiul de locuit mediu era de 5,5 metri pătrați pe cap de locuitor, în 1940 el scăzând la puțin peste 4 metri pătrați. În orașele industriale noi și în plină expansiune, situația era chiar mai gravă decât în capitală. Magnitogorsk și Irkuțk aveau mai puțin de 4 metri pătrați, iar în Krasnoiarsk, norma pe cap de locuitor în 1933 era de 3,4 metri pătrați.[23]

Autoritățile din domeniul locativ urban aveau dreptul să evacueze rezidenții – de pildă, aceia considerați a fi „dușmani ai poporului" – și să mute alte persoane în apartamentele deja locuite. Practica aceasta, cunoscută eufemistic drept „consolidare", a fost unul dintre cele mai negre coșmaruri ale burgheziei în anii 1920 și la începutul anilor 1930. Asta însemna că, prin ordinul municipalității, apartamentul unei familii putea să devină, peste noapte, apartamentul mai multor familii sau apartament comun, ai cărui noi chiriași, de regulă din clasele de jos, erau niște necunoscuți și frecvent dușmănoși la adresa ocupanților inițiali. Odată căzută această năpastă, nu se mai putea scăpa de ea. Familia care locuise inițial în apartament nu putea să se mute, fiindcă locuințele se găseau greu, iar o piață privată a închirierilor nu exista.

De la finele lui 1932, când s-au reintrodus pașapoartele interne și înregistrarea obligatorie în zonele urbane, locuitorii

marilor orașe au fost obligați să aibă permise de reședință, emise de un departament al poliției secrete. În blocurile de locuințe individuale, administratorii și comitetele erau, la rândul lor, obligați să țină evidența locatarilor. Ca și sub vechiul regim, administratorii și portarii, a căror responsabilitate principală era să mențină curățenia în clădire și în curte, aveau o relație constantă cu poliția, spionându-i pe locatari și dând apoi raportul.[24]

În Moscova și în alte orașe se practicau tot soiul de ilegalități: căsătorii și divorțuri fictive, înregistrarea unor persoane drept rude, închirierea de „paturi și colțuri" la prețuri exorbitante (până la jumătate din salariul lunar). În 1933, s-a raportat că „transformarea magaziilor de cărbune, depozitelor, pivnițelor și spațiilor de sub casa scărilor [în spații de locuit] a devenit un fenomen de masă la Moscova". Penuria de locuințe însemna că un cuplu divorțat era adesea obligat să rămână în același apartament, din pricină că foștii soți nu aveau unde se muta. Așa s-a întâmplat cu familia Lebedev, al căror atașament față de luxosul lor apartament de aproape 22 de metri pătrați, situat în centrul Moscovei, i-a determinat să continue să locuiască împreună, alături de fiul de 8 ani, timp de încă șase ani de la pronunțarea divorțului, deși relațiile lor era așa de proaste că ajungeau mereu în fața judecătorului, pentru că se băteau. Uneori, violența fizică mergea mai departe. În orașul Simferopol, din peninsula Crimeea, autoritățile au descoperit, în apartamentul familiei Dihov, trupul în descompunere al unei femei. Aceasta s-a dovedit a fi mătușa lor, pe care o uciseseră pentru a-i lua apartamentul.[25]

Penuria de locuințe din Moscova și Leningrad era așa de severă, că nici relațiile cele mai sus-puse ori un statut oficial nu îți asigurau un apartament separat. Politicienii și birourile guvernamentale erau asaltate de cererile primite de la cetățeni și de plângeri privind condițiile de locuit improprii. Un muncitor

leningrădean de treizeci şi şase de ani, care de şase ani locuia pe un coridor, i-a scris lui Molotov, cerşindu-i „o cameră sau un mic apartament unde să-mi pot face o viaţă", care „mi-e la fel de necesară ca aerul". Copiii unei familii moscovite cu şase membri se rugau să fie salvaţi din locul unde trăiau, în spaţiul de sub o casă a scărilor, fără ferestre, măsurând 6 metri pătraţi, adică 1 metru pătrat de persoană.[26]

Apartamentele comune, cu o familie în fiecare cameră, erau forma standard de locuire în oraşele ruseşti, în perioada stalinistă.

> Camera nu avea alimentare cu apă; delimitarea spaţiului se făcea cu perdele sau cearşafuri, în aceste subspaţii dormind şi locuind două sau trei generaţii; mâncarea era atârnată în săculeţi, în afara ferestrelor. Chiuvetele, toaletele, căzile de baie şi ustensilele de gătit (de regulă, doar un Primus, ochiuri de aragaz sau robinete de apă rece), toate la comun, se găseau fie într-un spaţiu neutru dintre camerele de locuit, fie jos, într-un hol neîncălzit, sufocat de rufe atârnate la uscat.[27]

Termenul de „comun" avea şi o conotaţie ideologică, invocând imaginea unui trai socialist colectiv. Realitatea însă era foarte diferită şi nici măcar în teorie nu s-a încercat formularea vreunei justificări ideologice elaborate. E adevărat că, în anii Războiului Civil, când sovietele municipale au început acţiunea de „consolidare" a apartamentelor, unul dintre motive era echilibrarea condiţiilor de trai pentru muncitorime şi burghezie. Comuniştii erau adesea foarte încântaţi să observe panica familiilor burgheze respectabile, care erau obligate să primească în mijlocul lor nişte proletari necioplıţi. Pentru o scurtă perioadă în vremea Revoluţiei Culturale, la finele anilor 1920 şi începutul deceniului următor, arhitecţii cu viziuni radicale preferau apartamentele comune din motive ideologice, construind noi blocuri de locuinţe pentru muncitori, cu bucătării şi băi comune. În Magnitogorsk, de exemplu, primele

clădiri rezidenţiale permanente au fost construite după o schiţă care nu numai că obliga familiile să împartă băile şi toaletele, dar, la început, nici nu includea bucătării, presupunerea fiind că lumea va mânca la cantinele publice.[28] Dar, în noile oraşe industriale, precum Magnitogorsk, majoritatea apartamentelor comune din anii 1930 erau vechi apartamente transformate, nu spaţii nou-construite, iar principalul motiv al transformării era unul practic: penuria de locuinţe.

În realitate, potrivit majorităţii relatărilor, apartamentele comune nu încurajau nici pe departe atitudini binevoitoare şi stiluri de viaţă colective; în fapt, efectul era unul contrar. Obiectele aflate în proprietate privată, inclusiv oalele, tigăile şi farfuriile, care trebuiau ţinute în bucătărie, un spaţiu public, erau păzite cu străşnicie de fiecare familie. Se trăgeau linii de demarcaţie extrem de clare. Invidia şi poftele înfloreau în lumea sufocantă din *kommunalka*, unde spaţiul şi dimensiunile familiei nu erau întotdeauna în legătură directă, familiile cu camere mai mari fiind adesea urâte cu patimă de familiile înghesuite în camere mici. Din resentimente se năşteau denunţuri şi procese, al căror scop era să sporească spaţiul de locuit al denunţătorului sau al pârâtului, în dauna vecinului.

Un astfel de război între familii este descris într-o plângere venită de la o profesoară din Moscova, al cărei soţ ispăşea o sentinţă cu închisoarea pentru activităţi contrarevoluţionare. Familia (părinţii şi doi fii) locuise aproape două decenii într-o cameră mare – 42 de metri pătraţi – dintr-un apartament din Moscova. „În toţi aceşti ani, apartamentul nostru a fost mărul discordiei printre ceilalţi locatari" scria profesoara. Vecinii duşmănoşi îi hărţuiseră în fel şi chip, inclusiv prin denunţuri trimise la autorităţile locale. Ca rezultat, familiei i s-a retras dreptul la vot, i s-a refuzat eliberarea paşapoartelor şi, în final, după arestarea tatălui, a fost evacuată.[29]

Viaţa în apartamentele comune, alături de oameni din diverse medii şi clase sociale, străini care împărţeau spaţiile de locuit şi responsabilitatea întreţinerii lor, fără intimitate şi sub privirile cercetătoare ale vecinilor, era extrem de stresantă pentru mulţi. Nu e de mirare că umoristul Mihail Zoşcenko, într-o cunoscută povestire despre apartamentele comune, îi numea pe locatari „oameni agitaţi". O listă cu lucrurile îngrozitoare ce se puteau petrece într-un apartament comun a apărut într-o circulară guvernamentală din 1935, care condamna „comportamentul huliganic" din apartamente, inclusiv „organizarea în mod regulat a petrecerilor cu băutură, zgomote, certuri şi înjurături; administrarea de bătăi (mai ales femeilor şi copiilor); insulte, ameninţări cu răzbunarea, folosindu-se poziţia oficială sau de partid; comportamente imorale; persecuţii naţionale [adică pe motive etnice]; insulte personale; diverse glume răutăcioase (se aruncă lucrurile oamenilor, din bucătărie sau din alte spaţii de folosinţă comună, se strică mâncarea pregătită de alţi locatari, se aduc stricăciuni obiectelor sau produselor aflate în proprietate personală şi aşa mai departe)"[30].

„Fiecare apartament îşi are nebunul său, aşa cum fiecare îşi are beţivul sau beţivii, zurbagiul sau zurbagiii, informatorul său şi aşa mai departe" spunea un veteran al vieţii în aceste spaţii. Mania persecuţiei era cea mai obişnuită formă de tulburare psihică: de exemplu, „o vecină ajungea la concluzia fermă că ceilalţi îi puneau cioburi de sticlă în săpun, că voiau s-o otrăvească"[31]. Condiţiile de trai în apartamentele comune exacerbau, fără îndoială, afecţiunile psihice şi creau o atmosferă de coşmar atât pentru bolnavi, cât şi pentru vecinii lor. Într-un caz, o femeie pe nume Bogdanova, în vârstă de 52 de ani şi nemăritată, care locuia într-o cameră mărişoară, de 20 de metri pătraţi, dintr-un apartament comun din Leningrad, a întreţinut ani de zile o vrajbă cu vecinii ei, care a dus la numeroase denunţuri şi

procese. Bogdanova spunea că vecinii erau culaci, delapidatori şi speculanţi. Vecinii spuneau că e nebună, opinie pe care o împărtăşeau şi cei de la NKVD, chemaţi să rezolve disputa, şi doctorii. În ciuda acestei concluzii, autorităţile au decis că evacuarea femeii era imposibilă, fiindcă Bogdanova refuza repartizarea în alt apartament şi „starea ei de agitaţie extremă" excludea mutarea cu forţa.[32]

Alături de aceste poveşti de groază trebuie să punem însă şi amintirile unei minorităţi a cărei experienţă cu vecinii a fost una de sprijin reciproc, oamenii ajungând să alcătuiască adevărate familii. Un exemplu ar fi apartamentul comun din Moscova, unde vecinii erau prieteni şi se ajutau, îşi lăsau uşile descuiate în timpul zilei şi s-au făcut că nu văd când soţia unui „duşman al poporului" s-a mutat ilegal cu fiul ei cel mic, în camera surorii ei.[33] Cel mai adesea, amintirile frumoase din apartamentele comune sunt din vremea copilăriei: copiii, ale căror instincte de protejare a proprietăţii private sunt mai puţin dezvoltate decât ale părinţilor, erau adesea bucuroşi să aibă alţi copii prin preajmă cu care să se joace şi găseau extrem de interesant să observe diversele tipuri de comportament adult.

În noile centre industriale, o caracteristică specială a condiţiilor de locuire – şi a serviciilor urbane, în general – era că acestea proveneau de la fabrici, nu de la sovietele locale, aşa cum era regula. Astfel, „oraşul companie", în care uzina controla toate serviciile şi cazarea şi oferea locuri de muncă, a devenit o trăsătură caracteristică vieţii sovietice. În Magnitogorsk, 82% din spaţiile de locuit erau deţinute de principala uzină a oraşului, Complexul Metalurgic Magnitogorsk. Chiar şi la Moscova, locuinţele construite de companii deveniseră un fapt comun în anii 1930.[34]

Îndeobşte, aceste locuinţe erau de tipul cazarmă sau cămin. La începutul anilor 1930, într-un mare şi nou centru industrial

din Siberia, 95% dintre muncitori locuiau în cazărmi. În Magnitogorsk, în 1938, numai 47% din totalul locuinţelor erau în clădiri de tip cazarmă, alte 18 procente fiind colibe din chirpici construite deasupra unor gropi, din pământ, paie şi bucăţi de metal, chiar de către locatarii lor.[35] Cazărmile cu un nivel, constând fie din camere foarte mari, cu numeroase paturi din metal aşezate pe rânduri, fie din mai multe încăperi mai mici, erau locuinţele standard pentru muncitorii necăsătoriţi din noile centre industriale şi des întâlnite la periferiile vechilor centre; uneori, chiar şi muncitorii căsătoriţi, cu familii, erau obligaţi să locuiască în ele, în ciuda lipsei de intimitate. Căminele erau spaţiile de cazare standard pentru studenţi, dar şi pentru tinerii muncitori sau funcţionari necăsătoriţi.

John Scott descrie o cazarmă relativ confortabilă, din Magnitogorsk – o structură joasă, din lemn, văruită, „ai cărei pereţi dubli erau înveliţi în paie. Acoperişul din carton gudronat curgea, primăvara. În interior erau treizeci de camere. Locatarii construiseră în fiecare câte o mică sobă din cărămidă sau fier, astfel încât, dacă exista lemn sau cărbune, camerele puteau fi încălzite. Coridorul cu tavanul jos era luminat de un singur bec mic." O cameră pentru două persoane „era de aproximativ şase picioare pe zece şi avea o ferestruică al cărei cadru era îndesat cu ziare, ca să nu intre frigul. Mai erau şi-o măsuţă, o sobiţă din cărămidă şi-un scaun cu trei picioare. Cele două cadre de pat din metal erau înguste şi se clătinau. Nu aveau arcuri, doar nişte scânduri groase aşezate pe cadrul de metal." Cazarma nu avea baie şi, probabil, nici apă curentă. „Existase o bucătărie, însă în ea se mutase o familie, aşa că fiecare îşi gătea pe soba proprie."[36]

Deşi muncitor, ca străin, Scott fusese cazat într-o cazarmă ceva mai răsărită decât restul. În Magnitogorsk era o puzderie de astfel de cazărmi, toate nişte clădiri cu un singur nivel, care

se întindeau pe şiruri cât vedeai cu ochii, lipsite de vreo trăsătură individuală sau distinctivă. „Veneai acasă şi căutai, şi tot căutai", explica un locatar nedumerit, „însă toate sunt identice şi nu puteai s-o găseşti pe-a ta". Cazărmile din noile oraşe erau împărţite în largi spaţii comune, mobilate cu „paturi de campanie, o sobă pentru încălzire, o masă în mijloc, adesea chiar fără mese şi scaune", după cum se povestea despre Kuzneţk, în Siberia. Ca regulă, femeile şi bărbaţii locuiau în cazărmi separate sau măcar în camere comune separate. Cele mai spaţioase, construite să adăpostească 100 de persoane, erau adesea locuite de 200 sau mai multe, paturile fiind folosite cu schimbul. Asemenea suprapopulare nu era un fapt izolat. În 1932, o cazarmă din Moscova, deţinută de o mare uzină electrică, adăpostea 550 de bărbaţi şi femei: „Cu doi metri pătraţi de locatar, era o asemenea înghesuială că 50 dormeau pe podea, iar alţii foloseau cu rândul saltelele din paie."[37]

Căminele pentru studenţi şi salariaţi erau construite după aceleaşi planuri generale: camere mari (separat pentru femei şi bărbaţi) mobilate numai cu paturi din metal şi noptiere, un singur bec atârnând în centrul tavanului. Chiar şi într-o uzină moscovită de elită precum „Serp i Molot", în 1937, 60% din muncitorii din producţie locuiau în cămine de un tip sau altul. O anchetă în căminele muncitorilor din Novosibirsk, efectuată în 1938, a descoperit că unele erau în stare deplorabilă. Căminele cu două niveluri, din lemn, ridicate pentru muncitorii din construcţii, nu aveau nici electricitate, nici altă formă de iluminat, iar compania de construcţii nu le dăduse oamenilor cu ce să se încălzească. Printre locatari se găseau şi femei necăsătorite, care trebuiau evacuate de urgenţă – recomanda raportul –, stilul de viaţă din cazarmă fiind unul „degenerat" (băutură etc.). În alte locuri însă, condiţiile erau mai bune. Muncitoarele, mai ales membrele Komsomolului locuiau într-un oarecare

confort, într-un cămin mobilat cu paturi, mese şi scaune, dotat cu electricitate, căruia îi lipsea totuşi apa curentă.[38]

Viața deplorabilă din cămine şi cazărmi trezea îngrijorare, în a doua jumătate a deceniului al treilea existând şi o campanie pentru îmbunătățirea ei. Activiste din rândurile mişcării de voluntariat a soțiilor au venit cu perdele şi alte obiecte. Întreprinderile au fost sfătuite să împartă camerele comune din cazărmi şi cămine, astfel încât familiile care locuiau acolo să aibă mai multă intimitate. Uzina de Construcții de Maşini din Sverdlovsk a raportat, în 1935, că deja transformase toate cazărmile deținute de ea în cămăruțe separate; un an mai târziu, Uzina Metalurgică Stalino raporta că toate cele 247 de familii muncitoreşti care locuiau în „camere comune" urmau să primească o cameră individuală. Însă epoca traiului în cazărmi nu a trecut foarte repede, nici măcar la Moscova, nemaivorbind de noile oraşe industriale din Urali şi Siberia. În ciuda unei ordonanțe emise de capitală în 1934, prin care se interzicea construcția de cazărmi în oraş, în 1938 s-au construit 225 de cazărmi noi, acestea adăugându-se celor 5 000 deja existente.[39]

Necazurile vieții la oraş

În anii 1930, viața în oraşele sovietice era un haos. În centrele urbane vechi, serviciile precum transportul public, drumurile, aprovizionarea cu electricitate şi cu apă erau depăşite de creşterea bruscă a numărului de locuitori, de cererea industrială mai mare şi de bugetele mai mici. Noile aşezări industriale începeau de la zero. „Aspectul fizic al oraşelor e groaznic", scria un inginer american aflat în Uniunea Sovietică, în prag de ani 1930. „Mirosul greu, mizeria, paragina îți pălmuiesc simțurile la fiece pas."[40]

Moscova era oraşul-etalon al Uniunii Sovietice. Construcția primelor linii ale metroului moscovit, dotate cu scări rulante, cu basoreliefuri ce împodobeau stațiile subterane, nişte

adevărate palate, era una dintre mândriile ţării; chiar şi Stalin, însoţit de prieteni, s-a plimbat noaptea cu metroul la inaugurarea de la începutul deceniului.[41] Moscova avea tramvaie, troleibuze şi autobuze. La începutul deceniului, peste două treimi din locuitorii capitalei erau racordaţi la reţeaua de apă şi canalizare. La finele anilor 1930, aproape trei sferturi se mândreau cu asta. Fireşte, mulţi trăiau în case fără băi şi erau obligaţi să se spele, o dată, de două ori pe săptămână la baia comunală, dar măcar oraşul era relativ bine dotat cu astfel de băi, spre deosebire de altele, nu puţine.[42]

În afara Moscovei, viaţa a căpătat curând un aspect gri. Chiar şi regiunile din jurul capitalei erau slab dotate cu servicii de primă necesitate. În Liuberţî, un centru raional din regiunea Moscova, nu exista nici măcar o baie comunală pentru cei 65 000 de locuitori, în vreme ce Orejovo-Zuevo, o aşezare muncitorească model, cu grădiniţe, un club şi dispensar, nu avea încă iluminat stradal şi nici apă curentă. În Voronej, blocurile noi de locuinţe, construite pentru muncitori, nu erau legate la reţeaua de apă şi canalizare nici în 1937. În oraşele siberiene, majoritatea populaţiei nu beneficia de apă curentă, canalizare sau încălzire centrală. Cu o populaţie de aproape o jumătate de milion, Stalingradul încă nu avea un sistem de canalizare în 1938. În Novosibirsk, care, în 1929, avea sisteme limitate de apă curentă şi canalizare, nu existau decât trei băi comunale la o populaţie de 150 000.[43]

Dnepropetrovsk, un oraş industrial înfloritor şi cu tradiţie, situat în Ucraina, în mijlocul unei câmpii mănoase, cu o populaţie de aproape 400 000 de locuitori, nu avea un sistem de canalizare în 1933, iar aşezările sale muncitoreşti nu aveau străzi pavate, transport public, electricitate ori apă curentă. În cazărmi, apa era raţionalizată şi vândută cu o rublă găleata. Întregul oraş suferea din pricina lipsei de electricitate – iarna,

iluminatul stradal era oprit aproape în totalitate –, deşi uriaşa hidrocentrală de pe Nipru era la o zvârlitură de băţ. În 1933, secretarul de partid trimitea la centru un apel disperat, cerând bani pentru îmbunătăţirea condiţiilor de trai, subliniind că starea de sănătate a locuitorilor se deteriorase îngrijorător: malaria făcea ravagii, în acea vară înregistrându-se 26 000 de cazuri, faţă de cele numai 10 000 cu un an înainte.[44]

Noile oraşe industriale mai mici ofereau condiţii chiar mai proaste. În scrisoarea disperată trimisă unui oficial de rang înalt, autorităţile sovietului orăşenesc din Leninsk, în Siberia, zugrăveau un tablou sinistru al aşezării lor.

> Cu o populaţie de 80 000 [...] Leninsk-Kuzneţk este extrem de înapoiat la capitolele cultură şi înlesniri. [...] Din cei 80 de km de străzi, numai o stradă este pavată şi nici aceea în totalitate. Din pricina că nu avem drumuri, treceri de pietoni, trotuare etc. corespunzătoare, noroaiele sunt aşa de adânci, primăvara şi toamna, că muncitorii întâmpină dificultăţi când merg la muncă sau se întorc acasă, iar şcolile se închid. Şi iluminatul stradal este necorespunzător. Doar centrul este iluminat, pe o distanţă de 3 km, restul oraşului, ca să nu mai vorbim de periferie, fiind cufundat în întuneric.[45]

Magnitogorsk, oraşul industrial paradigmatic şi, din multe puncte de vedere, un etalon, avea o singură stradă pavată, lungă de 15 kilometri, şi un iluminat public slab dezvoltat. „Mai tot oraşul [era] deservit de canale colectoare (*iamî*), care erau golite în cisterne trase de camioane"; nici măcar cartierul Kirov, oarecum select, nu a avut, ani de zile, un sistem de canalizare corespunzător. Rezerva de apă a oraşului era poluată de scurgerile industriale. Majoritatea muncitorilor locuiau în aşezări aflate la periferia oraşului, alcătuite din „case improvizate, înşirate de-a lungul unui singur drum de pământ, [...] plin de gropi, bălţi şi grămezi de gunoi, şi presărat cu toalete exterioare"[46].

Locuitorii şi vizitatorii Moscovei şi Leningradului au lăsat descrieri pitoreşti ale tramvaielor din aceste oraşe și ale incredibilei aglomeraţii din ele. Existau reguli stricte care dictau ca pasagerii să urce în tramvai pe uşa din spate și să iasă pe cea din faţă, ceea ce ducea la o foială continuă a pasagerilor în acea direcție. Adesea, din pricina înghesuielii, oamenii nu izbuteau să coboare la staţia lor. Orarul era haotic; uneori, tramvaiele nu mergeau deloc; în Leningrad, lumea povestea despre „tramvaiele-pirat" (adică unele fără orar, cu vatmani neautorizaţi) care mergeau pe liniile din oraş, transportând pasagerii ilegal şi taxându-i în beneficiul propriu.[47]

În oraşele de provincie, unde, la începutul deceniului, străzile pavate erau întru câtva o raritate, transportul public de orice fel era slab reprezentat. În 1938, în Stalingrad şinele de tramvai aveau o lungime de 67 de kilometri, însă nu existau autobuze. În 1939, Pskov, cu o populaţie de 60 000 de locuitori, nu avea nici transport cu tramvaiul, nici străzi pavate. Întregul sistem de transport public se reducea la două autobuze. Nici la Penza, înainte de al Doilea Război Mondial, nu exista transport cu tramvaiul, deşi se plănuise construirea unui sistem, încă din 1912. În 1940, transportul municipal din Pskov consta din douăzeci şi unu de autobuze. Magnitogorsk a căpătat o rută scurtă de tramvai în 1935, însă la finele deceniului tot nu avea mai mult de opt autobuze, folosite de angajatorii semnificativi „pentru a da ocol oraşului, a aduna şi a lăsa muncitorii, indiferent de adresa la care locuiau aceştia"[48].

În anii 1930, era periculos să mergi pe străzile din majoritatea oraşelor sovietice. Noile oraşe industriale și aşezările muncitoreşti din vechile urbe erau cele mai periculoase. Aici, băutura, mulţimea de tineri necăsătoriţi şi fără astâmpăr, ordinea publică necorespunzătoare, condiţiile de locuit improprii, străzile nepavate şi întunecoase contribuiau la atmosfera

de frontieră sălbatică. Jafurile, crimele, bătăile iscate la băutură și atacurile la întâmplare asupra trecătorilor erau evenimente obișnuite. Conflictele etnice erau frecvente la locurile de muncă sau în cazărmile unde lucrau și locuiau muncitori de diverse naționalități. Autoritățile dădeau vina pe țăranii abia sosiți să muncească la oraș, care aveau „un trecut dubios sau sunt elemente declasate"[49].

Termenul sovietic pentru comportament public agresiv și antisocial era „huliganism". Istoria lui era lungă, iar definiția, schimbătoare. În anii 1920 și la începutul deceniului următor, era asociat cu un comportament violent, antisocial și lipsit de respect, întâlnit mai ales la bărbații tineri. Diversitatea subîntinsă de termen este prinsă în catalogul actelor „huliganice" prezentat într-o revistă de drept, în 1934: insulte, bătăi cu pumnii, ferestre sparte, focuri de armă pe străzi, acostarea trecătorilor, tulburarea evenimentelor culturale din club și spargerea farfuriilor de la cantină, tulburarea somnului locuitorilor cu bătăi și zgomote în miez de noapte.[50]

Creșterea incidenței cazurilor de huliganism în prima jumătate a deceniului a devenit un motiv de îngrijorare publică. În Orel, din pricina huliganilor care îngrozeau populația, muncitorii nu s-au mai dus la serviciu; în Omsk, „muncitorii din schimbul de noapte erau obligați să rămână la uzină până în zori, pentru a nu risca să fie bătuți și jefuiți". În orașul Nadejdinsk, din Urali, cetățenii

> sunt literalmente terorizați de huligani, nu numai noaptea, ci și în miezul zilei. Huliganismul îmbracă diverse forme: acostarea fără motiv, împușcături în plină stradă, insulte, încăierări, ferestre sparte etc. Huliganii merg la club în adevărate găști, întrerup evenimentele culturale, intră în cantine și fură farfuriile de la chelneri etc. Intră în căminele muncitorești, fac mult zgomot și, uneori, se bat, tulburând somnul oamenilor.[51]

Parcurile erau deseori scenele actelor de huliganism. Într-o așezare muncitorească din regiunea Volgăi superioare, cu o populație de 7 000 de locuitori, parcul și clubul era descrise drept teritoriul huliganilor.

> La intrarea în parc și în incinta sa poți cumpăra vin de toate soiurile și în orice cantitate. Nu e de mirare că beția și huliganismul au înflorit în orășel. În general, huliganii scapă nepedepsiți, devenind tot mai îndrăzneți și mai nerușinați. Acum puțină vreme, l-au înjunghiat pe tovarășul Davîdov, șef de producție la uzina chimică, și-au ucis-o pe șoferița Suvoreva, la fel ca pe alți cetățeni.

Huliganii au tulburat ceremonia de deschidere a Parcului de Cultură și Odihnă Habarovsk. Parcul era slab luminat și, de îndată ce se lăsa întunericul, „huliganii începeau «să-și facă turele». [...] Îmbrânceau femeile din spate, fără menajamente, le zburau pălăriile de pe cap, foloseau un limbaj murdar și se luau la bătaie pe ringul de dans sau pe alei."[52]

Trenurile și gările erau și ele teritorii propice pentru infractori. Bande de jefuitori terorizau pasagerii trenurilor de suburbie și interurbane din regiunea Leningrad. Aceștia erau descriși ca „bandiți", un termen mai dur decât „huligan", și primeau pedeapsa cu moartea. Gările erau întotdeauna arhipline: nou-veniți care nu aveau unde locui, oameni care încercau să facă rost de bilet, vânzători clandestini, hoți de buzunare și alții asemenea. La mijlocul deceniului, o gară din regiunea Leningrad era descrisă ca fiind „motel ieftin mai degrabă decât gară"; „indivizi suspecți locuiesc trei, patru zile în sala de așteptare, te împiedici de bețivi la tot pasul, speculanții vând țigări, tot soiul de personaje bizare se perindă de colo, colo. La bufet, lumea o ține într-o beție, iar mizeria e de neînchipuit." În gara Novosibirsk, puteai face rost de bilet numai

de pe piața neagră, de la o bandă condusă de „profesor": „de înălțime medie, poreclit «Ivan Ivanovici», cu pălărie de paie albă și o pipă în gură"[53].

Cumpărăturile ca tehnică de supraviețuire

Odată cu scoaterea în afara legii a comerțului privat, la finele anilor 1920, statul a devenit principalul și adesea singurul distribuitor legal de mărfuri. Toate bunurile sociale importante, precum locuințele, serviciile medicale, educația superioară și concediile, erau distribuite prin agenții de stat.[54] Cetățenii intrau în posesia lor după ce făceau o cerere către biroul respectiv. Funcționarii analizau cererile potrivit mai multor criterii, inclusiv clasa socială a petentului: proletarii aveau prioritatea cea mai ridicată, „elementele străine" lipsite de drepturi, pe cea mai redusă. Aproape invariabil existau lungi liste de așteptare, fiindcă bunul solicitat se găsea greu. Când numele cetățeanului ajungea în fruntea listei, persoanei trebuia să i se aloce un apartament de dimensiuni corespunzătoare sau să i se indice un loc de vacanță. Apartamentele și locurile în stațiuni nu erau gratuite, însă prețurile erau mici. Pentru majoritatea acestor bunuri sociale, nu exista o piață privată.[55]

În sfera comerțului – adică a distribuției de alimente, îmbrăcăminte și alte bunuri de larg consum – situația era un pic mai complicată. Statul, începând din 1932, nu mai era singurul distribuitor legal, țăranii având dreptul să își vândă produsele în piețele de colhoz. În plus, existența magazinelor „comerciale" cu prețuri piperate oferea un surogat de piață, chiar dacă și ele erau de stat. Cu toate acestea, chiar și în acest sector, statul devenise un distribuitor aproape monopolist.

Nu este, așadar, de mirare că noul sistem de distribuție nu funcționa corespunzător, dat fiind că trebuia să suplinească

dispariţia sectorului privat şi că fusese întocmit în grabă, fără vreo planificare şi în vremuri de criză şi tulburări sociale. Însă scara la care se înregistrau rateurile şi impactul lor asupra vieţii cetăţenilor erau extraordinare. Este vorba de o politică dezastruoasă, ale cărei dimensiuni şi consecinţe pe termen lung au fost depăşite numai de acelea ale colectivizării. Orăşenii totuşi nu mureau de foame ca rezultat al noii structuri a comerţului şi nici nu-i păşteau închisoarea sau deportarea, ca în cazul ţăranilor în vremea colectivizării. Chiar şi aşa, la finele anilor 1920, condiţiile de viaţă în mediul urban s-au înrăutăţit brusc şi considerabil, suferinţa şi privaţiunile suferite de populaţie fiind enorme. Deşi lucrurile s-au mai îndreptat la mijlocul deceniului al treilea, distribuţia de bunuri a rămas o problemă gravă a economiei sovietice, pentru următorii cincizeci de ani.

În vreme ce liderii sovietici nutreau o serie de convingeri, cum ar fi că piaţa capitalistă axată pe obţinerea de profit era diabolică şi că revânzarea bunurilor la un preţ mai mare decât acela de achiziţionare era o infracţiune („speculă"), ei analizau prea puţin posibilele accepţiuni ale ideii de „comerţ socialist". Nici prin minte nu le trecuse că acest sistem avea să ducă la penurie cronică, după cum a demonstrat economistul maghiar Janos Kornai că s-a întâmplat de fapt; dimpotrivă, ei se aşteptau ca sistemul să ducă la o abundenţă de produse. Tot astfel, nici prin cap nu le trecuse că un monopol al statului asupra distribuţiei avea să confere birocraţiei de stat o funcţie de alocare centrală cu implicaţii uriaşe pentru relaţia dintre stat şi societate, ca şi pentru stratificarea socială. Ca marxişti, liderii sovietici credeau că numai producţia contează, nu şi distribuţia. Mulţi erau încă sub impresia că orice formă de comerţ, chiar şi de stat, era o chestie murdară, iar sistemele oficiale şi neoficiale de distribuţie care au apărut în anii 1930 n-au făcut decât să confirme această opinie.[56]

Inițial, principalele trăsături ale noului sistem de comerț fuseseră raționalizarea și așa-numita „distribuție cu circuit închis". Raționalizarea presupunea distribuirea de bunuri în cantitate limitată, pe baza unei cartele de rații și contra unei sume de bani. Distribuția cu circuit închis însemna că bunurile erau distribuite la locul de muncă, prin intermediul unor magazine unde nu aveau acces decât angajații și persoanele de pe listă. În perspectivă, se poate spune că acesta a fost începutul sistemului de acces la bunurile de consum diferențiat ierarhic, sistem ce a devenit o caracteristică permanentă a comerțului sovietic și un element de stratificare a societății.

Atât raționalizarea, cât și distribuția cu circuit închis erau improvizații impuse de criza economică, nu politici adoptate din motive ideologice. E adevărat că unii teoreticieni marxiști mai entuziaști au reînviat vechile argumente din timpul Războiului Civil, conform cărora raționalizarea era exact forma de distribuție potrivită socialismului. Totuși, liderii de partid arătau prea puțină simpatie acestui curent de gândire. Lor le era rușine, considerând raționalizarea drept un semn de sărăcie a statului și de criză economică. Când raționalizarea a fost reintrodusă, la finele deceniului al doilea, inițiativa a fost una locală, fără intervenție de la centru. În 1935, când s-a eliminat raționalizarea pâinii, faptul a fost prezentat oamenilor drept un pas important către socialism și o viață mai bună, deși, în realitate, însemna o scădere a salariilor reale, mulți muncitori slab plătiți urând această schimbare. În întâlnirile restrânse ale Politburoului, Stalin insista cu precădere asupra eliminării rațiilor.[57]

În ciuda lipsei de entuziasm a liderilor, raționalizarea era practicată cu o asemenea frecvență, încât poate fi privită ca opțiunea stas a distribuției în epoca stalinistă. Ea a fost introdusă în Rusia în perioada Primului Război Mondial și a continuat în perioada celui civil. A fost din nou introdusă oficial în

perioada 1929–1935 și, apoi, între 1941 și 1947 – adică, aproape jumătate din perioada stalinistă. Chiar și în restul timpului, era foarte probabil ca autoritățile locale să impună raționalizări la nivelul lor, fără aprobare de la centru, ori de câte ori problema aprovizionării scăpa de sub control. Când mărfurile aproape că dispăreau, raționalizarea le părea autorităților – și adesea chiar și populației – cea mai ușoară cale de rezolvare. Oficialitățile locale și elitele, spre deosebire de restul cetățenilor, preferau distribuția cu circuit închis, deoarece în felul acesta li se garanta accesul privilegiat la bunuri.

Raționalizarea a fost un fenomen mai cu seamă urban, introdus spontan în orașele sovietice, între 1928 și 1929, începând cu Odessa și alte orașe din Ucraina, ca reacție la problemele de aprovizionare pricinuite de dificultățile în aprovizionarea cu grâu. Se aplica tuturor produselor alimentare importante, mai târziu fiind extinsă la majoritatea produselor de manufactură, precum îmbrăcămintea sau încălțămintea.[58]

La fel ca în perioada Războiului Civil, raționalizarea din vremea Primului Plan Cincinal era explicit discriminatorie din punct de vedere social, muncitorii industriali fiind plasați în categoria superioară, în categoria inferioară situându-se comercianții, inclusiv foștii comercianți care își schimbaseră ocupația în ultimul an, preoții, proprietarii de berării și alte elemente sociale străine. Acestora le era interzis să posede cartelă de rații.[59] Era exact principiul „preferinței pentru proletariat" aplicat în alte contexte (admiterea în instituții de educație și alocarea locuințelor), ca parte din politicile sovietice de acțiune afirmativă. Cu toate acestea, în practică, distribuția de bunuri în regim de raționalizare urma niște modele mai complicate. În primul rând, „preferința pentru proletariat" a fost șubrezită atunci când unei întregi game de angajați cu studii superioare, cum ar fi profesorii universitari sau inginerii, i s-a

acordat prioritate egală cu muncitorii. În al doilea rând, controlul absolut al statului, inclusiv asupra raționalizării, varia în funcție de prioritatea acordată diverselor regiuni, birocrații, industrii și întreprinderi.[60]

Cel mai însemnat factor de subminare a principiului „preferinței pentru proletariat" era însă distribuția cu circuit închis. Aceasta era distribuția de bunuri raționalizate, la locul de muncă, prin intermediul unor magazine și cantine unde accesul le era permis numai muncitorilor de la fabrica respectivă.[61] Ea s-a dezvoltat în paralel cu sistemul de raționalizare, coexistând cu rețeaua de „distribuție cu circuit deschis" din magazinele de stat, unde avea acces toată lumea, iar în decursul Primului Plan Cincinal, a ajuns să cuprindă muncitori industriali, muncitori la căile ferate, tăietori de lemne, personalul din fermele de stat, funcționari din agențiile de stat și numeroase alte categorii – un total de aproximativ 40 000 de magazine, la începutul anului 1932, adică aproape o treime din unitățile de vânzare cu amănuntul din mediul urban. Concentrarea aprovizionării către locurile de muncă a luat amploare odată cu răspândirea cantinelor de fabrică, unde muncitorii mâncau o masă caldă în fiecare zi. Numărul cantinelor a sporit de cinci ori în perioada Primului Plan Cincinal, ajungând la 30 000. În iulie 1933, două treimi din populația Moscovei și 58% din cea a Leningradului frecventau asemenea cantine.[62]

Distribuția cu circuit închis avea menirea de a proteja muncitorii de cele mai grave consecințe ale penuriilor și de a lega rațiile de existența unui loc de muncă. Curând însă, a mai dobândit și altă funcție (descrisă în detaliu în capitolul 4), anume să asigure aprovizionarea prioritară a unor categorii privilegiate. Se stabileau anumiți distribuitori pentru diverse categorii de elită de oficiali și angajați cu studii superioare, care le furnizau acestora bunuri de calitate superioară celor disponibile

în mod curent în magazinele cu circuit închis și în cantine. Străinii care lucrau în Uniunea Sovietică aveau un sistem de distribuție propriu, numit Insnab.[63]

Distribuția cu circuit închis a fost oficial eliminată în 1935. Dar, șase luni mai târziu, inspectorii de la Comisariatul Poporului pentru Comerț Intern au observat că „unele magazine rezervau bunurile pentru grupuri speciale de cumpărători, creând diverse forme de aprovizionare cu circuit închis". Deși comisarul comerțului, Izrail Veițer, o interzicea categoric, practica a continuat, deoarece era în avantajul elitelor locale, care aveau astfel acces privilegiat la mărfuri. La finalul deceniului, odată cu reacutizarea penuriei, punctele de distribuție cu circuit închis s-au înmulțit. De pildă, când cozile la pâine și-au făcut iarăși apariția în Kustanai, Alma-Ata și în alte orașe de provincie, la finele anului 1939, autoritățile locale au înființat magazine unde accesul era permis numai „celor de pe listă". În instituțiile și întreprinderile din întreaga țară existau snack-baruri pentru angajați.[64]

Magazinele de stat și cooperatiste din anii 1930, atât înainte, cât și după raționalizări, aveau de regulă prețuri mici și cozi mari, și rămâneau tot timpul fără marfă. Pentru cei cu bani, existau și alte opțiuni. Opțiunile legale erau piețele de colhoz, magazinele Torgsin* și magazinele „comerciale" de stat.

Piețele de colhoz erau succesoarele piețelor țărănești care existaseră de secole în orașele rusești. Deși tolerate în perioada NEP, piețe precum Suharevka, din Moscova, și-au făcut o reputație extrem de proastă, multe fiind închise de autoritățile locale în perioada Primului Plan Cincinal. Dar, în mai 1932, caracterul legal al existenței lor a fost recunoscut printr-un decret al guvernului central, care le reglementa funcționarea. Acest decret s-a născut din necesitatea creșterii fluxului de produse

* Magazin accesibil cetățenilor sovietici care puteau plăti în valută, aur sau bijuterii (n. red.).

agricole dinspre sat spre oraş, aflat în pericol să sece. Un orăşean care se îndeletnicea cu vreo formă de comerţ era considerat „speculant", autorităţile primind instrucţiuni ferme „să nu permită comercianţilor privaţi să deschidă magazine şi tonete, şi să îi elimine prin orice mijloace pe cei ce revând şi pe speculanţii care fac profit pe seama muncitorilor şi a ţăranilor"[65].

Practic vorbind, autorităţile sovietice nu au reuşit niciodată să îi izgonească pe „cei ce revând şi pe speculanţi" din pieţele de colhoz, acestea devenind scena principală a comerţului la negru şi a tot soiul de afaceri ilicite. În ansamblu, bătălia împotriva „speculei" a fost una fără sfârşit, autorităţile urbane ajungând să tolereze cetăţenii care veneau la piaţă să vândă haine la mâna a doua sau alte bunuri personale, ba chiar şi mici cantităţi de mărfuri noi (cumpărate sau lucrate de mână). În fapt, pieţele au devenit „oazele de comerţ privat" din economia sovietică.[66]

Preţurile din pieţele de colhoz, care nu erau fixate de stat, ci puteau varia, erau întotdeauna mai mari decât preţurile din magazinele de stat obişnuite, iar uneori chiar mai ridicate decât în magazinele comerciale despre care voi discuta în cele ce urmează. În pieţele moscovite, preţul la carne, în 1932, era de 10 până la 11 ruble per kilogram, comparativ cu cele 2 ruble din magazinele de stat, în vreme ce preţul la cartofi era de o rublă per kilogram, comparativ cu 18 copeici.[67] Chiar dacă diferenţa s-a redus la mijlocul deceniului, aceasta a rămas semnificativă şi putea să crească din nou, odată cu ameninţarea penuriei. Pentru cei mai mulţi cetăţeni cu salarii medii, pieţele de colhoz erau mult prea scumpe pentru cumpărăturile curente.

O altă anomalie, dar una cu o viaţă mai scurtă, au fost magazinele Torgsin, care, între 1930 şi 1936, au vândut bunuri greu de găsit, contra valută, aur, argint şi alte lucruri de valoare. Precursoare ale magazinelor în valută forte, magazinele Torgsin se deosebeau de acestea prin faptul că erau deschise

oricărui cetățean care dispunea de valută străină. Scopul lor era simplu: să mărească rezervele sovietice de valută forte, pentru ca țara să poată importa echipamentele necesare procesului de industrializare. Prețurile la Torgsin nu erau mari (prețurile din magazinele „comerciale" și din piețele de colhoz le întreceau), însă pentru cetățenii sovietici ele reprezentau o alternativă costisitoare. Ca să poată cumpăra de aici, trebuiau să sacrifice ultimele obiecte de argint din posesia familiei ori ceasul de aur al bunicului, ba chiar și verighetele. Unele dintre magazinele Torgsin centrale, mai ales cel de pe strada Gorki din Moscova, care preluase incinta fostei băcănii Eliseev, erau luxoase și extrem de bine aprovizionate. În anii de foamete, un ziarist străin scria, șocat: „Oamenii stăteau în fața lui în grupuri triste și priveau la grămezile apetisante de fructe; la cizmele și hainele de blană aranjate cu mult gust; la untul și pâinea albă și la alte delicatese la care nu pot ajunge."[68]

Inițial, magazinele „comerciale" erau magazine de stat care vindeau mărfuri la prețuri mari, în afara sistemului de raționalizare. Au apărut ca instituții recunoscute oficial către finele lui 1929, la început vânzând haine, textile din bumbac și lână. Curând însă gama s-a diversificat, incluzând alimente de lux, precum pește afumat ori caviar, dar și produse mai puțin extravagante, precum vodcă, țigări și alimente de bază. În perioada de raționalizare, prețurile comerciale erau, de regulă, de două până la patru ori mai mari decât cele pentru bunurile cumpărate pe cartele de rații. În 1931, de pildă, pantofii care costau 11-12 ruble în magazinele obișnuite (dacă îi găseai!) costau 30 spre 40 de ruble în magazinele comerciale; pantalonii la prețul de 9 ruble în magazinele obișnuite costau 17 ruble. Brânza era la un preț aproape dublu față de magazinele obișnuite, în vreme ce zahărul se vindea la un preț de opt ori mai mare. În 1932, magazinele comerciale reprezentau o zecime din cifra de afaceri a comerțului cu

amănuntul. În 1934, după o scădere semnificativă a diferenței dintre prețurile comerciale și cele din magazinele obișnuite, procentul acesta a crescut la un sfert.[69]

Odată cu eliminarea raționalizării, în 1935, rețeaua magazinelor comerciale s-a mărit. În numeroase orașe s-au deschis magazine universale model, alături de magazine specializate care vindeau mărfuri de calitate superioară, la prețuri mai mari decât cele din magazinele obișnuite. Noul comisar al comerțului, Izrail Veițer, a propus o filozofie a „comerțului liber sovietic", care punea pe primul loc alegerea clientului și încuraja competiția dintre magazine în cadrul comerțului de stat. Fără îndoială că asta a dus la o îmbunătățire considerabilă a sistemului comercial în al treilea sfert al deceniului, datorată în mare măsură și unei creșteri substanțiale a investițiilor de stat, care, în perioada celui de-al Doilea Plan Cincinal (1933–1937), au fost de trei ori mai mari decât fuseseră în perioada Primului.[70]

Îmbunătățirea a fost simțită mai ales de segmentele mai înstărite ale populației urbane. Deși s-a redus și mai mult diferența dintre prețurile comerciale și cele obișnuite, asta s-a datorat tot atât creșterii prețurilor din magazinele obișnuite, cât și scăderii celor din magazinele comerciale. În vreme ce, la începutul anilor 1930, penuria acută fusese principala povară de pe umerii cetățenilor de la toate nivelurile, de la mijlocul deceniului s-au auzit, aproape la fel de frecvent, plângeri în legătură cu salariile prea mici și, în consecință, cu imposibilitatea de a cumpăra bunuri, venite mai ales din partea grupurilor cu câștiguri modeste. „Nu-mi permit să cumpăr alimente din magazinele comerciale, totul e scump, așa că bântui de colo, colo, ca o umbră a morții, slăbesc și îmi scad puterile", le scria autorităților din Leningrad un muncitor, în 1935. Când, în ianuarie 1939, prețurile de bază pentru haine și alte bunuri manufacturate s-au dublat, cea mai mare creștere a deceniului,

NKVD-ul din Leningrad raporta că nemulţumirea din oraş era enormă. Curgeau plângerile că indivizii privilegiaţi erau indiferenţi la soarta cetăţenilor de rând şi că Molotov îi înşelase pe oameni, promiţând că preţurile nu vor mai creşte.[71]

„Speculă"

După cum am văzut deja, era extraordinar de greu să găseşti bunuri de orice fel, de la pantofi la apartamente, pe canalele de distribuţie ale birocraţiei de stat. În primul rând, pur şi simplu nu erau suficiente produse pentru toată lumea. În al doilea, birocraţia care le distribuia lucra ineficient şi era bântuită de corupţie. În faţa magazinelor de stat se formau cozi imense, deşi rafturile erau, cel mai adesea, goale. Listele de aşteptare pentru apartamente erau aşa de lungi, iar metodele neoficiale de a le ocoli, atât de prevalente, încât practic nimeni nu ajungea în vârf fără ajutor.

Asta însemna că distribuţia neoficială – adică distribuţia care ocolea sistemul birocratic oficial – era extraordinar de importantă. În perioada stalinistă, a înflorit o „economie secundară" (deşi termenul a apărut mai târziu); aceasta a existat în paralel cu „principala economie" şi poate fi considerată, fără teama de a greşi, continuatoarea sectorului privat din anii 1920, în ciuda trecerii de la o legalitate abia tolerată la ilegalitate. La fel ca sectorul privat din NEP, economia stalinistă secundară practic distribuia mărfuri produse de stat şi aflate în proprietatea sa, mărfurile produse în sectorul privat jucând un rol evident secundar. Mărfurile dispăreau din fiecare unitate de producţie sau de distribuţie, în orice etapă, de la linia de asamblare din fabrică la magazinul cooperatist din sat. Oricine lucra în comerţul de stat, la indiferent ce nivel, era cel mai probabil implicat cumva, asta însemnând că genul acesta de

slujbă, deşi aducea cu sine un standard de viaţă peste medie, era privit ca dubios şi era lipsit de statut social.

Aşa cum arată Joseph Berliner şi alţi economişti, economia stalinistă principală n-ar fi putut funcţiona fără cea secundară, deoarece industria se baza pe practici mai mult sau mai puţin legale de procurare a materiilor prime şi a echipamentelor, în acest scop fabricile angajând o întreagă armată de agenţi de achiziţie din economia secundară sau „descurcăreţi"[72]. Ceea ce era valabil pentru industrie era, *a fortiori*, şi pentru cetăţenii de rând. Cumpărarea de haine sau alimente de la speculanţi şi obţinerea unui apartament, a unui bilet de tren sau pentru odihnă într-o staţiune, „descurcându-te", erau parte din viaţa cotidiană, deşi unii apelau mai des şi cu mai multă îndemânare la economia secundară decât alţii.

Autorităţile sovietice foloseau termenul-umbrelă de „speculă" pentru orice achiziţionare de bunuri în scopul revânzării la un preţ mai mare şi o considerau o infracţiune. Acest aspect al mentalităţii sovietice poate fi pus pe seama marxismului (deşi puţini marxişti din afara Rusiei au manifestat vreodată vreo respingere atât de vehementă şi de categorică a comerţului), însă pare să aibă şi adânci rădăcini în societatea tradiţională.[73] Ce e sigur însă este că atât specula, cât şi condamnarea sa morală s-au dovedit fenomene de durată în Rusia sovietică.

Dar cine erau aceşti „speculanţi"? Tipul lor varia, de la marii infractori cu un stil de viaţă luxos şi legături în marile oraşe, la bătrâne sărmane care cumpărau cârnaţi şi ciorapi de la magazin, dimineaţa, şi le revindeau în afară câteva ore mai târziu, contra unui modest profit. Unii speculanţi fuseseră, odinioară, negustori cinstiţi. De exemplu, un cetăţean pe nume Jidoveţki, condamnat, în 1935, la opt ani de închisoare pentru speculă, cumpăra cupoane de stofă de lână din Moscova şi le ducea la Kiev, unde le revindea. Alţii, ca Timofei Drobot, condamnat,

în 1937, la cinci ani de închisoare pentru speculă în regiunea Volga, erau foşti ţărani dezrădăcinaţi, care duceau o existenţă la marginea societăţii, trăind de pe-o zi pe alta.[74]

Dintre cazurile de speculă la scară mare apărute în presă, unul dintre cele complexe a fost al unui grup descris ca fiind format din foşti culaci şi comercianţi privaţi care şi-au întemeiat o afacere frumuşică, vânzând foi de dafin, apă minerală, piper, ceai şi cafea. Grupul utiliza persoanele de legătură şi magazinele dintr-o serie de oraşe mari de pe Volga şi din Urali, dar şi din Moscova şi Leningrad. În momentul arestării, unul dintre membri avea asupra sa 70 000 de ruble, despre un altul vorbindu-se că scosese un profit de 1,5 milioane de ruble. Najmudin Şamsudinov şi Magomet Magomadov, meşteşugari din Daghestan, deşi lipsiţi de anvergura găştii care vindea foi de dafin, aveau totuşi asupra lor aproape 18 000 de ruble atunci când au fost arestaţi pentru tulburarea liniştii publice într-un restaurant din capitala Ceceniei, Groznîi, şi tocmai trimiseseră acasă alte 7 000 de ruble.[75]

Mulţi speculanţi din provincie îşi procurau marfa luând trenul către centre mai bine aprovizionate, de pildă Moscova sau Leningrad, şi cumpărându-le de la magazine. Un grup de douăzeci şi doi de speculanţi judecaţi în Voronej, în 1936, s-au folosit de această metodă, înfiinţând un atelier de croitorie ca paravan pentru mărfurile astfel obţinute, care, în clipa în care au fost arestaţi, includeau 1 677 de metri de pânză şi patruzeci şi patru de rochii, plus două biciclete, multe perechi de pantofi, plăci de gramofon şi nişte lipici.[76]

Cele mai reuşite operaţiuni la scară mare aveau, însă, metode mult mai eficiente de a obţine mărfuri din magazinele de stat decât cumpărarea lor ca orice client obişnuit. Marii speculanţi beneficiau de „relaţii" printre directorii de magazine şi angajaţii depozitelor (sau erau ei înşişi directori de

magazine) și scoteau sistematic mărfurile pe ușa din spate. Directorii de magazine și alte tipuri de angajați din comerț puteau fi și ei implicați direct, un exemplu fiind directorul comercial al unui magazin de îmbrăcăminte din Leningrad, care a fost judecat pentru că fusese capul unei rețele de speculanți care se aproviziona direct din magazia unității. În magazinul de care vorbim, se mai ocupau și alții de speculă, nu doar directorul. Unul dintre vânzători și șeful departamentului de pază contra incendiilor, de pildă, făcuseră o înțelegere cu niște speculanți profesioniști, cărora le dădeau de veste când avea să sosească marfă și pe care îi lăsau să intre peste rând, în schimbul a 40 până la 50 de ruble de ocazie.[77]

Asemenea cazuri ilustrau poanta unei caricaturi în trei părți, apărută în *Krokodil* și intitulată „Magicianul". Primul desen înfățișează un magazin deschis și ticsit cu mărfuri, al doilea ne arată magazinul închis pentru noapte, iar al treilea ni-l arată a doua zi – deschis și gol. „Dinaintea ochilor dumneavoastră, am închis magazinul la lăsarea serii", spune magicianul. „Dimineața, îl deschid. Hopa!... Magazinul e gol-pușcă." Acest truc, ni se explică sub desen, nu este „câtuși de puțin vrăjitorie, ci dovada unor excepționale dexterități și înșelăciuni [din partea angajaților magazinului]"[78].

Despre toți angajații din comerț se presupunea că au legături cu economia secundară sau măcar că abuzează de accesul lor preferențial la mărfuri. *Krokodil* a reflectat această imagine în numeroase glume: de exemplu, caricatura în care o mamă îi spune fiicei: „Nu contează, draga mea, dacă te măriți cu un membru de partid sau cu un bărbat fără carnet de partid, atâta timp cât omul lucrează la un magazin cu circuit închis"; sau aceea în care un angajat al unui magazin cooperatist este înfățișat privind năucit la un transport de cămăși: „Ce să fac cu ele? Cum să le distribui? Am primit douăsprezece cămăși, iar familia mea nu

are decât opt membri."[79] Nu e de mirare că angajații acestor magazine erau deseori trimiși în judecată pentru speculă.

O altă ocupație adesea asociată cu specula era aceea de conductor de tren. De pildă, un conductor de pe linia Stalino, în regiunea Donbas, cumpăra pantofi și alte bunuri de manufactură din Moscova, Kiev și Harkov, și le revindea de-a lungul traseului. Un altul „lua textile din provincie, de la oameni angajați în fabrici de profil. De asemenea, luând trenul până la Șepetovka, aproape de graniță, obținea și de aici mărfuri, pe care le scotea ilegal peste frontiera ruso-poloneză." Angajații băilor comunale erau și ei bănuiți de speculă, la fel ca șoferii (care puteau folosi mașinile de stat pe care le conduceau pentru a da o raită pe la ferme și a lua produse pe care le revindeau la oraș). Mulți dintre micii speculanți erau femei casnice. Acestea stăteau la coadă la magazinele de stat și cumpărau textile sau îmbrăcăminte, pe care le revindeau la piață sau vecinilor. De exemplu, o femeie, Ostrumova, casnică, era descrisă drept o cunoscută speculantă cu pânzeturi. Nu cumpăra decât 3 sau 4 metri odată, dar, când a fost arestată, în apartamentul ei, ascunși într-un cufăr, s-au găsit 400 de metri.[80]

Apartamentele serveau cel mai adesea drept loc de desfacere a bunurilor revândute.[81] Vecinii știau că o persoană anume (de regulă, o femeie) vindea un anumit tip de marfă sau că putea face rost de ea, așa încât treceau pe la ea, seara, să vadă ce are de vânzare. Asemeni altor tipuri de tranzacții din „economia secundară", și aceasta era privită în lumini complet diferite de participanți, care o vedeau drept un gest de prietenie, și de stat, care o considera o infracțiune. Alte locuri de desfacere foarte frecventate erau gările și magazinele, unde speculanții vindeau afară ce cumpăraseră mai devreme, înăuntru.

Însă cel mai important loc în care se făcea speculă era piața de colhoz. Aici se comercializau, ilegal sau semilegal, tot soiul

de mărfuri: produse agricole cumpărate de intermediari de la țărani, bunuri de manufactură furate sau cumpărate din magazinele de stat, haine la mâna a doua, până și cartele de rații ori pașapoarte falsificate. Deși țăranii aveau dreptul legal să își vândă produsele la piață, era ilegal ca alții să facă asta în locul lor, cu toate că, adesea, aranjamentul le convenea țăranilor, care nu mai trebuiau să petreacă întreaga zi acolo. Un raport din Dnepropetrovsk descrie procesul, după cum urmează:

> Pe drumul spre piață, colhoznicii dau adesea peste câte un intermediar. „Ce aduci?" „Castraveți." Se propune un preț și castraveții, recoltați de pe lotul personal al colhoznicului, sunt cumpărați de intermediar angro și vânduți la piață, la un preț mai mare. Mulți intermediari sunt cunoscuți, dar, cel mai adesea, sunt sub protecția autorităților care strâng taxele din piață.[82]

Teoretic, era ilegal ca o persoană privată să vândă mărfuri manufacturate, la piața de colhoz, cu excepția meșteșugarilor de la sate, care își vindeau aici produsele. Dar legea era extrem de greu de aplicat, în parte fiindcă producătorii de stat foloseau piața pentru a-și vinde marfa țăranilor. Intenția era ca țăranii să fie încurajați să își aducă produsele la piața din oraș, însă oferea și o bună ocazie speculanților să cumpere mărfuri manufacturate, în cantități mari, și să le revândă la prețuri ridicate. În 1936, la Moscova, speculanții din piețele Iaroslavl și Dubinin, „și moscoviți, și din alte orașe", vindeau papuci de plastic, galoși și pantofi, dar și rochii de-a gata și plăci de gramofon.[83]

Cunoștințe și relații

În 1940, Piotr Gatțuk, un cetățean din Novgorod, îi scria lui Andrei Vîșinski, vicepreședintele Consiliului de Miniștri, plângându-se de fenomenul *blat*, care s-ar putea traduce drept „a avea pile".

În dicționarul limbii ruse a apărut cuvântul blat. Nu vă pot oferi o traducere literală, fiindcă provine, probabil, dintr-un cuvânt străin. Totuși, în rusă, îl înțeleg foarte bine și vă pot da o traducere liberă extrem de precisă. În traducerea rusească, blat înseamnă înșelăciune, tragere pe sfoară, furt, speculă, îndeletniciri necinstite și așa mai departe. Și ce înseamnă expresia „Am blat"? Înseamnă că am relații foarte apropiate cu un hoț, un speculant, un trișor, un lingușitor și alții asemenea.

Cetățeanul fără *blat*, explica Gattuk, era practic lipsit de drepturi.

A nu avea blat, asta-i același lucru cu a nu avea drepturi cetățenești, a fi lipsit de toate drepturile. [...] Vino cu o cerere și lumea va fi surdă, oarbă și mută. Dacă trebuie [...] să cumperi ceva dintr-un magazin – ai nevoie de blat. Dacă e greu sau imposibil pentru un pasager să-și cumpere bilet de tren, atunci se rezolvă simplu și sigur po blatu. Dacă nu ai apartament, nici nu visa să mergi la administrația spațiului locativ, mai bine folosești un pic de blat și pe dată ți se va da un apartament.[84]

Blat-ul submina distribuția planificată din economia socialistă și era „ostil și străin de societatea noastră", conchidea Gattuk. Din păcate, la vremea respectivă, el nu era pedepsit prin lege. Gattuk recomanda ca *blat*-ul să fie trecut la categoria infracțiuni, cu pedepse corespunzătoare. (Vîșinski, avocat de meserie, sau cineva din biroul lui, a subliniat acest pasaj.)

Gattuk nu era singurul care credea că, fără *blat*, viața cetățeanului sovietic era imposibilă. „Cuvântul-cheie, cel mai important cuvânt din limbă, era *blat*", scria ziaristul britanic Edward Crankshaw, despre ultimii ani ai perioadei staliniste.

Fără blat-ul necesar, era imposibil să obții un bilet de tren de la Kiev la Harkov, să găsești cazare în Moscova ori Leningrad, să cumperi o lampă nouă pentru aparatul radio, să dai de un meseriaș care să-ți repare gaura din acoperiș, să iei un interviu

unui oficial guvernamental. [...] Ani de-a rândul, [blat-ul] a fost singura cale de a obține lucrurile de care aveai nevoie.[85]

Opinia lui Gatțuk despre *blat*, anume că era o boală, ceva fundamental greșit și străin societății ruse, nu era nici ea neobișnuită. În 1935, dicționarul sovietic de căpătâi identifica termenul *blat* ca fiind „din jargonul hoților" și însemnând infracțiune sau furt, cu adăugirea că noua expresie vulgară *po blatu* însemna „pe căi ilegale".[86] Repondenții din cadrul proiectului de interviuri cu refugiații realizat de Harvard după război, căutând să se distanțeze cât mai mult atât de termen, cât și de practica în sine, descriau *blat*-ul drept „un cuvânt sovietic vulgar", „un cuvânt care a luat naștere în popor și nu va intra niciodată în literatură" și „un cuvânt care este derivat dintr-un stil de viață înfiorător" și se scuzau că-l foloseau („Mă scuzați, dar sunt nevoit să folosesc jargonul sovietic..."). *Blat* era aproape același lucru cu mită, spunea unul dintre ei; *blat* era aproape sinonim cu protecția și patronajul. Eufemisme pentru *blat* erau cu duiumul: „*blat* înseamnă cunoștințe"; „*blat* [...] în cercurile educate era numit «litera z», de la «znakomîe» (cunoștințe)"; *blat* era același lucru cu „*Zis*", acronimul pentru cunoștințe și relații (*znakomstvo i sviazi*).[87]

Blat-ul poate fi descris ca un sistem de relații reciproce care implica bunuri și favoruri. Prin contrast cu relațiile de patronaj, el se stabilea între egali, în cadrul său neexistând ierarhii. Potrivit percepției celor implicați, astfel de relații se bazau pe camaraderie, chiar dacă la mijloc mai apăreau și bani. Astfel, din punctul de vedere al participanților, proverbul rusesc „O mână o spală pe cealaltă" este o parodie grosolană a stimei personale veritabile și a bunelor intenții asociate tranzacțiilor prin *blat*. O ilustrare mai nimerită (tot din punctul de vedere al participanților) este un alt proverb, pomenit de unul dintre repondenții din studiul

harvardian: „După cum se zice în Uniunea Sovietică: «Omul să n-aibă 100 de ruble, ci 100 de prieteni.»."[88]

Numai o mică parte dintre repondenții Proiectului Harvard s-au arătat dispuși să vorbească pe larg despre propriile afaceri *pe blat*[89], însă cei care au vorbit au utilizat întotdeauna termeni din sfera prieteniei și au subliniat elementul uman din relațiile de *blat*. „Prietenii" erau foarte importanți în societatea sovietică, spunea o femeie care era evident că avusese relații de *blat* extinse, fiindcă ei „se ajută" reciproc. Răspunzând unei întrebări ipotetice despre cum ar fi procedat dacă ar fi avut o problemă, ea a zugrăvit o imagine înduioșătoare a relațiilor calde, de ajutor reciproc, dintre membri ai familiei, prieteni și vecini: „Rudele mele [...] aveau prieteni care m-ar fi ajutat. [...] Unul [...] era șeful unui mare trust. Ne ajuta adesea și dacă, la rândul său, avea nevoie de ajutor, venea și el la noi. Era vecinul nostru. [...] O rudă era inginer-șef la o fabrică. Dacă îl rugai, te ajuta întotdeauna."[90]

Un fost inginer, care a devenit practic un *blat*-ist profesionist ca agent de achiziții la o fabrică de zahăr, folosea constant cuvântul „prieten": „Mă împrietenesc ușor cu oamenii, iar în Rusia, fără prieteni, nu poți să faci nimic. Printre prietenii mei se numărau câțiva comuniști importanți. Unul m-a sfătuit să mă duc la Moscova, unde avea el un prieten (sic) care tocmai fusese promovat responsabil de construcția noilor fabrici de zahăr. [...] Am mers să vorbesc cu el și, la o sfântă de vodcă, ne-am împrietenit." Nu doar cu șefii se împrietenea omul nostru, ci și cu autoritățile de la aprovizionare din provincie, cu care avea de-a face: „L-am rugat pe director să ia cina cu mine și am turnat o groază de vodcă în el. Am devenit prieteni buni. [...] Calitatea asta a mea, că mă împrietenesc repede și fac rost de produsele necesare, era foarte apreciată de șef."[91]

În relațiile de *blat* dintre bărbați, băutura juca un rol important. Pentru repondentul citat anterior, băutura și stabilirea de

relaţii de prietenie erau inseparabil legate; mai mult, băutura era, cel puţin în unele ocazii, asociată discuţiilor „de la suflet la suflet", aşa cum fusese cazul primei conversaţii cu viitorul lui şef de la fabrica de zahăr, care se simţea depăşit de slujbă şi i se confesa că „până acum vreo câţiva ani, nici nu ştia din ce se făcea zahărul". E adevărat că, uneori, repondentul nostru vorbeşte despre băutură în termeni ceva mai pragmatici: „de regulă, funcţionează" observa el în treacăt, descriind un episod de votcă şi prieteşug. Alţi repondenţi procedau la fel, spunând că, pentru a obţine ceva sau a rezolva o problemă, trebuie să te duci cu o sticlă de vodcă la cineva care te poate ajuta. Însă vodca nu era un simplu cadou, ea trebuia băută împreună, înainte să se bată palma – de aici, expresia „a împărţi o sticlă", care se referea la afaceri *pe blat*.[92]

Unii erau profesionişti ai *blat*-ului. Puteai să îţi rezolvi o problemă, spunea un repondent din Proiectul Harvard, dacă aveai relaţii printre „blatnicii de profesie", „persoane care cunosc persoane sus-puse şi sistemul sovietic. Acestea ştiu cine poate fi mituit sau cui i se poate face un cadou, şi ce fel de cadou." Un alt tip de profesionalism în ale *blat*-ului este descris într-o nuvelă despre o călătorie de achiziţii (bazată pe întâmplări de viaţă reală petrecute unui evreu polonez, exilat de război în Kazahstan) care schiţează portretele unei întregi game de blatnici profesionişti din sfera industrială, cu toţii personaje agreabile şi generoase, care, în concluzia autorului, erau „membri [...] ai unei reţele secrete de indivizi ale căror slujbe le ofereau prilejul să facă schimb de favoruri cu ceilalţi membri"[93].

Profesioniştii *blat*-ului erau şi subiectul versurilor umoristice ale îndrăgitului poet Vasili Lebedev-Kumaci, publicate în *Krokodil* în 1933, sub denumirea inspirată de „*Blat*-notes". „*Blat*-notesul" era un blocnotes în care ţineai toate numerele de telefon şi adresele cunoştinţelor tale, plus câteva notiţe

încifrate: „Amicul lui Piotr (sanatoriu)", „Serghei (discuri, gramofon)", Nik. Nik. (despre haleală)". Acest „cod secret" îţi indica unde să cauţi ajutor („Doar sună şi, într-o clipă, ai «Nik. Nik.» Omul îţi face rost de tot ce-ţi trebuie.") Singura problemă era, conchidea poezia, că legăturile cu atari personaje dubioase te puteau expedia direct în biroul procurorului.[94]

În categoria profesioniştilor *blat*-ului putea intra şi agentul de achiziţii de la fabrica de zahăr, pe care l-am citat anterior. Asemeni multor altora, îi plăcea îndeletnicirea pe care o avea: „Eram mulţumit de slujbă. Eram plătit bine, era *blat* din belşug, am călătorit prin toate republicile sovietice – diurnele şi alocaţiile picau foarte bine – şi, în plus, aveam satisfacţia unor realizări, reuşind acolo unde alţii eşuaseră." Satisfacţia muncii era şi o caracteristică a amatorilor *blat*-ului, acei neprofesionişti pentru care *blat*-ul era un hobby. Un astfel de maestru amator era un personaj neobişnuit: exilat din Leningrad, contabil la un colhoz, omul se pricepea la toate (tâmplar calificat, dogar şi meşter de cutii), dar se considera şi un membru al intelighenţiei. Vara, primea în gazdă contra cost şi legase o prietenie foarte strânsă cu directorul unui mare garaj din Leningrad, alături de care mergea la vânătoare. Pe cei doi îi legau însă şi relaţii de *blat* (lemnul din pădure era schimbat pe făina şi zahărul de la oraş). „Tata era foarte stimat", îşi aminteşte fiul lui. „Muncea bine şi, în afară de asta, se pricepea la o mulţime de lucruri. A ajutat pe multă lume, îi plăcea teribil să aranjeze *blat*-uri şi ştia şi cum să facă asta."[95]

Dar *blat*-ul nu era prerogativa exclusivă a profesioniştilor şi amatorilor. Unii dintre subiecţii Proiectului Harvard considerau că era strict limitat la cercul oamenilor cu oarece stare: „Ştiţi, nimeni nu voia să ajute un om sărman. El nu avea nimic de oferit. Blat, de regulă, înseamnă că trebuie să faci şi tu ceva pentru cineva, în schimbul ajutorului." Însă cei care au făcut

aceste afirmații, lepădându-se în același timp de orice legături cu *blat*-ul, pe motiv că erau prea neînsemnați să îl practice, au povestit în mai multe rânduri, în alte părți ale interviului, niște episoade din viața lor care, în esență, sunt exemple de *blat* (cum au obținut un post sau o promovare prin intermediul relațiilor personale).[96] Din aceste povești și din alte date, se pare că principiul reciprocității poate fi interpretat într-un sens foarte larg: dacă îi erai suficient de simpatic cuiva, asta putea constitui baza unei relații de *blat*.

Episoadele de *blat* relatate de repondenții din Proiectul Harvard, petrecute în viața fiecăruia dintre ei (fără ca ei să folosească, de regulă, acest termen) aveau o multitudine de scopuri: de pildă, obținerea unor documente de rezidență sau a unora de identitate false; obținerea unui loc de muncă mai bun; obținerea unor materiale de construcție pentru o casă de vacanță. Un număr consistent de tranzacții pe *blat* relatate de participanți aveau ca scop obținerea de îmbrăcăminte și încălțăminte („Aveam [...] o prietenă care lucra la un depozit, și prin ea am făcut rost de haine", „Cunoșteam pe cineva care lucra la o fabrică de încălțăminte, o prietenă de-a nevesti-mii, și așa am reușit să fac rost de pantofi mai ieftini și de bună calitate"). Un repondent, al cărui tată lucra la un magazin cooperatist, povestește că relațiile de *blat* ale familiei erau așa de extinse, că „aveam întotdeauna de toate. Costumele erau scumpe, deși puteai să cumperi la prețuri guvernamentale [de stat, mici]. Nu trebuia să stăm la coadă decât pentru pantofi, fiindcă nu aveam prieteni care să lucreze la magazine de încălțăminte."[97]

Blat-ul era, surprinzător, o temă recurentă în numerele din *Krokodil*, caricaturile având ca subiect admiterea la facultate, adeverințele medicale, locurile în stațiunile de vacanță ori la un restaurant. „Cum se face, prietene, că ești mereu bolnav?" „Cunosc un doctor", scria sub una dintre caricaturi. O alta ne

înfăţişează, pe balconul unui hotel de lux, un bărbat stând de vorbă cu un medic: „Sunt în concediu aici de o lună şi nu l-am văzut pe director nici măcar o dată", zice bărbatul. „Chiar nu-l cunoşti? Atunci, cum de-ai făcut rost de cameră în hotel!?"[98]

O caricatură apărută în *Krokodil* surprindea modul în care mecanismele neoficiale de distribuţie tindeau să transforme orice fel de operaţiune birocratică oficială într-o chestiune personală. Intitulată „O educaţie aleasă", ni-l arată pe un director de magazin discutând politicos cu un client, sub privirile angajatei de la casă şi ale unei alte femei. „E un ins foarte politicos directorul nostru", zice casieriţa. „Chiar îi cunoaşte pe toţi clienţii?" „Fireşte. Dacă nu-l cunoaşte pe vreunul, nu-i vinde."[99]

*

Relaţiile personale mai îndulceau pastila amară a vieţii cetăţenilor sovietici, cel puţin a unora dintre ei. Ele subminau semnificaţia marii restructurări economice a lui Stalin, dând naştere unei a doua economii bazate pe cunoştinţe şi patronaj, care rula în paralel cu cea principală, socialistă, bazată pe principiile proprietăţii de stat şi planificării centralizate. Din pricina lipsei cronice şi acute de bunuri, această economie paralelă era, probabil, mai importantă pentru vieţile oamenilor obişnuiţi decât fusese sectorul privat în perioada NEP, oricât de paradoxal ar părea.

Totuşi, chiar şi pentru aceia cu numeroase cunoştinţe şi relaţii, disconfortul devenise legea care guverna viaţa în Uniunea Sovietică. Cetăţenii petreceau ore întregi la coadă la pâine sau la alte bunuri de primă necesitate. A merge şi a te întoarce de la serviciu era un chin, mai ales că majoritatea se luptau să care coşuri de cumpărături, înghesuiţi în autobuzele şi tramvaiele şubrede din marile oraşe sau mergând pe străzile nepavate din provincie, năpădite de zăpadă, iarna, şi înecate în mări

de noroi, toamna şi primăvara. Multe dintre micile mângâieri al vieții, cum ar cafenelele de cartier ori magazinaşele, dispăruseră către sfârşitul perioadei NEP; în noul sistem de comerț centralizat de stat, trebuia adesea să mergi până în centru ca să îți repari pantofii. Acasă, viaţa în apartamentele comune şi în clădirile de tip cazarmă nu oferea decât înghesuială, lipsă de confort şi de intimitate şi, foarte adesea, otrava certurilor cu vecinii. O sursă în plus de neplăceri şi exasperare era „săptămâna continuă de lucru", prin care duminica era zi lucrătoare, şi se întâmpla adesea ca membrii unei familii să aibă liber în zile diferite.[100]

Toate aceste neplăceri, lipsuri şi inconveniente erau, fireşte, doar nişte fenomene temporare. Sau poate că nu? Pe măsură ce deceniul al treilea se apropia de final şi mai ales când, în ultimii săi ani, nivelul de trai a scăzut din nou, mulţi probabil că au început să îşi pună întrebări. Totuşi, traiectoria de la mijlocul deceniului era ascendentă, căderea de la final putând fi atribuită războiului ce bătea la uşă. Privaţiunile prezentului erau compensate printr-o viziune a unui viitor socialist caracterizat de abundenţă (subiectul următorului capitol). După cum spunea unui dintre subiecţii Proiectului Harvard, „Credeam că toate dificultăţile erau legate de sacrificiile pe care trebuia să le facem pentru a construi socialismul şi că, odată construită societatea socialistă, viaţa urma să fie mai bună"[101].

Capitolul 3

Palatele de luni

Un jongler din Orient [...]
Duminică sădit-a seminţe de pruni
Şi răsăriră, mândre, palatele de luni.

Cântec pentru copii[1]

Această perioadă a stat sub semnul utopiei. Liderii politici aveau viziuni utopice, la fel ca mulţi cetăţeni obişnuiţi, mai ales din generaţiile tinere. Spiritul vremii e greu de surprins cu acurateţe, într-o epocă a scepticismului, deoarece utopia, ca şi revoluţia, este o dimensiune iraţională. Cum ar fi putut cineva să creadă într-un viitor luminos, total diferit de trecutul nefericit şi prezentul haotic? Înţelegerea e cu atât mai problematică, dată fiind prăpastia dintre viziunea utopică şi realitatea vieții sovietice. E tentant să desconsiderăm viziunea drept o simplă formă de amăgire şi camuflare, mai ales din pricină că retorica utopică servea într-adevăr aceste două scopuri, printre multe altele. Însă această viziune nu poate fi ignorată într-un studiu al stalinismului de fiecare zi. Ea era nu doar un element al stalinismului şi încă unul important, ci era şi o parte din experienţa de zi cu zi a tuturor celor care au trăit în anii 1930. Cetăţenii sovietici puteau sau nu să creadă într-un viitor luminos, însă ştiau cu toţii că li se promitea unul.[2]

Viziunea utopică a deceniului al treilea zugrăvea lumea umană şi pe cea naturală, transformate de industrializare şi de tehnologia modernă. Această metamorfoză se numea „construcţia socialismului", însă viziunea nu includea prea multe detalii despre relaţiile şi structurile sociale. Răsfoind jurnalul fondat de Maxim Gorki pentru a prezenta publicului planurile de trans formare promovate de regimul sovietic şi intitulat *Împlinirile noastre*, viziunea transpare ca una aproape imperială, axată pe stăpânirea spaţiului geografic şi a mediului înconjurător, pe misiunea civilizatoare a Uniunii Sovietice în raport cu locuitorii săi înapoiaţi. „Întins e pământul pe care m-am născut", spune celebrul prim vers din imnul Uniunii Sovietice. Aceasta nu este o simplă descriere sau lăudăroşenie, ci o expresie a unei valori fundamentale – mărimea.[3]

Priviţi la harta Rusiei, îndemna odinioară Lenin. „La nord de Vologda, la sud-est de Saratov, la sud de Orenburg şi Omsk, şi la nord de Tomsk se întind pământuri nesfârşite, unde ar încăpea zeci de state civilizate. Şi, în toate aceste spaţii, stăpâni sunt spiritul patriarhal, semibarbaria şi barbaria totală." Dacă ar mai trăi, scria un ziarist la începutul anilor 1930, Lenin ar vedea cu totul altceva, privind la aceeaşi hartă. „La nord de Vologda, am construit o impresionantă industrie de producere a îngrăşămintelor agricole, am construit noul oraş Hibinogorsk. La est de Moscova, în străvechiul oraş negustoresc Nijni Novgorod, am construit o uriaşă fabrică de automobile. La sud de Saratov, am construit Stalingradul, puternicul gigant constructor de tractoare" – şi aşa mai departe, un adevărat catalog exhaustiv al construcţiilor industriale sovietice.[4]

Industria modernă era cheia acestei prefaceri. „A sosit timpul să luăm în mâinile noastre toate bogăţiile ţării", declama ziaristul. „A sosit vremea să reconstruim din temelii ţara-mamă, cu braţele maşinilor [...] să înveşmântăm patria, de la Arhanghel

la Taşkent şi de la Leningrad la Vladivostok, în armura de fier a giganţilor industriali, [...] să ţesem o pânză de fire electrice, cât ţara de mare."[5] Doar prin aducerea industriei moderne pe aceste nesfârşite tărâmuri puteau fi oamenii lor salvaţi de opresiunea colonială din vremea ţarilor, numai astfel li se putea oferi *de facto*, nu doar *de jure*, egalitate cu teritoriile din inima Rusiei.[6]

Jurnalul lui Gorki era citit de un public relativ limitat, parţial, argumenta el, din pricina lipsei de hârtie, care impunea acest tiraj restrâns (până şi *Împlinirile noastre* trebuia, uneori, să menţioneze *Defectele noastre*). Dar un public extrem de larg cunoştea cântecele care purtau acelaşi mesaj. „Îmblânzim spaţiul şi timpul", se lăuda *Marşul băieţilor fără de griji*, „Suntem tinerii stăpâni ai pământului". Un al cântec îndrăgit – de asemenea un marş, cum altfel?, intitulat *Şi mai sus* – anunţa sus şi tare că „Ne-am născut să facem din basme realitate"[7].

Construcţia unei noi lumi

Vom construi o lume a noastră, o lume nouă.
Internaţionala[8]

Generaţia care a crescut în deceniul al treilea lua foarte în serios aceste cuvinte. Majoritatea memoriilor despre perioada anilor 1930, inclusiv multe dintre cele scrise în emigraţie, menţionează idealismul şi optimismul tinerilor, credinţa lor că sunt implicaţi într-un proces istoric de transformare, entuziasmul lor faţă de ce se numea „construcţia socialismului", sentimentul de aventură pe care îl aduceau cu ei şi dorinţa lor (cel puţin retorică) de a fi pionieri-voluntari pe şantiere îndepărtate, Magnitogorsk ori Komsomolsk, pe râul Amur. Teroarea nu făcea parte din peisajul acesta. Aleksei Adjubei, ginerele liderului sovietic Nikita Hruşciov şi redactor la *Izvestia*, era şcolar în 1937. Iată ce îşi aminteşte el:

> Singurul lucru care exista pentru noi, în anul acela, era Spania, lupta contra fasciştilor. Şepcile militare spaniole – albastre, cu o margine roşie la cozoroc – erau foarte la modă, la fel ca beretele uriaşe, pe care le purtam şmechereşte pe-o ureche. [...] Pentru băieţii şi fetele de-atunci, lumea se împărţea în „Albi" şi „Roşii". Nici prin cap nu ne trecea să ne îndoim de partea cui am fi. Era lumea aceea roşie în care trăiau şi îşi realizau faptele eroice exploratorii polari, celiuskiniţii [salvatorii unui echipaj eşuat în Arctica, în 1934], [şi] papaniniţii [echipa de aviatori a lui Ivan Papanin, care a doborât recorduri mondiale].[9]

O altă faţetă a perioadei este surprinsă de Raisa Orlova*, colegă de generaţie cu Adjubei, însă cu o traiectorie diferită, una de disidenţă şi emigrare în perioada de după Stalin. Rememorându-şi tinereţea, scria:

> Credeam cu tărie că existenţa mea între aceste vechi ziduri [ale apartamentului din strada Gorki] erau o simplă etapă pregătitoare pentru viaţă. Viaţa propriu-zisă avea să înceapă într-o casă nouă, strălucitor de albă. Acolo aveam să fac exerciţii dimineaţa, acolo avea să existe o ordine ideală, acolo urmau să înceapă faptele mele de eroism.
>
> Majoritatea contemporanilor mei [...] duceau aceeaşi viaţă dură, nesigură, haotică. Mai repede, tot mai repede către marele ţel, şi-abia atunci avea să înceapă totul cu adevărat.
>
> Era şi posibil, şi necesar să schimbăm tot: străzile, casele, oraşele, ordinea socială, sufletele oamenilor. Şi nu era defel greu: mai întâi, entuziaştii generoşi vor pune planul pe hârtie; apoi vor dărâma vechiul (repetând mereu, „Nu poţi face omletă fără să spargi ouăle!"); apoi, terenul va fi curăţat de dărâmături şi edificiul falangei socialiste va fi ridicat pe locul astfel eliberat.[10]

---

* Raisa Orlova (1918–1989). Scriitoare rusă, cea de-a doua soţie a lui Lev Kopelev. Casa ei a fost un refugiu intelectual constant pentru disidenţi. În 1980 a fost exclusă din Uniunea Scriitorilor din URSS, iar ulterior a părăsit URSS (n. coord.).

Aceasta a fost perioada „Marelui Plan de Reconstrucție a Moscovei”, care trebuia să stabilească o strategie de urbanizare pentru întreaga țară și să producă un model de capitală socialistă de care să se minuneze și străinii, și cetățenii sovietici. Pretutindeni erau planuri, schițe și modele: filmul *Ceabarda!*, din 1931, regizat de cineastul georgian Mihail Ciaureli, zăbovea cu mare tandrețe asupra modelului detaliat al unui viitor oraș, însoțit de un comentariu foarte elocvent („Uite, aici va fi o școală!”). Prima linie a metroului moscovit a fost dată în folosință la mijlocul deceniului, iar candelabrele sale, scările rulante care coborau adânc, ca și stațiile spațioase i-au uimit pe cetățeni. S-au ivit noi clădiri monumentale: Hotelul Moscova, cu cele 1 200 de camere ale sale, plasat chiar în apropierea Pieței Roșii, era „ca un palat din basme” în ochii unui provincial uluit.[11]

Palatele erau în spiritul epocii. Existau palate ale culturii, palate ale sportului și palate ale muncii, de regulă clădiri impozante, spațioase și decorate extravagant, pe măsura denumirii. Unul dintre cele mai ambițioase proiecte ale Planului General al Moscovei era impunătorul Palat al Sovietelor, încununat de o statuie a lui Lenin, care ar fi trebuit să se ridice pe locul catedralei Hristos Mântuitorul, demolată la începutul anilor 1930. Palatul nu a fost niciodată construit, din pricina problemelor cu pânza freatică, răspândindu-se zvonul că lucrătura diavolului își primise binemeritata pedeapsă, însă imaginea lui era mai familiară decât a multor clădiri care într-adevăr existau. În filmul lui Aleksandr Medvedkin, *Noua Moscovă* (1939), (neconstruitul) Palat al Sovietelor era suprapus pe fundalul unor scene reale de pe străzile orașului – un triumf al perspectivei realist-socialiste, în care prezentul și viitorul erau una.[12]

Planul General cerea lărgirea străzii Gorki (fostă Tverskaia) și crearea unui ansamblu de fațade uniforme, decorate în stilul

„barocului stalinist", pentru clădirile de ambele părți. Clădirea de pe Tverskaia unde locuise tânăra Orlova a scăpat de distrugere ca prin urechile acului. În apropiere, după cum nota un moscovit în jurnalul său, s-a petrecut „un fapt nemaiauzit": „Enorma Casă a Sovietului Moscovei [casa guvernatorului din perioada țaristă] a fost mutată mai în spate cu 14 metri" pentru a permite lărgirea străzii Gorki; mai mult, clădirea însăși a fost extinsă, căpătând două noi etaje și două coloane în plus, pe fațada în stil clasic.[13]

Totuși, în spatele lumii noi se găsea cea veche. Lipsurile sale, mai ales înapoierea economică și culturală, erau acut resimțite și trebuiau depășite înainte ca Uniunea Sovietică să își atingă scopul de a „prinde din urmă și întrece" Occidentul capitalist. „Socialismul nu poate fi construit în țara asta", spusese Lenin, „câtă vreme prăpastia aceea oribilă, veche de secole, încă mai desparte acea mică parte din ea care este industrializată și civilizată de partea care e necivilizată, patriarhală și oprimată de veacuri, prin sclavie și exploatare colonială"[14].

Schimbări importante s-au petrecut în deceniul al treilea. La finele anilor 1920, mai puțin de o cincime din populație locuia la oraș. La sfârșitul anilor 1930, totalul avea să urce la o treime. În ultimii ani ai deceniului al doilea, forța de muncă salariată se ridica la 11 milioane, dintr-o populație de aproximativ 150 de milioane. Această cifră avea să se tripleze în următorii zece ani. Unsprezece milioane erau și copiii înscriși la școală, la finele anilor 1920, dintre care 3 milioane erau în ciclul secundar. Un deceniu mai târziu, 30 de milioane de copii frecventau școala, 18 milioane fiind în ciclul secundar. Potrivit recensământului din 1926, numai 57 de procente din populația sovietică cu vârsta între 9 și 49 de ani știau să scrie și să citească, chiar dacă analfabetismul era concentrat în regiunea rurală și în republicile din Asia Centrală, rata alfabetizării în mediul urban

ridicându-se la 81%. În 1939, aceeaşi proporţie (81%) din întreaga populaţie a Uniunii Sovietice era alfabetizată.[15]

Acestea erau succesele trâmbițate în jurnalul lui Gorki şi în alte publicaţii. Era, într-adevăr, o epocă a împlinirilor, însă era, în aceeaşi măsură, o epocă a lăudăroşeniei şi atitudinilor hiper-entuziaste, a exagerărilor în privinţa acestor succese. Se publicau anuare statistice, adesea şi în limbi străine, nu doar în rusă, pentru a se consemna aceste împliniri. (Datele care nu corespundeau scopului erau excluse.) Presa sovietică se lăuda cu noi proiecte de hidrocentrale şi de furnale („cele mai mari din lume!"), cu noua tehnologie din industrie şi agricultură, cu aviatorii care băteau recordurile de distanţă şi cu exploratorii polari care supravieţuiseră pericolelor din Nordul îngheţat, cu deschiderea de grădiniţe şi emanciparea femeii, cu şcolile de alfabetizare şi cu numărul mare de ţărănci bătrâne din Rusia şi de, până mai ieri, nomazi din Kazahstan care învăţaseră la ele, cu violoniştii şi jucătorii de şah învingători la concursuri internaţionale – pe scurt, cu orice şi cu oricine susţinea afirmaţia că Uniunea Sovietică era pe cale să prindă din urmă şi să depăşească Occidentul. Ziariştii solicitau insistent şi diseminau comentariile laudative făcute de orice străin celebru care putea fi convins să viziteze ţara. O Expoziţie Agricolă permanentă (ulterior redenumită Expoziţia Realizărilor Economice) se deschidea la Moscova în 1939, oferind un soi de Expoziţie Mondială sovietică şi atrăgând între 20 de mii şi 30 de mii de vizitatori pe zi.[16]

Acest tir de auto-felicitări era îndreptat deopotrivă către publicul străin şi cel local. Însă Uniunea Sovietică se simţea în continuare hărţuită, prinsă în încercuirea ostilă a puterilor capitaliste. Pentru a nu fi distrusă de Occident, ţara trebuia să îl prindă din urmă şi să îl depăşească. Înapoierea Rusiei în raport cu Vestul era călcâiul lui Ahile; dacă această slăbiciune nu era înfrântă în zece ani, spunea Stalin în 1931, „ne vom scufunda"[17].

De-a lungul deceniului al treilea, frica de război a fost omniprezentă în societatea sovietică; această spaimă era umbra care făcea să pălească viitorul luminos. Cântecul foarte popular *Dacă ziua de mâine aduce război* se referea direct la această amenințare, însă același leitmotiv apărea iarăși și iarăși în cultura populară sovietică, în diverse contexte: „Dacă dușmanul hotărăște să pornească lupta [...] Atunci vom [...] sări să ne apărăm țara-mamă" (*Marșul tinerilor fără de griji*), „Când va sosi vremea să învingem dușmanul / Respingeți-l de la fiece graniță!" (*Marșul sportivilor*). Până și cântecul *Viața e tot mai bună*, bazat pe textul canonic stalinist, pomenea de amenințarea războiului („Să știi, Voroșilov, că stăm cu toți de strajă / Nu vom ceda dușmanului nici măcar un pas").[18] Acest spirit al pregătirii, chiar al dorinței de a lupta e surprins într-o fotografie a unor pionieri care exersează în poligonul de tir, publicată în jurnalul *Împlinirile noastre*. Textul ce însoțește poza spune că: „Toți își amintesc cuvintele lui Stalin: «Nu vrem pământul altora, dar...» Și, la acest «dar», toți strâng mai puternic țeava armei."[19]

Eroi

Când țara ne ordonă să fim eroi,
Atunci oricine poate fi erou.
Marșul tinerilor fără de griji (1934)[20]

Este o epocă a eroismului, spune cântecul, în care până și oamenii obișnuiți devin eroi. Această epocă a fost inaugurată de Primul Plan Cincinal, țara lansându-se într-un efort susținut pentru o transformare radicală. Epoca eroismului invoca personalități și fapte eroice, trăgându-și seva de la acestea. După cum se exprima, de-a dreptul nietzschean, Maxim Gorki, omul sovietic devenea Om, cu literă mare („Supraomul" despre care vorbea Nietzsche). Eliberat de conștiința de sclav

inculcată de veacurile de exploatare și lipsuri, eroul contemporan – „omul noii omeniri" – este „mare, îndrăzneț, puternic". El opune forțele omului celor ale naturii, într-o încleștare „grandioasă și tragică". Misiunea sa este nu doar să înțeleagă lumea, ci și s-o stăpânească.[21]

Cuvântul „erou" era ubicuu în anii 1930, folosit pentru aviatorii care băteau recorduri și exploratorii polari, pentru grăniceri, stahanoviști și tot soiul de Eroi ai Muncii. Liderii politici puteau, la rândul lor, să fie descriși ca eroi făcând fapte eroice: în poeziile scrise de barzii momentului, Voroșilov era „un cavaler fermecat" călare pe cal, Stalin era „eroul Iosif-Lumina-Noastră Vissarionovici". Eroul sovietic era adesea descris ca bogatâr, termenul vechi pentru eroii poemelor epice rusești, și îi erau atribuite aceleași calități: îndrăzneală, curaj și voință.[22]

În deceniul al treilea, „bogatârii" prin excelență erau exploratorii polari, care îndrăzneau să își măsoare forțele cu cele mai ostile condiții de pe planetă, și aviatorii, care literalmente părăseau suprafața planetei pentru a duce la îndeplinire misiuni eroice. Entuziasmul arctic a început odată cu expediția Celiuskin, condusă de Otto Schmidt*, care a plecat, în 1933, să exploreze ruta maritimă nordică spre Arctica, dar a fost prinsă între sloiurile de gheață. Operațiunea de salvare care a urmat, înfăptuită de aviatorii sovietici, a durat câteva săptămâni și s-a bucurat de o enormă publicitate. Până și copiii din satele îndepărtate auziseră și fuseseră absorbiți de desfășurarea dramatică a evenimentelor. La întoarcere, exploratorii și salvatorii lor au fost sărbătoriți, îmbrățișați de Stalin și de alți membri ai Politburoului și declarați „Eroi ai Uniunii Sovietice". În ciuda moratoriului în vigoare privind admiterea în rândurile

---

* Otto Schmidt (1891–1956). Explorator rus, a făcut numeroase expediții polare și de explorare a mărilor și strâmtorilor din nordul Rusiei. A avut contribuții în matematică și astronomie (n. coord.).

partidului, patru dintre aviatorii implicați în acțiunea de salvare au fost primiți în Partidul Comunist, grație unei hotărâri speciale a Comitetului Central. Otto Schmidt, un uriaș de 2 metri înălțime, a devenit preferatul caricaturiștilor, unul înfățișându-l ca un Petru cel Mare contemporan, parcurgând cu pași gigantici teritoriul Rusiei.[23]

Publicitatea din jurul expediției a dat tonul pentru restul deceniului, titlurile de prima pagină fiind dominate de aviatori. Copiii din Uniunea Sovietică nu mai visau decât să devină aviatori. Numele recordmenilor sovietici în materie – Mihail Babușkin, Valeri Cikalov, Mihail Gromov, Gheorghi Baidukov și alții – erau cunoscute de toată lumea (cel puțin de aceia care citeau ziarele). Fuseseră porecliți „vulturii lui Stalin" și „bogatârii lui Stalin". Stalin însuși, ca și alți membri de partid, se dădeau peste cap să profite de acest capital de popularitate. Când aviatorii decolau pentru doborârea unui record, membrii Politburoului erau și ei prezenți; când se întorceau încununați de succes, Stalin și colegii lui erau la aeroport, să îi îmbrățișeze. Stalin era prezentat drept un părinte al aviatorilor, unii dintre aceștia chiar spunându-i „tată". Când, așa cum s-a întâmplat în mai multe ocazii, aviatorii piereau în încercarea de a doborî recorduri, Politburoul decreta doliu național. După ce avionul lui Babușkin, un N-212, s-a prăbușit în 1938, ucigându-i pe toți cei aflați la bord, s-au organizat funeralii naționale, la ordinele Politburoului, iar urna cu cenușa piloților a fost expusă într-o sală din Piața Roșie, pentru ca oamenii să le poată aduce un ultim omagiu.[24]

Presa, monitorizată și încurajată de liderii de partid, a avut o contribuție însemnată la transformarea aviatorilor și exploratorilor polari în celebrități. Totuși, reacția populară a fost foarte clară: oamenii aceia au primit un număr uriaș de scrisori de la admiratori și au fost prezentați drept adevărați eroi în turneele prin țară. După cum nota în jurnal un locuitor

al Moscovei: „Astăzi i-au întâmpinat pe eroii zborului peste Polul Nord – Cikalov, Baidukov şi Beliakov. Peroanele şi piaţa erau înţesate de oameni. I-au salutat furtunos pe eroi. Şi strada Tverskaia era plină de oameni. Maşinile care îi duceau la Kremlin se strecurau de-a lungul unui coridor viu".[25] Baladele populare îi slăveau pe „Barbă-până-la-Genunchi" (Otto Schmidt) şi misiunea de salvare a expediţiei Celiuskin, cu o afecţiune deosebită, şi deplângeau morţile eroice ale unor aviatori precum Cikalov şi Polina Osipenko.[26]

Au apărut o mulţime de filme şi piese de teatru despre aceşti eroi naţionali. Expediţia Celiuskin a fost subiectul filmului *Şapte dintre viteji* (1936) şi a unei piese scrise chiar de unul dintre participanţii la expediţie, Serghei Semenov, intitulată *Nu vom ceda*, construită în jurul ideii de eroism colectiv în faţa unui mediu ostil.[27] A apărut o întreagă pleiadă de filme despre aviatori, începând cu *Aviatorii* (1935) şi trecând prin *Ţara-mamă ne cheamă* (1936), *Poveştile eroilor aviatori* (*Aripi*) (1938), *Fratele unui erou* (1940) şi *Valeri Cikalov* (1941). Acesta din urmă, difuzat în Statele Unite sub titlul de *Aripile victoriei*, era bazat pe o idee dată de copilotul răposatului Cikalov, Baidukov.[28] În timp, filmele despre aviatori au ajuns să celebreze aviaţia militară sovietică, subliniind rolul piloţilor de apărători ai patriei.

Întrebaţi fiind cine sunt eroii lor, adolescenţii sovietici numeau trei tipuri „generice" – aviatorii, exploratorii polari şi grănicerii –, dar şi eroi individuali. La fel, când tinerii muncitori din industria auto erau întrebaţi, în 1937, despre planurile lor de viaţă, mulţi afirmau că doresc să devină aviatori (inclusiv piloţi militari) sau să se înroleze în trupele de grăniceri. Eroii individuali aleşi de primul grup variau: de la lideri de partid şi militari (Stalin, Voroşilov, Semion Budionnîi) şi eroi ai Războiului Civil (Ceapaev şi Şciors, ambii constituind subiectele unor filme populare la vremea respectivă) la aviatori (Cikalov), exploratori

(exploratorul polar norvegian Fridtjof Nansen*), oameni de știință (Konstantin Țiolkovski, un pionier al domeniului rachetelor, care popularizase ideea călătoriei în spațiu), muncitori stahanoviști, jucători de șah și fotbaliști de la clubul Dinamo.[29]

Pavlik Morozov, legendarul pionier care și-a denunțat tatăl autorităților pentru că își făcea rezerve de grâne și care a fost apoi ucis de rudele furioase,[30] era încă un nume de pe lista de eroi ai tinerimii sovietice din 1937. Pavlik, o figură odioasă în ochii intelectualilor ruși din anii de apus ai Uniunii Sovietice, era un erou veritabil pentru mulți tineri din anii 1930, simbolizând curajul tineresc, sacrificiul de sine și dorința de a sfida puterea nedreaptă de la nivel local, indiferent sub ce formă se prezenta ea: părinți sau alți adulți.[31]

O explorare a aceleiași teme era oferită de piesa *Turnătorul*, scrisă, la mijlocul deceniului, pentru Teatrul de Copii din Moscova, condus de Natalia Saț. Din textele publicitare ale teatrului, se observă că pivotul emoțional al piesei este similar celui din filmul american *Pe chei*, ce avea să fie realizat un deceniu și ceva mai târziu, al cărui subiect este chinul prin care trece un om decis să își toarne banda (în care se aflau rude și prieteni) care teroriza docurile.[32] În ambele cazuri, decizia de a informa autoritățile este prezentată drept cea mai dificilă, chiar eroică alegere, deoarece implică o rezistență la presiunea opiniei locale în favoarea unei noțiuni mai largi, mai abstracte, a binelui colectiv:

> Într-un atelier de confecționat pantofi, mai mulți tineri învață o meserie [spune descrierea piesei *Turnătorul*]. Nu cu mult timp în urmă, ei erau „bezprizorni", fără adăpost, rătăcind neluați în

* Fridtjof Nansen (1861–1930) a fost o personalitate suedeză polivalentă: explorator, diplomat, cercetător în oceanografie. Cunoscut pentru preocupările sale umanitare, a conceput pașaportul Nansen, document de călătorie eliberat de Liga Națiunilor pentru persoanele refugiate, care nu mai aveau cetățenia unor state (n. coord.).

> seamă de nimeni. Unii și-au luat în serios munca, au învățat să le placă. Alții sunt recalcitranți. Sunt cazuri de furt în atelier. Prietenii lui nu vor să spună cine e hoțul. Să toarne? Pentru nimic în lume! Se cred deasupra unei asemenea ticăloșii. Însă procedează bine, stricând întreaga idee și spiritul atelierului?[33]

„Omul mărunt" ca erou era un motiv favorit. Personajele din *Povești despre eroi* (1931), de Maxim Gorki, sunt oameni obișnuiți – profesori de țară, muncitori corespondenți la ziar, muncitori inventatori, organizatori de săli de lectură, activiști de tot felul. Ziarele publicau o mulțime de articole despre realizările extraordinare ale oamenilor de rând, ale căror fotografii, serioase ori zâmbitoare, priveau cititorul de pe fiecare pagină. „Muncitorii de șoc", supraproductivi, din fabrici și colhozuri erau „oamenii mărunți" eroici ai primilor ani ai deceniului. Apoi, la mijlocul decadei, mișcarea stahanovistă a dat noi dimensiuni celebrității oamenilor obișnuiți. Stahanoviștii – numiți astfel după minerul doborâtor de recorduri din regiunea Donbas, Aleksei Stahanov – trebuiau să fie și ei doborâtori de recorduri, dar și să raționalizeze producția. Mișcarea a început în zona industriei, însă curând, stahanoviștii – bărbați și femei – apăreau în fiece colhoz și chiar în domeniul atât de atipic al comerțului sovietic.[34]

Cei mai vizibili stahanoviști deveneau membri ai unui nou grup social, pe care l-am putea numi al „celebrităților de rând"[35]. Aceste celebrități erau oameni obișnuiți – muncitori, colhoznici, vânzătoare, profesori etc. – care brusc ajungeau eroi și eroine ale publicațiilor naționale. În teorie, erau aleși după criteriul succeselor personale, dar, în practică, patronajul unui secretar de partid local sau al unui ziarist juca adesea un rol însemnat.[36] Fotografiile stahanoviștilor erau publicate în ziare; jurnaliștii le luau interviuri despre realizările și opiniile lor; erau aleși ca delegați la conferințe și învățați să țină

discursuri publice; unii dintre cei mai norocoşi se întâlneau cu Stalin însuşi şi se fotografiau cu el.

Stahanoviştii şi alte „celebrităţi de rând" erau exemple vii că, în Uniunea Sovietică, oamenii obişnuiţi contau, că până şi cea mai umilă persoană avea şansa de a deveni celebră pentru o zi. „Am ajuns erou alături de popor"[37], scria cu modestie stahanovista Paşa Anghelina, şoferiţă de tractor. Uneori, funcţia reprezentativă era doar o parte din imagine. Stahanoviştii erau celebraţi şi pentru realizările lor *individuale* şi încurajaţi să îşi arate individualitatea şi potenţialul de lider. Statutul de stahanovist celebru presupunea dobândirea unei identităţi individuale a cărei adevărată valoare întrecea visurile oricui:

> Sunt… un bătrân muncitor din Donbas; pe vremuri, am lucrat în mină. Cine mă cunoştea atunci? Cine mă vedea atunci? Acum, mă cunosc o mulţime de oameni, nu doar în Donbas, ci şi dincolo de graniţele regiunii.[38]

În teorie, stahanovismul funcţiona după principiul „celebrităţii de o zi". În practică însă, unii dintre cei mai de succes stahanovişti, cum ar fi însuşi Stahanov ori Paşa Anghelina, deveneau celebrităţi permanente, practic cu normă întreagă, fiind aleşi deputaţi în Sovietul Suprem, scriind cărţi despre experienţele lor, participând la banchete oficiale şi pierzând contactul cu locul de muncă şi mediul social de unde plecaseră. O parte dintre aceşti stahanovişti faimoşi, mai cu seamă femeile, par să fi stabilit relaţii personale foarte strânse cu liderii şi jurnaliştii sovietici din vârful ierarhiei, mult dincolo de limitele celor care îi protejaseră iniţial.[39] Până şi Stalin pare să fi nutrit o afecţiune reală faţă de unii dintre aceşti oameni, cum ar fi ucraineanca Maria Demcenko ori Paşa Anghelina; majoritatea celor mai bune şi mai „umane" fotografii ale sale din această perioadă sunt făcute alături de stahanovişti celebri.

La schimb, stahanoviştii contribuiau neobosit şi devotat la cultul lui Stalin. Descriind bucuria de a-l vedea pe Stalin pentru prima oară, la o conferinţă stahanovistă organizată la Kremlin, Paşa Anghelina spune: „Parcă aş fi intrat într-o lume nouă, de poveste. Nu, nu «parcă». Dinaintea mea chiar se deschidea o lume nouă, de fericire şi raţiune, şi însuşi marele Stalin m-a condus către această lume." Descrierea făcută reacţiilor unei bătrâne ţărănci, aflată lângă ea, este şi mai grăitoare. Cu părul argintiu sclipind (îşi dăduse basmaua pe spate), cu ochii strălucind în extaz, bătrâna şi-a şoptit: „Dragul nostru, Stalin al nostru! [...] O plecăciune adâncă din partea întregului sat, de la copiii noştri, de la nepoţi şi strănepoţi. [...] Vai, oameni buni, [acesta este] dragul meu! Priviţi la soarele nostru, la bucuria noastră!"[40]

Recrearea omului

„Tovarăşi, am patruzeci şi cinci de ani, dar am trăit cu adevărat doar în ultimii optsprezece", mărturisea un muncitor veteran la o conferinţă a stahanoviştilor, în 1935. Imaginea Revoluţiei de la 1917 ca o a doua naştere se întâlnea frecvent în retorica sovietică. Uneori, un bărbat sau o femeie „se năşteau din nou" graţie revoluţiei, alteori graţie unui alt eveniment, cum ar colectivizarea. Mai existau şi experienţe de convertire specifice, care îi treceau pe indivizi din lumea veche în cea nouă. *Krokodil* publica o caricatură acidă în care săriturile cu paraşuta, un sport foarte îndrăgit la mijlocul deceniului, servea acestui scop. Desenul ne arată un peisaj invernal tipic, cu un sat înzăpezit, cu săteni în sănii trase de cai, cu biserică. Turla bisericii este acum folosită pentru săriturile cu paraşuta. Dedesubt scrie: „În biserica aia am fost botezat de două ori, prima dată când eram prunc, a doua oară chiar de curând, când am primit botezul aerului."[41]

Totuşi, de regulă, oamenii renăşteau, se recreau prin muncă, nu sărind cu paraşuta. În condiţiile societăţii sovietice, munca era privită ca o experienţă metamorfozantă, fiindcă era colectivă şi avea un scop final. Sub vechiul regim, munca fusese o corvoadă epuizantă, care distrugea sufletul; în socialism, munca dădea înţeles vieţii. Iată ce îi scria un bărbat lui Maxim Gorki, despre munca sa pe un şantier de construcţii: „Iată că eu, un dezmoştenit, un om cu un necaz, am înţeles aici, între aceşti oameni de diverse feluri, ce mare e plăcerea de-a cunoaşte viaţa şi de-a lua parte la construcţia ei."[42]

Ideea că oamenii puteau fi recreaţi era extrem de importantă în sistemul de gândire sovietic. În primul rând, ea era asociată cu credinţa că fărădelegea e o boală socială, rezultatul unui mediu viciat. Aceasta era filozofia dominantă în criminalistica sovietică din anii 1920 şi începutul anilor 1930, deşi influenţa ei a pălit în cele din urmă, fiindcă devenea tot mai dificil să pui orice tip de comportament infracţional pe seama problemelor pricinuite de tranziţie, de „supravieţuirea" dincolo de epoca trecută. În sens mai larg, noţiunea de recreare a omului era parte din marea idee de transformare aflată la temelia proiectului sovietic. După cum se exprima Buharin: „plasticitatea organismului [este] premisa teoretică tacită a modului nostru de acţiune", căci, în lipsa ei, de ce s-ar mai osteni cineva să facă o revoluţie? „Dacă am accepta teza potrivit căreia caracteristicile rasiale şi naţionale sunt atât de puternice, că schimbarea lor ar dura mii de ani, atunci, fireşte, toată munca noastră ar fi absurdă."[43]

În anii 1930, tema recreării omului era foarte întâlnită în tot soiul de contexte. Însă cel mai adesea era de găsit în poveştile despre recrearea sau „refăurirea" infractorilor şi a delincvenţilor juvenili prin muncă şi participare la un colectiv muncitoresc. Presa abunda în asemenea istorii de izbăvire, mai ales în prima

jumătate a deceniului, ele fiind prezentate atât publicului local, cât şi celui străin. Dar, dacă ne referim la publicul din ţară, aceste poveşti nu pot fi desconsiderate ca propagandă pură, deoarece e limpede că ele captivau imaginaţia oamenilor neobişnuit de mult. Chiar şi în lagărele de muncă din Gulag, unde tema refăuririi era puternic subliniată, pare să fi avut un efect înălţător veritabil.[44]

Poveştile de convertire, atât de populare în deceniile al doilea şi al treilea, aveau farmecul dublu al istoriilor de aventuri, cum ar fi poveştile cu bandiţi foarte iubite în perioada pre-revoluţionară şi al dramelor psihologice, în care un individ nefericit, izolat, îşi află în sfârşit fericirea în apartenenţa la un colectiv. Tipic, protagonistul fusese un paria în zilele vechiului regim – un infractor înrăit, un delincvent juvenil sau chiar copilul unor culaci deportaţi, care îşi făurea o viaţă în exil. Un nou om sovietic se naşte în aceste povestiri, curăţindu-se de impurităţile şi corupţia vieţii trecute, aşa cum, într-un mit al salvării din altă cultură, copilul descris de Charles Kingsley îşi leapădă pielea murdară de cenuşă pe care a dobândit-o în viaţa nefericită de coşar.[45]

Una dintre lucrările sovietice clasice pe tema recreării omului este *Canalul Mării Albe*, un celebru (poate din motive sinistre) proiect la care au participat, printre alţii, Maxim Gorki şi o pleiadă de alte stele ale literaturii, inclusiv umoristul Mihail Zoşcenko. Cartea avea la bază o vizită făcută de scriitori, în 1933, la şantierul Canalului Mării Albe, care era condus de OGPU şi utiliza deţinuţii ca forţă de muncă. Folosind interviurile cu deţinuţii şi cu persoanele din conducere, dar şi alte surse, precum ziarul lagărului, *Refăurirea*, autorii descriu procesul prin care puşcăriaşii erau transformaţi în cetăţeni sovietici oneşti. Acesta era, fără dubiu, un proiect de propagandă: vizita nu ar fi avut loc în lipsa unei decizii politice la cel mai înalt

nivel, cartea era dedicată celui de-al XVII-lea Congres al Partidului şi a fost imediat tradusă în engleză, ajungând să circule pe larg prin intermediul Clubului Cărţii de Stânga şi al altor cercuri similare. Totuşi, cartea nu este complet lipsită de interes literar, unele dintre povestiri fiind de-a dreptul captivante.[46]

Una dintre cele mai interesante este povestea Annei Iankovskaia, o fostă hoaţă de meserie cu multe condamnări, care fusese trimisă la Canalul Mării Albe în 1932. După cum istoriseşte Anna, la început privise cu scepticism promisiunea NKVD-ului că prizonierii vor fi reeducaţi, nu pedepsiţi. Munca fizică i se păruse de neîndurat şi, iniţial, refuzase să lucreze. Una dintre educatoarele din lagăr, ea însăşi o fostă deţinută, a luat-o atunci de-o parte şi au vorbit vreme de patru ore despre vieţile lor, la final Anna izbucnind în plâns. Acesta a fost momentul crucial al convertirii – al descoperirii că acolo, pentru prima dată, ea conta ca individ. După aceea, Anna a putut începe să muncească şi să îşi trăiască noua viaţă.[47]

O altă povestire are în centru o categorie diferită de infractor, un inginer burghez condamnat pentru sabotaj, adică un prizonier politic de tipul celor acuzaţi în procesul înscenat din Şahti, din 1928. Pe inginer îl cheamă Magnitov. După cum parafrazează Katerina Clark:

> Autorii relatează cum, după ce Magnitov începe să muncească la canal, acestuia îi creşte pulsul, iar procesele cognitive şi reacţiile îi sunt mai rapide. „Începe să intre în noul tempo, să-şi potrivească gândirea, voinţa şi respiraţia după el." Odată schimbat radical, inginerul nu se mai recunoaşte în omul care fusese. Autorii spun că: „Inginerul Magnitov se gândeşte la vechiul inginer Magnitov şi, pentru el, acel om este deja un străin. Magnitov se referă la fostul său sine spunându-i «el»."[48]

Reeducarea delincvenţilor juvenili era o temă dramatică care atrăgea un interes deosebit. Copiii fără adăpost, care se

adunau în orașe și în gări, formând bande cu un argou propriu și cu tehnici de supraviețuire, fuseseră parte din peisajul sovietic încă din anii Războiului Civil. În decursul anilor 1920, numărul lor a mai scăzut, însă a reînceput să crească după colectivizare și foamete. S-au înființat orfelinate, denumite eufemistic „case de copii", pentru a-i lua de pe străzi și a-i pregăti pentru viața adultă, însă calea spre salvare era adesea dificilă. Unii delincvenți erau trimiși în colonii de muncă conduse de OGPU, în unele dintre acestea lucrând directori și profesori grijulii și idealiști. Filmul *Calea spre viață* (1931) – printre primele filme cu sonor realizate în Uniunea Sovietică – avea la bază fapte reale petrecute într-o astfel de colonie situată nu departe de Moscova. Actori erau chiar copiii din colonie. La fel ca în filmul american *Jungla școlii*, realizat mai târziu, principalul agent al salvării copiilor este profesorul lor charismatic.[49]

Poemul pedagogic, de Anton Makarenko, este o lucrare literară pe o temă similară. Makarenko, care și-a început cariera administrând colonii pentru delincvenți, ajungând să se ocupe de literatură la mijlocul anilor 1930, sub patronajul lui Maxim Gorki, și-a construit cartea în jurul propriilor experiențe de educator. În *Poem pedagogic*, procesul tipic de convertire îl are ca erou pe un tânăr delincvent care vine în colonie silit și, la început, sfidează regulile. Presiunea colectivului îl împinge, în cele din urmă, să își repudieze trecutul și să devină un membru adevărat al comunității. Există și un lider charismatic în povestea lui Makarenko, o versiune literară a lui însuși, dar acesta rămâne în planul al doilea. Colectivul este acela care se luptă cu oaia neagră din rândurile sale, reușind în cele din urmă să o aducă pe calea cea bună.[50]

Tema convertirii apărea adesea în ziarele din anii 1930. Un exemplu este povestea reabilitării unui infractor de carieră, Serghei Ivanov, a cărui luptă personală este descrisă într-un

articol din *Izvestia* – „un complex și chinuitor proces de refăurire interioară și revenire la viață". Ivanov era un hoț de buzunare, a cărui viață fusese o nesfârșită alternanță între episoade de închisoare și unele sordide, de băutură, droguri, prostituție și violență. La mijlocul anilor 1920, când se afla la închisoare, soția i-a fost ucisă de unul dintre complici, iar fiica trimisă la un orfelinat. Peste câțiva ani, Ivanov ajunge într-o colonie de muncă a NKVD-ului, în Urali, și așa începe renașterea lui morală. Asemeni inginerului Magnitov, „rupând definitiv cu trecutul, un om renăscut, el devenise deja o cu totul altă persoană". Fiind încurajat de colectiv, Ivanov își caută și până la urmă își găsește fetița pierdută.[51]

Izvestia a publicat și un articol biografic foarte admirativ despre Matvei Pogrebinski, creatorul coloniei de muncă Bolșevo, un proiect al NKVD-ului destinat hoților învederați care nu aveau nici protectori, nici oameni care să le cumpere bunurile furate. Colonia era un punct de oprire obligatoriu în itinerariile călătorilor străini din anii 1930. Punctul central al articolului era lupta lui Pogrebinski pentru salvarea fiecărui suflet de fost condamnat. Convertirea nu era o misiune ușor de îndeplinit, chiar și pentru un educator cu experiența lui Pogrebinski. Deseori, era nevoie de trei ani de muncă intensă, înainte ca infractorul să fie gata să rupă legăturile cu vechiul său mediu social și să admită că datoria lui era față de comunitatea sovietică.[52]

La începutul lui 1937, salvarea infractorilor a luat o formă neobișnuită, mulțumită inițiativei lui Lev Șeinin, o figură stranie, care lucra la procuratura de stat ca investigator de rang înalt, adjunct al lui Andrei Vîșinski, în timpul liber ocupându-se de scris și jurnalism. Șeinin a publicat un articol în *Izvestia*, intitulat „Se predau", în care pretindea că răufăcătorii de toate tipurile, de la hoții de buzunare la criminali, veneau tot mai des la miliție să își mărturisească faptele și să se predea.

Cita două scrisori recent sosite la procuratură, ambele de la infractori cu state vechi, care se căiau pentru viața dusă până atunci. Una era trimisă de un hoț pe nume Ivan Frolov, un recidivist care ajunsese să își disprețuiască trecutul și cerea să fie trimis la muncă oriunde în țară, „ca să fiu util societății sovietice". În articol, Șeinin îi cerea lui Frolov să vină la procuratură și să stea de vorbă despre cazul său. Era dispus să vină? „Știu că va veni", conchidea Șeinin. „Va veni pentru că viața noastră clocotește împrejurul său, noi relații umane se leagă cu și mai multă încredere. Acest lucru e mai puternic decât frica de pedeapsă, mai puternic decât obiceiurile și căile de supraviețuire din trecut. Mai puternic decât orice."[53]

A doua zi, peste o duzină de infractori – personaje foarte pitorești, cu nume precum Gândacul, Porumbelul sau Contele Kostea – se prezintă la procuratură și întreabă de Șeinin. Își anunță intenția de a lăsa în urmă viețile din trecut și îi cer ajutorul pentru a începe unele noi. Spre seară, întâlnirea a fost reluată la sediul ziarului *Izvestia*, de data aceasta în prezența procurorului de stat Vîșinski. El le-a promis că nu vor fi trimiși în judecată, că toți vor primi de lucru și actele necesare începerii unei noi vieți. Contele Kostea, liderul neoficial al grupului, a cărui specialitate fuseseră furturile din vagoanele de dormit ale trenurilor internaționale, a primit aceste promisiuni în numele grupului. Gândacul și Porumbelul au scris un apel către toți infractorii care încă mai duceau o viață de fărădelegi, îndemnându-i să „înțeleagă că Uniunea Sovietică ne întinde o mână proletară și vrea să ne scoată din groapa de gunoi", „lăsați orice îndoială și suspiciune" și urmați-le exemplul.[54]

„Acești oameni își doresc sincer o viață nouă", spunea Vîșinski într-un interviu pentru *Izvestia*, câteva zile mai târziu, „sunt însetați după ea". Tot mai mulți infractori s-au prezentat la miliție sau la procuraturile din Leningrad și din provincie,

pentru a se preda și a cere o slujbă și acte. La Moscova, exemplul primilor a continuat să fie urmat. Unii infractori cereau anumite locuri de muncă. De pildă, un escroc (potrivit ocupației curente) s-a prezentat la biroul lui Șeinin și a recitat un monolog din *Othello*, în sprijinul cererii de a fi trimis spre recalificare ca actor. („A fost trimis la Comitetul pentru Arte", raporta Șeinin. „Acolo, a fost testat și s-a constatat că avea, într-adevăr, foarte mult talent. A fost admis la Institutul Teatral de Stat.") După câteva săptămâni, primul contingent de infractori pocăiți părăsea capitala cu diverse destinații, pentru a-și începe noile vieți. Au fost petrecuți de Contele Kostea, care s-a dovedit nu doar un șarlatan talentat, ci și un topograf excelent, fiind atașat unei expediții care pleca spre Arctica. Dincolo de acest moment, soarta hoților deveniți oameni cinstiți este necunoscută, însă un raport spune despre Contele Kostea că, pasămite, i-a mers bine câțiva ani.[55]

Realitatea din spatele acestor povești de salvare, ca și finalul lor, a fost fără îndoială mult mai complicată decât versiunea ajunsă în presă. Oricum, era probabil adevărat că, în viața reală, un trecut infracțional, mai ales în cazul tinerilor, nu constituia o pată de neșters. Să fi fost copil al străzii, în anii 1920, luat apoi la o casă de copii și învățat o meserie nu erau deloc obstacole pe calea spre succes; dimpotrivă, asemenea experiențe apar frecvent în biografiile oamenilor aflați în plină ascensiune socială în anii 1930.[56]

Într-o privință totuși, retorica refăuririi inducea în eroare în mod grosolan. Susținea că oricine, indiferent de trecutul său, putea fi salvat, chiar și oamenii ca inginerul Magnitov, ale căror crime erau politice. Însă asta nu era adevărat, așa cum vom vedea într-unul dintre următoarele capitole. Petele la dosar lăsate de originea socială nu puteau fi șterse, nici păcatele politice în cel mai strict sens al lor, cum ar fi apartenența la

opoziţie. Până şi Makarenko, marele propovăduitor al salvării individului, a inclus un personaj care s-a dovedit fără speranţă („nu un sabotor conştient, dar un element dăunător de la natură") într-o carte scrisă în epoca Marilor Epurări.[57] Sigur, am putea spune, ca Buharin, că dacă oamenii pot fi elemente dăunătoare din născare, atunci întregul proiect revoluționar devine absurd. Dar Makarenko înțelesese spiritul epocii. Oamenii pătaţi de originea socială ori de trecutul politic erau, în practică şi aproape invariabil, descalificaţi ca obiecte ale recuperării. Pentru a fi eligibil, trebuia să fi comis infracţiuni adevărate.

Stăpânirea culturii

Cultura era un element care trebuia luat în stăpânire, la fel ca pădurile virgine ori tehnologia străină. Dar ce însemna cultură? În anii 1920, intelectualii comunişti se certaseră aprig pe definiția culturii. Unii subliniaseră natura intrinsec de clasă a culturii, vrând, în consecinţă, să distrugă cultura „burgheză" şi să dezvolte o nouă cultură, a „proletariatului". Alţii, inclusiv Lenin şi Lunacearski, erau de părere că cultura are un înțeles dincolo de sfera clasei sociale şi că, în plus, Rusiei îi cam lipsea. Tabăra „proletară" a avut câştig de cauză o perioadă scurtă de timp, în anii Revoluţiei Culturale, fiind ulterior discreditată. Astfel, şi-a făcut loc viziunea alternativă, potrivit căreia cultura este de o valoare inestimabilă şi situată dincolo de clasă. O altă moştenire a fost şi ideea că definiția culturii nu trebuie căutată prea adânc. Cultura, la fel ca obscenitatea, se recunoştea pur şi simplu. Tautologic, ea reprezenta complexul de comportamente, atitudini şi cunoştinţe aparţinând oamenilor „culți" şi de care oamenii „înapoiați" erau lipsiți. Valoarea sa pozitivă, ca şi natura ei, erau de la sine evidente.[58]

În practică, putem distinge mai multe niveluri de cultură pe care oamenii de pe întreg cuprinsul Uniunii Sovietice se

luptau să le stăpânească. La primul nivel se aflau cultura minimei igiene – să te speli cu săpun, să îți cureți dinții, să nu scuipi pe jos – și alfabetizarea de bază, care încă lipsea unei părți substanțiale a populației. Aici, misiunea civilizatoare era conceptualizată în termeni similari celor cu care se adresau alte națiuni europene populațiilor indigene înapoiate, dar trebuie să remarcăm că, în cazul sovietic, „elemente înapoiate" erau și țăranii ruși. Al doilea nivel, care punea accent pe lucruri de tipul bunelor maniere la masă, comportamentul în spațiul public, tratamentul femeilor și cunoștințe de bază despre ideologia comunistă, era acela necesar oricărui orășean. Al treilea, parte din ceea ce, odinioară, fusese cultura „burgheză" sau „mic-burgheză", se referea la bunele maniere, vorbirea corectă, ținuta îngrijită și potrivită ocaziei, și o oarecare cunoaștere a înaltei culturi literare, muzicii și baletului. Acesta era nivelul de cultură implicit cerut clasei conducătoare, membri ai noii elite sovietice.

Ziarele și jurnalele scriau în mod regulat despre succesele înregistrare în stăpânirea primului nivel de cultură, deși asemenea relatări nu trebuie luate întotdeauna prea *ad litteram*. În 1934, de exemplu, o „expediție culturală" în Ciuvașia – de fapt, o combinație de educație și propagandă, la care au participat profesori și medici, dar și ziariști și fotoreporteri – s-a întors cu vești minunate despre convertirea colhoznicilor la cultură sub formă de prosoape, săpun, batiste și periuțe de dinți. Până relativ recent, oamenii folosiseră săpunul numai în zile de mare sărbătoare; acum, 87% dintre gospodăriile de colhoznici foloseau săpunul, în vreme ce 55% dintre colhoznici aveau prosoape individuale. În trecut, lumea făcea baie foarte rar; acum, marea majoritate a familiilor de colhoznici făceau baie cel puțin o dată la două săptămâni. În trecut, „batista era cadou de nuntă, ceva ce se purta la sărbători"; acum, un sfert

dintre colhoznici aveau batiste. Într-un sat, una din zece gospodării avea chiar și apă de colonie.[59]

Un alt tip de relatări venea din nordul îndepărtat, unde vânătorii și păstorii de reni din „micile popoare" se dovedeau refractari la normele elementare de cultură rusească. „De ce încercați voi, rușii, să ne împiedicați să trăim după obiceiul nostru?", l-a întrebat o femeie din neamul Hanti pe un tânăr student rus, venit ca „misionar" în ținuturile din Nord. „De ce ne dați copiii la școli și-i învățați să uite și să distrugă tradițiile Hanti?" Când copiii populațiilor indigene erau duși la școli rusești cu internat, aceștia se împotriveau culturii în felul lor. După cum relatează un istoric, „boicotau anumite feluri de mâncare, refuzau să rezolve problemele de matematică despre personaje fictive, comunicau în secret cu spiritele, sufereau de depresie și continuau să «scuipe pe jos, în spatele sobei și sub pat»"[60].

La al doilea nivel, adecvat unui context proletar urban, principalele semne de cultură erau dormitul pe cearșafuri, folosirea lenjeriei intime, folosirea furculiței și a cuțitului, spălarea mâinilor înainte de masă, citirea ziarelor, lipsa violenței la adresa soției și a copiilor, și băutul cu măsură, astfel încât să nu lipsești de la muncă. Faptul că aceste convenții erau deseori ignorate rezultă limpede din paginile jurnalului *Krokodil*. O caricatură ne arată două persoane care mănâncă la o cantină publică (unde, după cum vă amintiți, la început nu prea se găsea veselă). Textul ce însoțește desenul spune: „E bine că la cantina noastră au apărut cuțite și furculițe. Acum nu mai e nevoie să ne spălăm pe mâini."[61]

La acest nivel, normele culturale impuneau reguli și pentru copii: să doarmă separat, nu cu părinții, să aibă prosoapele lor și periuțe de dinți, și un colț separat în apartament, unde să își facă temele.[62] Asta nu era o misiune ușoară în apartamentele comune înghesuite și cu atât mai puțin în clădirile

de tip cazarmă, aşa încât familiile de muncitori care izbuteau atari performanțe erau, pe bună dreptate, foarte mândre. La o conferință, o soție de muncitor stahanovist, Zinovieva, întrebată fiind de liderii politici locali, îşi povestea succesele culturale:

> ZINOVIEVA: [...] Am două fiice în şcoala generală. Una e elevă de nota 10, cealaltă, de 9. Le îmbrac îngrijit. Am primit un premiu de la şcoală pentru că le-am educat frumos şi pentru că le țin camera curată şi primitoare.
>
> HOROŞKO: Au o cameră a lor?
>
> ZINOVIEVA: Da. Şi paturi separate.
>
> IVANOV: Se spală pe dinți?
>
> ZINOVIEVA: Se spală; are fiecare prosopul ei, au patine, schiuri – au de toate.
>
> IVANOV: Trăiesc mai bine decât trăiai dumneata?
>
> ZINOVIEVA: Ba bine că nu – nimeni nu le umileşte; nimeni nu le bate.[63]

Cultura la acest al doilea nivel presupunea ceea ce Stephen Kotkin numeşte „vorbirea limbii bolşevice", adică deprinderea moravurilor şi ritualurilor locului de muncă sovietic, regulilor pentru şedințe şi limbajului public al ziarelor. O persoană cultivată nu doar că nu scuipa pe jos, dar ştia să țină un discurs și să propună o moțiune la o şedință, înțelegea concepte precum „lupta de clasă" şi „întrecere socialistă" și era la curent cu situația internațională.[64]

A fi cultivat – adică dezvoltarea a ceea ce bolşevicii numeau „conştiință" – era o stare care se exprima în diverse moduri. În ipostaza cea mai puțin politizată, presupunea deprinderea ținutei urbane descrise de o tânără muncitoare:

> M-am schimbat foarte mult de când am intrat în Komsomol; m-am maturizat. Înainte, eram foarte tăcută, însă acum, când mă întorc în sat, îi aud pe băieți zicând: „Marusia Rogaceva s-a maturizat foarte mult. Moscova i-a fost o şcoală bună. Înainte, îi era frică să deschidă gura."[65]

Variantele ceva mai politice erau reprezentate de lectura atentă, rând cu rând, făcută de stahanovistul Aleksandr Busîghin noului text stalinist *Mic Curs de Istorie a Partidului Comunist al Uniunii Sovietice*, care te face „să simţi că înveţi modul de gândire bolşevic", şi de hotărârea uneia dintre colegele Marusiei, Praskovia Komarova, de a deveni un cetăţean mai bun, alăturându-se partidului. De când se făcuse activistă, scria Praskovia, „am înțeles că Partidul era avangarda clasei muncitoare. Mi-am zis: «De ce să fiu tocmai eu înapoiată?» şi în 1931, împreună cu soțul meu, am devenit membri de Partid."[66]

Stahanoviştii aveau o relaţie specială cu procesul de achiziţie a culturii, căci în acest domeniu, la fel ca în acela al producţiei, se aştepta de la ei să dea exemplu. Dacă aveau deficienţe în stăpânirea scrisului şi cititului, era obligaţia lor să se îndrepte. Trebuie să „lucreze la ei înşişi", aşa cum procedase Busîghin, citind *Micul Curs*. Dacă neglijau această datorie, soţiile trebuiau să îi pună la punct: o soţie de stahanovist descrie modul în care i-a bătut soţului obrazul, până când acesta s-a înscris la cursurile de alfabetizare, spunându-i că e de datoria lui, ca organizator de sindicat; alta, al cărei bărbat citea cu dificultate şi numai silit, a izbutit să îl facă să îşi dorească o educaţie mai bună, citindu-i cu voce tare din romanul autobiografic al lui Nikolai Ostrovski, *Cum se căleşte oţelul*. Cuplurile de stahanovişti trebuie „[să meargă] la teatru şi la concerte împreună şi să... împrumute cărţi de la biblioteca publică"[67].

Membrii noii elite – mulţi ridicaţi de curând din rândurile muncitorimii şi ţărănimii – trebuiau să dobândească aceleaşi deprinderi culturale ca şi muncitorii, însă sub o presiune sporită. Un muncitor care stăpânea *Război şi pace* la fel de bine ca *Micul Curs* era un performer notabil, demn de toată lauda; o soţie de director care habar n-avea de Puşkin şi nu văzuse în viaţa ei *Lacul lebedelor* era o ruşine. Lectura clasicilor literaturii

ruse, a fi la curent cu ultimele știri și cu viața culturală contemporană, mersul la teatru, lecțiile de pian date copiilor – toate erau parte din bagajul cultural obligatoriu pentru oamenii aflați în poziții de conducere sau care aveau o profesie înaltă.

Pătura managerială trebuia, în anumite privințe, să se ridice mult deasupra mediei. De la mijlocul anilor 1930, au fost obligați să se îmbrace într-un anume fel, care să îi distingă de muncitorii din fabrică. „Gulerul alb și cămașa curată sunt instrumente de lucru necesare pentru îndeplinirea planului de producție și pentru calitatea produselor", îi instruia Ordjonikidze pe directorii și inginerii lui din industria grea. Le spunea și să se bărbierească regulat și a ordonat fabricilor să cumpere mai multe oglinzi, pentru ca angajații să își poată verifica ținuta.[68] Pe lângă îndeplinirea acestor cerințe exterioare, directorii trebuiau să dobândească și calități organizatorice, de aplicat nu doar la locul de muncă, ci și în propria viață. Un șef de secție nou promovat la o fabrică de rulmenți descrie felul în care făcea față exigențelor slujbei. Își începea ziua la 6:15, cu exerciții de gimnastică. După o zi de lucru de unsprezece ore, ajungea acasă destul de devreme pentru a se recrea cu activități culturale: spectacole de teatru sau de cinema, plimbări cu mașina. Avea mare grijă să fie la curent cu literatura de specialitate din domeniul lui, dar și cu beletristica. Secretul consta în natura lui metodică și capacitatea de a se ține de un program.[69]

La acest nivel, imperativele culturale pentru femei erau diferite, deoarece, cu excepția grupului mic (dar select) de femei care erau ele însele directori și profesioniști, majoritatea erau casnice cu normă întreagă. Misiunea lor era să creeze o ambianță „cultă" în căminul familiei, în care soțul să se poată relaxa când se întorcea de la munca lui epuizantă. „Cultura", în acest context, însemna bunăcuviință și respectarea regulilor sociale, dar și o bună organizare a gospodăriei, confort și bun

gust. Viața de familie trebuia să desfășoare după program: apartamentele trebuiau decorate cu perdele „albe ca zăpada", fețe de masă imaculate și abajururi care să împrăștie o „lumină dulce". Femeile, dată fiind responsabilitatea de a face cumpărăturile gospodăriei, trebuiau să fie și clienți informați, să știe de unde să cumpere produsele și să recunoască lucrurile de calitate.[70]

Soțiile din clasa de elită trebuiau să folosească deprinderile dobândite în spațiul căminului pentru a îmbunătăți cultural viața din afara lui. Asta era misiunea de bază a mișcării soțiilor (discutată în capitolul 6), ale căror îndeletniciri aduceau foarte tare cu acțiunile filantropice „burgheze". Soțiile își luau însărcinarea de a înfrumuseța spațiul public.

> Mâinile femeilor au cusut zeci de mii de șervete de pânză, preșuri, covoare, perdele, abajururi, care împodobesc cazărmile Armatei Roșii. Cu drag au decorat și camerele marinarilor de pe submarine. În Transbaikal, garoafele și romanițele au alungat buruienile [...]. Soțiile comandanților flotei de pe Amur au săpat 68 000 de răzoare de flori și au plantat 70 000 de copaci.[71]

Cerințele culturale pentru al treilea nivel includeau cunoștințe despre cum să te îmbraci pentru ocazii oficiale, cum să te porți la petreceri elevate și cum să întreții oaspeții. Pentru un observator din afară, un cizmar evreu needucat, în primul rând formele de sociabilitate distingeau limpede „intelighenția", prin care înțelegea clasele superioare, la modul general, de clasele inferioare. „Intelighenția e educată, are cultură, dă petreceri", spunea el. „Țăranii și muncitorii nu au dansuri, nu dau petreceri, nu au niciun fel de cultură." Omul nostru îi includea anume pe comuniști în grupul oamenilor cultivați. „Membrul de partid e mai evoluat și mai cultivat, pentru că partidul îl educă. Un membru de partid îți cere permisiunea înainte să ia o țigară, în vreme ce un ne-membru o înhață fără să ceară voie."[72]

Din păcate, încă mai erau mulţi care înhăţau, înjurau, scuipau sau prezentau alte tipuri de comportament necultivat, chiar şi în cercurile înalte. „Ce om cultivat a devenit [şeful nostru] Ivan Stepanovici!", scrie sub o caricatură din *Krokodil*, inspirat intitulată „Un ton bun". „Acum, când înjură, foloseşte numai pronumele de politeţe." O caricatură cu acelaşi titlu, publicată câteva luni mai târziu, ne arată un tânăr în costum, evident parvenit, şezând la o cafenea, alături de o femeie elegant coafată. Când se ridică să plece, se dovedeşte că scaunul lui, ca şi masa de alături, e plin de mucuri de ţigară. Aspirând la cultură, dar neizbutind să o dobândească pe deplin, tânărul îşi informează arogant însoţitoarea că el „nu a fost educat să arunce mucurile pe jos"[73].

Schimbarea numelui

O persoană cultivată avea nevoie de un nume pe măsură. Definiţia noţiunii de nume cultivat s-a tot schimbat de-a lungul vremii. Numele exotice, revoluţionare, au fost la mare modă în anii 1920: Elektron, Edison, Barrikada, Iskra (de la ziarul bolşevic pre-revoluţionar, *Scânteia*), Kim (acronimul rusesc de la „Internaţionala Tineretului Comunist") şi altele asemenea. În deceniul următor, numele acestea şi-au mai pierdut din popularitate, cu excepţia câtorva derivate ale numelui Lenin: Vladlen (*Vlad*imir *Len*in) şi graţiosul Ninel. Unii oameni şi-au botezat fiicele Stalina sau Stalinka, o tendinţă nu foarte răspândită însă. De asemenea, nu s-a înregistrat vreo creştere seminificativă a incidenţei numelui Iosif (numele mic al lui Stalin) pentru băieţi.[74]

Schimbările de nume trebuiau înregistrate la ZAGS, oficiul pentru naşteri, decese şi căsătorii; vreme de câţiva ani, *Izvestia* a publicat în mod regulat listele cu aceste schimbări. Examinându-le, constatăm că, la fel ca întotdeauna, unii oameni se descotoroseau de nume de familie jenante sau lipsite de demnitate, alegând adesea nume din literatură sau din sfera

științei, spre a le înlocui – din Svinin în Nekrasov, din Kobîlin în Pușkin, din Kopeikin în Fizmatov (derivat din „fizică și matematică"). Schimbările numelor etnice erau mai puțin frecvente. Prin contrast cu epoca țaristă, foarte puțini oameni scăpau de numele străine în anii 1930 (unii chiar și-au ales astfel de nume) și schimbările de la un nume ne-rusesc, unul tătar, de pildă, la unul rusesc erau de asemenea rare. Excepția o constituiau evreii, multe nume cu evidentă sonoritate evreiască fiind abandonate în favoarea unora rusești: Izrail devenea Leonid, Sarra devenea Raisa, Mendel și Moisei se schimbau în Mihail, Avram devenea Arkadi. În timpul Marilor Epurări, au existat oameni care și-au schimbat numele deoarece acestea coincideau cu numele unor celebri „dușmani ai poporului", fiind astfel periculoase. O Buharina și-a schimbat numele în 1938, alt exemplu fiind o Troțkaia (femininul numelui Troțki).[75]

Însă de departe cele mai obișnuite schimbări de nume, la mijlocul anilor 1930, erau acelea din nume demodate, țărănești într-unele moderne, urbane, „culte". Ce anume conferea, mai exact, „cultură" unui nume e greu de definit, deși multe dintre numele preferate fuseseră populare în rândurile nobilimii rusești în secolul anterior, fiind astfel des întâlnite la scriitorii clasici, precum Tolstoi. E simplu să ne dăm seama de principiul pe baza căruia numele deveneau nesuferite: era vorba de o aură generală de „înapoiere" sau de o anume asociere cu stările fără titlu nobiliar din Rusia imperială: țăranii, negustorii și târgoveții, clerul. (E posibil ca aceste motive să fi stat, adesea, și la baza abandonării numelor evreiești.)

Bărbații se descotoroseau de nume „țărănești", precum Kuzma, Nikita, Frol, Makar, Tit și Foma, dar și de nume asociate cu preoțimea, ca Tihon, Varfolomei, Mefodi sau Mitrofan. În locul acestora, își luau noi identități, moderne și culte, prin intermediul unor nume precum Konstantin, Anatoli,

Ghennadi, Viktor, Vladimir, Aleksandr, Nikolai, Iuri, Valentin, Serghei sau Mihail. La rândul lor, femeile respingeau nume ca Praskovia, Agafia, Fekla, Matrena şi Marfa, devenind Liudmile, Galine, Natalii, Nine şi Svetlane.

Unii oficiali locali şi mass-media se spune că încurajau oamenii să „se scuture de praful de pe picioare" şi, pentru cauza modernităţii, să se lepede de „vechile nume ţărăneşti". Însă schimbările de nume par mai degrabă produsul *zeitgeist*-ului (spiritului vremii), decât o consecinţă a unor directive de la Kremlin. Şeful cu propaganda de la Comitetul Central era de părere că e vulgar şi nedemn să încurajezi lumea să scape de numele demodate.[76] Totuşi, pentru mulţi oameni, asta era limpede o parte importantă din procesul de tranziţie de la sat la oraş sau de la o identitate învechită, legată de o anume stare socială şi de tradiţii, către poziţia de cetăţean modern.

Schimbarea locului

> *Îmi imaginez ce uimită ar fi „Madam Matilda" dacă ar şti că eu, ucenica – micuţa şi slăbuţa modistă Jenka – am devenit Evghenia*
>
> Feodorovna, director tehnic.
>
> *Asemeni Vankăi Jukova, eroina lui Cehov, am fost dată ucenică la Matilda: puneam samovarul la fiert, măturam, făceam livrări către cliente...*
>
> *„Madam Matilda", pe care o chema Matrena Antonovna, mă ţinea într-un pumn de fier şi mă bătea adesea.*
>
> *Iar acum, sunt director tehnic al unei mari fabrici de confecţii.*[77]

În anii 1930 erau multe poveşti de succes precum cea a Evgheniei Feodorovna. Acelaşi lucru se poate spune şi despre mândria pe care o simţea ea. A fost o perioadă a marilor şanse

pentru oamenii energici şi ambiţioşi, mai ales pentru aceia cu origini sociale bune, din familii de muncitori şi ţărani. În primul rând, economia se dezvolta rapid şi genera tot mai multe slujbe pentru administratori şi profesionişti. În al doilea rând, era o politică de stat să fie „promovaţi" tinerii muncitori şi ţărani către o educaţie mai înaltă şi meserii de elită, mai ales în cursul programului de „acţiune afirmativă" intensă al Primului Plan Cincinal. Rezultatul a fost apariţia unei întregi cohorte de ingineri, directori şi oficiali de partid aflaţi în plină ascensiune socială, care simţeau că sunt „tinerii stăpâni" ai Uniunii Sovietice şi erau gata să le mulţumească lui Stalin şi revoluţiei pentru oportunităţile avute.[78]

Mitul „de la colibă la Casa Albă", cunoscut din legenda americană*, era la fel de popular şi în Uniunea Sovietică. În film, ecranizarea clasică este *Membru al Guvernului* (1939), care urmăreşte viaţa unei femei care se ridică de la statutul de ţărancă la cel de director de colhoz, apoi de stahanovistă, deputat sovietic şi, în sfârşit, de membru al Sovietului Suprem, parlamentul ţării. A.L. Kapustina, un personaj real cu o biografie similară, a enunţat o opinie comună societăţii sovietice, când a explicat cu încredere că aşa ceva era posibil numai în Uniunea Sovietică.

> În data de 7 noiembrie, eram în regiunea noastră, Leningrad, pentru sărbătoare. La tribună, am cunoscut nişte muncitori străini şi am stat de vorbă cu ei, printr-un translator. Le-am spus că [...] eu, care în trecut am fost o simplă ţărancă oprimată, sunt acum membru în guvernul sovietic. Au fost [...] uimiţi [...]. Da, tovarăşi, li se părea un miracol, fiindcă la ei asta ar fi imposibil.[79]

Fireşte, poziţia ei de „membru al guvernului" era una pur decorativă, conferind prestigiu şi privilegii, dar nu şi putere

* E vorba de legenda ascensiunii preşedintelui Abraham Lincoln (n. tr.).

politică ori administrativă. Existau însă oameni, şi nu puţini, a căror ascensiune îi adusese la putere în sens propriu. Leonid Brejnev şi Politburoul lui, aflaţi în funcţie în anii 1970 şi 1980, erau beneficiarii acţiunii afirmative din deceniul al treilea, majoritatea provenind din familii de muncitori; acelaşi lucru este valabil şi în cazul predecesorului lui Brejnev, Nikita Hruşciov. Chiar şi Mihail Gorbaciov aparţinea acestei categorii în ascensiune pe scara socială, deşi el făcea parte din generaţia postbelică şi provenea dintr-o familie de ţărani.[80]

Carierele „generaţiei Brejnev" au primit un imbold nu numai din partea programelor de acţiune afirmativă din cadrul Primului Plan Cincinal, ci şi datorită Marilor Epurări din anii 1937–1938, care au înlăturat o întreagă pătură de oficiali de rang înalt şi de lideri de partid. Câteva exemple ne vor servi drept ilustrare. Gheorghi Aleksandrov, născut în 1909, era fiul unui muncitor care a murit când fiul lui avea zece ani. A petrecut o scurtă perioadă pe străzi, apoi a fost luat la un orfelinat şi învăţat meseria de prelucrător de metale. La vârsta de optsprezece ani s-a înscris în partid, peste câţiva ani fiind trimis să studieze la Universitatea din Moscova. La douăzeci şi nouă de ani, şi-a dat doctoratul şi a devenit profesor de istoria filozofiei; în anii 1940, era şeful departamentului de propagandă al Comitetului Central. Serghei Kaftanov, unul dintre colegii lui Aleksandrov la Comitetul Central şi prim vice-ministru al culturii în anii 1950, a fost miner în adolescenţă şi a ajuns să studieze la Institutul de Chimie Mendeleev, via Komsomol şi şcoala de meserii.[81]

Doi au ajuns în poziţii înalte în industrie, la sfârşitul deceniului: Roman Belan, de la Oţelul Zaporoje, şi Viktor Lvov, de la fabricile Leningrad Putilov. Lvov, născut în 1900 în familia unui dogar, a rămas orfan de mic şi, în copilărie, a lucrat în agricultură. La revoluţie, s-a alăturat Gărzilor Roşii, apoi Armatei Roşii,

ajungând comandant de grăniceri, înainte să fie ales ca membru al unui grup de elită alcătuit din beneficiari ai programului de acţiune afirmativă („cei o mie ai partidului") şi trimis la facultate să studieze ingineria. Belan, fiu de ţărani sărmani, s-a alăturat Komsomolului din sat, la vârsta de treisprezece ani, şi a luptat în Războiul Civil. După război, a fost trimis la *rabfak*-ul (şcoala pregătitoare pentru muncitori) Institutului Politehnic din Kiev, pe care l-a absolvit ca inginer metalurg, în 1931.[82]

Aceste sclipitoare poveşti de succes erau numai vârful aisbergului. Pretutindeni în Uniunea Sovietică, la toate nivelurile, oamenii îşi schimbau statutul social – ţăranii se mutau la oraş şi deveneau muncitori în industrie, muncitorii se apucau de meserii tehnice sau deveneau oficiali de partid, foşti profesori de şcoală generală ajungeau să predea la facultate. Pretutindeni era penurie de oameni calificaţi; peste tot, munca era făcută de personal fără experienţă, incompetent şi de umplutură. Mişcarea stahanovistă s-a dovedit o adevărată scară rulantă socială, deşi nu acesta îi fusese scopul. Stahanovişti ca însuşi Aleksei Stahanov sau ca Aleksandr Busîgin, Maria Demcenko, Paşa Anghelina şi alţii îşi luau răsplata după câţiva ani de productivitate record în fabrică ori fermă şi plecau la facultate, devenind ingineri, directori în industrie şi agronomi.[83]

Mobilitatea socială era o trăsătură atât de însemnată a societăţii sovietice, încât chestionarele de personal completate de membrii de sindicat includeau, în mod standard, următorul punct misterios (Întrebarea 8): „Anul când aţi ieşit din producţie sau aţi părăsit munca agricolă". Asta era prescurtarea a două întrebări, uşor descifrată de cetăţenii vremii şi aplicabilă, într-un sens sau în celălalt, unei largi majorităţi. Prima întreba era: „Dacă aţi părăsit o slujbă de muncitor şi aţi trecut la una de birou, când s-a întâmplat asta?" A doua era identică, dar cu referire la mişcarea ţăranilor de la sat către o slujbă la oraş.[84]

Fireşte că mobilitatea socială nu ducea întotdeauna la o poveste de succes. Unii dintre cei promovaţi implorau să fie lăsaţi să îşi dea demisia din posturi care îi depăşeau – de pildă, un fost păstor, în vârstă de treizeci şi unu de ani, promovat în funcţia de preşedinte de soviet de raion, în 1937, care nu mai putea suporta tensiunile din perioada epurărilor şi batjocura alegătorilor. Alţii rezistau eroic, însă greşelile comise la locul de muncă le aduceau nu doar lor necazuri, ci tuturor celor din jurul lor.[85] Era posibil să cobori mai rapid decât ai urcat, iar asta se putea traduce printr-o condamnare la închisoare sau, în vremea Marilor Epurări, prin douăzeci de ani în gulag. Din acest motiv, unii considerau că e mai prudent să *nu* răspundă cântecului de sirenă al mobilităţii sociale.

Deşi, în unele cazuri, „promovarea" însemna trimiterea la facultate şi apoi obţinerea unei slujbe la nivel mai înalt, în multe cazuri lucrurile stăteau invers. Proliferarea şcolilor şi a cursurilor serale de tot felul a fost un fenomen extraordinar. În fiecare an, nenumăraţi adulţi urmau aceste cursuri, pentru a învăţa să scrie şi să citească sau pentru a-şi îmbunătăţi aceste cunoştinţe, pentru a dobândi rudimentele unei meserii, pentru a-şi perfecţiona calificarea în meseria pe care o aveau deja şi a trece examenul „tehnic minim", pentru a se pregăti de admitere la colegiile sau la facultăţile tehnice. Chiar şi colhoznicii se întreceau să fie trimişi în capitala raionului, la un curs de o lună în domeniul creşterii animalelor sau contabilităţii, sau pentru a învăţa să conducă un tractor. Existau reţele speciale de şcoli de partid, în care oficialii comunişti primeau un amestec de educaţie generală şi pregătire ideologică; „academiile industriale", precum aceea absolvită de Hruşciov, le ofereau membrilor de elită ai aceluiaşi grup pregătire în domeniul ingineriei (deşi la un nivel ceva mai scăzut decât în şcolile inginereşti obişnuite). Directorii din sectorul industrial şi muncitorii stahanovişti care nu

aveau vreme să meargă la cursuri primeau meditatori individuali, care veneau, serile, la ei acasă şi îi ajutau.

Evghenia Feodorovna, modista devenită director tehnic, era una dintre numeroasele persoane promovate care se ridicaseră fără a avea o educaţie formală, dar care tânjeau să o dobândească. „Am parcurs un drum lung de la Jenka, fetişcana analfabetă, la statutul de femeie cultă", scria ea. „Şi studiez şi acum cu încăpăţânare, acasă la mine. Însă asta nu e destul. Vreau să absolv un colegiu tehnic."[86] Acest sentiment – „vreau să studiez" – anima pe toată lumea, de la directori la casnice. Un sondaj realizat în 1937 arăta că aproape jumătate din tinerii muncitori de ambele sexe de la Uzina Auto Stalin puneau „continuarea studiilor" în capul listei de priorităţi personale pe termen scurt şi mai mult de unul din opt plănuiau să meargă la facultate în următorii doi sau trei ani.[87]

„La Moscova, ardeam de dorinţa de a studia", îşi aminteşte o femeie cu origini ţărăneşti, dezrădăcinată de colectivizare. „Unde sau ce nu conta; voiam să studiez." Din povestea pe care ne-o spune, dorinţa nu izvora din vreo ambiţie clar formulată ori din curiozitate intelectuală, ci din credinţa că educaţia era cheia către o viaţă mai bună: „La muncă, aveam o vorbă: «Fără bucata aia de hârtie [diploma], eşti o insectă; cu ea, eşti o fiinţă umană.» Lipsa mea de educaţie superioară mă împiedică să obţin un salariu bun."[88]

Chiar şi în timpul liber, după muncă sau după cursuri, cetăţenii sovietici aveau preocupări intelectuale. Toţi cei care au vizitat Uniunea Sovietică în anii 1930 au observat dragostea înflăcărată pentru lectură şi zelul de a învăţa al populaţiei. Jubileul Puşkin din 1937 a devenit o sărbătoare naţională, publicându-se ediţii complete ale clasicilor literaturii ruse de secol XIX. De-a lungul întregului an 1936, foarte îndrăgita revistă săptămânală *Ogonek* a avut o rubrică regulată, intitulată „Sunteţi o persoană

cultă?", care le permitea cititorilor să își testeze cultura generală. Printre lucrurile pe care trebuia să le știe un cetățean sovietic cult se numărau: cinci piese de Shakespeare, cinci mărci de automobile sovietice, patru fluvii din Africa, trei tipuri de avioane de luptă, șapte nume de stahanoviști, doi reprezentanți ai gândirii sociale utopice, două poeme de Heinrich Heine și două nume de spărgătoare de gheață sovietice.[89]

Pașa Anghelina, stahanovista, nu doar că a terminat o facultate, ci, așa cum rezultă din scrierile sale, a dobândit un nivel de cultură generală care i-ar fi permis să se descurce foarte bine la testele din *Ogonek*. În anii 1940, evident ca rezultat al faptului că, în perioada războiului, citise revistele *America* și *The British Ally*, cunoștea suficient de bine lumea de peste granițe ca să știe (spre deosebire de mulți dintre contemporanii ei) că mobilitatea socială nu era un fenomen exclusiv sovietic.

> În aceste reviste străine, se întâlnesc adesea descrierile unor „cariere amețitoare" și biografii „excepționale". Îmi amintesc, de pildă, povestea entuziasmantă a vieții unui bărbat de seamă care, după cum scrie revista, „venea din popor". Fusese un simplu vânzător de ziare, însă a câștigat foarte mulți bani, a ajuns patronul multor ziare și a primit titlul de lord.

Așadar, se întreba Anghelina, care era diferența dintre cariera excepțională a Lordului Beaverbrook* și cariera ei? Răspunsul pe care îl dă surprinde un element crucial din mentalitatea timpului, mai ales aceea a cohortei de beneficiari ai acțiunii pozitive – convingerea că, în Uniunea Sovietică,

* William Maxwell Aitken, primul baron de Beaverbrook (1879–1964). Politician și om de afaceri anglo-canadian. A preluat în 1916 publicația *Daily Express* din Marea Britanie și a transformat-o în cea mai vândută publicație interbelică. A susținut prin ziarul său politica conciliatoristă a lui Neville Chamberlain. În 1940 Winston Churchill l-a numit ministru pentru producția aviatică (n. coord.).

mobilitatea socială nu însemna nici separarea de oamenii simpli, nici nu implica existenţa vreunei structuri sociale ierarhice, în care unii erau mai privilegiaţi decât restul. Unicitatea cazului sovietic, potrivit argumentelor Anghelinei, consta în aceea că „ascensiunea mea nu are nimic excepţional. Căci, dacă acel domn, aşa cum bine scrie revista, «s-a ridicat din popor», eu m-am ridicat odată cu poporul."[90]

Capitolul 4

Fața de masă fermecată

Cetățenilor sovietici le era drag un anumit aspect al „prefacerii poveștilor în realitate": promisiunea că socialismul va aduce abundență. Asta era o călătorie, la propriu, în lumea poveștilor rusești, al căror mobilier includea o față de masă fermecată[1] care, odată așternută, făcea să apară, cu de la sine putere, cele mai extravagante feluri de mâncare și băutură. Poate că speranța într-un viitor al bogăției îi ajuta să îndure mai ușor prezentul de lipsuri. În tot cazul, la mijlocul deceniului al treilea, mâncarea, băutura și bunurile de consum ajunseseră celebrate într-un fel care ar fi stârnit invidia chiar și pe Madison Avenue.

Pentru moment, produsele de orice fel se găseau rar și erau de proastă calitate. Pentru unii însă, fața de masă fermecată fusese deja așternută. Principalii beneficiari erau oficialii comuniști și anumite segmente ale inteligheniției; Troțki, fostul lider revoluționar aflat în exil în străinătate, considera că apariția unei noi clase privilegiate era parte din trădarea revoluției comisă de Stalin.[2] Cu toate acestea, pe plan intern, mesajul era mult mai complicat. Fiindcă nu doar autoritățile și intelectualii aveau acces la fața de masă fermecată, ci și stahanoviștii – oameni obișnuiți, recompensați pentru rezultatele lor excepționale. În viziunea sovietică, avangarda, nu elita

societății avea întâietate la bunuri și servicii greu de procurat. Ce avea avangarda astăzi va avea și restul societății, mâine.

Imagini ale abundenței

Viața e tot mai bună, tovarăși, viața e tot mai veselă.

Stalin, 1935[3]

Această frază, repetată la nesfârșit de propaganda sovietică, a fost unul dintre sloganurile favorite ale anilor 1930. Era purtată pe pancarte la demonstrații, publicată pe prima pagină a ziarelor de Anul Nou, afișată în parcuri și lagăre de muncă, citată în discursuri, cântată de Corul Armatei Roșii – și, uneori, maimuțărită furios de cei ale căror vieți nu se îmbunătățiseră.[4] Schimbarea de orientare a regimului sovietic proclamată de acest slogan, etichetată de un sociolog american drept „Marea Retragere", s-a petrecut la începutul lui 1935, când eliminarea raționalizării la pâine a dat naștere unei campanii de propagandă care sărbătorea sfârșitul privațiunilor și venirea belșugului.[5]

Noua orientare prezenta mai multe aspecte. Mai întâi, la cel mai simplu nivel, era o promisiune că în magazine se vor găsi mai multe produse. Asta presupunea o deviere fundamentală de la abordarea anticonsumeristă din anii anteriori, către o nouă (și, în termeni marxiști, surprinzătoare) apreciere a bunurilor materiale. Al doilea era o îndepărtare de la puritanismul ascetic al Revoluției Culturale și o nou-descoperită toleranță față de oamenii care doreau să se simtă bine. Au fost încurajate tot soiul de activități de petrecere a timpului liber pentru mase: carnavaluri, parcuri ale culturii și relaxării, baluri mascate, petreceri dansante, chiar și spectacole de jazz. Și pentru elite s-au deschis noi orizonturi de privilegii și posibilități.

Celebrarea pofticioasă de la mijlocul anilor 1930 a ajuns, în cele din urmă, o veritabilă pornografie a bunurilor de consum.

Mâncarea și băutura erau subiectele principale. Iată descrierea făcută de un ziar bunătăților disponibile în magazinul alimentar deschis de curând (fostul Eliseev, transformat cu forța într-un magazin Torgsin) pe strada Gorki.

> La raionul alimentar sunt 38 de feluri de cârnați, inclusiv 20 de sortimente care nu au mai fost vândute niciodată, nicăieri. Acest raion va vinde și trei sortimente de brânză – Camembert, Brie și Limburg – comandate special pentru magazin. La raionul de cofetărie sunt peste 200 de feluri de bomboane și pateuri. [...] Raionul de panificație are aproape 50 de tipuri de pâine. [...] Carnea este ținută în vitrine frigorifice. La raionul de pește se găsesc acvarii cu crapi, plătici și știuci vii. După ce vă alegeți peștele, acesta este scos din acvariu cu ajutorul plaselor.[6]

Anastas Mikoian, liderul de partid care s-a ocupat de aprovizionare în anii 1930, a contribuit enorm la această tendință. Anumite bunuri, cum ar fi înghețata sau crenvurștii, îi trezeau în mod special entuziasmul. Mikoian încerca să prezinte consumatorilor urbani noi produse ori produse pregătite cu tehnologii noi. Folosea imagini care trimiteau la plăceri și abundență, dar și la modernitate. Crenvurștii, niște cârnați nemaivăzuți în Rusia, aveau la bază rețeta germană și, potrivit lui Mikoian, odinioară „fuseseră un semn al bogăției și confortului burghez". Acum, ei erau disponibili și maselor. Fiind produși de mașini în cantități mari, crenvurștii erau superiori produselor preparate după vechile metode manuale. Mikoian se dădea în vânt și după înghețată, „foarte gustoasă și hrănitoare", mai ales din aceea produsă în cantități mari, cu tehnologie americană. Și înghețata fusese, pe vremuri, un produs burghez de lux, mâncată numai la sărbători, însă acum putea să fie cumpărată de oricine, zilnic. S-au importat cele mai noi mașini de făcut înghețată, curând ajungând la vânzare

sortimente tot mai exotice: chiar și în provincie puteai cumpăra înghețată Eskimo, Pompa (fără alte specificații), cu frișcă, cireșe ori zmeură.[7]

Protecția oferită de Mikoian s-a extins și la băuturi, mai ales cele de lux. „Ce fel de viață fericită avem, dacă nu se găsesc destulă bere bună și băuturi fine?", întreba el. Era strigător la cer că Uniunea Sovietică era atât de în urma Europei la cultivarea viței-de-vie și la viticultură; până și România o depășise. „Șampania e un semn de bunăstare materială, un simbol al prosperității." În Occident, numai burghezia capitalistă își permitea să cumpere șampanie. În Uniunea Sovietică, ea era acum la îndemâna multora, poate chiar a tuturor: „Tovarășul Stalin a spus că acum stahanoviștii câștigă mulți bani, că inginerii și alți muncitori câștigă mult." Pentru a le satisface pretențiile tot mai mari, producția sovietică trebuia să crească semnificativ, conchidea Mikoian.[8]

Noilor produse li se făcea adesea reclamă în ziare, în ciuda reducerii generale a ponderii publicității în presa scrisă, impusă la sfârșitul deceniului al doilea. Scopul acestor reclame nu era în primul rând acela de a vinde produsele – produsele despre care vorbeau în termeni laudativi nu erau, în general, de găsit în magazine –, ci de a educa publicul. Cunoașterea bunurilor de consum, ca și bunul gust, era parte integrantă din cultura pe care trebuia să o aibă un cetățean sovietic, în special femeile, care erau experții recunoscuți în domeniu. Menirea „comerțului cult" sovietic era să răspândească aceste cunoștințe prin reclame, prin instruirea publicului consumator de către vânzătorii din magazine, prin conferințe și expoziții.[9] Expozițiile comerciale organizate în marile orașe sovietice etalau bunuri care nu erau disponibile pentru consumatorii obișnuiți, cum ar fi mașini de spălat, aparate foto și automobile. („Foarte frumos", mormăia un client nemulțumit,

ieşind de la o astfel de expoziţie, „dar [produsele] nu sunt în magazine şi nu le găseşti".)[10]

Funcţia didactică a publicităţii era evidentă în reclamele pentru ketchup, alt produs nou de-al lui Mikoian, copiat după modelul american. „Ştiţi ce este ketchupul?" era propoziţia de deschidere a unei reclame. Alta explica: „În America, o sticlă de ketchup se găseşte pe mesele din fiecare restaurant şi în cămara fiecărei gospodine. Ketchupul este cel mai bun, mai puternic şi mai aromat sos pentru carne, peşte, legume şi alte mâncăruri." „Cereţi ketchupul de la fabricile Trustului Principal de Alimente Conservate, în magazinele sindicatului Uniunii Distribuitorilor de Alimente Conservate sau în alte magazine alimentare", suna încheierea debordând de entuziasm a textului (sau poate doar imita convenţiile textelor publicitare americane).[11]

Un alt produs căruia i s-a dat multă atenţie în publicitatea educaţională din anii 1930 a fost apa de colonie. „Apa de colonie a intrat în viaţa femeii sovietice", declama o îndrăgită revistă ilustrată săptămânală, într-un număr special dedicat parfumului, din 1936. „Coafezele din Uniunea Sovietică au nevoie de zeci de mii de sticluţe de apă de colonie, zilnic." Fotografia alăturată ne arată o coafeză împrăştiind cantităţi generoase de apă de colonie, pe părul unei cliente.[12] Oarecum surprinzător, dar şi contraceptivele erau subiect de publicitate, deşi, în viaţa reală, erau aproape imposibil de găsit.[13]

Hainele şi materialele textile erau tratate cu aceeaşi atenţie plină de dragoste, ca şi mâncarea ori băutura. „Moscova se îmbracă bine" era titlul unui articol scris, chipurile, de un croitor şi publicat în ziarul muncitoresc, în 1934.

> Comparând sărbătorile de 1 Mai, putem afirma că nicicând nu a fost Moscova mai bine îmbrăcată decât anul acesta! Rar, foarte rar găseai o persoană, în primele zile ale lui mai, al cărei costum să nu fie potrivit pentru o nuntă ori o serată.

> Un guler apretat era ceva firesc la muncitorii care mărşăluiau încolonaţi [la marşul de Ziua Muncii]. Femeile purtau taioare de calitate făcute din stofă, şeviot şi pânză fină, sau rochii elegante şi frumos cusute, din mătase ori lână.[14]

Liderii comunişti contribuiau şi ei la popularizarea imaginii bărbatului bine îmbrăcat, abandonând parţial hainele de inspiraţie militară preferate de-a lungul deceniului al doilea, în favoarea costumelor civile. Se pare că Molotov ar fi răspunzător pentru schimbare, deşi, după alte surse, întâietatea ar deţine-o liderul komsomolist Aleksandr Kosarev care, „într-o bună zi, a lansat un nou slogan: «Munciţi eficient, odihniţi-vă cultural.» Apoi, nu a mai purtat decât haine europene." Totuşi, acesta era clar un proiect colectiv al conducerii de partid. O fotografie de pe prima pagină a tuturor ziarelor din vara lui 1935 îi înfăţişa pe membrii Politburoului la o paradă a educaţiei fizice, elegant îmbrăcaţi în sacouri albe asortate.[15]

Femeile comuniste, deşi în mod normal se îmbrăcau în acelaşi stil sobru, cât mai apropiat de acela al bărbaţilor, erau încurajate să facă schimbări similare. O bolşevică din vechea gardă, invitată la Moscova la un banchet dat la Kremlin de Ziua Internaţională a Femeii, cândva la mijlocul anilor 1930, îşi amintea de instrucţiunile de ultim moment

> ca toate activistele noastre din mişcarea de femei să apară la banchet nu în severe costume englezeşti, cu helancă şi cravată, ci arătând a femei şi îmbrăcate corespunzător. Activistele au alergat prin toată Moscova, ca muşcate de streche, punându-se la punct după ordinele lui Stalin.[16]

Schimbarea moravurilor reiese limpede din povestea lui Kostea Zaiţev, miner şi activist komsomolist din sud. În perioada NEP, Zaiţev cumpărase de la un bătrân aristocrat un sacou de mătase cu revere din satin albastru, pe care îl purtase într-o plimbare de seară prin stepă. Din pricina asta fusese

aspru mustrat de celula lui komsomolistă, care îl învinuia de degenerare burgheză. Acum, în 1934, nu doar că purta din nou sacoul și o cravată, dar era și posesorul „a două costume de haine excelente, al unui ceas scump, al unei puști de vânătoare, al unei biciclete, al unui aparat foto [și] al unui radio". Își cumpărase un covor turcesc pentru podeaua camerei sale și zugrăvise pereții și tavanul. Avea o „bibliotecă elegantă", în care se găseau „zeci de cărți". Toate acestea nu mai însemnau degenerare burgheză, ci cultură, o parte din însemnatul progres făcut de Zaițev. „Zaițev studiază pentru a deveni inginer."[17]

Distracția

„Rusia roșie devine trandafirie" anunța corespondentul la Moscova al ziarului *Baltimore Sun*, spre sfârșitul lui 1938.[18] Articolele de lux precum ciorapii de mătase, mult timp considerați un produs „burghez", erau iarăși în vogă în cercurile elitiste. Tenisul era la modă; lumea se dădea în vânt după jazz și foxtrot. Plafonul maxim impus de partid pentru salarii fusese ridicat. Venise vremea pentru *la vie en rose* în stil sovietic. În ochii unora, toate astea ar fi putut să semene a îmburghezire ori cu un „al doilea NEP".

Un semn al vremurilor noi a fost revigorarea activității restaurantelor din Moscova, în 1934, după o perioadă de pauză de patru ani în care acestea fuseseră deschise numai străinilor, plata se făcuse în valută forte, iar OGPU-ul privise cu adâncă suspiciune pe oricare cetățean sovietic care le trecea pragul. Acum, oricine își permitea putea merge la Hotel Metropol, „unde încântătoare starlete înoată într-un bazin aflat în mijlocul restaurantului", să asculte muzică de jazz cântată de formația cehă a lui Antonin Ziegler, sau la Național, să îi asculte pe jazzmenii sovietici Aleksandr Țafsman și Leonid Utesov, sau la Hotel Praga, pe strada Arbat, să îi vadă și să îi audă

pe cântăreţii şi dansatorii ţigani. Restaurantele se aflau sub patronajul oamenilor de teatru şi al altor membri ai „noii elite", iar preţurile erau, fireşte, dincolo de posibilităţile omului obişnuit. Dar existenţa lor nu era un secret. Hotel Praga îşi făcea reclamă la bucătăria de „prima mână" („Clătite, plăcinte şi colţunaşi, zilnic. Asortiment de vinuri."), la cântăreţii ţigani şi la „dansul cu efecte de lumină", în ziarul de seară de la Moscova.[19]

Însă nu doar elitele profitau de relaxarea moravurilor şi de încurajarea culturii timpului liber, de la jumătatea deceniului al treilea. Filmul sonor era noul mijloc de cultură de masă, iar a doua jumătate a deceniului a reprezentat perioada de glorie a comediei muzicale sovietice. Au ajuns extrem de îndrăgite filmele de divertisment vesele şi dinamice, precum *Băieţii fără de griji* (1934), *Circul* (1936), *Volga, Volga* (1938) şi *Calea luminoasă* (1940), cu muzică antrenantă în ritm de jazz. Au existat chiar şi planuri ambiţioase, niciodată puse în practică, de construcţie a unui „Hollywood sovietic", în Sud. Şi dansul era la modă, pentru mase, ca şi pentru elite. În oraşe au apărut şcoli de dans, ca ciupercile după ploaie; o tânără muncitoare, descriindu-şi progresul cultural, amintea nu numai de faptul că era înscrisă la cursuri de scris şi citit, ci şi că ea şi soţul ei stahanovist învăţau să danseze.[20]

Sărbătoarea Anului Nou – cu brad şi Moş Gerilă, echivalentul rusesc al lui Moş Crăciun – a revenit şi ea, după nişte ani în care fusese interzisă. În 1936, Anul Nou a fost extravagant sărbătorit, cel puţin potrivit relatărilor din presă. „Nicicând nu s-a mai văzut o asemenea veselie" era titlul unui articol apărut în Leningrad:

> Muncitori şi muncitoare, şi copii frumos îmbrăcaţi s-au adunat în casele de cultură, cluburile şi şcolile împodobite şi iluminate [...]. Sălile luxoase ale Palatului Aleksandrovski din Deţkoe selo [fostul Ţarskoe selo] s-au deschis întâia

oară, pentru un bal zgomotos unde gazde au fost muncitorii de frunte şi inginerii de la Triunghiul Roşu. Cu jocuri, dansuri, focuri de artificii şi plimbări prin zăpadă cu troica, parcul Deţkoe selo n-a părut nicicând mai însufleţit. Muzica a cântat până în zori.[21]

Noua cultură a timpului liber includea curse de maşini de anduranţă (subiectul romanului umoristic *Viţelul de aur*, de Ilf şi Petrov), dar şi curse lungi de biciclete şi concursuri de motociclete: în 1934, un documentar cu sonor despre o „cursă auto eroică" de la Moscova la Karakum şi înapoi, arăta cum participanţii (şi echipa de filmare) au supravieţuit şase zile şi jumătate într-un „deşert lipsit de apă"[22]. Popularitatea fotbalului a crescut şi ea în deceniul al treilea, fără vreo încurajare oficială explicită, dar cu ajutorul unui nou stadion în cartierul moscovit Lujniki şi a sponsorizării generoase oferite echipelor de către sindicate, poliţia secretă şi armată.[23] Şi demonstraţiile aeriene erau foarte îndrăgite.

În domeniul sportului de amatori, cele mai popularizate activități erau săriturile cu paraşuta şi gimnastica. Săriturile cu paraşuta erau peste tot: în exerciții efectuate de profesionişti la demonstraţiile aeriene, la antrenamente paramilitare din cadrul programului „Gata de muncă şi apărare", în fotografii şi caricaturi din ziare şi reviste, în biografiile stahanoviştilor şi în turnurile pentru săriturile de agrement instalate în parcuri. Fără îndoială că acest sport simboliza îndrăzneala sovietică şi stăpânirea văzduhului (sau, altfel spus, propensiunea sovietică, populară şi oficială pentru asumarea de riscuri). Gimnastica, denumită educaţie fizică, era foarte vizibilă deoarece se preta la demonstraţiile de masă ţinute vara în Piaţa Roşie şi nu numai, dar mai oferea pictorilor şi fotografilor şi prilejul rar de a înfăţişa trupul uman. „Fizcultura – ura, ura!" cântau sportivii în versurile îndrăgitului *Marş al sportivilor*[24].

„Parcurile de cultură şi odihnă", recent deschise în numeroase oraşe din Uniunea Sovietică, aveau menirea de a oferi maselor un nou fel de timp liber. În parcuri se găseau atracţii, jocuri, ringuri de dans, pavilioane şi chioşcuri. Prototipul era parcul Gorki din Moscova, realizat după planurile şi sub îndrumarea unei americance, Betty Glan. Pentru deschiderea sezonului de iarnă din 1935, la intrarea în parc s-a instalat un stindard care declama sloganul stalinist „Viaţa e tot mai bună, viaţa e tot mai veselă". În primele trei ore, parcul a fost vizitat de peste 10 000 de oameni. Toţi străinii care vizitau Rusia mergeau în parcul Gorki, lăsând câte o descriere a lui. Descrierile variază, unele scoţând în evidenţă latura de divertisment, cu roţile gigantice, pistele de popice, ringurile de dans şi cinematografele, altele aspectul educativ al citirii ziarelor, al colţurilor unde se ţineau discursuri etc. (Toată lumea pomeneşte de săriturile cu paraşuta.[25])

Un articol despre parcul Gorki de 1 Mai, apărut într-un ziar sovietic, se limitează la mâncare şi băutură.

> Este greu să descrii cum s-a distrat Moscova în aceste vesele zile de sărbătoare de la început de mai. [...] Trebuie să descriem grădina belşugului din spatele clădirii Manège, grădina acesta în care cârnaţii şi crenvurştii cresc în copaci [...] unde o halbă de bere cu spumă e însoţită de gustoşii cârnaţi Poltava, de şunca trandafirie, de şvaiţerul topit şi de slănina albă ca marmura. [...] Plimbându-te prin piaţă, ţi se face o foame teribilă.[26]

În această nouă atmosferă de relaxare, verile au devenit anotimpul carnavalurilor. Încă populare, deşi mai puţin însemnate decât fuseseră la mijlocul şi sfârşitul deceniului al doilea, erau şi paradele în care se batjocoreau diverşi duşmani ai revoluţiei şi ai statului sovietic. La a optsprezecea aniversare a revoluţiei, 3 000 de adolescenţi în vârstă de optsprezece

ani, provenind din cele mai mari uzine industriale ale Moscovei, au participat la un „carnaval al tineretului fericit", fiecare cartier având o anumită temă și pregătind decorațiuni originale. Filiala komsomolistă Sokolniki i-a invitat pe celebrii caricaturiști Kukriniksi să le aranjeze parada, care ridiculiza tot ce aparținea trecutului. Cavalcada era deschisă de zei, îngeri și sfinți, urmați de Adam și Eva. Călugări, capitaliști și Curtea Romanovilor veneau la rând, în camioane separate, și „mergând cu îngâmfare" în urmă, se perindau struți, măgari și urși reprezentând „generali, conți și așa mai departe"[27].

La primul carnaval de noapte, desfășurat în parcul Gorki, în 1935, pentru a sărbători Ziua Constituției, costumele și măștile au fost obligatorii, cele mai reușite fiind răsplătite cu o paradă și premii în bani. Articolele de ziar nu omiteau implicațiile romantice ale măștii, descriind în același timp și tipurile de costume purtate: Oneghin și Tatiana, personajele lui Pușkin, Charlie Chaplin, mama lui Gorki, marchize din secolul al XVIII-lea, toreadori, Marc Antoniu și alții. Râsul era unul dintre elementele-cheie: după cum se scria în *Krokodil*, printre sloganurile de carnaval propuse de „persoane entuziaste" se numărau „Cine nu râde, nu mănâncă" și „Râdeți de cine rămâne în urmă!"[28].

În ciuda momentelor de spontaneitate și a unor asemănări cu forme timpurii de sărbătoare populară, carnavalurile mijlocului de deceniu erau atent aranjate și cu scenariu prestabilit de către figuri artistice importante, intenția de a inventa o tradiție fiind mai mult decât explicită: „Această veselie a carnavalului trebuie să intre în tradiția Uniunii Sovietice, asemeni sărbătorilor naționale pline de culoare din Franța și Italia."[29] Descrierile din presa vremii, ca și amintirile unor vizitatori străini, insistă asupra veseliei și entuziasmului mulțimii în zilele de carnaval. Alții nu erau la fel de siguri. „Nu e nicio îndoială că «bucuria lor e tristă»", scria un vizitator australian aflat

în parcul Gorki. „Printre miile de oameni, abia de-am zărit un surâs, deși am presupus cu toții că lumea se simte bine."[30]

Privilegiul

În viitor avea să fie bogăție; în prezent erau lipsuri. Cea mai cruntă perioadă de lipsuri, din perioada Primului Plan Cincinal, a determinat în mod firesc regimul să facă aranjamente speciale pentru a-și hrăni cetățenii, așa cum procedase, deși nu la fel de sistematic, și în anii Războiului Civil. Oficialii comuniști s-au constituit, în cel mai propriu sens al termenului, într-o clasă privilegiată a Uniunii Sovietice.

Însă nu doar comuniștii erau privilegiați. Un beneficiar mai puțin previzibil era intelighenția sau măcar unele segmente-cheie ale ei. Și această tendință își află rădăcinile în perioada Războiului Civil, când, la îndemnul lui Maxim Gorki, s-au instituit rații speciale pentru membrii Academiei de Științe și alte personalități considerate comori vii ale culturii. În termeni materiali, intelighenția fusese un grup relativ privilegiat în deceniul al doilea. Dar statutul său privilegiat din deceniul următor avea cu totul alte caracteristici. Nu doar că devenise mai vizibil, însă a urmat Revoluției Culturale, când „specialiștii burghezi" fuseseră persecutați. Schimbarea de atitudine din prima jumătate a anilor 1930 a fost radicală; era evident, comenta un ziar al emigrației, că liderii politici vădeau o nouă abordare la adresa intelighenției: „O curtează, o momesc și o mituiesc. E nevoie de ea."[31]

Inginerii au fost printre primele grupuri care au primit privilegii speciale – de înțeles, dată fiind contribuția lor esențială la procesul de industrializare. Mai surprinzătoare erau onorurile acordate scriitorilor, compozitorilor, arhitecților, pictorilor, oamenilor de teatru și altor membri ai „intelighenției creatoare". Efluviile de laude la adresa scriitorilor de la Primul

Congres al Scriitorilor Sovietici, din 1934, au dat tonul, care îmbina respectul servil față de cultura înaltă cu apropouri implicite referitoare la datoria intelectualilor să servească Uniunea Sovietică și cauza ei.[32]

În vreme ce presa era în general tăcută în privința privilegiilor de care se bucurau oficialii comuniști, privilegiile intelectualilor erau adesea anunțate cu mândrie. Poate că era o strategie prin care nemulțumirea populară să fie îndreptată spre alte categorii decât comuniștii. Deși nu pare să fi avut acest rezultat[33], ea a lăsat o amprentă asupra imaginației cetățenilor, anume că unii membri ai inteligenției creatoare se bucurau de cele mai spectaculoase privilegii. Potrivit unui zvon de care părea să fi aflat toată lumea, romancierul Aleksei Tolstoi (un aristocrat din naștere), Maxim Gorki, inginerul de aviație A.P. Tupolev, jazzmanul Leonid Utesov și compozitorul de muzică ușoară Isaac Dunaevski erau cu toții milionari, regimul sovietic permițându-le să aibă uriașe conturi în bancă.[34]

În Rusia lui Stalin, privilegiul era legat mai degrabă de acces – posibilitatea de a obține bunuri, servicii, apartamente etc. – decât de proprietate. Factorul-cheie în apariția unei ierarhii de acces instituționalizate, în anii 1930, a fost penuria, mai cu seamă structurile generate de penuria extremă de la începutul deceniului. Această perioadă deosebit de grea a fost marcată de reintroducerea raționalizării, care avea un mecanism propriu de diferențiere, dar și a diverselor forme de „distribuție cu circuit închis" către persoanele din categoriile speciale. Motivul nu era unul ideologic (ideologia vremii tindea să fie egalitaristă și militantă), ci practic: pur și simplu nu era destul pentru toată lumea.

Privilegiile alimentare îmbrăcau mai multe forme: rații speciale, magazine destinate exclusiv elitei, cantine speciale la locul de muncă. De la sfârșitul anilor 1920, membrii de rang înalt

ai partidului şi membrii guvernului au început să primească raţii speciale. Sistemul era diferenţiat din interior, Elena Bonner amintindu-şi că părinţii ei – comunişti în posturi importante, tatăl vitreg la Comintern, mama la Comitetul de Partid din Moscova – erau situaţi pe trepte diferite:

> [Pachetul cu mâncare] al lui papa era adus acasă, de două ori pe lună ori mai des, însă nu ştiu dacă îl plăteam. Avea unt, brânză, dulciuri şi conserve. Mai primeam şi pachete speciale de sărbători, cu caviar, peşte afumat, ciocolată şi, de asemenea, brânză şi unt. Pachetele mamei trebuiau ridicate – locul nu era departe, pe strada Petrovka. Cantina Comitetului de Partid Moscova era la colţul Aleii Tahmanovski şi o dată pe săptămână se distribuiau pachetele. Eu mergeam adesea să-l ridic pe al nostru, iar pe ăsta îl plăteam. Conţinea unt şi alte lucruri, însă nu era aşa de extravagant ca al lui papa.[35]

Raţiile „academice" pentru intelectuali au revenit aproximativ în aceeaşi perioadă, membrii Academiei de Ştiinţe fiind primii beneficiari. Au urmat scriitorii, acestora fiindu-le alocate 400 de „raţii academice", în 1932; ulterior, artiştilor le-au fost alocate alte 200 de raţii.[36]

În prima jumătate a deceniului, magazinele special destinate elitelor erau cunoscute sub prescurtarea GORT. Accesul era rezervat unui grup privilegiat care includea directori din administraţia centrală, oficiali de rang înalt din partid, din industrie, din conducerea sindicatelor, din planificare şi din edituri, dar şi economişti, ingineri şi alţi experţi din agenţiile de stat. În magazinele acestea se găseau alimente de bază, „produse de lux" cum ar fi cârnaţi, ouă şi fructe uscate, îmbrăcăminte, pantofi şi alte produse esenţiale, de pildă săpun. Elena Bonner îşi aminteşte că familia ei cumpăra de acolo tacâmuri din oţel inoxidabil, primele pe care le văzuse în viaţa ei. GPU-ul avea magazine speciale pentru angajaţii săi (la fel şi

Armata Roşie), iar magazinul GPU din Moscova era renumit drept „cel mai bun din întreaga Uniune Sovietică"[37].

Reţeaua magazinelor speciale se întindea până în provincie, deşi calitatea mărfurilor, chiar şi acelea pentru elite, era mai slabă decât în marile oraşe. Inginerii şi directorii de la principalele întreprinderi industriale şi de pe noile şantiere de construcţii erau aprovizionaţi de o reţea de magazine cu circuit închis: în 1932, se spunea că există 700 de astfel de distribuitori pe tot cuprinsul ţării.[38] În afara domeniului industriei şi a reţelelor speciale, cum ar fi cele ale armatei sau OGPU-ului, autorităţile din provincii şi raioane aveau propriile magazine cu circuit închis, accesibile numai acelora de peste un anumit rang. Oficialii de la sovietele rurale erau prea mărunţi pentru a avea acces, chiar şi atunci când exista un astfel de magazin în localitate, iar unul dintre ei s-a plâns de discriminare într-o scrisoare adresată lui Kalinin:

> Am fost la GORT, aduseseră ghete din piele la 40 de ruble perechea şi le-am cerut să mă lase să cumpăr o pereche, dar n-au vrut, în definitiv costau 40 de ruble. Astea sunt pentru cadrele de partid, [...] deşi unii activişti au fiecare câte o pereche de ghete, iar unii chiar câte două [...]. Dar m-au refuzat, pe mine, care n-am deloc încălţări, şi mi-au permis să iau [numai] cizme de cauciuc, care se vând la 45 de ruble.[39]

Această plângere pune în lumină una dintre cele mai stranii trăsături ale distribuţiei cu circuit închis din Uniunea Sovietică, anume că mărfurile din magazinele speciale erau *mai ieftine* decât în magazinele obişnuite. Ca regulă generală, cu cât era mai greu de intrat într-un magazin, cu atât mai mici erau preţurile la produse.

Din pricina penuriei de alimente şi a problemelor de distribuţie din prima jumătate a anilor 1930, majoritatea oamenilor luau masa principală la cantina de serviciu. În acest

spaţiu exista o oarecare formă de diferenţiere, iar în instituţiile mari ierarhia (exprimată în cantitatea şi calitatea mâncării şi în spaţiul unde era mâncată) era foarte complexă. Unele fabrici aveau o cantină pentru conducerea superioară, o alta pentru directorii mai mici şi o a treia pentru muncitorii cu productivitate foarte mare (muncitorii de şoc), pe lângă cantina pentru muncitorii obişnuiţi şi ceilalţi angajaţi. În alte cazuri, muncitorii de şoc mâncau laolaltă cu restul, însă primeau cartele de raţii în plus, ca să îşi poată lua două sau trei porţii. Străinii care dădeau peste asemenea aranjamente erau adeseori nedumeriţi sau chiar revoltaţi. „Probabil că nicăieri în lume, cu excepţia ţărilor din est, nu ar fi posibil să vezi clasele sociale etalate în public atât de evident ca în Rusia", comenta comunistul finlandez Arvo Tuominen, la începutul deceniului al treilea, după ce descrisese ierarhiile din sălile de mese. Când Tuominen, care lucra la Comintern, a încercat să mănânce împreună cu asistenţii lui la cantina instituţiei, „s-a considerat că aşa ceva nu se cuvine. Privirile pline de reproş vorbeau de la sine, spunând: «locul vostru nu e aici, mergeţi şi staţi împreună cu casta voastră!»"[40]

Într-un capitol anterior observam tendinţa oficialilor locali de a păstra pentru sine distribuitori cu circuit închis, chiar şi atunci când centrul decreta că nu mai e nevoie. Dacă nu exista un astfel de distribuitor, oficialii (şi soţiile acestora) impuneau deseori reguli speciale, neoficiale, de acces la mărfuri care soseau în magazine şi erau destinate consumului general. De pildă, un magazin din regiunea de vest a primit un transport de textile care trebuia distribuit în sate – a doua zi însă, comitetul local de partid a cerut directorului de magazin să pună de o parte o mie de metri de pânză pentru oficiali, „care nu au timp să stea la coadă". Acelaşi lucru se întâmpla şi în estul îndepărtat, unde un localnic înfuriat raporta că: „pentru Ziua Muncii, s-a adus vin la magazinul cooperatist. Păcătosul de mine am

cerut o jumătate de litru, dar am fost refuzat, nu, nu-ți dăm, e pentru cadrele de partid." Regula „întâi nomenclatura" era așa de puternică, încât o direcție sanitară locală din Siberia anunța că farmacia din zonă primise un transport de medicamente „spre a-i proteja pe muncitorii responsabili [adică, pe oficiali] [...] de înțepăturile țânțarilor care transmit malaria"[41].

Autoritățile se mai bucurau, neoficial, de privilegiul de a trece în contul statului diversele activități de recreere. Totuși, această prerogativă era periodic denunțată, așa cum se poate citi în următorul articol virulent, apărut într-un ziar local în 1937:

> Vinul curgea râuri [la banchetul pentru conducătorii raionului]. Unii, precum șeful departamentului economic municipal, Koniușenko, au băut până n-au mai știut de ei. Banchetul cu pricina a costat statul 2 300 de ruble, sumă pe care departamentul financiar a fost obligat, de către președintele comitetului executiv al sovietului de raion, să o plătească magazinului alimentar.

La o dată anterioară, potrivit aceleiași relatări, președintele sovietului de raion organizase un banchet în apartamentul lui, trecând mâncarea și băutura în contul bugetului pentru construcția unei școli.[42]

Elitele se mai bucurau de privilegii și în privința altor bunuri greu de procurat, cum ar fi locuințele, casele de vacanță sau locurile în stațiuni. În anii 1920, s-au construit foarte puține locuințe speciale pentru elite, liderii de partid și membrii guvernului fiind cazați la nimereală, în apartamente de la Kremlin ori la hoteluri precum Național, Metropol sau Lux. Apoi, în 1928, s-a început construcția primului bloc de locuințe destinat anume oficialilor de rang înalt, Casa Guvernului (imortalizată în romanul despre Marile Epurări scris de Iuri Trifonov, *Casa de pe chei*), situată dincolo de râu, vizavi de catedrala Hristos Mântuitorul și în diagonală față de Kremlin.

În interior erau 506 apartamente spațioase și mobilate, toate dotate cu telefoane și apă caldă curentă, plus alte facilități.[43]

Locuințe noi pentru elite s-au dat în folosință și în prima jumătate a deceniului al treilea, transformându-se clădiri existente în blocuri pentru cazarea personalului din agenții guvernamentale, precum Comitetul Central, OGPU, Armata Roșie, Comisariatul Poporului pentru Afaceri Externe și cel al Industriei Grele. Uniunea Scriitorilor avea și ea un bloc de locuințe într-o zonă centrală, la fel ca oamenii de știință, compozitorii, artiștii ori designerii de avioane; inginerii aveau blocuri speciale, în diverse zone din centru. Teatrul de Artă din Moscova avea o casă pentru actori, pe o străduță ce dădea în strada Gorki, în vreme ce personalul Teatrului Bolșoi ocupa aproape toate apartamentele de la numărul 25, pe aceeași stradă. Teatrul Vahtangov, bogat și binecuvântat cu protectori sus-puși, a izbutit să construiască două clădiri de cinci etaje, în Moscova, numai din profiturile instituției. Despre anumite categorii ale intelighenției se știa că au nevoi profesionale speciale, care le dădeau dreptul la spații de locuit mai mari (măsurate în metri pătrați) decât ale cetățenilor obișnuiți, un privilegiu aprig contestat. Din 1933, oamenii de știință și scriitorii au primit și ei acest privilegiu, pe care l-au primit și artiștii și sculptorii, doi ani mai târziu.[44]

La începutul deceniului, a fost inaugurat un plan special de construcții pentru blocuri destinate inginerilor. Potrivit unui plan adoptat în 1932, în doi ani urmau să fie construite peste 10 000 de apartamente pentru ingineri și alți specialiști, în șaptezeci și șapte de orașe; Moscova avea alocate zece noi blocuri, cu un total de 3 000 de apartamente. În Magnitogorsk, inginerii și directorii o duceau foarte bine, moștenind locuințele construite inițial pentru specialiștii străini, în suburbia Berezki. Locuințele cu pricina nu erau apartamente, ci case individuale, cu două etaje și grădină – un lux aproape de neimaginat în Uniunea Sovietică în perioada aceea.[45]

Deşi unele dintre apartamentele elitelor erau luxoase, cele mai multe erau modeste în termeni de mărime şi dotări. În plus, nu erau nici pe departe în număr suficient, mai ales în capitalele regionale, mulţi oameni cu înaltă calificare, care i-ar fi îndreptăţit să intre în rândul elitei, rămânând să locuiască în apartamente comune. Totuşi, chiar şi în cazul acelora care locuiau în condiţii sub standard, prezenţa unei servitoare nu era neobişnuită. Convenţia era că angajarea acestora era permisă dacă soţia lucra. „Am avut o servitoare – chiar două, când fiica mea era micuţă", le spunea intervievatorilor din Proiectul Harvard un agent de achiziţie al unei fabrici. „Erau ieftine, însă greu de găsit. Mergeam la colhoz şi alegeam o fată – orice fată îşi doreşte să fugă de viaţa grea de acolo şi să lucreze la oraş – şi apoi trebuia să vorbesc cu şeful de colhoz. Lui, fireşte, îi displăcea să piardă o lucrătoare, dar dacă aveai *blat*, făceai rost de servitoare." Pentru omul nostru, era o afacere excelentă: soţia lui câştiga 300 de ruble pe lună (pe lângă venitul lui), lucrând ca dactilografă, iar „servitoarei îi dădeam 18 ruble pe lună, plus masă şi cazare. Dormea în bucătărie."[46]

În contrast cu deceniul anterior, în anii 1930 erau foarte puţine discuţii publice despre servitoare, şi chiar mai puţine despre exploatarea lor. Unii se plângeau de asta în particular, pretinzând că angajatorii îşi abuzau ajutoarele („Sunt mai rele decât „cucoanele" de odinioară, aceste soţii de ingineri, doctori şi cadre „cu răspundere"), obligate să intre într-un regim de sclavie şi să accepte condiţii inumane, din pricina crizei de locuinţe: „Majoritatea nu au un pat în care să doarmă, fiindcă nu au unde să-l aşeze. Dorm în «baie», «sub masă» sau «pe scaune». Să le ferească Dumnezeu pe cele care se îmbolnăvesc – nu au unde să se întindă."[47]

Nici comuniştii convinşi nu vedeau nimic rău în a avea servitori. John Scott, un american care muncea în Magnitogorsk şi era însurat cu o rusoaică, şi-a luat o servitoare după naşterea

primului copil. Soţia lui, Maşa, profesoară, nu a ridicat nicio obiecţie, în ciuda faptului că provenea dintr-o familie de ţărani şi era o comunistă convinsă. Ca femeie emancipată, nu era de acord să muncească în gospodărie şi considera atât potrivit, cât şi necesar ca o persoană cu mai puţină educaţie să facă munca în locul ei.[48]

Tabuul legat de discuţiile publice despre servitoare a fost eliminat parţial la sfârşitul anilor 1930, când *Krokodil* a publicat o serie de caricaturi şi bancuri pe această temă. Una, intitulată „Sfaturi pentru tinerele gospodine", spunea (probabil în glumă) că cea mai bună metodă de a găsi o servitoare la Moscova era să iei tramvaiul 16 până la Krasnaia Presnia, să te duci la Fabrica de Textile şi s-o iei pe una dintre muncitoarele de la filatură. Alte caricaturi din *Krokodil* îi satirizau pe oficialii care depindeau de servitoare pentru cumpărături şi pentru informaţiile despre viaţa de zi cu zi, despre care nu ştiau mare lucru.[49]

Casele de vacanţă de la ţară şi biletele în staţiunile şi sanatoriile de lux[50] erau alte importante forme de privilegiu pentru elite. În Kazan, prim-secretarul Razumov a dat tonul, construindu-şi o vilă privată pe terenul moşiei Livadia, pe care a transformat-o într-o luxoasă casă de odihnă pentru oficialii de partid. Apoi, conducătorii sovietului orăşenesc s-au apucat să construiască o întreagă aşezare formată din vile – folosind, aşa cum s-a spus mai târziu, bani redirecţionaţi ilegal din alte surse (bugetul de transporturi şi canalizare, cel pentru parcuri) şi puşi la dispoziţie de directori din industrie, din fonduri discreţionare – destinată unei liste de ştabi locali „atent aleşi".[51] Acesta nu a fost, în niciun caz, un exemplu singular. Genrih Iagoda, şeful OGPU, era unul dintr-o veritabilă cohortă de lideri de partid din Moscova care „şi-au construit case-palat grandioase, cu 15-20 şi chiar mai multe camere, unde trăiau în lux şi risipeau banii oamenilor". (După cum indică tonul

dezaprobator al acestui citat, privilegiul de a avea o dacea*, asemeni multor altora, era supus revocării discreționare, de îndată ce beneficiarul nu mai era în grații.)[52]

În privința caselor de vacanță, scriitorii erau favorizați mai mult decât alte categorii. Decizia Politburoului de a construi o așezare de dacea pentru scriitori, la Peredelkino, o suburbie la Moscovei, a fost unul dintre cele mai puternice semne că scriitorii se bucurau de un nou statut. Bugetul de construcție era de șase milioane de ruble, iar așezarea urma să numere treizeci de case cu câte patru, cinci camere. Acestea aveau să fie distribuite de Conducerea Uniunii Scriitorilor, pentru folosință pe termen nedeterminat, scriitorilor merituoși și familiilor lor. Printre starurile literare alese s-au numărat Boris Pasternak, Isaac Babel și Ilia Ehrenburg.[53]

Unele case erau în proprietate comună și puteau fi cumpărate sau vândute, de obicei la prețuri foarte mari. Era, de asemenea, posibil să îți construiești singur casa, deși pentru asta era nevoie nu doar de bani, ci și de relații de *blat* serioase, pentru procurarea permiselor și a materialelor de construcții. Fiica unui medic, care lucra în Comisariatul Poporului pentru Sănătate, descrie modul în care tatăl ei începuse să își construiască o dacea împreună cu șoferul lui, un ins cu multe relații, și cu un contabil. Pe parcurs au întâmpinat probleme – „tata spunea că ne va costa numai vreo 2 000 de ruble, dar, la final, am ajuns la 12 000 de ruble și am fost nevoiți să vindem un covor mare, niște tablouri de Șișkin și două gravuri italiene". Dar, în 1937, casa a fost gata – o clădire din cărămidă, cu duș și baie, încălzire centrală și locuibilă în orice perioadă a anului, împărțită în trei apartamente, fiecare cu bucătărie, sufragerie și dormitor.[54]

Crimeea era locul predilect pentru casele de odihnă și sanatoriile elitei, aici sosind oameni din toată Uniunea Sovietică.

---

* Casă de vacanță (n. tr.).

Poetul Osip Mandelstam şi soţia lui s-au trezit socializând cu membri marcanţi ai elitei politice, inclusiv cu soţia viitorului şef al NKVD, Ejov, într-o casă de odihnă din Suhumi. Mai aproape de Moscova, sanatoriul Barviha era considerat printre cele mai bune. Natalia Saţ, directoarea Teatrului de Copii din Moscova și nevasta comisarului poporului pentru comerţ, Izrail Veiţer, şi-a petrecut acolo o săptămână, chiar înainte să fie arestată din senin, ca „duşman al poporului"[55].

Unele instituții culturale aveau propriile case de vacanţă. Iuri Elaghin, muzician la Teatrul Vahtangov în anii 1930, își amintește vacanţele idilice pe care petreceau actorii şi muzicienii teatrului la casa de vacanţă a instituţiei, situată pe fosta moşie a unui nobil, renovată din temelii, cu o „adevărată flotilă de bărci şi iahturi pe râu" şi o sufragerie aprovizionată conform normelor guvernamentale. Academia de Ştiinţe avea şi ea, încă din anii 1920, case de odihnă şi sanatorii, printre care se numărau Uzkoe, lângă Moscova şi Graspa, în Crimeea. Chiar înainte de înfiinţarea oficială a Uniunii Scriitorilor Sovietici, comitetul său de organizare cumpărase nişte case de vacanţă în Crimeea şi în alte regiuni.[56]

Copiii elitelor erau trimişi în tabere de vară speciale, diferenţiate, aşa cum se întâmpla adesea în Uniunea Sovietică, în funcţie de rangul şi instituţia la care lucrau părinţii lor. Evghenia Ghinzburg, la vremea aceea membru al elitei politice din regiunea Kazan, şi-a trimis fiul, într-o vacanţă de iarnă, într-o staţiune a guvernului unde copiii „împărţeau oamenii după marca maşinii lor. Lincolnurile şi Buickurile erau pe prima treaptă, Fordurile, pe ultima. A noastră era un Ford, iar Alioşa a simţit de îndată diferenţa." Elena Bonner şi-a petrecut mai multe veri în taberele Cominternului, instituţie la care lucra tatăl ei vitreg, şi ale Comitetului de Partid din Moscova, unde lucra mama ei. A fost şi în celebra tabără Artek,

din Crimeea, un loc deschis copiilor din întreaga țară care se remarcaseră prin succese deosebite, dar și (firește!) celor din elită, ai căror părinți puteau trage sfori.[57]

Era ceva obișnuit ca oficialii de un anumit nivel să fie duși la serviciu și aduși acasă de o mașină cu șofer. Adesea, aceste mașini de serviciu și șoferii lor puteau fi folosiți și în afara orelor de program, deși practica nu era autorizată. După cum observa fiul lui Ghinzburg, marca mașinii varia în funcție de rangul persoanei. Natalia Saț își amintește că soțul ei, comisarul poporului, „trimitea mașina după mine [...]. Datorită funcției, aveam și eu dreptul la o mașină, dar soțul meu spunea că e «o canistră de kerosen pe roți» și se ferea de ea ca de foc."[58]

Mașinile proprietate personală erau o raritate, dar existau. În 1937, când guvernul a încercat să limiteze dreptul de a deține o mașină, în Moscova existau cel puțin 400 de mașini personale. Deși mașinile erau, ocazional, oferite ca premii și recompense directorilor cu succese deosebite, oamenilor de știință, stahanoviștilor etc., nu e foarte limpede dacă mai exista vreo metodă legală de a intra în posesia lor. Cât despre întreținere, service și piese de schimb, singura cale de a face rost de ele era prin intermediul garajului vreunei instituții (ceea ce, în urma unui decret guvernamental din 1937, era ilegal). În ciuda problemelor practice ale deținerii unei mașini, oficialii își foloseau relațiile pentru a obține mașini personalizate, direct din fabrică, și se spunea că mașinile străine achiziționate în scopuri experimentale dispăreau adesea din ateliere, ajungând în mâinile diverșilor oficiali cu relații în industria auto.[59]

Salariul era întotdeauna un factor mai puțin important pentru statut și bunăstare în Uniunea Sovietică decât era accesul cu prioritate. Chiar și așa, privilegiile elitelor se reflectau și în scala oficială de salarizare. Înainte de 1934, salariile comuniștilor se supuneau unui „maximum de partid". Când

această plafonare a fost eliminată, Politburoul a aprobat o serie de măriri salariale pentru oficialii de partid și de Komsomol, ceea ce a adus secretarii regionali de partid, de pildă, la 2 000 de ruble pe lună, în octombrie 1938. Potrivit unui raport, salariile personalului NKVD au crescut spectaculos în aceeași perioadă, plasându-i pe aceștia mult deasupra altor oficiali de rang similar, inclusiv din partid. În 1938, guvernul a autorizat „bonusuri personale" de până la o dată și jumătate salariul de bază, pentru „specialiștii extrem de valoroși" angajați în diverse agenții guvernamentale.[60]

Un privilegiu acordat exclusiv profesiilor culturale organizate în sindicate – scriitorii, compozitorii, arhitecții, artiștii – era existența unor fonduri speciale destinate acordării de ajutoare materiale membrilor de sindicat: indemnizații de călătorie, de boală, de handicap, ajutor pentru obținerea unei locuințe, bilete la sanatorii și case de odihnă, chiar și împrumuturi. Fondul uniunii scriitorilor, Litfond, a fost primul de acest tip, înființat în iunie 1934, urmat la scurt timp de un fond al arhitecților (octombrie 1934). Fondurile pentru muzicieni și artiști s-au înființat în 1939 și, respectiv, 1940.[61]

Privilegiile stahanoviștilor

A spune că stahanoviștii aveau privilegii e aproape tautologic. Menirea stahanoviștilor, ca reprezentanți de frunte ai oamenilor obișnuiți, era să fie beneficiarii vizibili ai unor privilegii. Privilegiile de care se bucurau stahanoviștii erau aproximativ aceleași ca în cazul elitelor politice și culturale (rații în plus, locuințe, locuri speciale în stațiuni, acces prioritar la diverse bunuri și chiar automobile).[62] Totuși, în plus, stahanoviștii erau adesea răsplătiți direct în bunuri de consum, de la materiale textile și mașini de cusut la gramofoane și automobile. O parte importantă a conferințelor stahanoviste, mai ales acelea

pentru țărani, era enumerarea de către stahanoviștii fericiți a produselor cu care fuseseră premiați:

> Am primit un pat, gramofon și alte produse culturale [...]. Tot ce port acum este din premii obținute pentru că am muncit bine la colhoz. Pe lângă rochie și pantofi, am primit o mașină de cusut Nalcik. [...] Pentru recoltă, am primit ca premiu o rochie de mătase în valoare de 250 de ruble.[63]

Muncitorii stahanoviști nu făceau neapărat asemenea liste grosolane, însă premiile primite de ei erau întotdeauna publicate în ziare.

> Aleksei Tișcenko [...] împreună cu soția lui, Zoia, au venit în Magnitogorsk în 1933, toate lucrurile lor fiind înghesuite într-o singură valiză făcută de ei. În 1936, cuplul avea deja mobilă, inclusiv o canapea și un șifonier, și îmbrăcăminte, inclusiv două paltoane, câteva rochii, costume, pantofi. [...] Printre premiile lui se numărau o pușcă de vânătoare, un gramofon, bani și o motocicletă.[64]

Despre un muncitor stahanovist de la o fabrică de îmbrăcăminte din Leningrad se spunea că a primit un ceas, o vază, un ceas de perete, o față de masă, un samovar electric, un fier de călcat, un fonograf, discuri, operele lui Lenin și Stalin și 122 de cărți. Doi muncitori stahanoviști fruntași sunt descriși purtându-și premiile la Balul de Anul Nou din 1936: „El era îmbrăcat într-un costum negru, care îi scotea perfect în evidență silueta solidă; ea era într-o rochie de crep și pantofi negri cu model alb."[65]

Scopul acestor premii în bunuri materiale nu era exclusiv acela de a-i face pe stahanoviști mai bogați și mai fericiți; ei trebuiau să devină și mai culți. Deseori, calitatea culturii se regăsea în însăși natura cadoului: „Vă pot raporta că nu mai locuiesc în vechea mea colibă de chirpici. Am primit ca premiu

o casă în stil european. *Trăiesc ca o persoană civilizată*", spunea un stahanovist tadjik, la o conferință. Paturi, gramofoane, mașini de cusut, ceasuri, radiouri, toate aceste obiecte îl ajutau pe posesor să iasă din înapoierea „asiatică" și să intre în modernitatea și cultura „în stil european"[66].

Alteori, exista un *quid pro quo** implicit: în schimbul bunurilor și serviciilor oferite stahanoviștilor, aceștia erau obligați să devină mai educați și mai culți. Acest aspect este bine ilustrat în comentariile unui sindicalist de frunte, despre un stahanovist din Fabrica Auto Gorki, Aleksandr Busîghin, și soția lui. Pe de-o parte, sindicalistul remarca toate privilegiile materiale primite de Busîghin: un apartament nou, livrarea pâinii acasă, după ce soția se plânsese de cozile de la magazin și altele. Pe de altă parte, el sublinia obligația pe care o avea Busîghin de a deveni un om mai cult, așa cum se cuvenea statutului său de membru al noii avangarde. Mai ales soția analfabetă a lui Busîghin avea mult de recuperat. „I s-a trimis o profesoară, să lucreze cu ea, iar acum ar trebui să i se pună la dispoziție un pediatru cu experiență, care s-o învețe cum să crească un copil într-o manieră cultă și, abia apoi, va avea timp să studieze."[67]

Viziunea despre privilegii

În Uniunea Sovietică a anilor 1930, niciunul dintre cei care beneficiau de privilegii nu pare să se considerat membru al unei clase superioare. Tinerii directori în plină ascensiune, care proveneau din rândurile muncitorimii, erau încredințați că, în adâncul sufletului, rămăseseră proletari. Vechea intelighenție, care, pe timpul regimului țarist, se împotrivise constant ideii că reprezenta o elită, continua să aibă aceeași imagine despre sine: la finele Revoluției Culturale, conștiința ei de grup că este

* „Ceva pentru altceva", adică schimb (în lat., în original) (n. red.).

asuprită de regim era atât de puternică, încât părea să respingă violent orice recunoaştere a faptului că şi ea era privilegiată. Chiar dacă un comentator socialist din emigraţie putea foarte bine să tragă concluzia că inteligheņţia, în ansamblul ei, fusese mituită[68], intelectualii din Uniunea Sovietică nu au făcut niciodată generalizări în termenii aceştia, deşi îi acuzau adesea pe anumiţi confraţi că s-au vândut regimului.

Comuniştii cu memorie bună şi conştiinţă sensibilă erau uneori jenaţi de ideea de privilegiu. În anii 1920, în cercurile comuniste apăruseră îngrijorări privind „degenerarea" partidului şi pierderea de către acesta a spiritului revoluţionar. Troţki, din exil, a dus aceste îngrijorări mai departe, scriind, în *Revoluţia trădată*, despre naşterea unei noi clase privilegiate. Criticile aduse de el probabil că ar fi rezonat în inimile multora din vechea gardă, dacă aceştia ar fi avut ocazia să îi citească şi cartea, ceea ce, fireşte, nu s-a întâmplat. Totuşi, în partid, aceste aspecte nu erau un punct nevralgic, aşa cum ar fi fost de aşteptat. Este evident că mulţi comunişti simţeau că tratamentul special era necesar şi binemeritat.

Comuniştii sovietici din anii 1930 practicau ceea ce Pierre Bourdieu numeşte „nerecunoaştere" în legătură cu privilegiul.[69] Nerecunoaşterea colectivă se produce atunci când un grup tratează o realitate jenantă sau ruşinoasă nu doar dându-i un alt nume, ci şi găsind un cadru mental complet nou în limitele căruia să o înţeleagă. Modul în care funcţiona nerecunoaşterea colectivă sovietică a privilegiului este ilustrat în memoriile unei soţii de înalt oficial komsomolist, scrise o jumătate de secol mai târziu.

> Aveam, cum se spune, privilegii. Asta însemna pachete cu alimente speciale care se distribuiau pe strada Kirov, acolo unde, astăzi, e o librărie. Eram rupţi de suferinţele oamenilor obişnuiţi şi eram încredinţaţi că aşa trebuie să fie. Şi-apoi, aşa cum gândeam

> eu: „Vasilkovski [soțul ei] e un om important, muncește mult, adesea până târziu, nu se crută, aduce glorie Patriei, lui Stalin." Firește că venea o mașină să-l ducă la serviciu. Stăteam pe Sretenka, în blocul de locuințe pentru specialiști. Camere spațioase, o bibliotecă, mobilă adusă direct din depozit. Nu aveam nimic al nostru, totul era proprietatea guvernului. [...] Grișka avea maximul de partid, cred că 1 200 de ruble. [...] Eu câștigam 5 660 de ruble. Nu pot spune că duceam o viață luxoasă.[70]

Faptul că bunurile – mașina, apartamentul, casa de vacanță – nu erau proprietate personală, ci ale statului, le permitea comuniștilor din nomenclatură să nu se considere o nouă nobilime sau clasă privilegiată. Dimpotrivă, erau oameni care nu dețineau nimic! Până și mobila era proprietatea statului, nu era aleasă de ei, ci distribuită pur și simplu, fiece piesă având pe ea „un mic oval auriu, cu un număr bătut în două cuie", așa cum își amintește Bonner. Era destul de ușor pentru membrii elitei să se considere indiferenți la valorile materiale, când la mijloc nu era niciun bun proprietate personală. După cum remarca, sarcastic, comentariul pe marginea traiului luxos de la casa de vacanță a oficialităților din Kazan: „Prânzurile, cinele, gustările și băuturile, așternuturile de pat – toate sunt date gratis; iar gazdele generoase, ospitaliere pe spinarea statului, nu luau deloc în seamă chestiunile financiare."[71]

Louis Fischer, un corespondent american simpatizant al regimului sovietic, se arăta îngrijorat de semnele apariției privilegiilor. „Poate că, de fapt, avem de-a face cu nașterea unei noi clase", scria el tulburat, în 1935. Apoi însă, și-a amintit de argumentul sovietic că privilegiul era numai un fenomen trecător, un pas pe calea către prosperitatea universală.

> Recenta creștere în aprovizionarea cu alimente și alte bunuri de primă necesitatea a învestit [...] privilegiul cu o importanță considerabilă. [...] Dar o creștere mai substanțială

> ar şterge cu totul orice privilegiu: când vor fi destule apartamente, nu va mai fi un privilegiu să ai unul. Privilegiul este rezultatul penuriei. Însă el marchează şi începutul sfârşitului penuriei şi, prin urmare, începutul propriului sfârşit.[72]

Descriind gustul nou-descoperit pentru produse de calitate, un scriitor sovietic, Pavel Nilin, se întreba dacă nu cumva acestea ar trebui considerate un lux. Răspunsul era nu. Luxul, aşa cum „explică cu autoritate" Marea Enciclopedie Sovietică, este o noţiune relativă. „Odată cu sporirea forţelor de producţie, articolele de lux ar putea deveni articole de primă necesitate" şi exact aşa stăteau lucrurile în Uniunea Sovietică.[73]

Stalin a contribuit la nerecunoaşterea colectivă prin aceea că a deturnat termenul de „intelighenţie", pentru a descrie elitele sovietice în ansamblul lor, implicit conferind oficialilor comunişti superioritatea culturală a scriitorilor şi universitarilor. Această contopire a elitelor puterii şi elitelor culturii nu era o simplă scăpare, ci transmitea un mesaj important despre mentalitatea sovietică a anilor 1930. Mesajul era că ierarhia socială era conceptualizată în *termeni culturali*. Astfel, „intelighenţia" sovietică (conform definiţiei largi date de Stalin) era privilegiată nu fiindcă era clasa conducătoare ori vreun grup de elită, ci pentru că era un grup mai cult, mai avansat, într-o societate înapoiată. Era privilegiată în calitatea ei de avangardă culturală – aşa cum privilegiaţi erau şi stahanoviştii, a căror includere arăta că privilegiul nu era un corolar al statutului de elită. Muncitorii şi ţăranii care intraseră în grupul de elită datorită acţiunii afirmative adăugau o nouă faţetă imaginii de avangardă, căci ei, ca şi stahanoviştii, se aflau în fruntea marşului maselor către cultură. „Suntem muncitori", spune soţia unui director dintr-un roman din ultimii ani ai perioadei staliniste, ignorând complet atât ocupaţia soţului, cât şi stilul de viaţă burghez cu care tocmai se lăudase. „Când guvernul

era sărac, eram şi noi săraci; când guvernul s-a îmbogăţit, am prins şi noi curaj."[74]

Fireşte că argumentele acestea nu convingeau pe toată lumea. Nerecunoaşterea colectivă nu prea se întâlnea în afara cercurilor privilegiate, nemulţumirea populaţiei faţă de privilegii fiind ceva obişnuit. „Comuniştii din Moscova trăiesc ca lorzii, se plimbă îmbrăcaţi în blănuri de samur şi cu bastoane cu mâner de argint." „Cine o duce bine? Numai conducătorii de partid şi speculanţii." Unele critici raportate de poliţia secretă menţionau, cu subiect şi predicat, crearea unei noi clase privilegiate. În Comisariatul Poporului pentru Agricultură, de exemplu, s-a iscat indignare atunci când, la cantină, s-au pus mese speciale pentru cei care primeau raţii în plus. Potrivit raportului poliţiei, oamenii spuneau că „Scopul este să dispară egalitatea. [Vor] să creeze clase: comuniştii (sau fosta nobilime) şi noi, muritorii de rând."[75]

În timpul Marilor Epurări, aşa cum vom vedea în capitolul 8, regimul se folosea de aceste nemulţumiri, înfăţişându-i pe liderii comunişti în dizgraţie ca pe nişte inşi corupţi de viaţa privilegiată, care ajunseseră să abuzeze de putere. Această apropriere ar putea fi interpretată ca cinism pur, însă există dovezi că nu era tocmai aşa. Judecând după amintirile sale de la bătrâneţe, Viaceslav Molotov, cel mai apropiat colaborator al lui Stalin din deceniul al treilea, chiar credea că multe dintre victimele de rang înalt se nărăviseră la putere şi fuseseră corupte de privilegiile de care se bucurau. O rezoluţie nepublicată a Politburoului, din 1938, având ca obiect abuzul de privilegii, sugerează că aceasta era mai degrabă o atitudine colectivă, decât una individuală. Unii dintre liderii de partid compromişi, menţiona rezoluţia, „îşi construiseră vile grandioase [...] unde trăiau în lux şi risipeau banii poporului, demonstrând o degenerare absolută şi corupţie în viaţa de zi cu zi". În plus, „dorinţa de a avea asemenea locuinţe monumentale

supraviețuiește și chiar crește în anumite cercuri" de oficiali guvernamentali și de partid. Pentru a combate această tendință, Politburoul a ordonat ca aceste case să nu aibă mai mult de șapte sau opt camere și ca acelea care încălcau regula să fie confiscate și transformate în case de odihnă.[76]

Se întâmpla adesea ca privilegiile stahanoviștilor să trezească ura altor muncitori. Stahanoviștii erau văzuți ca „făcând bani pe seama celorlalți muncitori" și „luând pâinea de la gura muncitoarelor"[77]. Uneori, muncitorii îi băteau pe stahanoviști sau le defectau mașinile.

> La uzina „Zorii roșii", în timpul unei discuții despre mișcarea stahanovistă a muncitoarelor de la secția de bobinaj, desfășurată în 17 octombrie, una dintre muncitoare, Pavlova, a anunțat că trece de la 12 bobine la 16. După pauză, muncitoarea Smirnova a atârnat o cârpă murdară de mașina Pavlovei și a zis: „Iată premiul pentru activismul de a te transfera la o muncă mai susținută!"

Autoritățile preferau să pună comportamentul antistahanovist pe seama mentalității „înapoiate", însă cazul Smirnovei era curios și tulburător, femeia nefiind vreo nou-venită de la sat:

> Smirnova e o muncitoare mai în vârstă, proletară pursânge. Comitetul fabricii încearcă acum să afle care a fost motivul purtării ei și ce-a provocat un asemenea gest de protest.[78]

Mărci ale statutului

În 1934, o întreprindere de minerit din regiunea Moscova decidea să construiască un cămin ultra-elegant pentru cei mai buni muncitori ai săi. Potrivit unui articol din *Împlinirile noastre*, acesta urma să fie decorat cu covoare orientale și candelabre. Foarte neobișnuit era faptul că acest cămin urma să aibă un portar îmbrăcat în livrea cu fireturi din aur.[79]

Ceva anume făcuse uniformele extrem de atrăgătoare pentru autoritățile sovietice, dar și pentru cetățenii obișnuiți. Asta era o direcție nouă, apărută la mijlocul deceniului al treilea. La început, revoluția ștersese toate titlurile, gradele și uniformele, considerându-le niște mărci ale statutului inutile, ba chiar absurde, caracteristice regimului autocratic. Epoleții, semnele distinctive, chiar gradele militare, fuseseră toate interzise în Armata Roșie vreme de două decenii: ofițerii erau împărțiți foarte simplu, în „comandanți superiori" și „comandanți inferiori". Vechile uniforme pentru elevii de liceu și pentru studenți dispăruseră și ele. Rangurile din serviciul civil au fost abolite, la fel și diversele uniforme care fuseseră purtate de funcționarii din ministere. Vechile uniforme de inginer, inclusiv „cascheta cu emblema profesiei: un ciocan și o cheie inelară", încă se mai puteau vedea în anii 1920. În vremea Revoluției Culturale însă, au fost abandonate ritualic. Un locuitor din Leningrad își amintește de „o sperietoare de ciori îmbrăcată în uniformă, căreia i se dăduse foc", fiind apoi purtată pe străzi, în vreme ce la Moscova, un corespondent german raporta că „o șapcă de tehnician [a fost] arsă azi-noapte cu mare zgomot, pentru a celebra prăbușirea «castei inginerilor»"[80].

Ulterior, la mijlocul deceniului al treilea, lucrurile s-au schimbat radical. Titlurile, rangurile și uniformele au fost reînființate, în numeroase cazuri ele semănând foarte mult cu înaintașele lor țariste. În 1934, o comisie guvernamentală recomanda introducerea unor uniforme speciale pentru personalul din aviația civilă, pentru autoritățile din gospodărirea apelor și pescuit, din industria exportului de lemn și din agenția de explorări polare, pe lângă acelea deja purtate de personalul de la căile ferate și de milițieni. Toate uniformele aveau să indice rangul prin aceleași mijloace – semicercuri, cercuri, pentagoane și stele – fiind alcătuite dintr-un palton și haină, plus o curea de

piele în talie. Pentru personalul managerial (nivel de ofiţer), o curea peste umăr avea să fie prinsă de cureaua din jurul taliei.[81]

Această radicală schimbare survenită la mijlocul deceniului este pusă pe seama unui proces general de „îmburghezire" a regimului sovietic şi a repudierii valorilor revoluţiei.[82] Probabil că este adevărat, însă nu trebuie să uităm că oamenii vremii vedeau lucrurile altfel. Comuniştii care se ridicaseră din păturile sociale de jos erau cei mai înclinaţi să considere aceste semne distinctive, asemănătoare celor din vechiul regim, doar ca pe nişte dovezi că revoluţia triumfase: acum, aveau şi ei ce avuseseră stăpânii de odinioară. Evident că exact astfel de sentimente îi animau pe minerii din Moscova, apropo de portarul lor impozant, a cărui uniformă le imita dinadins pe cele din vechiul regim, oferind satisfacţie din aceeaşi pricină.

În plus, trebuie subliniat că atracţia uniformelor nu era legată exclusiv de statut. Revenirea uniformelor şcolare, la mijlocul deceniului – o măsură extrem de populară – nu era o chestiune de statut social, toţi elevii mergând la aceleaşi şcoli de stat, singura diferenţiere introdusă de uniforme fiind între băieţi şi fete. Totuşi, *Izvestia* scria că în „aproape fiece familie" se discuta problema uniformelor. O comisie de stat propusese „albastru electric" pentru rochiile fetelor de liceu, însă mulţi nu erau de acord. Meritele îndoielnice ale beretelor şi şepcilor, ale pantalonilor lungi şi ale „pantalonilor scurţi sportivi" erau zugrăvite pe un ton entuziast. Unora le plăcea ideea de uniformă, aceasta *diminuând* diferenţele de statut social din şcoli. Uniformele sugerau ordine şi bunăcuviinţă, impregnau colectivului sentimente de responsabilitate şi mândrie.[83]

Schimbarea de politică de la mijlocul anilor 1930 a marcat începutul procesului de reinstaurare a gradelor şi uniformelor militare, ceea ce a transformat radical aspectul structurilor militare şi civile sovietice. Prima a fost *armata roşie*, unde, în 1935, s-au

reînființat gradele de maior, colonel și mareșal. Cinci comandanți militari, printre care Klim Voroșilov, comisarul poporului pentru apărare, și Mihail Tuhacevski, au primit imediat gradul de mareșal.[84] În aceeași perioadă au fost introduse uniforme noi, cu epoleți și embleme care aminteau de *armata țaristă*. Un comunist care a asistat la prima prezentare publică a noilor uniforme, la parada din noiembrie din Piața Roșie, scria în jurnalul său:

> Voroșilov a privit parada călare pe un splendid cal alb și îmbrăcat în noua uniformă de mareșal. Mareșalii [...] au fost la mausoleu [al lui Lenin], împreună cu membri ai Politburoului. Și soldații erau în uniforme noi. Au epoleți, ceea ce nu s-a mai văzut de 18 ani. Pentru corpul ofițerilor inferiori, al caporalilor, sergenților și sergenților majori s-au reintrodus dungile, iar pentru ofițerii superiori, epoleții de aur.[85]

Chiar dacă Uniunea Sovietică nu a mers la fel de departe ca vechiul regim, în vremea căruia fiece funcționar avea un rang și o uniformă specifică, a făcut totuși pași importanți în această direcție. NKVD-ul a dezvoltat o ierarhie de grade alcătuită din titluri cu sonoritate militară, de la sergent și sublocotenent la Comisar General al Siguranței Statului; membrii săi purtau embleme și uniforme ale căror pantaloni bleumarin, ne spune Robert Tucker, erau „de exact aceeași nuanță ca pantalonii purtați de poliția în uniformă din Rusia țaristă". În premieră, în timpul războiului s-au introdus grade militare și pentru procurori. Diplomații sovietici au început să poarte uniformă în aceeași perioadă.[86]

Știința a fost una dintre puținele sfere în care titlurile nu au fost eliminate de revoluție sau de Revoluția Culturală de la sfârșitul anilor 1920. Membrii deplini ai Academiei de Științe, cărora oamenii li se adresau întotdeauna cu titlul respectiv, de „Academician", se aflau în vârful piramidei, urmați de membrii corespondenți. Statutul de academician se dobândea nu

prin grația regimului, ci în urma votului membrilor existenți, o tradiție care a supraviețuit asaltului comuniştilor militanți. Revoluția Culturală, care a afectat mai ales universitățile, a eliminat temporar ierarhia gradelor şi titlurilor universitare. Acestea au fost însă reinstaurate prin lege, în 1932 și 1937.[87]

Domeniul cultural a dobândit o întreagă gamă de titluri şi onoruri. Acestea nu prea aveau rădăcini în tradiție ori vreun precedent țarist, reflectând în schimb abnegația cu care regimul sovietic promova cultura înaltă şi recenta reînnodare a legăturilor cu vechea intelighenție. Titlul de „Artist Emerit" ori acela de „Cercetător Emerit" a fost introdus la mijlocul anilor 1920. Un titlu superior, acela de „Artist al Poporului al Republicii Ruse (sau Ucrainene sau Uzbece)", a fost înființat câţiva ani mai târziu, însă ambele erau acordate foarte rar. Abia la mijlocul anilor 1930, odată cu înființarea unui titlu şi mai înalt, acela de „Artist al Poporului al Uniunii Sovietice", au început cele două titluri mai mici să fie distribuite cu generozitate.[88]

În ultimii ani ai deceniului, regimul a devenit tot mai darnic, ba chiar extravagant în acordarea de titluri şi onoruri membrilor de frunte ai comunităţilor artistică, ştiinţifică şi universitară. La încheierea unui festival al culturii uzbece, ținut la Moscova în 1937, treisprezece muzicieni şi alți artişti din această republică au fost decorați cu Ordinul Steagul Roşu al Muncii, iar douăzeci şi şapte au primit Ordinul Semnul Onoarei. La începutul lui 1939, printr-un singur ordin de guvern, au fost decoraţi 172 de scriitori. Peste o lună, Studioul de Filme Moscova, Mosfilm, primea Ordinul Lenin (care putea fi acordat atât instituțiilor, cât şi persoanelor), iar 139 de angajați erau răsplătiţi cu titluri și premii de diverse niveluri, pentru contribuția lor la filmele *Aleksandr Nevski*, *Volga, Volga*, *Ceapaev* şi la alte succese ale studioului.[89]

Crearea premiilor Stalin, în 1939, a mai adăugat o treaptă la scara onorurilor culturale. Premiile Stalin se acordau pentru realizări excepţionale în domeniile artelor, literaturii, universitar şi ştiinţific. În concepţia iniţială, se acordau anual nouăzeci şi două de premii, care constau, pe lângă o medalie de aur, în sume de bani variind între 25 000 şi 100 000 de ruble. Titlul de Laureat al Premiului Stalin, stabilit printr-un ordin de guvern din 26 martie 1941, era rostit cu o veneraţie chiar mai mare decât aceea trezită de Cercetător Emerit ori Artist al Poporului. Acestea erau echivalentele sovietice pentru premiile Nobel.[90]

Intelectualii nu deţineau nici pe departe monopolul titlurilor şi decoraţiilor. Ordinul Lenin, Ordinul Steagul Roşu şi titluri precum acela de Eroul al Muncii erau acordate unor categorii diverse de cetăţeni, inclusiv „oamenilor obişnuiţi" excepţionali – delegaţii stahanovişti, delegaţii muncitorilor şi ţăranilor din Sovietul Suprem. Aceste decoraţii aveau o mare valoare socială: cei care le primeau trebuiau să fie menţionaţi cu titlul sau rangul respectiv, în toate manifestările publice, cum era cazul academicienilor şi profesorilor („Artista Emerită a Republicii Ruse Alekseeva va interpreta rolul Tatianei"). În plus, titlurile aveau şi o valoare practică deloc de neglijat. Eroii Muncii – care trebuiau să aibă o continuitate în serviciu de cel puţin treizeci şi cinci de ani, în domenii precum industrie, ştiinţă, guvern ori aparat administrativ – primeau o pensie egală cu trei sferturi din salariul lor întreg. Decoraţiile erau însoţite de o mică sumă de bani plătită lunar – 25 de ruble pentru Ordinul Lenin, 10 ruble pentru Semnul Onoarei – plus exceptarea de la plata unor taxe şi o reducere de 10 până la 50% la plata chiriei. Persoanele decorate, ca şi deţinătorii titlurilor de „Artist al Poporului" şi „Artist Emerit" etc., aveau şi dreptul la o pensie specială. Într-o societate în care accesul era de

importanță crucială, cei decorați și deținătorii de titluri beneficiau de întâietate la obținerea biletelor de tren, a camerelor în casele de odihnă etc.[91]

Patroni și clienți

E folositor să ai de socru un comandant militar sau un comunist influent, iar de soacră, sora unui înalt demnitar.[92]

În Uniunea Sovietică, în ciuda aparentei birocratizări, multe treburi funcționau la un nivel personal. Așa se întâmpla în instituțiile guvernamentale, unde, după cum spunea o glumă, singurul mod în care puteai obține o audiență la un înalt demnitar era să spui că vii cu o problemă personală.[93] Se întâmpla și în sfera aprovizionării, unde cea mai eficientă metodă de a obține produse era *blat*-ul, adică relațiile personale. Se aplica până și în sfera privilegiilor, deoarece bunuri precum case la țară ori o locuință într-un bloc al vreunui minister erau extrem de puține și simpla calitate de membru al grupului eligibil nu îți asigura primirea premiului. Pentru a obține privilegii, îți trebuiau relații sus-puse: pe scurt, aveai nevoie de un protector.

Relațiile de patronaj erau ubicue în societatea sovietică. Nu toți, firește, se bucurau de privilegiul de a avea un protector, însă toată lumea se confrunta cu fenomenul, fie și numai prin prisma experienței de a pierde în favoarea cuiva cu „protecție". Patronajul, la fel ca *blat*-ul, era un subiect despre care se vorbea în eufemisme, cu accent pe relația de prietenie dintre client și protector. Verbe precum „a ajuta", „a susține" și „a veni în ajutorul" erau deseori întrebuințate pentru a descrie tranzacțiile clientelare. Cererile adresate în scris protectorilor solicitau „sfaturi" și „ajutor".[94]

Pentru oamenii obișnuiți, care nu aveau relații, cel mai la îndemână protector era șeful sau secretarul de partid din zonă.

Pentru un colhoznic, preşedintele de colhoz putea (sau nu) servi de patron, aşa cum se observă în exemplul dat de un repondent din Proiectul Harvard: „Contabilul nostru de colhoz [...] se avea foarte bine cu preşedintele de colhoz. Avea *protekţia* [...]. Dacă dorea să-şi renoveze casa, protekţia preşedintelui de colhoz îi făcea rost de cele mai bune materiale." Pentru un ziarist, redactorul putea fi protector; pentru un muncitor, directorul fabricii, secretarul de partid sau „un prieten de la departamentul de cadre [de personal]". Pentru a deveni stahanovist, în sensul dobândirii celebrităţii, era absolut necesar să ai un protector, de regulă un secretar local de partid.[95]

Inteleghenţia – sau, în sens restrâns, „inteleghenţia creatoare" alcătuită din scriitori, artişti, oameni de ştiinţă şi cercetători – alcătuia o clasă aparte, din punctul de vedere al relaţiilor de patronaj. În primul rând, protectorii erau în poziţii ameţitor de înalte, adesea la nivel de Politburo. Probabil că nu exista membru care să nu aibă grupul său de clienţi printre intelectuali, fiindcă, în lipsa lui, nu se putea construi reputaţia de om cult după care tânjeau nu doar cei din Politburo, ci orice muritor. În al doilea rând, sistemul de privilegii al inteleghenţiei, pe care l-am descris în capitolul anterior, necesita existenţa unui protector care să le distribuie. În sfârşit, trebuie spus că membrii inteleghenţiei creatoare, care aveau în spate secole de experienţă cu protectori imperiali şi aristocraţi, dovedeau o mai mare asiduitate şi un fler superior clienţilor din aproape orice altă categorie socială.

Nadejda Mandelstam, soţia poetului Osip Mandelstam, descrie cum a ajuns să conştientizeze prima dată sistemul clientelar:

> În 1930, în micuţa casă de odihnă pentru ştabi din Suhumi, unde am ajuns prin grija lui Lakoba, soţia lui Ejov îmi spunea: „Pilniak vine la noi." „Voi la cine mergeţi?" Plină de indignare, i-am povestit această întâmplare lui O.M., însă el m-a calmat:

„Toată lumea «merge [la cineva]». Evident că nu poate fi altfel. Şi noi «mergem». La Nikolai Ivanovici."[96]

„Nikolai Ivanovici" era Buharin, a cărui stea în partid stătea să apună. A lui Ejov era în plină ascensiune, acesta fiind şeful departamentului personal al Comitetului Central. În câțiva ani, avea să ajungă temutul şef al poliției secrete din perioada Marilor Epurări. Soții Ejov, după cât se înțelege din relatarea soţiei poetului, erau în căutare de prieteni intelectuali (clienți) care să le aducă prestigiu. Scriitorul Boris Pilniak nu era singura lor captură. Mihail Kolțov, celebru eseist şi redactor la jurnalele *Krokodil* şi *Ogonek*, a ajuns şi el pe orbita lui Ejov, în a doua jumătate a deceniului. Soția lui Ejov, Evghenia, ea însăși ziaristă, avea numeroşi prieteni în cercurile culturale; scriitorul Isaac Babel nu îi era doar prieten, ci şi fost iubit.[97]

Mulți intelectuali probabil că şi-au recunoscut visul în povestioara fantastică schițată de Mihail Bulgakov, în care însuşi Stalin îi conferă protecția lui:

> Motocicletă... vrrrum! Deja la Kremlin! Mişa intră în sală şi acolo îi găseşte pe Stalin, Molotov, Voroşilov, Kaganovici, Mikoian şi Iagoda.
>
> Mişa rămâne în cadrul uşii, aplecându-se adânc.
>
> STALIN: Ce s-a întâmplat? De ce eşti desculț?
>
> BULGAKOV (ridicând trist din umeri): Păi... Nu am ghete...
>
> STALIN: Ce-i asta? Scriitorul meu umblă fără ghete? Revoltător! Iagoda, scoate-ți ghetele, dă-i-le.[98]

În viața reală, întâlnirile personale dintre clientela intelectuală şi Stalin sau alți protectori sus-puşi erau relativ rare. Obiceiul era să soliciți ajutorul protectorului printr-o scrisoare (întotdeauna înmânată direct destinatarului) şi să primeşti (dacă aveai noroc şi protectorul te putea ajuta) un telefon de la el.[99]

Protectorii din clasa politică își puteau ajuta clienții intelectuali în mai multe feluri. Îi ajutau să obțină bunuri greu de procurat, cum ar fi apartamente sau locuri într-o stațiune de elită. Îi protejau pe aceia căzuți în dizgrație (deși, firește, asta nu era întotdeauna posibil; în perioada Marilor Epurări, acest gen de protecție presupunea mari dificultăți și pericole). În sfârșit, interveneau în numele vreunui client, în dispute profesionale. Acest serviciu era deseori solicitat de clienți și însemna că ingerința „statului" și a „partidului" în domeniul cultural era mai mare decât ar fi fost în mod normal.

Patronajul era unul dintre mecanismele importante de distribuție a bunurilor greu de procurat. Arhiva lui Viaceslav Molotov, șeful guvernului sovietic, e plină de cereri pentru astfel de bunuri, mai ales locuințe. Scriitorii, muzicienii, oamenii de știință, artiștii, toți apelau la Molotov, adresându-i-se în scrisori cu numele și patronimul și formulându-și cererile în termeni personali, așa cum se cuvenea din partea unor clienți care îi scriau protectorului. Tânărul scriitor Pavel Nilin, cu ale cărui opinii despre natura relativă a luxului am făcut cunoștință la începutul capitolului, a fost un caz fericit, apelul său găsind ecou la Molotov (a primit o garsonieră de 18 metri pătrați, de două ori cât vechea sa locuință). Scriitorul Aleksei Tolstoi, legendarul posesor al unui „uriaș cont la bancă", a primit o casă la țară cu opt-zece camere, deși, ca să fim corecți, ceruse una cu unsprezece.[100]

Cererile de protecție împotriva defăimării sau atacurilor soseau și ele constant în cutia poștală a lui Molotov. Un cercetător, care nu era membru de partid, solicita protecție împotriva unui coleg comunist cu influență, care îl hărțuia; un istoric îl ruga pe Molotov să îl ajute să înăbușe un zvon mincinos conform căruia ar fi fost prieten cu un troțkist; iar un poet se plângea despre o cronică dezastruoasă apărută în *Pravda*.[101] Și alți lideri primeau cereri similare de la clienții lor. O actriță a apelat

la Iakov Agranov, un înalt oficial NKVD-ist, cerându-i ajutorul pentru soțul ei aflat la ananghie. Când Dmitri Şostakovici, renumitul compozitor, a căzut în dizgrație din pricina operei *Lady Macbeth din raionul Mțensk*, el a făcut apel, aşa cum era firesc, la prietenul şi protectorul lui, mareşalul Tuhacevski.[102]

Clienții le cereau adesea protectorilor să intervină în dispute profesionale. Conflictul lui Lîsenko cu geneticienii, de pildă, a făcut subiectul a numeroase apeluri din ambele tabere. Şi fizica era un domeniu pe marginea căruia curgeau apelurile şi contra-apelurile. De exemplu, un grup de filozofi comunişti i-au cerut sprijinul lui Molotov pentru un atac controversat la adresa „idealismului" din fizică, publicat în jurnalul lor, în vreme ce Kapița le scria lui Stalin şi Molotov, apărându-i pe „idealişti" şi deplângând concepția potrivit căreia „dacă nu eşti materialist în fizică [...] eşti duşman al poporului". Artiştii, scriitorii şi actorii apelau şi ei la protectori, în caz de dispute profesionale.[103]

Anumiți membri marcanți din sfera culturală şi din cea universitară, precum Piotr Kapița şi Serghei Vavilov în domeniul ştiințelor naturale, îndeplineau funcția de reprezentanți ai unui întreg grup clientelar în relația cu respectivul protector. Îşi asumau această misiune de intermediari, grație poziției şi staturii lor profesionale (preşedinții de Academii de Ştiință, secretarii uniunilor profesionale şi directorii de institute ştiințifice o primeau în mod automat), dar şi legăturilor pe care le stabiliseră cu diverşi lideri politici. Uneori, intermedierea era o chestiune de reprezentare a intereselor profesionale ale unui grup, aşa cum s-a întâmplat când Aleksandr Fadeev, secretar al Uniunii Scriitorilor, i-a scris lui Molotov pentru a-i transmite îngrijorarea comunității scriitoriceşti că niciun Premiu Stalin nu fusese alocat literaturii (problemă rezolvată urgent) şi a ridica alte probleme, precum drepturile de autor şi impozitarea veniturilor. Uneori, însemna să intervii în numele

unui subordonat, aşa cum a fost cazul când un şef de proiect de construcţii i-a scris preşedintelui sovietului din Leningrad, în numele unor ingineri ameninţaţi cu deportarea ca „elemente sociale străine"[104].

Numeroase intervenţii de acest gen erau legate de arestări în sânul comunităţii intermediarului. Kapiţa, de exemplu, a făcut de două ori apel la Stalin în legătură cu arestarea şi întemniţarea fizicianului Lev Landau. Serghei Vavilov i-a scris lui Lavrenti Beria (şeful poliţiei secrete) în 1944, încercând să obţină eliberarea din închisoare a unui tânăr astronom. Maxim Gorki era celebru pentru intervenţiile sale în favoarea intelectualilor din Petrograd, în perioada Războiului Civil şi în cursul anilor 1930. Directorul de teatru Vsevolod Meyerhold apela în mod frecvent la protectorii săi, Avel Enukidze şi Iagoda, în favoarea unor prieteni sau cunoştinţe din lumea scenei, aflaţi în închisoare.[105]

În memoriile sale, Iuri Elaghin istoriseşte povestea epicei „bătălii a protectorilor", dintre două cunoscute figuri ale scenei: L.P. Ruslanov, administratorul Teatrului Vahtangov, şi A.D. Popov, directorul Teatrului Armatei Roşii din Moscova. Ruslanov şi Popov locuiau în acelaşi bloc, cearta pornind de la ghivecele atârnate de Popov pe marginea balconului, despre care Ruslanov credea că sunt un pericol pentru trecători. Folosindu-se de relaţiile pe care le avea, Ruslanov a obţinut un ordin de la şeful miliţiei de raion, prin care se cerea îndepărtarea ghivecelor; Popov a plusat, obţinând, de la însuşi şeful miliţiei oraşului, permisiunea de a păstra ghivecele. Ca urmare, Ruslanov s-a dus la şeful miliţiei Uniunii Sovietice, de la care a cerut un ordin de îndepărtare a ghivecelor; Popov a ripostat cu o scrisoare de la Voroşilov, cuprinzând instrucţiunea ca omul să nu mai fie hărţuit din pricina ghivecelor. Dar de câştigat, a câştigat Ruslanov: s-a dus la Kalinin, preşedintele URSS-ului, de la care a obţinut un ordin de îndepărtare a ghivecelor.[106]

Apocrifă sau nu, povestea ilustrează foarte bine ierarhiile patronajului ce puteau fi invocate de clienţii insistenţi şi cu legături sus-puse. Potrivit lui Elaghin, Teatrul Vahtangov beneficia, în perioada anterioară anului 1937, de o mică galerie de protectori de calibru mediu, printre care se numărau Maxim Gorki, Enukidze şi Iakov Agranov (director adjunct al OGPU), care „erau întotdeauna gata să facă tot posibilul pentru teatrul nostru". Dar existau şi personaje în poziţii chiar mai înalte, în special doi membri ai Politburoului, Voroşilov şi Molotov, pe care de asemenea se putea conta în cazuri extreme.[107]

Avantajele pentru clienţi în relaţiile de patronaj sunt evidente, dar care erau beneficiile protectorilor? Acestea par a fi aceleaşi din totdeauna, anume credinţa că protecţia acordată artelor aduce strălucire patronului, bucuria contactului social cu membri ai elitei culturale şi plăcerea de a fi flatat de către clienţi. Lui Voroşilov „îi plăcea teribil să se joace puţin de-a, cum să zic, patronul artelor, un protector al artiştilor şi altele asemenea", remarca Molotov, care nota că existau legături de reală prietenie între Voroşilov şi unii dintre clienţii lui, de exemplu pictorul Aleksandr Gherasimov. În cazul lui Ivan Gronski, fiu de ţăran ajuns redactor la *Izvestia* şi protector al unui grup de pictori realişti de şcoală veche, excesiva admiraţie venită de la „celebri maeştri ai picturii" îl flata, dar îl şi făcea să se simtă prost. Revărsarea de laude la adresa politicienilor, care scoteau în evidenţă vasta cultură a acestora, era o ocupaţie de bază a clienţilor recunoscători: de exemplu, scriitoarea Galina Serebriakova, vecină cu numeroşi lidei politici, îi scria lui Valerian Kuibîşev, membru al Politburoului, că este „un om plurivalent, un fin cunoscător al artei şi literaturii, încântător, neobişnuit de modest şi simplu în purtări", amintindu-şi mai cu seamă reacţia lui estetică la un frumos apus de soare.[108]

Fireşte că poziţia de patron, la fel ca aceea de client, nu era lipsită de pericole. Clienţii puteau lăuda generozitatea protectorului

lor, însă o exprimare prea entuziastă a recunoştinţei faţă de un lider local putea naşte acuzaţii că respectivul nutrea un „cult al personalităţii" şi se ştia că Stalin nu suferea ca subordonaţii lui să aibă admiratori fideli. Prietenia lui Voroşilov cu Gherasimov şi cu alţi artişti nu era privită cu ochi buni de Stalin: potrivit lui Molotov, acesta considera că relaţiile personale prea strânse între lumea politică şi cea culturală sunt primejdioase, „fiindcă artiştii sunt oameni iresponsabili. În sine, sunt inofensivi, însă în jurul lor roiesc tot soiul de nespălaţi. Ei exploatează legătura asta – cu subordonaţii lui Voroşilov, cu familia lui." Din pricina faptului că patrona nişte artişti adevăraţi, aşa cum scriam mai sus, Gronski ar fi putut avea probleme. La o zi după ce un grup de „clienţi" îl însoţise până acasă, în semn de apreciere pentru intervenţia sa la o reuniune a artiştilor, Gronski a primit un telefon de la Stalin, care l-a întrebat scurt (întrebare înţeleasă ca o ameninţare voalată): „Ce soi de demonstraţie a fost aia de ieri?"[109]

Pericole existau şi pentru clienţi. Pe termen lung, patronajul lui Ejov era clar un pericol pentru clienţii lui, majoritatea acestora pierind în Marile Epurări, după căderea patronului. Patronajul lui Buharin a distrus carierele unei întregi cohorte de tineri intelectuali comunişti după ce a căzut în dizgraţie ca membru al opoziţiei de dreapta. Scenariul se putea repeta şi în circumstanţe mai umile. După cum se exprima un ziarist, repondent în cadrul Proiectului Harvard, „Patronajul era o chestie periculoasă [...] dacă ai un prieten e bine, dar dacă mâine prietenul e arestat, asta nu mai e bine. Pentru că atunci când prietenul tău e arestat, dai şi tu de bucluc. Poliţia nu se interesează numai de el, ci şi de prietenii lui. Când a fost arestat Iagoda, au fost ridicaţi şi aceia cu care avusese legături. [...] Dacă lucrezi la un ziar şi redactorul te protejează, asta e bine, dar e numai un bine temporar."[110]

Relaţiile clientelare există în toate tipurile de societate. Caracteristica distinctivă a patronajului sovietic din epoca stalinistă era poziţia ocupată de stat, ca unic distribuitor într-un context marcat de lipsuri de tot felul de bunuri şi servicii. Monopolul de stat însemna că *alocarea* era o funcţie importantă a birocraţiei sovietice. Lipsurile făceau ca accesul să devină o chestiune de prioritate şi privilegiu. Existau reguli oficiale care stabileau priorităţile, însă acestea nu rezolvau problemele concrete ale alocării, cu atât mai mult cu cât grupul care avea prioritate era întotdeauna mai mare decât suma bunurilor disponibile. Aici interveneau patronajul (şi ruda sa apropiată, *blat*-ul). Deciziile cruciale privind alocarea erau luate de birocraţi – însă la temelia acestora stăteau considerente personale, nu unele birocratic-legale. Intelectualii tindeau să se bazeze mai mult pe clientelism decât pe *blat*, fiindcă, prin comparaţie cu cetăţenii obişnuiţi, aveau mai multe relaţii personale strânse cu protipendada comunistă. Statutul lor de grup privilegiat nu îi conferea în mod automat privilegii fiecărui individ în parte. Membrii inteligheniţiei îşi câştigau privilegiile la fel ca orice aspirant la titlul de stahanovist – găseau protectori care să îi sprijine.

Capitolul 5

Insultat și rănit

Am făcut deja cunoștință cu forța mitului „refăuririi" – conform căruia, în societatea sovietică, orice om, indiferent de infracțiunile comise ori de păcatele originilor sale, se putea tranforma. Realitatea însă era cu totul alta. Dacă, uneori, stigma unui trecut infracțional mai putea fi lepădată, alte stigme erau, în fapt, permanente. Stigma originilor sociale „nesănătoase" a refuzat cu încăpățânare să dispară, atunci când regimul a hotărât s-o ridice, la mijlocul anilor 1930. Stigma unui trecut politic dubios – apartenența la alte partide politice, înainte de Revoluție, apartenența la grupurile de opoziție din cadrul Partidului Bolșevic, rușinea de a fi „dușman al poporului" în epoca Marilor Epurări – nu putea fi nici ea ștearsă.

În societatea sovietică existau mulți paria. În anii 1920, printre aceștia se numărau preoții și foștii preoți, membrii nobilimii pre-revoluționare, foștii capitaliști și nepmenii, culacii și persoanele care fuseseră „deculacizate". Majoritatea acestora primiseră oficial stigma, atunci când li se retrăsese dreptul de vot. În deceniul următor, rândurile excluşilor din societate au fost îngroșate de o populație din ce în ce mai numeroasă de exilați administrativi și prizonieri politici. De regulă, familiile tuturor acestora purtau și ele stigma. Soțiile, copiii și părinții în vârstă erau deportați laolaltă cu culacii; fiilor și fiicelor de preoți le era interzis accesul

la educația superioară; în perioada Marilor Epurări, existau lagăre speciale pentru „soțiile trădătorilor de patrie".

Deși Constituția sovietică din 1936 a introdus o nouă politică de clasă, aceasta nu a înlăturat câtuși de puțin tendința de a stigmatiza, de a exclude din societate și de a găsi țapi ispășitori, care se înrădăcinase atât de adânc în societatea post-revoluționară. În fapt, Marile Epurări, după modelul Constituției, au lărgit cercul de victime ale stigmatizării și ale răutății – născute din spaimă – cu care victimele erau înconde-iate de ceilalți cetățeni.

Comuniștii care păcătuiseră făcând opoziție erau adesea puși să își mărturisească în public greșelile și să se căiască, dar aceste confesiuni nu îi absolveau de vină. Uneori, opozanții spăsiți erau reprimiți în partid, însă statutul lor ulterior era unul incert, majoritatea fiind excluși din nou, după numai câțiva ani. Similar, originile sociale nesănătoase nu puteau fi lepădate prin declarații de loialitate sau prin repudierea clasei sau părinților. Preoții, mai ales, erau adesea încurajați de autoritățile locale să denunțe straiul preoțesc prin gesturi publice teatrale. Cum însă aceștia își găseau rareori altă ocupație dacă nu își ascundeau trecutul, stigma rămânea.

Cum de stigmă nu puteai scăpa, decât arareori, pe căi legale ori oficiale, soluția firească pentru aceia cu un trecut pătat era să încerce să îl ascundă. Asta se traducea prin crearea unei noi identități sociale – o identitate al cărei scop era să înșele societatea, însă care sfârșea prin a fi luată foarte în serios de înșelător însuși. Ascunderea identității sociale era o practică des întâlnită, dar era considerată o infracțiune și, de regulă, nu dădea rezultate la nesfârșit. Cu cât era mai mare disperarea oamenilor de a ascunde lucruri compromițătoare din trecutul lor, cu atât creștea zelul concetățenilor de a-i „demasca". Demascarea inamicilor era datoria fiecărui comunist și membru

de Komsomol. Însă comuniștii nu erau, în niciun caz, singurii care se ocupau de demascări, loialitatea față de regimul sovietic fiind numai unul dintre posibilele motive pentru denunțări. Practica denunțului servea numeroase scopuri *private*: dacă denunțai un dușman personal sau un vecin nedorit, spunând că este un troțkist sau un fost nobil care încearcă să își ascundă identitatea de clasă, aveai toate șansele ca statul să intervină și să rezolve problema în locul tău.

Paria

Sistemul sovietic de reprezentare avea la bază sovietele, organismele revoluționare în numele cărora bolșevicii preluaseră puterea. Atât în 1917, cât și în varianta anterioară, din 1905, sovietele erau instituții întemeiate pe criteriul clasei: adică, nu pretindeau a-i reprezenta pe toți cetățenii, ci numai pe „muncitori" sau pe „muncitori și soldați" sau pe „muncitori și țărani". Odată preluată puterea, bolșevicii au lărgit baza socială a sovietelor, incluzând funcționarii, casnicele și pe alții care, înainte, nu avuseseră dreptul de a vota pentru soviete. Dar sovietele au continuat să fie instituții de clasă, prin aceea că excludeau exploatatorii și persoanele care nu depuneau activități utile societății, și favorizau voturile cetățenilor din mediul urban.[1]

Constituția Republicii Ruse din 1918 nu acorda următoarelor categorii dreptul la vot sau dreptul de a candida în alegerile pentru soviete:

— persoanele care făceau angajări în scopul de a obține profit (asta îi viza pe culaci, dar și pe antreprenorii și meșteșugarii din mediul urban), persoanele care trăiau de pe urma veniturilor necâștigate prin muncă (dividendele din capital, profitul din afaceri, chiria de la proprietăți și altele);

— comercianţii privaţi şi comisionarii;
— călugării şi preoţii tuturor confesiunilor;
— foşti angajaţi şi agenţi ai poliţiei ţariste, poliţiei secrete şi corpului de jandarmi;
— membri ai fostei familii imperiale, Casa Romanovilor.[2]

Aceste persoane constituiau nucleul unui grup mai divers de paria, cunoscuţi sub denumirea generică de „elemente sociale străine". Grupul includea tot soiul de foşti privilegiaţi – foşti nobili, burghezi, birocraţi ai regimului ţarist etc., cunoscuţi drept „foştii" şi înrudiţi cu grupul *ci-devants* (cei de demult, nobilii) din vremea Revoluţiei Franceze – dar şi oameni ale căror legături sociale ori politice erau suspecte.[3] În practică, grupul excluşilor era şi mai vast, şi mai puţin precis definit decât se stipula în Constituţie. În primul rând, s-au adus amendamente prin care privarea de drepturi electorale era extinsă asupra foştilor oficiali din guvernul ţarist şi din cel al Albilor, ofiţerilor din Armata Albă, moşierilor şi capitaliştilor din vechiul regim şi „tuturor celor care nu au fost loiali puterii sovietice"[4]. În al doilea rând, sovietele locale care alcătuiau liste ale persoanelor private de drepturile electorale din raioanele lor interpretau adesea legea într-o manieră proprie, adăugând pe oricine li se părea a fi „duşman al poporului"[5].

Dreptul la vot, în sine, e posibil să fi avut o semnificaţie mai mult decât simbolică. Pe lângă asta, în anii 1920 s-a instituit o întreagă pleiadă de legi discriminatorii pe criterii de clasă, al căror scop era să favorizeze proletariatul şi să reducă şansele burgheziei. Universităţile şi şcolile tehnice practicau „selecţia socială" (adică acţiunea afirmativă) când venea vorba de admiteri. Autorităţile locative, comitetele de raţionalizare şi departamentele fiscale aplicau şi ele practici discriminatorii similare, chiar tribunalele fiind obligate să urmeze principiile „justiţiei de

clasă", pedepsind cu asprime „elementele sociale străine" și arătând îngăduință față de proletariat. Elementele sociale străine nu aveau voie să se înscrie în Partidul Comunist sau în Komsomol și, adesea, le era interzis să ocupe funcții guvernamentale. Asta însemna că persoanele din acest grup erau lipsite nu doar de dreptul la vot, ci și de o mulțime de alte drepturi și șanse.[6]

Pentru intelectualii Partidului Bolșevic, clasa era o categorie complexă ce nu putea fi redusă la origini. Totuși, în ansamblul partidului, abordarea „genealogică" era predominantă. Dacă, înainte de revoluție, tatăl tău fusese nobil sau culac, îi purtai mai departe stigma, indiferent de poziția ta socială ori de convingerile politice. Dacă fuseseși preot, stigma trecea asupra copiilor tăi, chiar dacă aceștia te repudiau și își declarau adeziunea la Revoluție.[7]

Lupta de clasă

La sfârșitul anilor 1920, comuniștii sovietici se considerau asediați de dușmani ai poporului retreziți la viață – vechea burghezie, noua burghezie NEP, culacii, chiar și „inteligheenția burgheză". În practică însă, această imagine contrasta puternic cu realitatea. Partidul era cel care pornise la atac împotriva dușmanilor de clasă, așa cum procedase și în anii Războiului Civil. Nepmenii erau obligați să renunțe la afaceri. Culacii erau acuzați că strâng cantități mari de grâne, li s-a interzis să se alăture fermelor colective și, în final, au fost trecuți pe listă pentru „lichidarea de clasă", care se traducea prin expropriere, evacuare și, adesea, deportare sau detenție în lagărele de muncă. În același timp, biserica era și ea ținta atacurilor, numeroși preoți fiind arestați, iar bisericile, închise. Nici inteligheenției nu îi era mai bine, hărțuită fiind de militanții Revoluției Culturale și mereu în pericol de a fi acuzată de lipsă de loialitate și chiar de trădare.[8]

Toate acestea însemnau că sosiseră vremuri grele pentru oricine purta stigma originilor sociale necorespunzătoare. În perioada alegerilor de soviete din 1929, desfăşurate sub sloganul luptei de clasă, s-a înregistrat un record de persoane lipsite de dreptul la vot.[9] În 1929 şi 1930, instituţiile guvernamentale au fost epurate, înlăturându-se persoanele cărora li se retrăsese dreptul la vot şi elementele sociale străine; uneori, asta implica interogatorii publice umilitoare. Plin de compasiune, un reporter descrie modul în care un funcţionar din serviciul fiscal a îndurat întreg procesul:

> Un bătrân măruntel, proaspăt ras, care fusese educat în familia unui general „respectabil" şi în Ministerul de Finanţe ţarist stă cu demnitate la tribună. Cei doisprezece ani de la Revoluţia din Octombrie l-au schimbat prea puţin pe acest om. Astăzi, de la tribună, face o declaraţie despre cum înţelege el epurarea: „Dacă nu este nevoie de mine, dacă nu corespund, spuneţi-mi şi plec. Dar de ce să aruncaţi în mine cu noroi?"[10]

Copiii celor lipsiţi de dreptul la vot au fost exmatriculaţi; şi, după cum nota cu amar scriitorul Mihail Prişvin în jurnalul său, exista până şi o „abordare de clasă aplicată muribunzilor (la spital, au azvârlit în stradă trei pacienţi despre care se aflase că erau lipsiţi de dreptul la vot)". Din ce în ce mai des, persoanele din această categorie găseau sau păstrau cu greu o slujbă; când s-au introdus raţionalizările, nu au primit cartele şi au fost nevoiţi să cumpere alimente la preţurile din comerţ. În vara lui 1929, serviciul telefonic pentru „elementele ne-muncitoare" a fost suspendat, sub pretextul că sistemul era suprasolicitat. În toamnă, sovietul din Moscova a început să evacueze „ne-muncitorii" din apartamentele comune deţinute de municipalitate, deşi unii critici, chiar din interiorul partidului, considerau acţiunea ilegală.[11]

Lupta împotriva duşmanilor de clasă părea să găsească mai multă susţinere în rândurile de jos ale partidului, decât la nivelul conducerii. Şeful guvernului sovietic, Aleksei Rîkov, şi alţi membri ai Politburoului care aveau în curând să fie înlăturaţi ca opozanţi de dreapta se îndoiau serios, dubii împărtăşite şi de Mihail Kalinin, şeful oficial al statului. Avel Enukidze, un alt oficial guvernamental sus-pus, cunoscut pentru generozitatea sa ca protector al „foştilor", era scandalizat, aşa cum erau şi oficiali importanţi din domeniile educaţiei din Rusia şi Ucraina, dar şi văduva lui Lenin, Nadejda Krupskaia.[12] Însă valul opiniei publice din partid era împotriva lor. O scrisoare confidenţială despre soarta preoţilor, trimisă de Kalinin unui coleg din Politburo, Sergo Ordjonikidze, deplângea faptul că autorităţile locale se purtau „complet arbitrar" cu preoţii şi alte persoane din categoria celor lipsite de dreptul la vot, ignorându-le drepturile în faţa legii:

> Toate eforturile autorităţilor locale sunt îndreptate către „deculacizarea" preoţilor, pe lângă aceea a culacilor. Această „deculacizare" ilegală se desfăşoară sub o mască fiscală. Încearcă să impoziteze preoţii sub orice formă şi cu asemenea sume, încât aceştia nu-şi pot îndeplini obligaţiile; apoi le sunt confiscate proprietăţile, chiar şi bunurile de primă necesitate pentru familie, iar familia este evacuată [...]. Clericii şi membrii familiilor lor au fost recrutaţi să muncească în întreprinderi forestiere, indiferent de sex, vârstă sau stare de sănătate. De pildă, au fost cazuri în raionul Barnaul în care preoţii au fost duşi să cureţe cocini, grajduri, toalete etc.[13]

Un memoriu către Stalin, trimis evident de Enukidze, descria situaţia excluşilor social ca fiind disperată – deseori li se interzicea să muncească, li se refuzau raţiile, copiii lor erau exmatriculaţi, iar la ţară li se refuza găzduirea în hanuri. Protestele curgeau către biroul preşedintelui Kalinin. Numai în primele două luni ale lui 1930, au fost primite 17 000 de plângeri

pentru ridicarea nejustificată a dreptului la vot de la cetățenii din Republica Rusă (comparat cu numai 500 în aceleași luni ale lui 1926). Majoritatea plângerilor vizau mai puțin lipsirea de drept în sine, cât penalizările ce decurgeau din asta: evacuarea din apartamente, excluderea din sindicate și din instituțiile de educație, concedierea de la locul de muncă, impunerea de taxe speciale, deculacizarea și altele.[14]

În ciuda opoziției venite din partea lui Enukidze și Kalinin, un decret guvernamental secret din august 1930 aproape că a dus la suspendarea dreptului la muncă al excluşilor social, ordonând ca aceștia și alți funcționari care își pierduseră slujbele în vremea epurărilor să nu primească ajutoare de șomaj și să nu li se permită să se înscrie la Oficiul Forțelor de Muncă, alături de restul cetățenilor. „Ar trebui trimiși în lagăre forestiere, să muncească în turbării, să dea la o parte zăpada sau la alte munci asemănătoare și, în plus, numai în acele locuri unde forța de muncă este deficitară", spunea decretul.[15]

Comisariatele Poporului pentru Educație din Rusia și Ucraina au constatat că instrucțiunile lor către autoritățile locale, privind încetarea epurării în școli, pur și simplu nu erau luate în seamă.[16] Un soviet local (încurajat, fără îndoială, de susținerea activă a organizației locale de partid și de aceea tacită a Comitetului Central) a trimis chiar o scrisoare de răspuns la centru, descriind beneficiile exmatriculării a 86 de elevi de liceu, dintre care aproape jumătate proveneau din familii de excluși, și explicând de ce dorea să încalce ordinele guvernului rus, care dictau contrariul:

> Sunt cu toții fii de mari culaci ereditari, iar unii dintre părinții lor au fost trimiși la Solovki.[17] [...] În vasta majoritate a cazurilor, acești fii de culaci au instigat la naționalism, au răspândit materiale pornografice și au tulburat cursurile. [...] Toate aceste 38 de persoane și-au ascuns originea socială cât timp au studiat la școala noastră, înmatriculându-se în mod

> fals drept țărani săraci, țărani din pătura de mijloc, iar unii chiar ca muncitori agricoli. [...] În același timp, copiii de muncitori, de țărani săraci și de muncitori agricoli nu s-au putut înscrie [la școală] deoarece nu existau locuri libere. Populația este extrem de mulțumită de ce am făcut.[18]

Introducerea, printr-o lege din decembrie 1932, a pașapoartelor interne a adus noi necazuri pe capul excluşilor social din mediul urban și al altor elemente sociale străine. Până în acel moment, pașapoartele fuseseră privite ca un semn al despotismului din vechiul regim. Însă regimul sovietic ajunsese să se confrunte cu o situație disperată, foametea din mediul rural alungând grupuri masive de oameni spre orașe. Sistemul urban de raționalizare era în pericol să se sufoce. Pe lângă asta, logica practicilor regimului – mai ales deportarea și exilul administrativ (discutate mai jos) – părea să dicteze un sistem de pașapoarte care să restricționeze libertatea de mișcare. La fel ca sub regimul țarist, pașapoartele sovietice identificau posesorul nu numai după nume, sex, vârstă și naționalitate, ci și după poziția socială. Alături de pașapoartele interne, s-a implementat și un sistem de înregistrare urban, conform căruia numai cei înregistrați într-un oraș aveau dreptul să locuiască acolo.[19]

Introducerea efectivă a pașapoartelor a început în 1933. În Moscova și Leningrad, care au trecut primele prin acest proces, emiterea pașapoartelor a fost un prilej de epurare a întregii populații. Locuitorii care nu treceau de filtrul OGPU, în principal culaci fugiți și persoane fără drept de vot, se vedeau lipsiți de dreptul de rezidență și alungați din oraș. O Comisie a Politburoului a depus toate eforturile pentru a detalia cui anume trebuia să i se refuze pașaportul. Foștii culaci și persoanele care fuseseră deculacizate trebuiau evacuați din oraș, indiferent de ocupațiilor lor actuale. Grupul mai mare al țăranilor recent emigrați la oraș era și el o țintă, îndeosebi aceia care nu aveau nicio calificare,

un loc de muncă sau o locuință stabilă și aceia care veniseră la oraș „exclusiv pentru beneficiul personal”[20]. Și preoții erau pe listă, mai puțin cei care lucrau la biserici încă folosite (mult mai puține, de când cu lupta împotriva religiei din 1930) sau erau „servitori ai unor specialiști renumiți”, ingineri, profesori și alții. Urma o categorie generică, aceea a „paraziților”, care includea jucătorii de profesie, vânzătorii de droguri, patronii de bordeluri și alții asemenea. În sfârșit, infractorii condamnați pentru fapte grave, cum ar fi jaf, contrabandă și infracțiuni legate de valută, trebuiau și ei evacuați, la fel ca persoanele condamnate ori penalizate administrativ de OGPU, pentru crime politice.[21]

În ciuda eforturilor Comisiei, categoriile și criteriile erau, ca de obicei, ambigue. Cum se putea determina dacă un țăran venise la oraș „exclusiv pentru beneficiul personal”? Cât de „renumit” trebuia să fie specialistul, ca să își salveze bătrânul tată de expulzare? O ambiguitate în plus era că persoanele născute în Moscova și Leningrad și care locuiseră acolo continuu aveau din oficiu dreptul la pașaport[22], însă nu este deloc clar dacă acest drept era, într-adevăr, necondiționat. Oare un leningrădean născut și crescut în oraș avea dreptul la pașaport și permis de reședință, chiar dacă era patron de bordel? Dar un preot născut la Moscova, a cărui biserică din oraș fusese închisă în timpul Revoluției Culturale? Nu se preciza nimic despre familiile celor care intrau într-una dintre categoriile condamnate. Trebuiau și ele evacuate din oraș? Dacă da, până la al câtelea grad era definită familia? Finalmente, Comisia Politburoului nu spunea în mod explicit că privarea de dreptul la vot era, în sine, un motiv pentru refuzarea pașaportului. Era o simplă scăpare sau fiecare caz trebuia judecat în parte?

Enukidze, care era președintele comisiei, era în favoarea unei definiții mai restrânse a criteriilor pe baza cărora se făcea expulzarea, în contradicție cu ceilalți membri, ca să nu mai pomenim

de oamenii OGPU care se ocupau de emiterea pașapoartelor. De regulă, autoritățile locale le refuzau emiterea de pașapoarte persoanelor lipsite de dreptul la vot, ca și membrilor de familie ai acestora, dar și oricui era categorisit intuitiv ca „element social străin". Potrivit unei plângeri venită din partea unui subordonat al lui Enukidze, oficialii OGPU responsabili cu pașapoartele își instruiseră verbal oamenii să îi refuze pe „dușmanii de clasă" și pe „foști", în general, dar nu le transmiseseră și faptul că nu se putea ordona o deportare numai pe baza originii sociale.[23]

Nici nu se apucase bine de lucru departamentul de pașapoarte al OGPU, că guvernul central și sovietele de oraș s-au pomenit inundate cu plângeri de la persoane care fuseseră lipsite de pașaport în mod ilegal. În practică, raporta dezaprobator biroul lui Kalinin,

> Nu acordă pașapoarte unor oameni care muncesc din greu, multor muncitori, specialiști și angajați tineri, nici măcar unor membri de Komsomol și de partid, pentru simplul motiv că sunt, prin naștere, fii de foști nobili, negustori, preoți și așa mai departe.[24]

Mihail Zverev, de douăzeci și șase de ani, ajutor de contabil la o fabrică din Moscova, a fost refuzat pe motiv că tatăl lui fusese preot, cu toate că tânărul Zverev servise în Armata Roșie între 1929 și 1931, și nu mai vorbise de multă vreme cu tatăl lui. N. Geld-Fidman a fost refuzată pentru că primul ei soț fusese împușcat în 1930 (fără alte detalii), deși ea se remăritase încă din 1923. Clauza „sosiților recent" a dat naștere la tot soiul de anomalii. Frații Korotkov, doi băieți și o fată, erau orfani și trăiseră pe străzile Moscovei, orașul unde se născuseră. Statul îi trimisese la calificare în meseria de țesător, în Voronej, după care lucraseră mai întâi într-o fabrică din localitate, apoi, aceasta închizându-se, într-o uzină de textile din Moscova. Tuturor li s-au refuzat pașapoartele, pe motiv că erau

recent sosiţi în oraş. Un caz şi mai bizar este al unui tânăr din Taşkent, care fusese trimis la Conservatorul din Leningrad să studieze muzica – unul dintre sutele de tineri trimişi de republicile naţionale în oraşele-capitală, ca parte din programele etnice de acţiune afirmativă. Acestuia i s-a refuzat paşaportul pe motiv că nu era leningrădean.[25]

Ca întotdeauna, severitatea legii era temperată în practică de instituţia petiţiei şi de aceea a patronajului. S-au trimis petiţii şi s-a protestat oral la preşedintele Kalinin cu privire la toate cazurile de refuz arbitrar amintite mai sus, petiţiile soldându-se adesea cu decizii contrare celor iniţiale. Patronajul era un instrument mult mai eficient. Memoriile unui cetăţean ne spun povestea modului în care contele Nikolai Şeremetev a ocolit sancţiunile pentru originea lui nobilă. Soţia sa, o actriţă la Teatrul Vahtangov, îl scotea invariabil din încurcătură, apelând la unul dintre puternicii ei protectori.

> OGPU-ul l-a arestat pe Nikolai Petrovici de zece ori. Însă nici măcar o dată nu a stat în închisoare mai mult de zece zile. [...] Puterea sovietică nu se putea împăca nicidecum cu faptul că un conte Şeremetev, încă în viaţă, se plimba liber pe străzile capitalei proletare. Dar Ţeţilia Lvovna avea relaţii mai puternice decât legile sovietice.

Relaţiile au continuat să funcţioneze şi în perioada tensionată a emiterii paşapoartelor – cu toate că tânărul poliţist care i-a emis lui Şeremetev paşaportul era aşa de furios că mai-marii protejau un duşman de clasă, încât a azvârlit documentul la picioare contelui, şuierând „Ia-ţi paşaportul, ia-l, pui de nobil ce eşti”[26].

Deportare şi exil

Exilul administrativ în zone îndepărtate ale ţării fusese o formă celebră de pedeapsă sub regimul ţarist. După revoluţie, a reînceput să fie practicată sistematic abia la finele anilor

1920, când a fost aplicată membrilor opoziției de stânga (inclusiv lui Troțki, care a fost trimis la Alma-Ata vreme de un an, înainte de a fi deportat definitiv din Uniunea Sovietică), membrilor anumitor „organizații și grupuri contrarevoluționare" și foștilor moșieri care încă mai domiciliau pe domeniile lor.[27] Însă toate acestea erau nimicuri pe lângă marea deportare a culacilor, care a însoțit colectivizarea de la începutul anilor 1930. În anii 1930–1931, aproape 400 000 de gospodării, adică aproape două milioane de oameni, au fost victimele deportărilor din sate. Alte deportări, de mai mică amploare, au avut loc în 1932–1933.[28]

Întrebarea „Cine este culac?" a fost exhaustiv zugrăvită în literatura de specialitate.[29] În teorie, culacii erau țărani prosperi care exploatau alți țărani. În practică, „exploatare" s-a dovedit un termen greu de definit, mai ales în cazurile când țăranii pe care îi păștea deportarea știau să citească definiția și să evite aplicarea ei. Mai mult, din punctul de vedere al țăranului sărac, culacul putea fi un protector, o sursă de împrumuturi bănești și de ajutor, iar nu un exploatator. O complicație suplimentară venea din aceea că, în general, pozițiile socio-economice ocupate de gospodării în cadrul satului se schimbaseră după revoluție. Familiile pe care alți țărani le considerau de culaci sadea își pierduseră în bună măsură prosperitatea, în 1917, în vreme ce țărani odinioară săraci ajunseseră bogați datorită relațiilor cu regimul sovietic; totuși, primul, nu al doilea grup era ținta atacurilor regimului. Mulți activiști rurali considerau că, în contextul post-revoluționar, „culac" trebuia să constituie și o categorie psihologică, aplicabilă *foștilor* exploatatori înrăiți și antisovietici din sate, nu doar una economică.

Campania de deculacizare a fost inițiată de Stalin în decembrie 1929, când acesta a cerut „lichidarea clasei culacilor". Țăranilor identificați ca atare li se confiscau pământurile, animalele și uneltele, după care erau evacuați din case; multe

victime ale acestei campanii au fost deportate de către OGPU în regiuni îndepărtate ale țării.[30] Criteriile oficiale erau rareori luate în seamă. Nu conta decât *părerea* autorităților locale și a activiștilor colectivizării despre cine era și cine nu era culac. Adesea, asta însemna țărani prosperi, mai ales aceia care fuseseră căpetenii de sat și nu vedeau cu ochi prea buni puterea sovietică, însă zurbagiii de orice fel erau și ei expuși riscului. Cineva care, din diverse motive, nu era iubit de săteni se putea trezi etichetat drept culac. Acolo unde satele erau divizate etnic sau religios – de exemplu în ruși și ucraineni sau în ortodocși și staroveri* – un grup etnic sau religios avea șanse să îi lipească celuilalt eticheta de „culac".

Până și comuniștii erau puțin deranjați de extinderea haotică a categoriei „culac", așa că au început să folosească o categorie suplimentară, „năimit de culac". Aceasta descria persoane care meritau soarta culacilor, însă, în termeni economici, nu intrau în categoria lor. Un comunist, raportând în secret șefului organizației de partid din vestul Siberiei despre mai multe ferme colective din raionul lui, a căror conducere încăpuse pe mâinile culacilor, a adăugat, în paranteză, că folosea termenul în „sensul său propriu, nu metaforic" – pe scurt, că se referea la culaci adevărați.[31]

După deculacizare, categoria de „fost culac" a început să conteze foarte mult în ochii comuniștilor. Într-un fel, era acum mai ușor să identifici culacii: oricine fusese deculacizat era, prin definiție, unul de-al lor. Dintr-un alt punct de vedere însă, situația se complicase – numeroși țărani pasibili de o atare identificare fugiseră, nemaiașteptând să fie arestați ori deportați. Acești oameni erau pe cale să adopte o mască și să își ia identități

---

* *Staroverii* erau creștini ortodocși care se separaseră după 1666 de Biserica Oficială Rusă în semn de protest față de reformele introduse de patriarhul Nikon al Moscovei (n. red.).

sociale noi; de aceea, era vital pentru noul regim să îi identifice şi să îi expulzeze prin intermediul procesului de emitere de paşapoarte urbane. Fireşte însă că mulți culaci incognito şi chiar mai mulţi copii de culaci, de la care se aştepta, poate, să împărtăşească frustrarea părinţilor, izbuteau să păcălească autorităţile. În următoarele capitole, vom întâlni numeroase exemple de frică a comuniştilor de aceşti duşmani ascunşi.

Între timp, o nouă stigmă a căzut asupra deportaților, dintre care majoritatea fuseseră trimişi în Nord, în Urali, Siberia şi Orientul Îndepărtat, şi fie lucrau ca muncitori pe noile şantiere de construcţii din Magnitogorsk, fie se aşezaseră pe pământuri necultivate, devenind agricultori.[32] Pentru că deportarea era o pedeapsă administrativă, nu o sentinţă judecătorească, durata şi termenii sub care se desfăşura erau incerte. Un lucru era limpede însă: culacii deportați aparţineau acum unei categorii legale speciale, supusă diverselor restricţii şi privării de drepturi. La început, au fost numiți „colonişti speciali", apoi li s-a spus „colonişti de muncă"[33]. În câţiva ani, rândurile lor au fost îngroşate de alte persoane „periculoase pentru societate" – „culaci, foşti comercianți, foşti moşieri şi aşa mai departe", care făcuseră închisoare sau stătuseră în lagărele Gulagului, dar cărora OGPU, din motive evidente, nu dorea să le permită întoarcerea acasă.[34]

Perioadele de exil, după cum s-a dovedit, nu erau fixe.[35] A existat cu siguranță o oarecare doză de nesiguranță privind politica regimului în această chestiune. Deportații, la fel ca exilaţii şi persoanele fără drept de vot, nu au primit paşapoarte după introducerea acestora. Ulterior, o hotărâre de guvern din mai 1934 a restituit drepturile civile, inclusiv cel de vot, acelora care demonstraseră că sunt demni de asta prin „munci folositoare societăţii". S-ar putea presupune că aceste drepturi civile îl includeau pe acela la libera circulaţie, însă în ianuarie 1935, la cererea lui Iagoda, şeful NKVD-ului, Stalin a confirmat că

acesta nu era valabil și pentru culacii deportați. O clarificare publică a chestiunii a apărut o săptămână mai târziu – chiar și așa, la un congres al colhozurilor, din primăvară, s-a dat de înțeles că măcar un lider de partid avea îndoieli.[36]

Totuși, deportații încă mai nădăjduiau că se vor întoarce acasă. În 1936, când s-a anunțat noua Constituție, mulți au citit documentul ca pe o amnistie și au trimis petiții pentru a fi eliberați, degeaba însă. Mulți alții au fugit de exil de-a lungul anilor – potrivit unui istoric rus, peste 600 000 între 1932 și 1940, dintre care două treimi, peste 400 000, au și reușit. Numărul culacilor și al membrilor de familie deportați care încă mai trăiau în exil la 1 octombrie 1941 era sub 900 000. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, s-au înregistrat noi plecări: mulți dintre bărbații deportați au fost încorporați, ceea ce, în general, însemna că perioada de exil a familiilor lor se încheiase. Abia după moartea lui Stalin, toți culacii deportați cu peste douăzeci și șapte de ani în urmă au fost eliberați în mod oficial.[37]

De obicei, culacii locuiau laolaltă în așezări speciale. Pentru aceia care munceau în industrie, aproximativ jumătate din total, condițiile de muncă, în special salariile, promovările, premiile și beneficiile, nu difereau prea mult de acelea ale muncitorilor liberi. Singurele diferențe erau acelea că exilații nu puteau fi membri de sindicat și, probabil, nu aveau să primească pensie. Începând cu 1938, NKVD-ul lua 5% din salariile exilaților, spre a achita costurile administrării exilului. Am văzut deja că deportații își redobândiseră dreptul la vot, condiționat de buna lor purtare, în 1935. Acest drept a fost confirmat în mod public ca aplicându-se tuturor coloniștilor speciali în 1937.[38]

Până în 1938, copiii coloniștilor speciali erau supuși acelorași restricții de mișcare ca și părinții lor. Aveau, totuși, dreptul la educație și, dacă erau admiși la instituții de învățământ

superior din afara așezării unde locuiau, trebuiau să primească pașapoarte și permisiunea de a pleca, punct în care încetau, în mod legal, să mai aparțină categoriei coloniștilor speciali. Din toamna lui 1938, toți copiii coloniștilor speciali au devenit eligibili pentru a primi pașapoarte la vârsta de 16 ani, fiind apoi liberi să părăsească așezarea.[39]

Vasta majoritate a coloniștilor speciali era formată din culaci deportați. Însă au existat și alte deportări colective, chiar dacă la scară mai mică. Cele mai semnificative au fost deportările etnice care au început la mijlocul deceniului și deportările din Leningrad, care au urmat uciderii lui Kirov, în decembrie 1934. Deportările etnice, aflate într-o ciudată contradicție cu politica generală sovietică privind încurajarea identității etnice, îi vizau pe membrii naționalităților din „diaspora" – persoane precum cetățenii de origine finlandeză și coreeană, care ar fi putut fi loiali altui stat decât cel sovietic. Aceștia au fost deportați de NKVD, în aproape aceeași manieră ca și culacii de dinaintea lor, și strămutați în interior. Aceste prime deportări pe criterii etnice au fost precursoarele mai cunoscutelor deportări ale naționalităților, precum germanii de pe Volga și cecenii, produse în anii 1940. Deși nu a fost făcută publică și a avut o amplitudine redusă, practica deportării pe criterii etnice era suficient de bine înrădăcinată în conștiința oamenilor, cel puțin a locuitorilor din regiunea Leningrad, pentru ca un bărbat cu nume finlandez să refuze, în 1939, să răspundă unui ofițer de recensământ, servindu-i comentariul: „Știu de ce faceți recensământul populației. Îl faceți ca să aflați cine e finlandez și cine este estonian, pentru ca apoi să-l deportați."[40]

Principalele victime ale deportărilor din Leningrad, după uciderea lui Kirov, erau „foști" și foști opozanți. Ambele categorii erau considerate oarecum răspunzătoare pentru crimă – câțiva opozanți chiar au fost executați după primele procese

de la Moscova, din 1936, printre ei numărându-se Zinoviev şi Kamenev – deşi nu exista nicio dovadă a implicării lor şi este chiar posibil ca momentul ales pentru deportare să fi fost o coincidență. Decizia de a trimite în exil în provincii 2 000 de foşti comunişti din Leningrad a fost prezentată în documente interne drept rezultatul recentelor epurări ale partidului.[41] Exilul a peste o mie de „foști" leningrădeni era descris, într-un scurt anunț oficial, ca o pedeapsă pentru „violarea legilor privind rezidența şi a legii paşapoartelor". Cu toate acestea, concluzia oamenilor în legătură cu această acțiune era că fusese o „adunare a suspecților de serviciu", după uciderea lui Kirov; se zvonea chiar că NKVD-ul făcuse lista folosind cartea de telefon a oraşului, în ale cărei volume tipărite înainte de revoluție cetățenii de vază erau identificați după proprietăți şi rangul administrativ.[42]

Printre cei expulzaţi din Leningrad se numărau „fostul baron Tipolt, [care] făcuse rost de o slujbă de contabil în industria serviciilor de alimentație, generalul Tiufiasev, [care] era tehnician într-o fabrică, [şi] generalul Spasski, [care] vindea țigări la un chioşc". În plasă au căzut şi persoane mai puțin ilustre, precum bărbatul care fusese copist la Ministerul țarist al Justiției, al cărui ordin de deportare a fost anulat numai după patru ani de petiții. Magazinele de vechituri din Leningrad erau pline ochi cu mobila pe care deportații trebuiseră să o vândă. Deportații leningrădeni erau, de regulă, trimişi în exil administrativ individual, nu în aşezări speciale, aşa cum era cazul culacilor, unii reuşind, prin petiții sau apelând la protectori, să se întoarcă în oraş. Pentru cei care izbuteau să se întoarcă însă, problema recuperării apartamentelor se dovedea insurmontabilă. Deşi li se recunoştea oficial dreptul la o locuință, în practică apartamentele aveau noi locatari, pe care era extrem de greu să îi evacuezi.[43]

Deportarea era o formă extremă de excludere socială, mai gravă chiar decât stigma adusă de retragerea dreptului de vot. Prietenii și vecinii trebuiau să rupă orice legături cu persoanele deportate; dacă nu făceau asta, puteau fi acuzați de „menținerea legăturilor" cu elemente antisovietice. Când un grup de muncitori de la o centrală electrică au strâns bani și alimente pentru a fi trimise, printr-o rudă, unui coleg deportat, inițiativa lor a fost tratată ca o acțiune contrarevoluționară pe care NKVD-ul trebuia să o ancheteze.[44] Locuitorii liberi din zonele unde ajungeau deportații erau încurajați să păstreze distanța.

Strângerea marginalilor

Regimul sovietic, din câte se pare, se simțea îndreptățit să selecteze și să strămute, după bunul-plac, întregi segmente ale populației, așa cum, în vremea vechiului regim, proprietarii de iobagi dispuneau cum doreau de țăranii legați de glie. Deportările nu sunt unica dovadă în sprijinul acestei idei. Pe lângă deportări, regimul mai practica, pe ascuns și oarecum șovăielnic, un soi de epurare socială, adunând marginalii zonelor urbane, „degenerații" a căror prezență era privită ca o influență nefastă, și strămutându-i cu forța în lagăre de muncă ori trimițându-i în exil administrativ. Termenul general pentru acești marginali era „elemente sociale străine și elemente periculoase pentru societate", iar procesul înlăturării lor a început la finele anilor 1920, atingând apogeul în perioada Marilor Epurări.[45]

Prostituatele erau o categorie de victime. Începând cu vara lui 1929, autoritățile aveau dreptul legal de a ridica prostituatele sau femeile „aflate în pragul prostituției" din cazărmi, restaurante, gări și hoteluri, și de a le expulza din oraș.[46] Cerșetorii și toate tipurile de persoane fără domiciliu stabil, cum ar fi tinichigiii și croitorii voiajori, erau și ei în pericol de a fi supuși aceluiași tratament. Cerșetorii erau adesea etichetați de autorități drept

„agitatori ai bisericii", iar tinichigiii și croitorii itineranți, drept colportori ai propagandei contrarevoluționare.[47]

Expulzarea marginalilor din marile orașe a atins noi culmi în 1933, odată cu implementarea regimului de pașapoarte în Moscova și Leningrad. În Leningrad, scrie un specialist rus în istoria prostituției, un „val de represiune" a lovit orașul când au fost adunate „elementele parazite", vânarea prostituatelor continuând în forță în următorii zece ani. Între 1934 și 1935, 18 000 de femei au fost arestate în Leningrad, majoritatea fiind trimise în colonii și lagăre de muncă din provincia Leningrad. În vara lui 1933, „elementele sociale degenerate", în principal infractorii recidiviști, au fost adunate din Moscova și Leningrad. Din pricina „influenței nocive" asupra celor din jurul lor, în loc să li se permită să trăiască „în semi-libertate, ca deportați", au fost trimise în lagăre de muncă. Aproximativ în aceeași perioadă, 5 000 de romi „fără domiciliu stabil" au fost adunați din regiunea Moscovei și deportați, dimpreună cu 338 de cai și două vaci, în orașul siberian Tomsk, unde au fost instalați în tabere de muncă. Această operațiune poate fi considerată un exemplu timpuriu de deportare etnică, însă pare mai mult decât probabil că autoritățile vedeau altfel problema. Regimul depunea toate eforturile pentru a sedentariza populațiile nomade „înapoiate", inclusiv romii, iar reputația lor de hoți și oameni violenți fără îndoială că i-a determinat și mai mult pe oficialii locali să îi considere niște ticăloși degenerați. Între 1937 și 1938, în perioada Marilor Epurări, un nou contingent de romi a fost ridicat și trimis în est.[48]

Acest procedeu de adunare a infractorilor și marginalilor și de strămutare a lor s-a repetat în numeroase rânduri, și în provincii. Tomsk, destinația țiganilor din regiunea Moscovei, se plângea amarnic în 1934 că străzile sale erau pline de infractori și delincvenți juvenili, mulți dintre aceștia fiind aduși

de autoritățile locale din alte regiuni și abandonați în oraș. „Ca rezultat", raporta președintele sovietului orășenesc, „străzile orașului Tomsk, piețele, gările, magazinele și instituțiile sunt asaltate în ultimul timp de grupuri de delincvenți adulți și minori – recidiviști care comit tot soiul de fărădelegi și terorizează populația"[49].

Poate că episodul cel mai remarcabil din întregul deceniu – unul care a ieșit la lumină doar de curând, odată cu deschiderea arhivelor sovietice – se referă la o uriașă operațiune de strângere a marginalilor petrecută în vremea Marilor Epurări, care a dus nu doar la deportări în masă, ci și la execuții în masă. Acest episod, încă relativ puțin analizat, sugerează că regimul sovietic ajunsese mai aproape de abordarea nazistă a „epurării sociale" (deși aici lipsea elementul rasial) decât se crezuse până acum. În 2 iulie 1937, un ordin secret al Politburoului cerea strângerea infractorilor recidiviști, a celor care tulburau liniștea publică și a persoanelor care se întorseseră ilegal din exil, unii urmând a fi executați pe loc și fără proces, alții fiind trimiși în Gulag. Fiecărei regiuni a Uniunii Sovietice îi fusese repartizată o cotă; pentru întreaga țară, cifra-țintă pentru execuții era 70 000 (aici intrând și 10 000 de „elemente periculoase pentru societate", deja aflate în Gulag), iar pentru trimitere în Gulag, aproape 200 000.[50]

Ordinul țintea mai ales culacii deportați care scăpaseră de exil (ne amintim că numărul acestora, potrivit datelor NKVD-ului, era în jur de 400 000), despre care se spunea că erau „principalii instigatori în tot soiul de acțiuni antisovietice și diversioniste" din industrie, căi ferate, ferme de stat și ferme colective. Acești oameni se adunau în special la periferiile marilor orașe industriale. În elaborarea planului, Ejov identifica trei mari grupuri, pe lângă acela al culacilor care scăpaseră din exil. Primul era alcătuit din „oameni ai bisericii și sectanți care

au fost reprimaţi în trecut". Aceasta a fost, probabil, cea mai numeroasă categorie de victime luate din zonele rurale în timpul operaţiunii. Al doilea grup era format din contrarevoluţionari – „persoane care au luat parte la revolte armate împotriva puterii sovietice sau foşti membri ai partidelor politice anti-bolşevice". Al treilea grup era al infractorilor recidivişti – „răufăcători care sunt parte din lumea infracţională profesionistă (hoţi de cai, de vite, tâlhari, hoţi etc.)"[51].

Rezultatul acestei operaţiuni a devenit vizibil peste un an şi jumătate, în creşterea spectaculoasă a numărului de condamnaţi din Gulag clasificaţi drept „dăunători societăţii sau periculoşi pentru societate". La începutul lui 1937, erau deja peste 100 000. Peste doi ani, numărul avea să crească la aproape 300 000, adică aproximativ un sfert din numărul total de prizonieri din Gulag.[52]

Lepădarea de trecut

Renegarea era una dintre metodele folosite de oamenii care încercau să scape de stigmă. De regulă nu funcţiona, deoarece originea socială era considerată o pată „obiectivă", care nu putea fi înlăturată printr-o schimbare de atitudine. Oricum, oficialii le mai cereau asta copiilor de culaci şi de preoţi, la începutul anilor 1930, aşa cum li s-a cerut, în vremea Marilor Epurări, şi copiilor de „duşmani ai poporului". Uneori oamenii făceau asta din proprie iniţiativă. Două fiice de culaci îşi aminteau, mulţi ani mai târziu, că au fost obligate să declare că îşi reneagă părinţii şi că nu vor mai avea nicio legătură cu ei. Un profesor, Iuri Mihailovici, dădea un scurt anunţ în *Izvestia*, în care scria „Îmi reneg tatăl, care este preot". O soţie de preot de pe Volga Inferioară a încercat să îşi repudieze soţul după ce acesta a fost „deculacizat", spunând că fiul ei o convertise la cauza puterii sovietice şi o convinsese să deteste capitalismul. „Începând de azi, când, ca rezultat al deculacizării, nu mai am

absolut nicio proprietate, reneg o dată pentru totdeauna ideile vechi, inutile şi dăunătoare. Începând de azi, divorţez de soţul meu [...]." Scrisoarea era semnată „cetățeana Dominika Sigaeva". (Acest apel nu a dus, cel mai probabil, nicăieri, fiindcă autorităţile erau extrem de suspicioase în privinţa divorţurilor asociate deculacizării, bănuind că adevăratul motiv era dorinţa de a proteja averea familiei.[53])

Genul de renegare care interesa în cel mai înalt grad autoritățile sovietice era lepădarea preoţilor de religie. Dacă avea loc în public, venea în mod dramatic în sprijinul opiniei sovietice că religia este o minciună care fusese discreditată de ştiinţa modernă. În vremea Revoluţiei Culturale, apăreau din când în când în presa locală, sub formă de scrisori către redactor, anunţuri semnate privind intenția unui preot de a se lepăda de biserică, „drept răspuns la construcţia socialismului"[54]. Un exemplu tipic de teatru politic a avut loc într-o duminică din 1929, într-o biserică catolică din regiunea Minsk:

> În ziua în care credincioşii s-au adunat la slujba în onoarea „vicarului lui Dumnezeu", au auzit cu groază, chiar din gura preotului, că religia era o înşelăciune şi că el nu mai dorește să fie o armă în mâinile contrarevoluţionarilor. În acest punct, [preotul] şi-a aruncat sutana şi a părăsit biserica, însoţit de tânguirile şi bocetele bătrânelor fanatice [din congregaţie].[55]

NKVD-ul raporta un val de astfel de renegări, legate de Constituţia lui Stalin din 1936. Într-un caz, un preot (de data aceasta ortodox) a declarat public că este dezamăgit de religie şi că „ştiinţa explica natura, nu Dumnezeu". În alt caz, un cântăreț în biserică își anunța lepădarea de religie, în ziarul local; ulterior, acesta s-a înscris la şcoala de farmacişti.[56]

Marea problemă ridicată de renegarea vocaţiei de preot era că foştii slujitori ai bisericii îşi găseau foarte greu de lucru.

Mulți, mulți foști preoți ar părăsi imediat biserica, dacă s-ar rezolva această problemă, raporta cu tristețe un oficial sovietic, în 1937. Nu numai preoții, ci și oficialii din Liga Militanților Fără Dumnezeu – profesioniști ai propagandei atee – își doreau ca renunțarea să fie mai simplă. „Avem preoți care s-au lepădat de sutană acum trei ani", spunea un oficial furios, în 1930, „și nici măcar nu sunt primiți la oficiu [forțelor de muncă]. [...] Trebuie să le dăm oamenilor care renunță la religie și vor să ni se alăture posibilitatea de a presta o muncă, fie ea și manuală." Într-adevăr, Liga avea grămezi întregi de scrisori de la preoți care părăsiseră biserica, dar nu izbutiseră să găsească de lucru.[57]

Pentru victimele retragerii dreptului de vot, ca și pentru exilați și deportați, una dintre puținele arme la îndemână era petiția. Dosarele din biroul președintelui Kalinin erau doldora de astfel de petiții; iar la începutul anilor 1930, numai din Republica Rusă veneau zilnic câte 350 de apeluri de la cei care cereau restituirea drepturilor ridicate de sovietele locale.[58] Administrația lui Kalinin simpatiza cu petenții, și funcționarii de aici scriau mereu rapoarte despre „excesele" comise în privința ridicării dreptului la vot, care apoi circulau la nivelul sovietelor locale și al autorităților centrale. Printre exemplele citate, de persoane lipsite în mod incorect de dreptul la vot, se numărau femei care primeau pensie alimentară (privită de autoritățile locale drept „venit necuvenit"), tolstoieni, menoniți, epileptici și scandalagii (oameni care „vorbeau mult la adunări și criticau în mod activ sovietul rural [local]"). O femeie de douăzeci de ani, din Penza, s-a plâns că a fost trecută în categoria „călugăriță" și lipsită de drepturi, fiindcă nu era încă măritată.[59]

În studiul recent efectuat de Golfo Alexopoulos despre petițiile împotriva retragerii dreptului de vot, cercetătoarea arată că persoanele care doreau să li se restituie drepturile utilizau o gamă diversă de argumente. Unele prezentau o falsă

identitate sovietică, subliniind loialitatea și contribuția lor în calitate de cetățeni sovietici harnici. Astfel, un „colonist" deportat scria că „am lucrat cât un udarnik*, iar acum sunt stahanovist, îndeplinind multe norme în construcții, de trei ori mai mari"; un tânăr, care scria petiția în numele mamei lui, spunea că „sunt om de știință, inventator, cu medalii și premii". Alți petenți scoteau în evidență neputința și nefericirea lor, descriindu-se ca „orfan[i] fără o coajă de pâine", invocând faptul că „sunt practic analfabet și nu am cunoscut niciodată fericirea" sau cerând, într-o petiție adresată personal lui Kalinin, să nu fie lăsați să piară, „măcar de dragul copiilor"[60]. Practic nimeni nu discuta justețea retragerii dreptului la vot în cazul persoanelor angajate în activități comerciale (principalul motiv invocat în situațiile citate aici). Mai degrabă, oamenii se plângeau că fuseseră greșit clasificați sau că legătura lor cu activitățile comerciale era întâmplătoare ori rezultatul unei nevoi disperate.[61]

Petițiile erau o loterie. Știm că destul de multe aveau succes, dar nu putem să determinăm procentul din totalul de cereri. Unele categorii de victime, cum ar fi preoții, par să fi trimis mai puține petiții pentru redobândirea drepturilor, probabil pentru că știau deja că șansele lor erau mici. Altele, cum ar fi văduvele ori micii comercianți, sunt în fruntea listelor de petenți care au primit satisfacție.

În vreme ce procedura standard era să trimiți o petiție sau o scrisoare de nemulțumire, în nume propriu, era neobișnuit să protestezi în numele cuiva care nu era membru al familiei și, chiar mai rar întâlnit, să discuți problema stigmatizării în genere. Ca toate regulile însă, are și aceasta o excepție.

O femeie, care scria sub numele de domnișoară, se plângea Comisariatului Poporului pentru Agricultură că fusese exclusă

* Muncitor foarte productiv (n. red.).

din colhoz, pe motiv că, înainte de revoluție, tatăl soțului ei se ocupase cu comerțul. Era furioasă în primul rând din pricină că plângerea soțului ei primise răspuns, în vreme ce o scrisoare trimisă de ea anterior fusese ignorată, evident fiindcă se presupusese că ea și soțul ei sunt o singură entitate. Ea se opunea (corect, din punct de vedere legal), invocând faptul că apartenența la colhoz era individuală, nu de familie. În privința fondului, femeia s-a dovedit la fel de belicoasă, punând degetul pe rană: „Responsabilitatea pentru originile sociale nu poate merge atât de departe, eu neavând nicio legătură cu socrul meu, Vasili Gavrilovici, care a murit în 1922 și pe care nu l-am cunoscut niciodată – deci nu am avut cum să fiu infectată de ideologia lui."[62]

O fostă revoluționară și membră a grupului terorist Voința Poporului, în anii 1880, Aleksandra Elaghina, ajunsă la șaizeci și nouă de ani, a mers chiar mai departe, scriindu-i direct lui Molotov despre soarta „foștilor" care își ispășiseră exilul și „în ciuda tuturor decretelor și instrucțiunilor guvernului, sunt împiedicați să-și găsească de lucru, să studieze și să locuiască acolo unde au rude și o casă, de pildă în Moscova [și] Leningrad"[63].

O altă plângere în legătură cu stigmatizarea, formulată în termeni principiali, se referea la exproprierea micilor comercianți și meșteșugari evrei în vremea campaniei împotriva afacerilor private și a nepmenilor. Scrisoarea era semnată de „Abram Gherșberg, muncitor", iar autorul ei pretindea că, în calitatea sa de activist în regiunea Kiev, observase ori chiar participase la exproprieri. Scrisoarea era, în fapt, o denunțare a antisemitismului. „Când am atras atenția că acțiunea este nedreaptă [...] în legătură cu micii comercianți și meșteșugarii evrei, tovarășii mei nu s-au sfiit să îmi spună pe un ton glumeț: «Evreii se ajută între ei»." Plângându-se că acești evrei fuseseră lipsiți de toate drepturile ca și de „ultima pernă și cămașă", autorul cerea amnistia și permisiunea ca ei „să își exerseze profesiile, de pildă

contabili, vânzători, morari, fabricanți de unt". Cine era, de fapt, acest om rămâne un mister, o investigație ulterioară descoperind că la adresa dată nu locuia nimeni cu numele său.[64]

„Fiul nu e răspunzător de faptele tatălui"

Politica regimului de stigmatizare socială s-a schimbat în cursul anilor 1930, chiar dacă practica majorității instituțiilor de partid și agențiilor guvernamentale s-a dovedit mai lentă. Există indicii că schimbarea a fost controversată în cercurile politice înalte.[65] Încă din februarie 1934, Molotov spunea la cel de-al Șaptelea Congres al Sovietelor că restricțiile asupra dreptului de vot erau „măsuri temporare", necesare numai atâta vreme cât vechile clase exploatatoare mai reprezentau o amenințare. În acel moment, zicea el, doar aproximativ două milioane de oameni erau lipsiți de dreptul la vot și, curând, avea să fie posibil să se desființeze complet această categorie.[66]

Prima măsură i-a privit pe copiii celor lipsiți de dreptul la vot, nu pe părinții lor. La finele lui 1935, făcând un comentariu neașteptat pe marginea discursului unui stahanovist care pretindea că nu primise recunoașterea meritată, deoarece tatăl lui fusese deculacizat, Stalin decreta că: „Fiul nu este răspunzător de faptele tatălui."[67] Nu a mai revenit niciodată asupra subiectului, însă mesajul a fost dezvoltat de cei din jur. Comisia pentru Control Sovietic le-a ordonat guvernului și agențiilor industriale să înceteze concedierile și refuzul de a angaja oameni „invocând motive precum originea socială, un trecut infracțional, părinți sau rude cu cazier și altele". A.A. Solț, un membru al Comisiei, sublinia importanța înlăturării vechilor stigme, „astfel încât persoana să își poată uita originea socială și infracțiunile comise. Copilul unui culac nu este de vină, de vreme ce nu și-a ales părinții. De aceea, acum se spune: nu persecutați oamenii pentru originile lor [de clasă]."[68]

Nu toată lumea a luat de bune aceste promisiuni. Amintindu-și declarația lui Stalin, că un copil nu e răspunzător de faptele părintelui, un repondent din Proiectul Harvard a adăugat: „Însă nu a fost chiar așa, eu fiind și rămânând fiu de culac." Un alt repondent, o femeie al cărei tată era un fost moșier nobil, își amintea că la școala tehnică unde învăța a fost convocată o ședință în care să se discute implicațiile noului slogan al lui Stalin. „Vorbitorul spunea că, de vreme ce copiii nu mai trebuiau să poarte stigma părinților, niciunul dintre cei care-și ascunsese originile nu mai trebuie să se teamă să vorbească. Toți elevii care își ascunseseră originile erau încurajați să vină în față și să vorbească." Atmosfera era amenințătoare, iar repondenta, simțind o capcană, a tăcut. Unul dintre cei care au răspuns, totuși, chemării a dispărut din școală curând după aceea, ne mai spune ea.[69]

E posibil ca autoritățile locale, ori chiar Stalin însuși, să fi vrut să folosească promisiunea înlăturării stigmei pentru a descoperi cine și ce ascunde. Chiar și așa, schimbarea oficială de politică făgăduită de Molotov a continuat, deși nu fără a întâmpina dificultăți. Comisia însărcinată cu redactarea unei noi Constituții se frământa în legătură cu ridicarea stigmei pentru „elementele sociale străine" – cât de departe să meargă? În al unsprezecelea ceas, în împrejurări neclare, dar care sugerează o intervenție de la cel mai înalt nivel, toate temeiurile sociale pentru ridicarea dreptului la vot au fost eliminate din proiectul de Constituție.[70]

Noua Constituție – aprobată după o discuție publică a proiectului – afirma că toți cetățenii URSS care au împlinit vârsta de optsprezece ani, „indiferent de rasă, naționalitate, confesiune religioasă, nivel de educație, mod de viață, origine socială, avere și trecut", aveau dreptul să voteze la alegerile de soviete și să fie aleși (articolul 135). În comentariul pe marginea dezbaterii publice, Stalin a respins un amendament care stipula

că „nu au drept la vot membri ai clerului, fostele Gărzi Albe, toate fostele persoane care nu sunt angajate într-o activitate utilă societății". „Puterea sovietică", spunea el, „a privat elementele exploatatoare și ne-muncitoare de dreptul la vot, nu pentru eternitate, ci temporar, pentru o anumită perioadă." Acum, că fostele clase exploatatoare fuseseră eliminate, regimul sovietic trebuia să aibă puterea de a înlătura aceste limitări. În definitiv, spunea Stalin (blestemându-și lauda palidă?) „nu toți foștii culaci, fostele Gărzi Albe și foștii preoți sunt ostili"[71].

Ambivalența comentariilor lui Stalin se reflecta atât la nivelul reacțiilor publice, cât și la acela al implementării noii politici. „Nu pot accepta ca preoții să fie alegători sau candidați", scria R. Beliaev, din regiunea Kalinin. „[...] În opinia mea, preoții nu sunt muncitori, ci paraziți." „Va fi foarte rău pentru aceia care au fost activiști în perioada deculacizării și lichidării culacilor [dacă aceștia primesc dreptul de a vota]", scria K. Porhomenko, un colhoznic. „Culacul poate acum, dacă i se dă puterea, să pună mari presiuni pe acei oameni, activiștii, fiindcă până în ziua de azi culacii nutresc o mare ură față de ei."[72]

Deși Politburoul nu a întârziat să declare, în primăvara lui 1937, că toate acțiunile care „privează cetățenii URSS de drepturile electorale, din pricina originii sociale" trebuie să înceteze[73], mesajul care ajungea la oficiali și la public era confuz. Teroarea Marilor Epurări pornise deja, iar distincția dintre vechii „dușmani de clasă" și noii „dușmani ai poporului" nu era câtuși de puțin clară.[74] Originea socială a fost invocată de nenumărate ori în cazurile de eliminare din Komsomolul din regiunea Smolensk, în 1937, deși, în urma apelurilor judecate în anul următor, persoanele eliminate au avut câștig de cauză. Același lucru s-a petrecut și în cazul organizației de partid din Smolensk, în perioada Marilor Epurări, când s-au auzit foarte des acuzații de origine socială nepotrivită sau asociere cu persoane

având o asemenea origine, rostite cu mult patos.[75] Din pricina originilor sociale, oamenii continuau să fie discriminați – sau chiar mai rău. De exemplu, în august 1937, un secretar al comitetului de partid din Stalinsk, în Siberia, a afirmat fără niciun fel de ezitare că un anume Șevcenko „nu a fost trecut pe lista delegaților la Congresul Stahanoviștilor din Kuzbas, deoarece tatăl lui este un fost culac fără drepturi electorale"[76].

Chiar și în 1939, un ofițer NKVD din Leningrad încă mai recomanda concedierea profesoarelor – fiice de preoți, nobili și funcționari țariști – pe motiv că sunt „elemente sociale străine", care „pângăresc" școala în care lucrează. Însă vremurile erau în evidentă schimbare: directorul inspectoratului școlar local a contestat cu mult curaj recomandarea ofițerului și presupunerea acestuia că „originea socială e singurul criteriu al valorii", spunându-și opinia personală, anume că, ținând cont de activitatea de până atunci a profesoarelor și de calificările pedagogice, nu existau temeiuri pentru concediere.[77]

Purtând o mască

A te ascunde era ceva normal în societatea sovietică. Autoritățile considerau că oricine își ascundea trecutul este un dușman ascuns, însă asta nu era neapărat adevărat. Oricine avea un trecut pătat trebuia să încerce să și-l ascundă, indiferent de simpatiile politice, spre a nu fi luat drept dușman. Cei care își ascundeau trecutul „purtau o mască". Și odată ce purtau o mască, era necesar să fie „demascați".

Mulți erau aceia obligați să ducă o viață dublă. Asta putea însemna că aveau două fețe, un sine public „inventat" și un sine privat, „real", dar nu neapărat. Oamenii poate doreau – într-o proiecție socialist-realistă a viitorului în prezent – cu ardoare să se transforme în persoana pe care o afișau public. Unii poate jucau rolul așa de bine, încât îl internalizau („Începusem [...]

să simt că eram omul care pretindeam că sunt”[78]). Alții poate ajungeau să își urască sinele „real” sau să îl considere un soi de *doppelgänger* (dublu fantomatic) de coșmar, care trebuie alungat din lumina zilei.[79]

Un caricaturist de la *Krokodil* ilustra aceasta dualitate înfățișând un CV scris, în spatele căruia se zăreau desene ce spuneau o cu totul altă poveste. În CV, la întrebarea „Poziția socială înainte de 1917?” se răspundea „Angajat”, însă desenul ne arată un ofițer de poliție țaristă. „Ați participat la Războiul Civil?” Răspuns: „Da” – iar desenul ne arată că fusese de partea Albilor. „Aveți educație de specialitate?” Răspuns: „Am diplomă de inginer” – dar răspunsul este suprapus desenului ce înfățișează un om falsificând o diplomă.[80] Din punctul de vedere al jurnalului, identitatea prezentată în acest CV era o minciună sfruntată. Totuși, în viața reală, putea fi calea prin care personajul încerca să se reinventeze ca un om nou, sovietic.

Pentru un om stigmatizat social, fuga era adesea primul pas către o viață nouă. La începutul deceniului, țăranii care fuseseră deculacizați, sau se temeau că sunt pe cale să fie, fugeau din satele lor și mergeau la muncă în orașe ori pe noile șantiere de construcții. Numită „auto-deculacizare”, acțiunea era nesuferită autorităților, însă cu greu putea fi prevenită. Nepmenii amenințați cu exproprierea la finalul perioadei NEP, au procedat în mod similar: în 1930, comercianții expropriați din Moghilev și Minsk fugeau la Moscova și Leningrad, iar comercianții de pe Volga se mutau în Tașkent.[81]

Următorul pas era să faci rost de noi documente de identitate. Înainte de introducerea pașapoartelor, identitatea se stabilea cel mai simplu prin intermediul unei „hârtii” (*spravka*) de la sovietul local, care atesta originea socială a persoanei. Aceste hârtii aveau să rămână actele de identitate de bază ale țărănimii. Mulți membri ai familiilor de culaci le-au obținut, dând mită

sau „împărțind o sticlă” cu președintele sovietului local. Alții furau coli cu antet și ștampile de la instituțiile respective și își făceau singuri acte. În orașe, cartelele de rații, carnetele de membru de sindicat și de partid erau toate documente de identitate folositoare, existând o piață foarte dinamică pentru ele, indiferent dacă erau autentice sau false. O caricatură din jurnalul de bilanț al partidului, din 1935, ne arată o comisie examinând carnetul unui membru. Dedesubt scrie: „Numele dumneavoastră de familie nu e scris citeț pe carnet.” „Mă scuzați, în acest caz vă pot arăta celălalt carnet. Cred că pe el e scris mai clar.”[82]

Uneori, în perioada anterioară introducerii pașapoartelor, nici măcar nu era nevoie să îți cumperi documentele de identitate: „Îți pierzi, pur și simplu, documentele, apoi soliciți altele și dai o declarație verbală despre cine au fost tatăl și mama ta”, spune un repondent al Proiectului Harvard, amintindu-și o astfel de tranzacție din 1929 sau 1930. Kiev era adesea indicat drept locul nașterii, deoarece arhivele de acolo fuseseră distruse în timpul Războiului Civil. Unii aproape că nici nu își mai aminteau schimbarea de identitate ca pe o problemă: „Nu mi-am recunoscut niciodată [originile] în nicio cerere de muncă [...]. Îmi luasem alt nume, cel al soțului. Foloseam numele de familie al soțului, la fel și cei doi copii ai mei. Așa că nu mi-am recunoscut niciodată trecutul.”[83]

Până și pașapoartele puteau fi cumpărate. Un articol de ziar din 1935 spunea că, într-un sat din Mordovia, era așa de ușor să cumperi pașapoarte, încât patruzeci de localnici privați de dreptul la vot nici nu se mai osteniseră să trimită petiții pentru reinstituirea acestuia:

> „Câți dintre oamenii dumneavoastră și-au reprimit dreptul la vot, înainte de alegerile pentru soviete?”, l-am întrebat pe președintele sovietului rural, Losev. „Niciunul! Nu am primit nicio petiție de genul acesta (sic) [...].” Și e adevărat, de ce să

> trimiți petițiii și să faci cărare până la sovietul rural, când, în raionul Torbeevo, fără niciun fel de probleme, poți să-ți cumperi foarte ieftin (sic) [...] „drepturile civile"! Prețurile pașapoartelor nu sunt deloc mari – între 50 și 80 de ruble. Mulți dintre cei lipsiți de dreptul la vot și-au cumpărat câteva fiecare.[84]

Modalități mai puțin dramatice de obținere a unei noi identități erau adopția și căsătoria. Persoanele care își pierduseră dreptul de vot își trimiteau în mod curent copiii să locuiască la rude neîmpovărate de stigmă.[85] Căsătoria și recăsătorirea serveau aceluiași scop, intenționat sau nu. O femeie de origine nobilă, al cărei soț murise la începutul anilor 1920, s-a recăsătorit cu un strungar, îmbunătățindu-și pe această cale condiția socială; fiica unui bogat proprietar de fabrică s-a măritat cu fiul unei familii de țărani săraci și, așa cum nota băiatul ei, „căsătoria a salvat-o de la necazuri". O fiică de culac își amintea că „primea mea căsătorie a fost un fel de camuflaj. Nu aveam unde să locuiesc. Iar soțul meu era din rândurile *bednota* [țăranii săraci, un statutul social avantajos]. Era membru de Komsomol [...]. Căsătoria cu el mi-a servit drept acoperire. Și aveam și o cămăruță a noastră. Când mă duceam la culcare, îmi ziceam: Doamne, sunt în patul meu [...]."[86]

Construcția unei noi vieți era, adesea, un efort complex depus de întreaga familie, care utiliza diverse subterfugii. După ce fuseseră despărțiți în procesul de deportare, membrii familiei deculacizate Tvardovski s-au străduit să nu piardă legătura și să se reunească (cu excepția celui mai celebru membru, poetul Aleksandr Tvardovski, care a scăpat de deportare și, pentru a se proteja, a ascuns soarta familiei sale). Familia Silaev, din vestul Siberiei, a fost despărțită de mai multe ori după ce Vasili Silaev, un țăran prosper, s-a mutat la Novosibirsk spre a scăpa de deculacizare. Dar scopul acestor mutări și separări (atunci când nu erau pur involuntare) era păstrarea familiei și a unei

părţi a averii intacte. De aceea a divorțat oficial Silaev de soţia lui, după ce îi transferase dreptul de proprietate asupra a două case, el mutându-se în alt oraş; după ce a vândut casele, femeia s-a mutat şi ea tot acolo. Fiul lui Silaev, care era funcţionar în Novosibirsk, s-a întors în satul natal spre a face demersuri ca tatăl lui să îşi recapete dreptul la vot.[87]

În unele cazuri, împrăştierea era singura cale de supravieţuire. „Originea noastră socială ne apăsau pe mine, pe fraţii şi pe surorile mele, ca o stigmă. Și toţi, rând pe rând, au plecat din Ahansk. [...] Ei, apoi, ştiţi, situaţia era de aşa natură că nici măcar nu mai puteam coresponda cu părinţii noştri. Ar fi însemnat să avem legături cu «un element social străin». Fireşte însă că am continuat să le scriem şi uneori mergeam în vizită la ei, dar era foarte greu."[88]

Uneori, „demascarea" indivizilor care îşi ascundeau trecutul era consecinţa unor anchete ale poliţiei, aşa cum s-a întâmplat în cazul lui Silaev. Foarte des însă, de asta se ocupau presa ori alţi cetăţeni sau o combinaţie a acestora. Pentru ziarişti, care lucrau cu restricţii foarte clare privind „senzaţionalismul", poveştile despre demascări erau cele mai incitante, lăsând şi loc de investigaţii jurnalistice. De exemplu, în primăvara lui 1935, un ziar leningrădean a publicat o serie de articole despre duşmanii de clasă ascunşi în spitalele şi şcolile din regiunea Leningrad. Textul, tipic pentru genul său, pune motive sinistre în spinarea oricui îşi ascundea originile sociale şi foloseşte din abundenţă termeni cu încărcătură emoţională, precum „sălaş", „a pândi" şi, fireşte, „duşman".

> Troiţki, un fost ofiţer Alb şi fiu de preot, şi-a găsit sălaş [în spital]. Directorul economic consideră că acest duşman care pândeşte din umbră este „un contabil de neînlocuit". Arhivara Zabolotkaia, sora Apişnikova şi infirmierul Şestiporov sunt şi ei copii de preoţi. Vasilieva şi-a schimbat profesia din

> călugăriță în soră medicală, primind și ea un post la spital. O altă călugăriță, Larkina, i-a urmat exemplul. [...] Un fost călugăr, Rodin, a găsit de lucru ca asistent de medic și chiar îl înlocuiește pe doctor în vizitele la domiciliu.[89]

Rețelele de elemente sociale străine erau extrem de suspecte; articolele de ziar nu scăpau niciun prilej de a face legătură între stigma socială și deviația politică, dând de înțeles că ele sunt în relație de cauzalitate:

> Tatăl lui Bocearov a fost polițist [în regimul țarist]. Are legături strânse cu rudele lui – diaconi, preoți și culaci. În 1929, el a fost exclus din partid ca element social străin, ulterior fiind reprimit, nu se știe din ce motiv. Pe când era student la Universitatea din Moscova, Bocearov a fost un membru activ al opoziției troțkist-zinovieviste. În timpul epurărilor de partid din 1930, a ascuns acest lucru, până când a fost demascat.[90]

Denunțarea de către vecini, colegi de serviciu și de școală era un pericol obișnuit în viețile oamenilor care își ascundeau originea socială. Fiica unui culac, adoptată și educată de mătușa și unchiul ei, a fost denunțată într-o scrisoare trimisă de sat organizației ei de Komsomol. Ulterior, a mai fost denunțată o dată, printr-o scrisoare trimisă la un ziar; publicarea scrisorii a dus la concedierea tinerei și la ruperea logodnei cu un comunist, căruia partidul îi dăduse un ultimatum.[91] Aceste denunțuri erau evident produsul răutății gratuite, însă unele aveau scopuri mult mai concrete și mai egoiste: de exemplu, dorința de-a alunga din apartamentul comun vecinii nesuferiți. Victima unui asemenea denunț, fiul unui preot, se plângea de persecuția vecinilor, care vor „prin orice fel de mijloace să ne oblige, pe mine și familia mea, să plecăm, să fugim – apoi spațiul locuibil le va reveni lor". „Știu că folosesc originea mea [de clasă] ca justificare", scria el. Denunțurile trimise de vecini se soldaseră cu trei concedieri și lipsirea

temporară de cartela de raţii. Denunţuri asemănătoare au fost primite şi la comisiile de paşapoarte, în 1933, scopul fiind împiedicarea vecini nedoriţi să primească paşapoarte şi permise de rezidenţă în Moscova.[92]

Unele denunţuri erau scrise sub imboldul simţului datoriei, cum s-a întâmplat în cazul unui comunist siberian care, în 1930, şi-a denunţat socrul, un culac fugit, după ce omul căutase adăpost în apartamentul lui. Altele exprimau o spaimă aparent autentică şi dezgust faţă de duşmanii de clasă, cum a fost cazul a doi muncitori care au scris două denunţuri separate despre un anume inginer. Acesta, pretindeau ei, pusese să fie biciuiţi marinari şi arestaţi muncitori, în zilele vechiului regim, iar acum doar se prefăcea că este loial puterii sovietice („Îi ştiu tertipurile din 1905, ca pe propriile buzunare"). Poate că acelaşi simţ al datoriei, sau o versiune de linşaj a sa, i-a însufleţit şi pe muncitorii unei fabrici din Groznîi, după un incident în care strungurile a doi stahanovişti au fost sabotate. Muncitorii i-au „demascat pe culacul Kruglov, scăpat din Kamceatka, şi pe Stepanciuk, un fost jandarm, şi i-au alungat din atelier. După aceasta [...] stahanoviştii au mai demascat paisprezece persoane fără drept de vot, care îşi găsiseră de lucru la fabrică."[93]

Au existat multe împrejurări în societatea sovietică, în care denunţurile au fost încurajate şi chiar cerute, cum ar fi în vremea epurărilor şi şedinţelor de „critică şi autocritică" ale angajaţilor de la uzine şi din birouri. Uneori, oamenii se denunţau singuri pentru că îşi ascunseseră originile sociale. Asta s-a întâmplat, de pildă, la o şedinţă a unei organizaţii de partid de raion din regiunea de vest, în care, sub presiunea uneia dintre şedinţele „de autocritică" prilejuite de începutul Marilor Epurări, vicepreşedintele sovietului de raion a surprins pe toată lumea, anunţând din senin: „Am înşelat partidul când m-am înscris în Partidul Comunist, apoi în timpul epurărilor şi al schimbărilor de

documente de partid, ascunzându-mi originea socială. Tatăl meu a fost poliţist la sat [în vechiul regim], nu funcţionar."[94]

Demascarea putea fi o strategie în conflictele birocratice. Cu toate acestea, rar se ajungea aşa de departe precum în cazul unei agenţii guvernamentale care, în 1935, a investigat, pe cont propriu, poziția socială a tuturor locatarilor din două blocuri din Moscova. Clădirile urmau să fie demolate pentru a se construi noile birouri ale agenţiei, instituția fiind legal obligată să găsească alte apartamente pentru locatarii lor. Investigația a dat la iveală o populaţie neobişnuit de promiscuă: nu mai puţin de treizeci şi şase de elemente sociale străine, printre care şi culaci fugiţi, foşti nobili, foşti comercianţi, oameni cu rude la închisoare ori deportate, indivizi care plasau obiecte furate şi speculanţi cu de toate, de la piese auto la apartamente şi brânză de casă. Stabilind profilul social al locatarilor, agenția a trimis informațiile poliţiei din Moscova, invocând faptul că, date fiind originile sociale ale persoanelor în cauză, acestea oricum nu aveau dreptul să locuiască în oraş şi deci nu mai era necesară relocarea lor.[95]

Era oare posibil să îți ascunzi originea socială pe termenul lung? Cei care au realizat interviurile din cadrul Proiectului Harvard le-au pus această întrebare refugiaţilor de după război. Aceeaşi întrebare a fost pusă şi în cazul interviurilor mai recente cu femei în vârstă din Rusia, răspunsurile fiind foarte variate. Unii au spus că da, invocând experienţa personală sau pe aceea a rudelor şi prietenilor. Pentru a reuşi, ziceau ei, trebuia să te muți într-o altă regiune a ţării, să îți schimbi frecvent locul de muncă, să faci rost de un paşaport fals, să îți schimbi numele, să îți inventezi un trecut şi să eviţi să îți faci duşmani care te-ar fi putut denunța. Totuşi, câţiva repondenţi au subliniat că era periculos să îți ascunzi originile sociale. Odată descoperit de autorităţi, „dai de o belea şi mai mare", „te numesc spion şi nu mai găseşti nicăieri de lucru sau poţi fi

arestat". Alții au răspuns că se putea, dar înainte de introducerea pașapoartelor. După aceea, a fost extrem de greu.[96]

Alții spun că ocultarea originilor sociale pe termen lung era imposibilă. Până și întrebarea a necăjit-o pe o doamnă în vârstă, o fiică de preot: „Cum să ascund asta!? Cum să ascund asta!?" „În final, tot te găseau, fiindcă nu puteai să ascunzi asta la nesfârșit", spuneau repondenții. „Puteai să ascunzi faptul vreme de zece ani, însă în al unsprezecelea, te găseau." În unele cazuri, „imposibil" era o stare mentală. Fiul unui culac o izbutit să își ia o identitate nouă, cu ajutorul documentelor false, și nu a fost prins cât timp a stat departe de casă. „Când am fost în Moldova, nu a știut nimeni, dar când m-am întors pe Don – la rodina mea [pământul meu de obârșie] – lumea m-a recunoscut. M-am întors fiindcă mă chema rodina. Mi-era dor de casă."[97]

Presiunea psihologică este adesea invocată. „Trebuia să-mi reneg mama", spunea un meșteșugar a cărui mamă se ocupase cu comerțul. „E o luptă pentru existență; am spus că nu știu de mama, că a murit. În sufletul meu, știam că e păcat să vorbești așa de ai tăi, însă am simțit că trebuie să fac asta." Mulți dintre repondenții cu un trecut pătat subliniază faptul că au fost cetățeni de categoria a doua, lipsiți de tot felul de oportunități, mereu speriați și în gardă. Frica „mă însoțea tot timpul", spunea o femeie. „ [...] Am fost bucuroasă când m-am pensionat [în 1965]. Abia atunci am răsuflat ușurată." Un profesor, a cărui vină era că tatăl său fusese preot, rezumă în două cuvinte sentimentul general: „În Uniunea Sovietică, orice e posibil. Poți, prin blat, să obții documente false și să lucrezi câțiva ani, însă în felul ăsta nu ai nicio clipă de pace."[98]

*

Nu știm câte vieți au fost distruse de stigmatizarea socială din deceniile al doilea și al treilea, însă probabil că au fost foarte

multe. Patru milioane de persoane lipsite de drepturile electorale, plus familiile lor, şi două milioane de culaci deportaţi la începutul anilor 1930; aproape 300 000 de „elemente sociale dăunătoare" în Gulag, aproape un milion de „colonişti speciali" şi poate că încă vreo câteva sute de mii, în plus, de exilaţi administrativi la finele deceniului – aceste cifre, care se suprapun şi sunt incomplete, nu pot fi folosite cu o certitudine deplină, dar ne ajută să întrezărim magnitudinea fenomenului.[99] În plus, grupul afectat era invariabil mai numeros decât o sugerează cifrele, atât din pricină că stigmatizarea unui membru influenţa întreaga familie, cât şi pentru că exista un întreg contingent de oameni care îşi ascundeau cu succes, dar şi cu teamă, originile sociale. Într-o recentă antologie de interviuri cu bătrâne din Rusia, nu mai puţin de jumătate spun că au suferit din pricina stigmatizării sociale. Poate că aceasta nu este decât o iluzie dată de un studiu anume, însă au existat şi mulţi (deşi proporţional mai puţini) repondenţi din cadrul Proiectului Harvard care au susţinut că stigmatizarea prin cauza originii sociale a ocupat un loc central în viaţa lor din perioada antebelică, după cum au fost şi unii care au spus că originea le-a creat probleme mai puţine sau doar ocazionale.[100]

Ce însemnătate au avut pentru societate fenomenul stigmatizării în masă şi teama unor cetăţeni de a nu ajunge paria? Cea mai importantă consecinţă este, poate, ocultarea pe scară largă a originilor sociale şi falsificarea identităţii. Este cert că acest aspect cântărea cel mai greu în ochii liderilor politici, pentru care o persoană stigmatizată era în mod automat un duşman. De aici necesitatea ca persoana să fie pedepsită şi mai mult şi izolată de societate, pentru a o împiedica să se răzbune – creându-se astfel, bineînţeles, un cerc vicios. Unii consideră că lichidarea claselor „duşmane" – capitaliştii, vechea nobilime, negustorii, culacii – a eliminat o sursă de duşmănie la adresa

puterii sovietice. Dar Stalin avea altă părere la câțiva ani după deculacizare: „Greşit! De trei ori, greşit! Acei oamenii există încă [...] nu i-am distrus la propriu, ei trăind în continuare cu toate simpatiile lor de clasă, cu antipatiile, tradițiile, obiceiurile, opiniile, concepțiile lor despre lume etc."[101]

Cu greu am putea contrazice o idee ce se desprinde din comentariul lui Stalin, anume că regimul sovietic se pricepea de minune să își facă duşmani. Culacii vor fi fost ei ostili regimului în anii 1920, însă antipatia lor nu putea decât să crească după deculacizare. Regimul avea toate motivele să se teamă de resentimentele a milioane de foşti culaci. Mulți dintre ei îşi luaseră alte identități şi îşi ascundeau cu succes atât trecutul, cât şi părerile. Însă nu toate victimele stigmatizării sociale au reacționat în acest fel.

Era un lucru obişnuit, mai ales pentru copiii cu părinți stigmatizați, să considere originile sociale ca o barieră care îi despărțea de comunitatea din care îşi doreau cu disperare să facă parte. „Oare «originile mele sociale» chiar ridică un zid între mine şi [Komsomol]?", îi scria lui Stalin un profesor de țară, de douăzeci şi trei de ani, fiul ilegitim al unei fete de preot. Pe om îl indigna nedreptatea situației, subliniind că, fiind copil ilegitim, ar fi fost stigmatizat şi în vechiul regim, şi exprimându-şi devotamentul față de cauza sovietică. „Încă de când eram doar un băiețel, am fost pătruns până în [măduva] oaselor de ideile revoluționare leniniste şi voi rămâne întotdeauna ferm convins de ele!"[102]

Excluziunea ducea mai adesea la nefericire şi la o senzație de inferioritate, decât la indignare ori furie. „Eram mereu tristă şi supărată, din cauză că eram exclusă", îşi aminteşte fiica unui preot. „Nu-mi găseam locul, din pricina tatălui şi a fratelui meu [care murise în Războiul Civil, luptând pentru Albi]." Fiica unei familii de intelectuali bine plasate, o mare patrioată sovietică în tinerețea ei, îşi aminteşte că a făcut-o nefericită

respingerea de către Komsomol pe motive de origine socială, dar ea nu a pus la îndoială justețea deciziei. A început să simtă că „era ceva inferior în mine, ceva nu destul de solid. Eram o «intelectuală» și trebuia să lupt cu această condiție, fără să cedez. Trebuia s-o înlătur."[103]

Stigmatizarea putea naște sentimente de exagerat devotament față de regimul și valorile sale. Stepan Podlubnîi, al cărui tată fusese deculacizat, se lupta să depășească „psihologia bolnavă" a originilor lui și să devină un om nou, un cetățean sovietic model, în ciuda singurătății și îndoielii de sine. Un alt „intrus" a dezvoltat un „pronunțat complex că le sunt inferior celorlalți tineri muncitori, pe care îi priveam ca pe niște «sovietici adevărați»". Când, în sfârșit, a fost primit în Komsomol, „teama mea s-a preschimbat într-o ușurare copleșitoare, în înflăcărare și încredere în mine". Tânărul a ajuns un komsomolist entuziast și un susținător idealist al cauzei sovietice. „Intrând în Komsomol, am devenit cetățean sovietic cu drepturi depline. Din acel moment, am fost membru de drept al comunității școlare și mi-am dat seama, cu mare plăcere, că sunt și eu «ca ceilalți»."[104]

Faptul că, până în 1935, Komsomolul a fost o organizație exclusivistă, care respingea numeroși candidați pe motiv de imaturitate sau de origine socială, era ceea ce, în mod evident, îi atrăgea atât de mult pe tinerii sovietici. Este posibil ca aceeași dinamică să fi caracterizat și cetățenia sau patriotismul: cu cât erau mai excluși oamenii de la cetățenia cu drepturi depline, sau cu cât își imaginau mai aievea posibilitatea excluderii, cu atât se întâlnea mai des un anume tip de patriotism sovietic anxios, intens și exagerat.

Capitolul 6

Probleme de familie

Începutul anilor 1930 a fost o perioadă zbuciumată pentru societatea sovietică. Iată de ce nu trebuie să ne mire că şi instituţia familiei a fost zguduită, la fel cum se întâmplase şi în vremea Războiului Civil. În anii colectivizării, milioane de bărbaţi şi-au părăsit căminul; unii au păstrat legătura cu familiile rămase în satul natal, alţii nu. Era uşor să divorţezi – un repondent al Proiectului Harvard îşi aminteşte că a existat o veritabilă „epidemie” de divorţuri în aceşti ani – şi, în orice caz, nu exista presiunea de a înregistra oficial căsătoriile.[1] Incredibila dificultate cu care se făcea rost de o locuinţă în mediul urban obliga familiile să se înghesuie în spaţii minuscule şi contribuia la incidenţa ridicată a cazurilor în care soţii îşi părăseau familia, mai cu seamă după naşterea unui copil. În deceniul al treilea, în premieră, aproape zece milioane de femei au intrat în câmpul muncii, multe dintre ele ajungând singura sursă de venit a unei familii care, adesea, se compunea dintr-o mamă, un copil sau doi şi nepreţuita *babuşka* (bunica), responsabilă cu ţinerea gospodăriei. Misiunea acestei femei-eroine nu era deloc uşurată de faptul că majoritatea aveau slujbe cu calificări inferioare şi prost plătite.[2]

Familiile împovărate de stigma socială erau mai greu încercate: copiii erau trimişi de acasă, pentru a fi scutiţi de pata

părinților, sau se simțeau obligați să se țină la distanță de părinți, din același motiv. Uneori, deportările și exilul țineau familiile laolaltă, fie că acestea doreau sau nu, dar se întâmpla adesea ca unul sau mai mulți membri să scape de pedeapsă. Uneori, copiii se simțeau obligați să își renege părinții stigmatizați, urmând exemplul legendarului Pavlik Morozov. Alte familii au fost distruse de Marile Epurări, care au lăsat soții și copii stigmatizați pe viață de legăturile cu „dușmani ai poporului". Unele soții au fost ele însele trimise în lagăre, altele au fost exilate. Copiii lor sfârșeau crescuți de rude sau, mai rău, în orfelinate, cu nume de împrumut.

Dar mai există un aspect de luat în seamă, anume continuitatea familiei. La cel mai simplu nivel, oamenii nu au încetat să se căsătorească. Numărul căsătoriilor în mediul urban sovietic a continuat să fie foarte ridicat după standardele europene dinainte de război sau interbelice, mai ales dacă admitem că nu toate căsătoriile erau înregistrate oficial; în 1937, 91% din bărbații cu vârste cuprinse între 30 și 39 de ani și 82% din femei se declarau căsătoriți.[3] Din anumite puncte de vedere, condițiile nesigure și periculoase de viață din deceniul al treilea par să fi consolidat familiile, membrii lor strângând rândurile pentru a se proteja. „Uniunea Sovietică este o masă alcătuită din unități familiale izolate una de alta", spunea un intelectual, repondent în Proiectul Harvard. „Familiile nu se disipează, ci, din contră, strâng rândurile și mai mult." „Înainte, trăiam vieți separate, dar, după revoluție, ne-am unit", spunea un alt repondent din același grup social. „Vorbeam liber numai în sânul familiei. În vremuri de restriște, strângeam rândurile."[4]

Potrivit analizei Raportului Harvard, bazată pe o întrebare legată de gradul de coeziune al familiei în vremea regimului sovietic, marea majoritate a repondenților din mediul urban afirma că familia s-a unit și mai mult sau că a rămas la fel.

Repondenţii din inteligbenţie au oferit cele mai categorice răspunsuri afirmative, 58% spunând că gradul de coeziune al familiei a crescut şi doar 7% spunând că acesta a scăzut, în vreme ce repondenţii din mediul muncitoresc au fost mai divizaţi în răspunsurile date. Acest lucru sugerează că efectul „strângerea rândurilor" putea fi contracarat de tensiunile asociate sărăciei şi condiţiilor grele de trai. Ţăranii colectivizaţi au dovedit mai multă omogenitate în răspunsuri decât locuitorii marilor oraşe, însă până şi în acest grup 45% spuneau că familia a devenit mai unită, comparativ cu 30% care spuneau că s-a dezbinat. Concluzia cercetătorilor a fost că principalul motiv pentru incidenţa crescută a răspunsurilor negative era „separarea fizică şi dispersia geografică a familiilor ţărăneşti"[5].

Nu există nicio îndoială că impactul „condiţiilor de viaţă sovietice" asupra familiei poate fi contradictoriu. Să luăm exemplul lui Stepan Podlubnîi, fiul unui ţăran ucrainean deculacizat, care a plecat cu mama lui la Moscova, după arestarea tatălui la începutul anilor 1930. Podlubnîi era extrem de apropiat de mama lui, împreună cu care locuia, şi foarte loial; când a fost şi ea arestată, în 1937, credinţa lui în regimul sovietic a primit o lovitură grea. Cu tatăl lui, lucrurile stăteau invers: au fost despărţiţi nu doar geografic, ci şi psihologic, Podlubnîi încercând să devină un bun cetăţean sovietic şi să îşi scoată din minte figura tatălui şi furia acestuia.[6]

Un alt gen de contradicţie este ilustrat de familia unei doctoriţe, repondent în Proiectul Harvard. Măritată cândva la începutul anilor 1930, mamă a unui băiat, ea şi soţul ei au divorţat, însă au continuat să locuiască împreună în acelaşi apartament. Femeia descrie situaţia ca pe o strategie de supravieţuire („Am făcut asta [am divorţat] ca să nu mai fim răspunzători unul pentru celălalt. Dacă am fi fost căsătoriţi când a fost arestat soţul meu [în 1938], n-aş mai fi fost astăzi aici."), însă povestirea

ei sugerează că la mijloc a fost şi o răceală a relaţiilor între ei. Oricare ar fi fost motivul real, cei doi au continuat să locuiască împreună, din raţiuni practice. „Locuiam împreună din raţiuni materiale. El avea adesea ocazia să meargă prin sate şi ne aducea alimente." Totuşi, aceeaşi femeie, care era foarte ataşată de unicul ei fiu şi se înţelegea de minune cu el, era de părere că familia devenise mai unită în perioada sovietică.[7]

În anii 1930, „familia" era o instituţie diversă şi foarte flexibilă, coloana sa vertebrală fiind de multe ori alcătuită din mai multe generaţii de femei. Amintirile despre viaţa în apartamentele comune zugrăvesc imaginea unor familii de tot soiul, trăind una lângă alta în camere separate. Unul dintre memorialişti a crescut într-o cameră dintr-un apartament de pe Arbat, unde bunica lui îşi adusese, din provincie, cele trei fiice, imediat după Războiul Civil. În anii 1930, în afară de el, familia mai era alcătuită din mama lui, rămasă singură după arestarea soţului, şi sora acesteia, o dactilografă care era unicul locatar legal al apartamentului şi, pare-se, susţinătorul financiar al familiei, pe care băieţelul o considera „o a doua mamă". Dar erau în relaţii foarte strânse cu mulţi alţi membri ai familiei extinse:

> Unchiul Vasea, soţul mătuşii Nina, obişnuia să vină la noi din Lugansk, apoi din Nijni Taghil, şi rămânea o vreme. Unchiul Volodea venea în vizită din Leningrad. Rudele lui, familia Matveev, veneau pe la noi de două ori pe an, toţi patru, cu doi copii (în cămăruţa noastră!). Veneau în vacanţă, în Leningradul natal, din regiunea Gorki, unde lucra unchiul Alioşa Matveev, apoi se întorceau acasă. Nişte veri de gradul doi de-ai mamei şi mătuşii Tania au venit de mai multe ori, din Iaroslav. Rudele din Kiev [din partea tatălui] obişnuiau şi ele să ne viziteze.[8]

Cu ei în apartament mai erau şi nişte femei necăsătorite, locuind fie singure, fie cu un copil, şi nişte familii cu doi părinţi şi copii, pe care memorialistul nu pare să le considere mai

„normale" decât propria familie. Una dintre ele, o familie de muncitori al cărei cap era un lucrător la cablurile de telefon, care își pierduse ambele picioare într-un accident, era alcătuită din soția lui, fiul lor, mama bărbatului și sora lui mai mică, plus încă o rudă, spitalizată periodic din pricina tulburărilor psihice de care suferea – toți aceștia locuiau într-o cameră întunecoasă și neaerisită, fără ferestre.[9]

O bunică, în acest caz din partea mamei, era și liantul familiei Elenei Bonner, una mult mai prosperă și privilegiată, în care și mama, și tatăl lucrau și erau activiști comuniști. Același lucru se poate spune și despre familia Sofiei Pavlova, o profesoară universitară a cărei mamă a locuit cu ea din momentul nașterii primului copil, trecând prin două căsnicii (una neînregistrată oficial), arestarea și dispariția celui de-al doilea soț, în anii Marilor Epurări, evacuarea din vremea războiului și alte tulburări. „Mama m-a salvat [...]. Eram cu desăvârșire liberă. Nu mi-am alăptat prea mult copilul. L-a hrănit mama, cu biberonul." Mama era cea care se ocupa de gospodărie, nu doar crescând cei doi copii, ci și făcând cumpărăturile și luând decizii financiare (fiica și ginerele îi dădeau ei salariile).[10]

În anii 1920, comuniștii avuseseră o atitudine ostilă față de căsătorie. „Burgheză" și „patriarhală" erau cele două adjective adesea asociate substantivului „familie". Convențiile respectate de lumea bună de dinainte de revoluție erau date la o parte ca „filistinism mic-burghez", iar generația tânără mai ales era foarte mândră de libertatea ei sexuală și de lipsa de respect față de instituția căsătoriei. Căsătoriile „libere" (neînregistrate) erau ceva obișnuit, la fel ca divorțurile prin carte poștală; avortul era legal. Comuniștii, bărbați și femei deopotrivă, credeau în egalitatea dintre sexe și în emanciparea femeii (deși femeile au fost și au rămas o minoritate în cadrul partidului). Era o rușine ca femeia să fie doar casnică. Unii entuziaști au mers

până într-acolo încât să sugereze că ar fi mai bine ca statul să se ocupe, în orfelinate, de creşterea copiilor, nu părinţii, acasă.[11]

Totuşi, radicalismul social al anilor 1920 ar putea fi exagerat. Lenin şi alţi lideri de partid erau mult mai conservatori în materie de familie şi sexualitate decât generaţia tânără. Interesul sovietic pentru creşterea în comun, nu în familie, a copiilor nu a fost niciodată atât de puternic pe cât a fost cel al israelienilor din kibbutzuri, treizeci de ani mai târziu. Avortul nu a fost niciodată încurajat, iar în ultimii ani ai deceniului al doilea, a existat o campanie activă împotriva avortului, a divorţului fără temeiuri serioase şi a promiscuităţii.[12] În plus, legile sovietice referitoare la divorţ, pensie alimentară, drepturi de proprietate şi moştenire se întemeiau pe cu totul alte presupuneri legate de familie, chiar şi în anii 1920. Aceste legi insistau asupra responsabilităţii reciproce pentru situaţia financiară a membrilor familiei; experţii în drept erau unanim de acord că, de vreme ce, pe moment, statul era lipsit de resursele necesare menţinerii unui sistem de ajutor social complex, familia era principala instituţie de întrajutorare pentru cetăţenii sovietici.[13]

La mijlocul anilor 1930, statul sovietic a trecut la o politică pro-familie şi pro-natalistă, scoţând avortul în afara legii, în 1936, îngreunând, inclusiv financiar, condiţiile pentru acordarea divorţului, premiind mamele cu mai mulţi copii, stigmatizând taţii şi soţii iresponsabili şi consolidând autoritatea părinţilor în comparaţie cu şcoala şi Komsomolul. Schimbarea pare să fi fost, în primul rând, o reacţie la scăderea natalităţii; un alt motiv ar fi teama că cifrele populaţiei sovietice nu aveau să reflecte creşterea robustă promisă de socialism. Căsătoria liberă încă mai exista ca instituţie (avea să fie abolită abia în anii 1940), ceea ce înseamnă că definiţia căsătoriei continua să rămână oarecum confuză: la recensământul din 1937, numărul femeilor care declarau că sunt căsătorite îl depăşea pe cel al

bărbaților cu un milion și jumătate, presupunerea fiind că un număr similar de bărbați erau implicații în relații pe care partenerele lor, nu ei, le considerau căsătorii.[14] Totuși, la sfârșitul anilor 1930, căsătoria liberă își pierduse din popularitate, chiar și aceia care până atunci fuseseră în acest tip de relație preferând să și-o oficializeze.

Un cronicar al comportamentelor sociale sovietice eticheta această tendință drept „marea retragere", adică îndepărtarea de valorile revoluționare.[15] Anumite aspecte ale acestui proces, mai cu seamă organizarea unei mișcări de voluntariat a soțiilor din elita socială, discutată spre sfârșitul capitolului, au fără îndoială un puternic parfum de îmburghezire. Dar trebuie să notăm și alte caracteristici importante. În primul rând, în măsura în care suntem capabili să emitem judecăți despre opinia publică din Rusia lui Stalin, schimbarea de atitudine a regimului în legătură cu familia pare să fi fost bine primită. Dezintegrarea familiei era privită ca un rău social și moral, un semn al vremurilor tulburi; consolidarea familiei a fost interpretată ca un pas către normalitate.

În al doilea rând, propaganda în favoarea familiei, de după 1935, este mai remarcabilă prin aceea că este anti-bărbați, nu anti-revoluționară. Femeile erau constant reprezentate (așa cum fuseseră și cum aveau să fie în continuare, în discursul popular sovieto-rus) drept sexul nobil, îndelung răbdător, capabil de o mai mare rezistență și sacrificiu, adevărați stâlpi ai familiei, care numai în cazuri rarisime își neglijau datoria față de soț și copii. Prin contrast, bărbații erau portretizați drept egoiști și iresponsabili, înclinați către abuzarea și abandonarea soțiilor și copiilor. În conflictul inevitabil între interesele femeilor, văzute ca altruiste și pro-familie, și cele ale bărbaților, egoiste și individualiste, statul se plasa, fără urmă de îndoială, de partea femeilor. În același timp, asta nu a împiedicat autoritățile să adopte

o lege anti-avort care a îngreunat şi mai mult viața femeilor din mediul urban, fiind, pare-se, extrem de nepopulară în rândurile acestui grup demografic.

Soți fugiți

Familia poate fi văzută ca o sferă intimă, a cărei separare de spaţiul public înseamnă o mare parte din valoarea pe care o are pentru cei care o compun. Astfel au abordat subiectul iniţiatorii Proiectului Harvard, iar majoritatea repondenţilor din intelighenție au înclinat să le dea dreptate. Totuşi, nu este foarte limpede dacă presupunerile de mai sus erau împărtăşite şi de către restul populației sovietice urbane. O altă posibilă atitudine față de familie este că aceasta e o instituție pe care autoritățile vremii (stat, biserică sau ambele) trebuie să o susțină în mod activ, aşa cum fusese dintotdeauna cazul în Rusia pre-revoluționară. În anii 1930, mulţi cetățeni sovietici, mai ales femeile, par să fi împărtăşit această atitudine, judecând după numeroasele apeluri către stat să intervină în chestiuni de familie. Cel mai des întâlnit apel adresat de cetățenii din mediul urban era o cerere (scrisă) de ajutor pentru găsirea unui soț dispărut sau pentru colectarea sumelor destinate întreţinerii familiei.

Aleksandra Artiuhina, preşedinta unui mare sindicat, cu numeroase membre, raporta că „la mine, la sindicat, sosesc mii de scrisori de la muncitoare care îşi caută soții". Aceste femei doreau ca autoritățile să le găsească soţii dispăruţi şi să ia de la ei banii de pensie alimentară. Unele scriau scrisori sobre, limitându-se la fapte, cum ar fi cea redată mai jos, trimisă la revista pentru femei *Rabotnița*:

> Sunt Aleksandra Ivanovna Indîh, muncitoare. Cer cu toată seriozitatea ca redactorii revistei *Rabotnița* să-mi dea un sfat cum să-mi găsesc soţul, Viktor Ignatevici Indîh, care este bigam şi care în prezent lucrează în gara Feodosia (din

> Crimeea). De îndată ce își dă seama că l-am găsit, își dă demisia și se mută în altă parte. Așa am ținut-o doi ani, iar el nu mi-a dat nimic pentru creșterea copilului, fiul lui, Boris.[16]

Altele erau scrise pe un ton tânguitor sau acuzator. Din prima categorie face parte scrisoarea unei femei din Siberia, Aleksandra Sedova, fără prea multă carte, candidată la poziția de membru de partid. Scrisoarea era adresată comitetului regional de partid, femeia plângându-se de soțul ei, secretar de raion în cadrul Komsomolului, care „duce o viață desfrânată, a fost un troțkist trădător și m-a infectat cu gonoree, așa că am fost lipsită [de posibilitatea de a avea] copii". Cât Aleksandra fusese în concediu medical, soțul îi trimisese o scrisoare în care o informa că urmează să se însoare cu o komsomolistă; la întoarcere, soțul o amenințase cu un pistol și „sugerase să părăsesc apartamentul, fiindcă va fi prea mare pentru mine și îmi vor da [locuință] de la serviciu". Aleksandra menționează că fusese lăsată fără niciun ban, însă rândurile ei scot în evidență nevoia de înțelegere și susținere, mai degrabă decât nevoile materiale. „Nu cer [...] ca Sedov să locuiască cu mine, dar sunt și eu om și nu vreau să fiu aruncată peste bord, nu vreau ca lumea să râdă de mine. Sufăr, dacă [mă] respingi, viața mea nu va mai avea niciun rost."[17]

O femeie, medic veterinar, îi scrie comitetului ei de partid, clocotind de indignare și căutând răzbunare. Pe când lucra în provincie, cunoscuse și se căsătorise cu un comunist din Leningrad. Amândoi își părăsiseră slujbele în 1933, când ea era deja însărcinată în opt luni, spre a se întoarce în Leningrad. El a plecat primul, luând cele 3 000 de ruble economisite împreună și toate lucrurile ei, inclusiv obligațiuni de stat în valoare de 200 de ruble, în vreme ce ea a rămas să nască în orășelul de provincie Oirat-Tura. După nașterea copilului, femeia i-a scris că pleacă și ea spre Leningrad, însă el a tot amânat-o. Povestea a

durat şase luni, până ce ea le-a scris, în sfârşit, unor cunoştinţe din Leningrad, care i-au răspuns că soţul ei „îşi întemeiase în linişte o familie" în oraş şi nu intenţiona să se întoarcă la ea. În acest punct, femeia conchise că fusese luată de nevastă numai pentru bani, o „faptă de escroc", nedemnă de un membru de partid. Doctoriţa cerea ca partidul să îl disciplineze şi, probabil (deşi asta nu se spune explicit), să îl oblige să o recompenseze şi să îi plătească pensie alimentară.[18]

Autorităţile răspundeau acestor apeluri în diferite moduri. Uneori, ajutau foarte mult. Artiuhina, de exemplu, a luat foarte în serios cauza soţiilor părăsite (deşi se plângea că procuratura, mai ales cea de raion, nu făcuse destul ca să o ajute).[19] Comitetul de partid din zona vestului Siberiei, condus de Robert Eihe, a fost extrem de simţitor la apeluri şi a ajutat foarte mult. (Aici s-a primit un număr neobişnuit de mare de scrisori despre soţi dispăruţi, poate pentru Siberia era un loc ideal în care să te faci pierdut.) „Ca răspuns la plângerea dumneavoastră", îi scria biroul lui Eihe unei femei,

> vă informăm că [...] fostul dumneavoastră soţ, Aleksei Goldobin, lucrează la cooperativa de tăierea lemnului Moşkovo [...]. Am trimis plângerea dumneavoastră secretarului comitetului de partid din Moşkovo, tovarăşul Iufit, pentru ca dumnealui să pună presiune pe Goldobin, pe linie de partid. Dar, pentru ca dumneavoastră să primiţi regulat pensia alimentară, indiferent dacă Goldobin vrea să plătească sau nu, trebuie să aflaţi ce salariu are, să prezentaţi o dovadă la tribunal că e într-adevăr tatăl copilului dumneavoastră şi să vi se emită un ordin judecătoresc împotriva lui, care trebuie trimis la locul de muncă al lui Goldobin. Atunci veţi primi pensia alimentară în mod regulat, fiindcă banii îi vor fi reţinuţi din salariu.[20]

Într-un raion siberian, autorităţile au luat măsura neobişnuită a organizării unei conferinţe a tinerelor ţărănci, unde

acestea au fost încurajate să își spună păsurile în legătură cu bărbații lor. Astfel, s-au dat la iveală „cazuri de tratamente incredibil de mârșave aplicate iubitelor și soțiilor". Cazurile citate erau toate despre membri ale Komsomolului: unul „își părăsise nevasta și copilul nou-născut", alții erau infideli și violenți, iar un infractor prins în flagrant „schimbase de cinci ori soțiile, în trecutul recent"[21].

Dar comitetele de partid nu erau întotdeauna de ajutor. Multe apeluri nu erau investigate, la multe nu se răspundea (așa cum a fost, probabil, cazul doctoriței veterinar), altele erau respinse de membri ai comitetelor locale care țineau partea soțului (după cum se plânsese Aleksandra Sedova în scrisoarea către autoritățile regionale). Un exemplu ilustrând această din urmă tendință este respingerea cererii unei soții care dorea ca soțul să fie obligat de către un comitet de partid să plătească pensie alimentară. Comitetul își motiva respingerea, invocând faptul că soțul era un om cumsecade, comunist, rezervist al Armatei Roșii, și aviator amator.[22]

Totuși, majoritatea instrucțiunilor și propaganda venite de la centru erau în favoarea soțiilor părăsite, nu a soților. La mijlocul deceniului, ziarul de sindicat, *Trud*, era deosebit de activ prin campanii împotriva soților rătăcitori. Un articol cu un titlu lipsit de echivoc, „Conduită josnică", îl punea la stâlpul infamiei pe un oarecare Svinuhin, director de bancă. Individul își părăsise familia alcătuită din soție, trei copii mici și mama de șaptezeci de ani. Svinuhin refuzase să îi ajute financiar și, de îndată ce ordinul judecătoresc ajungea la locul lui de muncă, omul se muta în alt oraș. Situația s-a perpetuat vreme de trei ani, iar *Trud*, asemeni Artiuhinei, dădea vina pe procurorii care nu își făceau treaba. Articolul îl descria pe Svinuhin ca pe un exemplu tipic de abuz împotriva libertății oferite de legile sovietice ale căsătoriei, Svinuhin înțelegând libertatea ca pe un drept la „sălbăticie,

degenerare și josnicie", comportament cu atât mai blamabil cu cât bărbatul era un înalt funcționar, membru de sindicat și de partid. „De ajuns!" conchidea jurnalistul. „Arestați-l pe Svinuhin! Legați-l bine! Atât de bine încât să nu mai poată fugi. Luați-i carnetul de partid! Aduceți-l în fața justiției! Judecați-l cu asprime! Dinaintea oamenilor cinstiți, în cel mai mare club din Mțensk, fie ca acest ticălos să răspundă pentru faptele sale."[23]

Multe dintre soțiile părăsite se plângeau nu doar că soții fugiseră, ci și că aceștia își „găsiseră altă nevastă" în alt oraș. Problema bigamiei – sau, mai exact, a poligamiei – a trezit interesul la mijlocul anilor 1930. Au existat câteva procese înscenate, cum ar fi acesta, petrecut la Moscova:

> A.V. Malodetkin, muncitor la Uzina de Instrumente din Moscova, a cunoscut, într-o perioadă scurtă de timp, trei tinere muncitoare, Petrova, Orlova și Matina. I-a cerut fiecăreia mâna, pe rând și, primind consimțământul lor, a început relații cu ele. Toate se considerau soțiile lui, de vreme ce niciuna nu știa că e mințită [...]. [În plus], s-a dovedit că Malodetkin se însurase și acasă, în satul natal.

Cu toate că singurul lucru pe care Malodetkin refuzase să îl facă fusese să își oficializeze relațiile cu cele trei logodnice, comportamentul lui era definit și condamnat ca poligamie. La proces, Malodetkin s-a declarat nevinovat, afirmând că s-a încurcat cu cele trei femei „fiindcă nu avea nimic mai bun de făcut". Indignată de răspunsul acesta nerușinat, curtea l-a condamnat la doi ani de închisoare „pentru înșelăciune și insultă la adresa femeilor". Poligamia era ocazional citată și ca motiv de excludere din Partidul Comunist. Un membru din Smolensk a fost exclus, la mijlocul anilor 1930, fiindcă se însurase prea des (de trei ori) și nu plătea cu regularitate pensiile alimentare către primele două neveste, dar și pentru că bea prea mult și nu își îndeplinea cum se cuvine îndatoririle la slujbă.[24]

În discuțiile despre căsătorie și chestiuni de familie, se presupunea aproape invariabil că bărbații păcătuiau, iar femeile erau victimele. Dacă este să ne luăm după plângerile despre amăgiri, trădări și comportamente josnice, constatăm că, în linii mari, presupunerea era corectă: numărul mic de scrisori de acest gen venite din partea unor bărbați se pierd în avalanșa de plângeri trimise de femei. (Un motiv ar fi acela că șansele de a primi ajutor financiar pentru familie din partea unei soții dispărute, care, cel mai probabil, fugise cu un alt bărbat, erau practic nule.)

Totuși, nu trebuie să uităm de reversul medaliei. În cel puțin un caz, curtea a dat câștig de cauză unui tată părăsit de soție, ignorând cererea femeii privind custodia copilului și jumătate din apartamentul fostului soț.[25] Și e salutar de remarcat că investigația întreprinsă de comitetul de partid din Siberia, în privința unei scrisori lacrimogene trimisă de o soție abandonată, a conchis că „soțul" de la care se cerea pensie alimentară abia dacă o cunoștea pe femeie (la un moment dat, locuiseră amândoi în aceeași casă) și aproape sigur nu avusese niciodată o relație cu ea. Concluzia investigatorului a fost că era vorba de o escroacă.[26]

Pe lângă adulter, o serie de alte infracțiuni masculine au devenit ținta atacurilor lansate de neveste, iubite, vecini, dar și de stat. Intervenția statului era adesea consecința plângerilor trimise de victime, care solicitau ajutor. „Rog din inimă partidul să verifice viața personală, fie și numai viața personală a membrilor de partid", pleda o soție înșelată, Anna Timoșenko. Anna suferea din pricina aventurii foarte publice pe care soțul ei, lider de partid în Gjansk, o avea cu o colegă. Anna mersese la rivala ei, pentru a-i spune că renunță la soț în ciuda celor optsprezece ani de căsnicie și a copiilor, însă amanta refuzase oferta pe un ton insultător de condescendent („Iată cum a răspuns: în primul rând, tu îl iubești la nebunie, în al doilea rând, el ține la copii, iar în al treilea, ai rămâne pe drumuri, așa că nu-l mai bate la cap"). Anna îi urmărise pe cei doi pe furiș, noaptea; când

i-a surprins schimbând „sărutări înfocate”, soțul, în descrierea foarte pitorească a Annei, „a rupt-o la fugă precum un pionier de patruzeci şi trei de ani; nu fugise aşa nici de gloanțele Albilor, pe front”. Copiii au ținut partea tatălui, spunând că „odată ce-mi dă bani şi nu mă bate, de ce să subminez autoritatea lui tăticu', distrugându-mă şi pe mine şi [pe ei]”. Semi-analfabetă şi fără altă experiență de muncă în afară de colhoz, femeia nu a ştiut încotro s-o apuce. S-a rugat de secretarul regional de partid, „ca părinte şi prieten al poporului”, să îşi facă timp să o asculte şi să o ajute să treacă prin momentele grele.[27]

Autoritățile nu au acționat practic niciodată numai pe baza acuzațiilor de adulter. Cât despre violența împotriva soțiilor, o practică des întâlnită sau chiar standard în rândurile clasei inferioare, mai ales când soțul era beat, femeile se plângea de ea numai arareori în scrisorile către autorități. Vecinii erau şi ei reticenți în privința asta, în ciuda condamnării violenței împotriva femeilor de către autorități. O excepție este trimiterea în judecată a unui anume Rudolf Tello, acuzat de rele tratamente aplicate unei servitoare. Se spunea despre Tello că îşi „exploatase fără milă” tânăra şi naiva servitoare, Katia, după care o obligase să facă sex cu el, în vreme ce soția era plecată în concediu. Când Katia a rămas însărcinată, Tello a alungat-o din casă, însă tânăra a fost readusă cu forța, la intervenția vecinilor şi a miliției. Ulterior, atât bărbatul cât şi nevasta lui au început să o bată pe Katia, invitându-şi chiar şi doi prieteni să facă acelaşi lucru. Pentru aceste acuzații, Tello a primit cinci ani de închisoare.[28]

Copii neglijați

Creşterea copiilor este de regulă considerată o responsabilitate a femeii, iar Rusia sovietică a deceniului al treilea nu se abătea de această normă. Femeile, nu bărbații, scriau nenumărate scrisori autorităților, cerând ajutor pentru copiii lor

„desculţi şi flămânzi". Tot femeile erau acelea care, ocazional, se lăsau pradă disperării şi implorau autorităţile să le dea copiii în grija statului sau să îi dea spre adopţie ca mascote ale regimentelor militare. O femeie a fost aceea care, auzindu-şi copiii mai mici plângând după nişte pâine, după două săptămâni de înfometare în iarna lui 1936–1937, „s-a ridicat şi s-a dus în bucătărie, unde şi-a pus capăt vieţii"; şi tot o femeie, văduva unui preşedinte de colhoz, rămasă cu doi copii mici de crescut, a trimis o telegramă secretarului de partid din regiune, spunându-i că, dacă nu le este trimisă pâine, „va fi obligată să-şi abandoneze copiii la colhoz şi să plece de acasă"[29].

Dacă femeile erau, în principal, cele care se îngrijeau de copii, ar părea logic să presupunem că tot ele ar fi trebuit considerate principalele vinovate de neglijarea acestora. Uneori, chiar aşa stăteau lucrurile, deşi erau mult mai dese cazurile (în presă, mai ales) de mamele vitrege acuzate de cruzime şi neglijenţă. Însă mai existau şi cazuri în care bărbaţii erau mai blamaţi decât femeile, deşi responsabilitatea era, pare-se, împărţită. În anii 1930, neglijarea copiilor erau o problemă majoră în oraşele din Rusia, strâns legată de căsătoriile şi divorţurile libere, de femeile care munceau şi, mai presus de orice, de lipsa locuinţelor.

Criza locuinţelor a fost factorul-cheie într-unul dintre cele mai revoltătoare cazuri de neglijare şi abuz aduse la cunoştinţa liderilor de partid şi a autorităţilor judecătoreşti. În 1936, Rosa Vasilieva, o şcolăriţă de paisprezece ani, din Moscova, îi scria cu toată seriozitatea lui Stalin, sugerând o „taxă pe copil" care trebuia achitată de toţi cetăţenii sovietici, din banii adunaţi statul urmând să-i plătească o alocaţie fiecărui copil, de la naştere până la împlinirea vârstei de optsprezece ani. Astfel, copiii aveau să fie protejaţi de neglijenţa şi abuzul părinţilor. Deşi plină de termeni abstracţi şi fără să lanseze vreun apel personal direct, scrisoarea Rosei indică o cunoaştere nemijlocită a problemelor

rezultate din divorțul părinților și certurile pe spațiul de locuit. Poate că asta i-a atras atenția lui Poskrebîșev, asistentul lui Stalin, și l-a determinat să trimită mai departe scrisoarea, lui Andrei Vîșinki, expert în drept, care ocupa funcția de vicepreședinte al Consiliului Comisarilor Poporului.

Vîșinski a dispus anchetarea cazului de către procuratura Moscovei, la iveală ieșind o poveste foarte tristă. Asemeni multor povești sovietice triste, și aceasta era despre criza locuințelor. Odinioară, Rosa și părinții ei locuiseră împreună, într-o cameră de 11 metri pătrați. Apoi, părinții au divorțat, Rosa și tatăl ei, Aleksandr Vasiliev, rămânând să locuiască în cameră. Când slujba l-a purtat în afara Moscovei, tatăl a lăsat o femeie, pe Vronskaia, să aibă grijă de copilă, aceasta mutându-se în camera lor. Însă miliția nu a vrut să o înregistreze pe Vronskaia ca locatar separat, fiindcă încăperea era prea mică, așa că – după cum explica el mai târziu – bărbatul a fost obligat să o ia de soție, pentru a o putea înregistra legal. Pentru suferințele ulterioare ale Rosei, procuratura a dat vina aproape exclusiv pe Vronskaia, „o personalitate isterică". În lipsa tatălui, Vronskaia era acuzată că o chinuise pe Rosa, îi întrerupsese lecțiile, refuzase să îi dea un pat și, în final – la o lună după ce obținuse documentele de rezident – încercase să o arunce în stradă. Între Vronskaia, tatăl și mama Rosei s-a dezlănțuit o luptă epică între multiple ordine de evacuare. (Ordinele au fost toate ignorate, iar după trei ani de eforturi, când Rosa era în ultimul an de liceu sau absolvise deja, Vîșinski s-a dat bătut.[30])

Cel mai celebru caz de neglijență de la mijlocul anilor 1930 a fost cazul „Gheta", despre care ziarul muncitoresc *Trud* a scris foarte mult și care a făcut obiectul unui proces ținut într-o mare fabrică moscovită. Cazul era mai degrabă legat de problemele pricinuite de divorț și recăsătorire, decât de criza spațiilor locative. Gheta Kaștanova s-a născut în Bejița, în 1930, părinții ei

fiind Kaştanov, tehnician, şi Vasilieva, muncitoare. Cei doi se cunoscuseră la uzina „Profinternul Roşu"* şi se căsătoriseră în 1929. În preajma naşterii Ghetei, Kaştanov şi-a părăsit familia. Vasilieva a încercat să dea de el, pentru a-i cere pensie alimentară, însă nu a reuşit. Nevrând sau neputând să crească singură copilul, i l-a dat mamei ei. După o vreme, Vasilieva s-a recăsătorit cu un comunist pe nume Smoliakov, care avea un post bun la un sindicat. Împreună, au avut doi copii. Când bunica s-a îmbolnăvit, Gheta, în vârstă de cinci ani, a fost trimisă înapoi la mama ei. Familia Smoliakov se mutase în Kaluga, unde Smoliakov era redactor la un ziar; avea un salariu bun, familia ţinând o servitoare, pe Marusia, în apartamentul cu trei camere (foarte spaţios după standardele sovietice, pentru o familie cu şase persoane). Dar Vasilieva nu o voia pe Gheta, pe care evident nu o iubea, începând chiar să o bată. Smoliakov nu s-a amestecat, nici să îi ţină partea soţiei, nici să apere copilul.[31]

Cumva, în acest punct, Vasilieva a aflat adresa fostului soţ, Kaştanov, acum inginer şi angajat la Moscova. A decis să tranşeze chestiunea, trimiţând fetiţa să stea cu tatăl ei. În consecinţă, servitoarea Marusia a dus-o pe Gheta la Moscova, la adresa unde locuia Kaştanov, însă acesta a refuzat să o primească, spunând că apartamentul e prea mic şi că salariul nu îi permite să crească un copil. „Întoarcerea fetei i-a pricinuit mamei o nouă criză de furie, aceasta începând să o bată iarăşi pe Gheta." Apoi, Vasilieva i-a ordonat Marusiei să o ducă din nou pe Gheta la tatăl ei şi să o lase pe străzi dacă bărbatul refuza şi a doua oară să o primească. „I-a spus Ghetei: «Tanti Marusia o să te lase acolo. Să nu te agăţi de ea. Dacă te întorci, te omor.»" Disperarea cu care Vasilieva dorea să scape de copil

---

* *Profintern* era numele încetăţenit pentru Internaţionala Roşie a Uniunilor Muncii, o organizaţie internaţională înfiinţată în 1921 de Internaţionala Comunistă, cu scopul de a coordona activităţile comuniste din sindicatele muncitoreşti. Organizaţia a fost desfiinţată în 1937 (n. red.).

era evident legată de faptul că Smoliakov plecase în Millerovo, mult mai departe de Moscova, unde primise un post nou, iar ea era pe punctul de a-l urma – fără Gheta.

În seara zilei de 21 ianuarie 1935, Marusia și Gheta au apărut iarăși la ușa lui Kaștanov. Și, din nou, acesta a refuzat să o primească pe fiica lui, dar le-a însoțit pe cele două până la stația de autobuz și le-a dat o rublă pentru bilet. Probabil că nici Marusia nu se afla într-o situație prea fericită, plecarea Vasilievei la Millerovo lăsând-o și fără slujbă, și responsabilă de soarta Ghetei. Așa că fosta servitoare a urmat instrucțiunile Vasilievei: a dus-o pe Gheta la un magazin de jucării și apoi (potrivit unui martor) s-a făcut nevăzută în mulțime. (Potrivit altei relatări, Gheta a fost părăsită cu bună știință, iar copilul nu a protestat, „fiindcă mama îi spusese doicii că, dacă Gheta se întoarce, o va sufoca sau otrăvi".) Peste patru zile, Gheta a fost adusă la secția 22 a miliției moscovite, murdară și în zdrențe. „Fata a spus că nu are pașaport, că mămica ei locuiește în Bejița (sic), că nu știe nimic de tăticul ei și că îi e foame." Un bilețel scris cu creionul, găsit asupra ei, spunea:

> [Gheta] Kaștanova, cinci ani. Tatăl este inginer, locuiește pe Marina Roșcea, aleea 11, nr. 30, apt. 2. El a alungat-o pe fetiță pe străzi. Aveți milă de ea, oameni buni![32]

Luându-se după scenariul indicat de bilețel, milițienii au încercat să îl convingă pe Kaștanov să ia copilul, Kaștanov a continuat să refuze, iar un articol foarte colorat din *Trud* l-a etichetat ca personaj negativ al poveștii: „Inginerul Kaștanov să fie adus în fața justiției!" În aceeași zi, procurorul de raion anunța că îl pune sub acuzare pe Kaștanov, conform articolului 158 din Codul Penal, consecința fiind că bărbatul a fost arestat.[33]

Totuși, în decursul anchetei, atenția procurorului s-a mutat asupra mamei, Vasilieva – firesc, date fiind dovezile – care a fost și ea arestată, pe 6 mai. Când cazul Gheta a ajuns, în sfârșit,

în fața judecătorului, principalul inculpat devenise Vasilieva, Kaştanov şi Ustinova („tanti Marusia") împărtăşind acuzațiile de neglijență şi abuz, dar în formă atenuată. Procesul a fost unul înscenat, ținându-se în iulie, în clubul uzinei de textile Trehgornaia, cu o procuroare, Niurina, şi un public format mai ales din muncitoare de la uzină. La început, Niurina ceruse trei ani de închisoare pentru Vasilieva, însă ulterior „cazul Vasilievei a fost separat, din pricina bolii acesteia", femeia neprimind pe moment nicio sentință. Kaştanov a fost condamnat la şase luni de închisoare şi la plata unei sume lunare de 125 de ruble (mai bine de o treime din salariu) către bunica Ghetei, care a redevenit tutorele nepoatei. După ce sentința a fost pronunțată, muncitoarele din public au rămas în sală, din mijlocul lor ridicându-se un strigăt unanim: „Prea puțin!" Procuroarea Niurina a luat din nou cuvântul şi a spus că va cere „legi mai aspre pentru cetățenii care nu plătesc pensie alimentară" – referindu-se, fireşte, la bărbați.[34]

Reacția strârnită de cazul Ghetei sugerează că ura femeilor împotriva bărbaților care nu îşi asumau răspunderea pentru familie avea rădăcini adânci. Probabil că starea aceasta de fapt era recunoscută de autorități, după cum ne demonstrează organizarea unui proces cu public feminin şi o procuroare în prim-plan. Cam în aceeaşi perioadă, un eveniment de propagandă de proporții mai mici, dar cu mesaj similar, a avut loc într-o editură leningrădeană. În acest caz, nu fusese abuzat niciun copil, iar familia aflată în centrul acțiunii era una prosperă, chiar intelectuală. Evenimentul a constat într-un raport scris şi citit de un comunist, tovarăşul Jarenov (evident un funcționar de rang superior din cadrul editurii), despre „cum îşi creşte el copiii". Textul se concentra mai ales asupra defectelor:

> „Trebuie să mărturisesc", spunea Jarenov, „că, până în prezent, nu m-a preocupat foarte mult creşterea copiiilor. Am

> devenit dureros de conştient de asta acum, când le povestesc tovarăşilor mei despre mine, ca tată comunist. Până acum, în familia noastră doar soţia s-a ocupat de creşterea copiilor, eu nefiind implicat aproape deloc."

Publicul a preluat tonul „autocritic" şi a împins lucrurile mai departe.

> L-au întrebat: „Fiica dumitale e pionieră?", „Copilul vede oameni beţi în familie?", „Părinţii folosesc un limbaj vulgar în prezenţa copiilor?", „Copilul are farfurii separate din care mănâncă?", „Cu cine socializează copiii dumitale?", „Cine sunt cei mai buni prieteni ai lor?", „Ce note au primit la şcoală, în trimestrul al doilea?" şi tot aşa.

Tovarăşul Jarenov nu a ştiut să răspundă la niciuna din aceste întrebări: „Nu ştia cum se descurcă la şcoală sau cu ce se ocupau în timpul liber." Ca rezultat, a fost „aspru criticat" de către cei prezenţi „fiindcă îşi educa prost copiii". Straniu la această poveste este că soţia lui Jarenov (prezentă şi ea la şedinţă, împreună cu fiica, Lida) nu a primit, din câte ştim, niciun fel de critică, fiind amintită numai în treacăt. Putem presupune că şi ea îşi neglija copiii, însă cea mai plauzibilă explicaţie este următoarea: mesajul şedinţei era că *bărbaţii*, nu femeile, manifestă tendinţa de a-şi neglija copiii şi că ei trebuie să îşi îndrepte purtarea. Clipa soţiei lui Jarenov şi a fiicei Lida a sosit probabil la finalul fericit al şedinţei, când „tovarăşul Jarenov şi familia lui s-au înscris în concursul pentru cea mai bună educaţie a copiilor"[35].

Copii fără adăpost şi delincvenţi juvenili

Printre cele mai serioase probleme legate de destrămarea familiei se număra aceea a copiilor fără adăpost şi a adolescenţilor huligani. Copiii străzii – orfani, abandonaţi de părinţi sau fugiţi de acasă – se asociau în bande şi trăiau după

cum îi tăia capul, în orașe, gări sau călătorind cu trenul din loc în loc. După Războiul Civil, fuseseră sute de mii de astfel de copii în toată țara, eforturile de a-i aduna și educa în orfelinate continuând de-a lungul deceniului al treilea. La sfârșitul deceniului, în parte datorită faptului că această cohortă de copii crescuse, gravitatea problemei a scăzut. Au urmat însă colectivizarea, deculacizarea și foametea din zonele rurale, astfel încât un nou val de orfani s-a revărsat pe străzi – copii de culaci, copii ai căror părinți muriseră de foame, copii rămași singuri după ce părinții fugiseră la oraș.[36]

Rețeaua instituțiilor pentru minori – centre de primire pentru copiii adunați de pe străzi, comisii pentru problemele minorilor, orfelinate, coloniile pentru infractorii juvenili, de tipul celui administrat de Makarenko – era supra-aglomerată. Satele abandonau adesea tradiția îngrijirii orfanilor, în parte din pricina stigmatizării culacilor, și „trimiteau imediat copiii ai căror părinți muriseră fie la oraș, fie la orfelinat". Rapoartele indicau faptul că autoritățile rurale își curățau zonele de micii cerșetori și vagabonzi, dându-le „atestate de cerșetorie sau vagabondaj" și ducându-i la cele mai apropiate gări și orașe. Oficialitățile din orașele mici procedau la fel, urcându-i cu forța pe copii în trenuri care se îndreptau spre marile metropole.[37]

Pentru a complica situația și mai mult, părinții își lăsau temporar copiii în orfelinate, din pricina sărăciei sau când se aflau în tranzit. Practica data din anii Războiului Civil (este descrisă în celebrul roman al lui Gladkov, *Ciment*, în care Dașa își lasă copilul într-un orfelinat unde se iscă un incendiu, în care moare și copilul) și pare să fi fost una comună, cu rezultate diverse. Pentru doi copii din părinți deculacizați, aproape morți de foame și lăsați de părinții lor la ușa orfelinatului din pură disperare, orfelinatul a fost salvarea; material vorbind, le era mai bine acolo decât alături de familia care, în cele din urmă,

a venit după ei. Pentru un alt copil, crescut la un orfelinat din Siberia, după ce familia lui a fugit de foametea de pe Volga, în 1921, experienţa a fost de asemenea una pozitivă; mama lui nu a mai venit să îl ia, însă copilul a păstrat legătura cu ea şi cu fraţii lui, şi a beneficiat de educaţie. Au existat însă și tragedii. Un muncitor siberian şi-a dus copiii la orfelinatul din Barnaul, după moartea soţiei. Când a venit după ei, a descoperit că unul murise, iar celălalt era dispărut – poate că fusese trimis la un colhoz, dar nimeni nu ştia unde.[38]

În prima jumătate a deceniului al treilea, infracţiunile juvenile, de la furturi din buzunare la huliganism şi atacuri violente, erau considerate o problemă din ce în ce mai serioasă. Până în 1935 însă, legea a fost relativ blândă: pentru huliganism, de pildă, pedeapsa maximă era de doi ani de închisoare, iar pentru infractorii juvenili, se prefera reabilitarea.[39] Autoritățile care se ocupau de infractorii minori se interesau mai ales de condiţiile din familie şi cum să le îmbunătăţească. Dar această abordare „luminată" a fost brusc discreditată în 1935, după ceea ce a părut a fi o escaladare a violenţei aleatorii, inclusiv crime, pe străzile oraşelor, minorii ocupând un loc de frunte pe lista infractorilor.

Klim Voroşilov, membru al Politburoului şi comisar al poporului pentru apărare, a fost cel care a dat alarma. Citând articole din ziarele sovietice despre o serie de crime şi atacuri violente comise de doi tineri de şaisprezece ani, care nu au primit decât cinci ani de închisoare, el susţinea că autorităţile moscovite au ştiinţă de „aproximativ 3 000 de adolescenţi huligani, dintre care aproape 800 sunt fără îndoială bandiţi, capabili de orice". El deplângea îngăduinţa cu care erau trataţi de tribunale şi sugera că, pentru ca străzile capitalei să fie din nou sigure, NKVD-ul ar trebui instruit să cureţe de urgenţă Moscova nu numai de adolescenţii fără adăpost, ci şi de minorii scăpaţi de sub controlul

parental. „Nu pricep de ce nu-i împuşcăm pe aceşti ticăloşi", conchidea Voroşilov. „Chiar trebuie să aşteptăm până cresc şi devin bandiţi şi mai periculoşi?"[40]

Stalin era perfect în asentimentul lui Voroşilov, motiv pentru care el a fost principalul autor al decretului dat de Politburo în 7 aprilie 1935, „Despre măsuri de combatere a infracţionalităţii în rândurile minorilor", prin care infracţiunile comise de minorii de peste doisprezece ani erau pedepsite ca şi când aceştia ar fi fost adulţi.[41] Decretul a fost urmat de o lege optimist intitulată „Despre lichidarea fenomenului copiilor fără adăpost şi fără supraveghere", prin care s-a sporit implicarea NKVD-ului în gestionarea problemei minorilor fără adăpost şi infractori, şi s-a încercat urgentarea procesului de strângere a lor de pe străzi şi de trimitere în instituţii specializate. Legea mai căuta şi să protejeze minorii de exploatare de către tutori (citând cazuri de preluare ilegală a spaţiului locativ şi proprietăţii, după decesul părinţilor) şi autoriza miliţia să amendeze părinţii cu până la 200 de ruble, pentru „huliganismul şi proasta conduită a copiilor" lor. Părinţii care nu îşi supravegheau copiii în mod adecvat riscau ca aceştia să fie luaţi de stat şi plasaţi în orfelinate, unde părinţii erau obligaţi să plătească pentru întreţinere.[42]

Legea avortului

Ar trebui să existe o lege care să îi oblige pe bărbaţi să ia căsătoria în serios, îi scria un colhoznic armean preşedintelui Kalinin. Ar trebui să li se interzică să tot divorţeze şi să îşi lase copiii orfani.[43]

Opinia lui era împărtăşită de mulţi cetăţeni sovietici, iar până mijlocul anilor 1930, se convinseseră şi autorităţile de asta. În mai 1936, guvernul a emis un proiect de lege pentru consolidarea familiei, cel mai celebru aspect fiind interzicerea avorturilor. Mulţi membri de partid şi intelectuali au fost

șocați, deoarece abolirea interdicției țariste fusese o parte extrem de vizibilă a legislației sovietice timpurii. Anunțul a surprins și prin formă, pentru că, în loc ca legea să fie emisă prin procedura firească, guvernul mai întâi a supus proiectul unor dezbateri publice.[44]

Proiectul de lege se ocupa de patru aspecte: avortul, divorțul, întreținerea copilului și recompensarea mamelor cu mulți copii. Propunerea era ca avortul să fie permis numai în cazurile când viața sau sănătatea mamei era în pericol, legea pedepsind cu până la doi ani de închisoare medicii care făceau întreruperi de sarcină sau persoanele care obligau femeile să avorteze. Femeile urmau să fie „supuse oprobriului public" – adică, să suporte discuții publice și critici la adresa comportamentului lor, de obicei la locul de muncă – și să primească amenzi dacă recidivau. Divorțul avea să fie mai greu de obținut, condiția fiind ca ambele părți să fie prezente la proceduri, iar taxa pentru înregistrarea lui crescând la 50 de ruble pentru primul divorț, 150 de ruble pentru al doilea și 300 pentru al treilea și următoarele. Nivelul sumei pentru întreținerea copilului a fost ridicat la o treime din salariul părintelui absent, de copil, la jumătate pentru doi copii și la 60% pentru trei sau mai mulți copii; pedeapsa pentru neplata acestor bani a fost și ea ridicată la doi ani de închisoare. În sfârșit, mamele cu șapte copii urmau să primească 2 000 de ruble anual – o sumă foarte mare – vreme de cinci ani, cu suplimente pentru fiecare copil născut ulterior, până la al unsprezecelea (5 000 de ruble).

Deoarece proiectul supus dezbaterii publice reflecta opinia guvernului față de familie, libertatea de opinie era supusă unor constrângeri evidente. Unele discuții la locul de muncă au fost politicoase și sterile, participanții considerându-le o sarcină de serviciu: de exemplu, la fabrica „Cusătoreasa roșie", din Moscova, „singura persoană care a luat cuvântul la ședința

generală a fost cea care a citit cu voce tare textul", iar un reporter a descoperit că cel puțin una dintre muncitoarele care au tăcut aveau păreri negative despre proiect. Dar criticii nu se arătau întotdeauna atât de rezervați. Reflectarea discuției în paginile ziarului muncitoresc *Trud*, care se concentrase mai ales pe problema avortului, includea o multitudine de opinii, atât pozitive cât și negative, chiar dacă dezbaterea era presărată cu editoriale ce se declarau ferm împotriva avortului, pe temeiul că acesta dăuna grav sănătății femeilor și capacității lor de a avea și alți copii.[45]

Cu greu poate fi imaginat un contrast mai mare decât acela între dezbaterea despre avort din societatea sovietică a anilor 1930 și cea din societatea americană contemporană. Discuția din societatea sovietică nu era câtuși de puțin despre „dreptul la viață" al fătului și era numai într-un mod marginal despre dreptul femeilor la control asupra propriului corp. Participanții din ambele tabere ale dezbaterii urbane vorbeau de parcă era firesc ca toate femeile zdravene la minte să își dorească să aibă copii (deși bărbații și unele femei tinere, lipsite de importanță, gândeau altfel). Punctul central al dezbaterii era următorul: ce e de făcut cu femeile care, din pricina condițiilor materiale deplorabile, se vedeau obligate să își refuze fericirea de-a avea un copil. Să li se permită sau nu să facă un avort? Discuția era practic lipsită de orice aspect filozofic și includea prea puține elemente ideologice. Printre subiectele principale, după cum s-a dovedit ulterior, se numărau criza locuințelor și problemele din sistemul de sănătate.[46]

O femeie i-a mărturisit unui reporter că, deși avea un soț și un venit mulțumitor, „ar face practic orice ca să nu mai aibă încă un copil" și că „era pregătită să facă un avort, în orice condiții". Motivele erau starea de sănătate a primului copil, care necesita extrem de multă atenție, și spațiul în care locuiau:

„Familia mea locuieşte împreună cu altă familie, într-o cameră de 30 de metri. Să-mi permit oare luxul de a mai aduce pe lume un copil, în acest mediu? Cred că nu." Alte femei (uneori chiar şi câte un bărbat) scriau la ziar, invocând argumente similare. „Am trei copii şi locuiesc într-o cameră de 12 metri", scria o contabilă din Moscova. „Și oricât de mult mi-aş dori un al patrulea copil, nu-mi pot permite asta." Este necesară o interzicere parţială numai a avortului, spunea un inginer leningrădean: deciziile trebuie luate în funcţie de caz, după ce nişte „comisii de specialitate" au examinat condiţiile în care locuieşte gravida şi nivelul ei de trai.[47]

Aproape toţi participanţii au fost de acord, ori s-au prefăcut că sunt de acord, cu ideea că accesul la avort trebuie limitat. Mai mulți cetăţeni au sugerat că interdicția absolută ar trebui limitată la femeile care nu au copii, în vreme ce regulile ar trebui relaxate în privinţa celor care au. Alții au sugerat o gamă întreagă de excepţii: pentru femeile cu trei sau patru copii, pentru femeile care doreau să îşi continue educația, pentru femeile de peste patruzeci de ani. Au existat multe voci care susţineau că interzicerea avortului legal avea să sporească numărul avorturilor făcute pe ascuns „şi, în consecinţă, al femeilor schilodite"[48].

Cele mai vajnice susţinătoare ale interzicerii avortului erau femeile care trecuseră prin această experienţă, rămânând cu sechele de sănătate care le împiedicau să mai aibă copii.

> Am 39 de ani. Dar abia ieri am născut primul copil. Acum mulţi ani am făcut un avort. Și rezultatul a fost acesta. De două ori am fost însărcinată, dar nu am putut duce sarcina la termen. Sănătatea mea, care s-a înrăutăţit după avort, a afectat cursul firesc al sarcinii. Cât de mult mi-am dorit un copil! Cum m-am blestemat pe mine însămi, cum l-am blestemat pe doctorul care a fost de acord cu avortul.[49]

Cât despre prevederile legate de divorț, multe femei se declarau de acord cu măsurile punitive, în speță creșterea taxei pentru înregistrarea divorțului (percepute ca fiind îndreptate împotriva bărbaților) și pedepsele mai severe împotriva taților care nu plăteau pensie alimentară. „S-au împlinit deja cinci ani de când soțul meu a părăsit familia", spunea o muncitoare stahanovistă, „și nu plătește niciun fel de pensie alimentară pentru copii. Acum, nu va mai putea scăpa de răspundere. Noua lege va obliga tații ca el să aibă grijă de copii."[50]

Unii bărbați au protestat împotriva taxei mari de înregistrare a divorțului, argumentând că, într-o asemenea situație, „divorțul va deveni un lux, accesibil numai categoriilor de muncitori cu salarii mari". Alții au sprijinit măsura. În discuțiile purtate la o uzină electrică din Moscova, un muncitor sugera *triplarea* tarifului, astfel încât primul divorț să coste 200 de ruble, iar al treilea, o mie de ruble. „Bărbații cu mai multe soții ar trebui judecați ca infractori", spunea alt muncitor. Însă aceeași voce sugera ca fiecare divorț să fie judecat individual de către tribunal, adică taxa să-i fie impusă numai părții „vinovate". Un alt muncitor a exprimat această idee pe șleau, sugerând ca un tribunal special să decidă cine este de vină pentru destrămarea căsniciei și ca taxa de divorț să fie plătită de vinovat.[51]

Proiectul de lege propunea cuantumuri exorbitante pentru pensia alimentară – 60% din salariu. E de înțeles că mulți bărbați s-au arătat îngrijorați. După cum scria un funcționar din Voronej:

> Ce se întâmplă dacă bărbatul s-a căsătorit a doua oară și are copii din această căsătorie? Ar însemna ca a doua familie să trăiască doar din 40% din venitul lui. De ce trebuie să întâmpine greutăți copiii din a doua căsătorie? În opinia mea, pensia alimentară nu ar trebui să depășească o jumătate din salariul plătitorului.[52]

Le îngrijora şi pe femeile căsătorite cu bărbaţi care aveau copii din mariaje anterioare, probabil un contingent destul de numeros. Una scria că „soţia din a doua căsătorie este într-o situaţie materială foarte precară", mai ales dacă şi ea are câţiva copii. Aceste soţii, adăuga ea, ar trebui să aibă dreptul să facă avorturi.[53]

În ciuda publicării a numeroase reacţii pozitive la proiect, impresia finală desprinsă din lectura discuţiei pe marginea lui era că multe, dacă nu chiar majoritatea femeilor din mediul urban erau panicate de perspectiva interzicerii avortului. Reacţiile la alte aspecte ale proiectului erau mai puţin negative, deşi unii contestau sumele mari propuse pentru pensia alimentară şi chiar şi aceia care erau în favoarea lor se îndoiau de fezabilitatea propunerii. Regulile mai stricte privind divorţul s-au bucurat de susţinere şi există indicii că cel puţin unii dintre participanţii la dezbatere ar fi fost bucuroşi să asiste la abolirea „căsătoriei libere". (Însă abia în 1944 avea să se abolească această formă de căsătorie, decizie însoţită de restricţii severe în privinţa divorţului.)[54]

După o lună de dezbateri, decretul privind interzicerea avortului a devenit lege în 27 mai 1936. Textul era aproape identic cu proiectul de lege, ceea ce înseamnă că fusese ignorată de autorităţi neliniştea publică evidentă, mai ales în rândurile femeilor, în legătură cu o interzicere absolută. Dintre toate excepţiile propuse, singura care a fost adoptată (pe lângă excepţia deja stipulată, legată de „ameninţarea la adresa vieţii şi sănătăţii femeii") privea femeile suferind de boli ereditare. A existat însă şi o concesie, destul de semnificativă, de care beneficiau mai ales bărbaţii: cuantumul pensiei alimentare a scăzut de la o treime (stipulată în proiect) la o pătrime din salariu, pentru un copil, de la jumătate la o treime, pentru doi copii, şi de la 60% la 50%, pentru trei sau mai mulţi copii.[55]

Scoaterea avortului în afara legii a avut un impact semnificativ asupra vieţii femeilor. Interdicţia a fost aplicată cu destulă severitate pentru a produce un efect vizibil asupra numărului naşterilor în mediul urban, stopându-le temporar declinul şi ducând rata natalităţii de la sub 25 la mie, în 1935, la aproape 31 la mie, în 1940. Luând în consideraţie că în această perioadă nu s-a înregistrat nicio îmbunătăţire a condiţiilor de locuire, suferinţele şi disconfortul trebuie să fi fost considerabile. Multe femei au făcut avorturi ilegale, însă riscurile – atât medicale, cât şi legale – erau mari. Ziarele publicau regulat articolaşe despre trimiterea în judecată a doctorilor şi moaşelor necalificate care efectuau avorturi, dar şi a persoanelor care obligau femeile să facă avorturi (de regulă, soţii lor). Potrivit legii, femeile acestea trebuiau supuse oprobriului public, însă nu erau trimise în judecată. Dar există memorii care atestă că erau închise femei pentru că făcuseră avorturi. Deşi e posibil să fie un caz de confuzie între anii 1930 şi perioada mai dură de după război, cel puţin un articol de ziar pare să confirme aceste poveşti.[56]

Recompensarea mamelor cu mulţi copii

Recompensarea mamelor nu era un subiect fierbinte al dezbaterii, cel puţin nu în forma sa cunoscută. Motivul era, probabil, acela că persoana care ar fi putut emite opinii despre politicile publice nu era genul care să aibă acasă şapte sau mai mulţi copii. Majoritatea celor care au comentat pe marginea acestei prevederi au sugerat că numărul minim de copii necesar pentru a primi astfel de recompense trebuia scăzut. Iată ce spunea un electrician din Moscova: „Când numai un membru al familiei lucrează [...] e greu să creşti cinci sau şase copii, fără ajutorul statului."[57] Acesta a fost unul dintre amendamentele la proiect care au fost incluse (deşi într-o formă mai blândă)

în legea finală, conform căreia numărul minim de copii a fost scăzut de la şapte la şase.

Abia după adoptarea legii a intrat acest aspect în atenţia publicului. Însă era un alt gen de atenţie decât cel acordat propunerii de interzicere a avortului: aici erau la mijloc *drepturi băneşti* şi femeile de pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice au început să plănuiască în ce fel să îşi ia partea. La o lună după adoptarea legii, preşedintele oficiului civil al capitalei declara cu mândrie presei că numai în regiunea Moscovei s-au înregistrat peste 4 000 de cereri. Dintre acestea, 2 730 veneau de la familii cu opt copii, 1 032 de la familii cu nouă sau zece copii şi 160 de la familii cu peste zece. Recordul era deţinut de o mamă din raionul Şahovskoi, care avea cincisprezece copii.[58]

Arhivele dezvăluie nivelul ridicat de interes pentru aceste beneficii financiare, în rândul mamelor. Există extrem de multe scrisori de la femei (şi chiar de la câţiva bărbaţi) care doresc să ştie dacă sunt eligibile. Cei care alcătuiseră cadrul legal, dar şi birocraţii care îl implementau, nu se gândiseră prea mult la subtilităţile problemei, însă din punctul de vedere al cetăţenilor, acestea erau de o importanţă crucială. Era necesar să ai şase copii în viaţă, pentru a primi ajutorul de stat? (Răspunsul la această întrebare frecventă era „da".) Se luau în considerare şi copiii adoptaţi? Copiii vitregi? Copiii care erau cetăţeni străini? (Nu.) Era posibil ca un tată cu mulţi copii să primească ajutorul după moartea soţiei? (Nu.)[59]

Printre cele mai spinoase chestiuni se numărau cele privind drepturile civile. O întrebare adresată de un funcţionar de soviet local, în 16 octombrie 1936, era legată de eligibilitatea familiilor lipsite de drepturile electorale. Autorităţile centrale nu au trimis niciun răspuns. La întrebarea „Sunt eligibile femeile ai căror soţi sunt în închisoare?", răspunsul a fost că da, însă cu condiţia ca bărbatul să fi fost întemniţat pentru o infracţiune de drept comun şi să fie în pragul eliberării. Acest răspuns

curios introduce unul dintre cele mai stranii efecte colaterale ale legii – disputa birocratică din perioada Marilor Epurări, care căuta să stabilească dacă soțiile de dușmani ai poporului, care se întâmpla să aibă și mulți copii, sunt eligibile pentru ajutorul de stat. În octombrie 1937, Comisariatul Poporului pentru Finanțe a emis o instrucțiune confidențială prin care se sistau plățile către femeile ai căror soți fuseseră demascați ca dușmani ai poporului. Dar Vîșinski, procurorul de stat, a protestat, invocând faptul că ministerul își depășise atribuțiile.[60]

Nu este foarte limpede cum și chiar dacă această chestiune a fost vreodată elucidată. Totuși, oarecum surprinzător, au existat într-adevăr soții de dușmani ai poporului, care au încercat să obțină ajutor de stat. În iunie 1938, o țărancă din Armenia a trimis la biroul lui Kalinin următoarea cerere:

> Am șapte copii. Soțul meu a fost arestat și condamnat la moarte, cu confiscarea proprietății. După arestarea lui, m-au dat afară de la colhoz. Copiii mei flămânzesc. Autoritățile nu vor să-mi dea ajutorul datorat pentru că am mulți copii în 1938, din pricina arestării soțului. Vă rog să schimbați pedeapsa pentru soțul meu și să revocați confiscarea proprietăților noastre.[61]

Scrisoarea femeii nu a primit niciun răspuns.

Mișcarea soțiilor

În primul deceniu și jumătate după revoluție, „soțiile" au constituit o entitate aproape nerecunoscută. O femeie emancipată nu se definea prin relația cu soțul, ci prin carieră și prin activitatea din afara căminului. Femeile revoluționare educate disprețuiau munca în gospodărie și tindeau să fie de părere că societatea, nu familia era responsabilă de creșterea și educarea copiilor. Ca femeia să se ocupe în principal cu îngrijirea gospodăriei și creșterea copiilor era o trăsătură „burgheză". Deși casnicele aveau dreptul la vot, adesea erau tratate ca niște

cetăţeni de mâna a doua. „Uneori, aveam impresia că noi, casnicele, nu eram nici măcar considerate oameni", se plângea o femeie. Alta scria:

> În toate actele mele scrie: casnică. Au trecut zece ani de când am terminat liceul şi m-am căsătorit, şi iată-mă, încă mai trec asta drept „ocupaţia" mea de căpătâi. La alegerile pentru soviete, eu, o tânără sănătoasă, stăteam alături de invalizi şi bătrâni. Bănuiesc că e corect aşa. Fac parte din „populaţia neorganizată"[62].

Pe lângă revolta împotriva acestei clasificări inferioare, soțiile de directori influenţi din industrie simţeau că se plictisesc, mai ales atunci când soţii erau trimişi la noile uzine situate în mijlocul pustiei, fără niciun fel de înlesniri. Într-un volumaş de povestiri personale scris de câteva doamne (mai ales de la uzinele de oțel din sud), acestea descriau viața searbădă de dinainte de mişcarea soțiilor, când singurele evenimente erau mersul la coafor şi la petreceri cu aceiaşi oameni şi fără subiecte de discuție. Soțiile aveau enorm de mult timp la dispoziție şi se certau adesea cu soţii lor, din pricina preocupării acestora pentru serviciu. Soțiile care proveneau din mediul intelectual pre-revoluţionar – cum era cazul multor neveste de ingineri – sufereau îngrozitor din cauza singurătății şi a lipsei de activități culturale, cu atât mai mult cu cât soții dezvoltau relații apropiate cu comuniştii în mijlocul cărora lucrau. Una dintre ele îşi amintea de tristeţea cu care descoperise că, acolo unde soţul ei izbutise să găsească un limbaj comun cu directorii comunişti, ea eşuase:

> Cu cât petrecea [soţul meu] mai mult timp la fabrică, cu cât se implica mai mult în construcţie, cu atât se adâncea prăpastia dintre noi. Și-a făcut noi cunoştinţe. Nu erau doar ingineri – casa noastră a ajuns să fie frecventată de administratori de fabrică şi membri de partid. [...] Încă din copilărie, am fost educată să îmi distrez oaspeţii. [...] Îmi amintesc de vremurile în care eram expertă în această artă. Însă, din câte se pare,

> nu era suficient să faci conversaţie; trebuia să ştii despre ce să vorbeşti [...]. Odată, pe când încercam să port o conversaţie [cu un comunist], m-am uitat la soţul meu şi m-am oprit brusc. În ochi i se citeau o anxietate şi o milă teribile.[63]

Pentru neveste ca ea, aflate în căutarea unei ocupaţii şi a unei legături cu noua societate sovietică, apariţia mişcării voluntare a soţiilor a fost mană cerească. Mişcarea, cunoscută sub numele revistei sale, *Obşcestvenniţa*, adică „activistă", s-a născut în mediul industriei grele, sub patronajul lui Sergo Ordjonikidze, comisarul poporului de profil, ajungând la dimensiuni naţionale în mai 1936, când „o conferinţă a soţiilor de directori şi ingineri din industria grea" s-a ţinut chiar la Kremlin. Stalin, Ordjonikidze, Voroşilov şi alţi lideri au participat la conferinţă şi au acceptat cu multă amabilitate cadourile şi laudele entuziaste din partea delegatelor. Curând, soţiile de ofiţeri şi de directori din domeniul căilor ferate s-au organizat şi ele în mod similar.[64]

În trecut, un obstacol serios în calea organizării casnicelor fusese lipsa unui liant solid, a unei baze comune minime pe care să se construiască. „Comitetele de stradă", care mobilizau femeile după criteriul adresei la care locuiau, nu avuseseră succes. Marea descoperire a mişcării soţiilor era că nevestele, asemeni tuturor cetăţenilor sovietici, puteau fi organizate după criteriul locului de muncă – în cazul de faţă, după locul de muncă al *soţului*. În structura internă a mişcării, nu doar locul de muncă era de-o importanţă crucială, ci şi statului soţului: la orice organizaţie locală a mişcării din industrie, preşedinta era, de regulă, nevasta directorului fabricii.

Misiunea soţiilor era să dea un caracter mai „cult" societăţii, în general, şi locului de muncă al soţului, în particular. Potrivit unei relatări, mişcarea s-a născut în vremea când Ordjonikidze făcea un tur al Uralilor. El a observat un scuar unde soţia unui director de fabrică din regiune, Klavdia Surovţeva,

plantase flori şi tufe. Soţiile au fost încurajate să decoreze căminele muncitoreşti, să organizeze grădiniţe, creşe, tabere şi sanatorii pentru copii, să înfiinţeze şcoli de alfabetizare, biblioteci şi băi publice, să supravegheze activitatea cantinelor din fabrici, să planteze copaci şi, în general, să facă tot ce pot să îmbunătăţească mediul de lucru din uzinele unde lucrau soţii lor. Munca lor era, de regulă, una neplătită, iar premisa (de obicei nerostită) în legătură cu finanţarea proiectelor lor era că acestea urmau să se realizeze graţie unei versiuni domestice a *blat*-ului: determinându-i pe soţii directori să elibereze fonduri din bugetul fabricilor.[65]

Soţiile munceau din greu şi la îmbunătăţirea propriilor condiţii de viaţă, care, pe şantierele din regiuni îndepărtate, la depourile de căi ferate şi la bazele militare, erau deplorabile. În Magnitogorsk, soţiile (conduse de Maria Zaveniaghin, nevasta directorului) au deschis o cafenea „cultă" în cadrul teatrului din localitate, luându-şi rolul de protectoare ale artelor. La uzina „Profinternul Roşu", soţiile au pus bazele unui atelier de modă. La Krivorog, s-a înfiinţat un atelier de cusut rochii, unde muncitoarele îşi puteau face rochii pentru 7 sau 8 ruble, la care s-a adăugat un atelier de modă pentru femeile din elită, unde o rochie costa între 40 şi 100 de ruble.[66]

Multe dintre activităţile soţiilor aminteau de munca de caritate depusă odinioară de nevestele de aristocraţi. Unele chiar fuseseră implicate în activităţi filantropice, înainte de revoluţie. Fireşte că analogia a fost ferm negată de purtătoarele de cuvânt ale mişcării, cu toate că Vechea Bolşevică Nadejda Krupskaia (văduva lui Lenin) aproape că i-a dat glas în mod explicit, la conferinţa de inaugurare. „Noi nu facem caritate. Facem activism social", susţinea, pe un ton defensiv, revista mişcării.[67]

Însă din versiunea sovietică nu lipsea componenta „balului de caritate" cu invitaţi din înalta societate, specifică societăţii

„burgheze". Soţiile din Magnitogorsk organizau baluri mascate unde se intra numai cu invitaţie, „elementele indezirabile" fiind excluse. În plus, atât organizaţiile locale, cât şi cele naţionale ale mişcării cultivau relaţii strânse cu liderii politici, cărora li se adresau cu nesfârşită adulaţie. Alegerea unor cadouri de bun-gust pentru protectorii politici precum Lazar Kaganovici, comisarul poporului pentru transporturi, era o activitate de primă importanţă, după cum o atestă jurnalul Galinei Ştanghe. În Leningrad, cusătoresele de la fabrica „Rabotniţa" s-au plâns comitetului de partid că soţiile managerilor locali nu făceau decât să vâneze onoruri și publicitate, şi că irosiseră timpul muncitoarelor şi banii statului, punând să fie brodată o imagine a tovarăşului Stalin la o paradă a cavaleriei, pe care să i-o dea cadou. Scrisoarea susţinea că toate muncitoarele erau indignate de exploatarea la care erau supuse pentru gloria „soţiilor"[68].

După cum sugera scrisoarea pomenită mai sus, mişcarea soţiilor era construită pe baza criteriului de clasă. Era, în mod explicit, o formă de organizare a soţiilor din elită, nu a muncitoarelor de rând. Manierele de aristocrate ale soţiilor îi călcau pe nervi pe directorii şi muncitorii comunişti. Chiar şi în interiorul mişcării, se recunoştea ocazional că relația soției cu angajații soțului lăsa de dorit, fiindcă doamna „încă se mai poartă arogant [...] şi vorbeşte cu aere de şef". Includerea în corpul voluntarelor a unor soţii de stahanovişti nu a schimbat în mod semnificativ nici caracterul aristocratic al mişcării, nici recunoaşterea sa în rândul oamenilor.[69]

Totuşi, mişcarea a creat un important mediu de socializare pentru multe dintre membre. Soţia citată mai sus, al cărei bărbat simțise „o anxietate şi o milă teribile" faţă de încercările ei de a distra invitaţii comunişti, avea acum un subiect de discuție cu aceştia şi şi-a găsit noi puncte de interes comune cu soţul. Ea şi alte voluntare au fost iniţiate în ritualuri specific

sovietice, la care nu avuseseră acces din pricina lipsei de contact cu locul de muncă al soților. Jurnalul Galinei Ștanghe, soția unui inginer de căi ferate, povestește pas cu pas descoperirea lumii ședințelor, a conferințelor, a fotografiilor publicitare și chiar a călătoriilor în interes de serviciu, în alte orașe, și exprimă cât se poate de clar sentimentul că aceste ritualuri erau o sursă de bucurie, satisfacție și respect de sine. Ședințele și alte adunări oficiale ale soțiilor (cum ar fi acelea din Komsomol, Organizația Pionierilor și alte organizații de voluntariat) erau organizate strict după canonul sovietic al ședințelor „adevărate". Iată cum descrie Galina Ștanghe vizita ei oficială, în calitate de reprezentantă a mișcării soțiilor:

> Încăperea [...] fusese decorată cu flori și sloganuri. În mijloc se afla o masă mare, acoperită cu o pânză roșie. Întregul Consiliu al Soțiilor, plus stenografele, erau deja acolo, așteptându-ne. [...] M-au așezat în centru și ni s-au făcut fotografii. [...] Apoi, activistele din fiecare brigadă au prezentat rapoartele de activitate.[70]

Una dintre temele majore ale mișcării era obligația femeilor de a crea pentru soții lor un cămin plăcut și ordonat. „Oferindu-se ca voluntare, ele nu au încetat să fie soții și mame", spunea o delegată la o conferință a soțiilor din Armata Roșie, acest laitmotiv fiind repetat neîncetat, mai cu seamă în fazele timpurii ale mișcării. Idealul era personificat de soția profesorului Iakunin, membră a consiliului regional moscovit al soțiilor de cercetători, care nu a permis ca noile îndatoriri de voluntară să interfereze cu vocația sa principală, aceea de sprijin al soțului:

> Nici problemele importante și serioase, nici servieta burdușită, nici telefoanele fără sfârșit nu îi dau motive profesorului Iakunin să se plângă de lipsa de atenție față de cămin a soției sale. În camera ei, atmosfera e una de ordine exemplară și de căldură feminină. La fel ca mai înainte, ea și numai ea se ocupă

de toate treburile gospodăriei; la fel ca mai înainte, la sosirea acasă, soțul este întâmpinat de o soție atentă și amabilă.[71]

În viața reală însă, nu era chiar atât de ușor să combini toate aceste aspecte. „N. V." – soția unui inginer din Magnitogorsk – a dat startul unei discuții aprinse prin scrisoarea adresată revistei *Obșcestvennița*, în care cerea sfaturi cum să împace dorința puternică a soțului ca ea să stea acasă, să se ocupe de copil și mai ales de el, ca „secretară, sfătuitoare, dădacă și confidentă", și propria senzație că își irosește educația și că e ținută departe de lucrurile interesante care se întâmplau în țară.[72]

Cititoarele au reacționat în diverse moduri. Unele l-au criticat aspru pe soț. O cititoare spunea că și-a amintit de „nobilul de țară care nu se duce la culcare până ce un țăran nu-l scarpină la tălpi" și îi recomanda lui N. V. să scape cât mai repede dintr-o căsnicie sufocantă, în care era exploatată. O alta credea că soțul ar accepta mai ușor decât se temea N. V. o viață mai activă a soției în afara căminului, dând ca exemplu propria căsnicie, în care soțul învățase să meargă singur la cumpărături, să gătească și să facă curat, fără ca relația să aibă de suferit. („Dacă a fost vreo schimbare, ea a fost în bine. Ne-am apropiat și mai mult. Avem mai multe în comun.") În caz că N. V. decidea să se emancipeze, părerile cititoarelor erau împărțite: să se angajeze undeva sau să fie doar activistă în mișcarea soțiilor.[73]

Abordarea ezitantă și uneori dezaprobatoare față de munca plătită efectuată de femei era una dintre cele mai ciudate trăsături ale mișcării. În definitiv, ea luase naștere într-un deceniu în care milioane de femei intrau în câmpul muncii și erau încurajate să facă acest pas. Regimul se străduia din răsputeri să crească numărul femeilor care urmau studii superioare și intrau în profesii cu înaltă calificare și, cu mai puțin succes, să promoveze femeile în posturi din administrație. În Uniunea Sovietică, fetele erau educate să creadă că trebuie să aibă

o carieră. După cum spunea o repondentă din Proiectul Harvard: „la ședințe și prelegeri, ni se repeta că femeile trebuie să fie perfect egale cu bărbații, că femeile pot fi piloți și ingineri navali, că pot avea orice meserie pe care o au bărbații”[74].

În grupurile „înapoiate”, cum ar fi țăranii sau locuitorii Asiei Centrale, regimul încă mai încuraja femeile să li se opună soților sau taților care le abuzau; „datoria de soție” nu era o temă predilectă în propaganda sovietică (în afara mișcării soțiilor) în acest context. Până și *Obșcestvennița* recunoștea că, în clasele de jos, bărbații încă mai demonstrau atitudini atât de înapoiate, încât chestiunea emancipării femeilor rămânea de actualitate, publicând articole pline de compasiune respectuoasă față de muncitoarele care trebuiau să se mulțumească cu soți violenți și necioppliți. Toate acestea subliniază și mai mult natura elitistă a mișcării soțiilor și sugerează că temele și atitudinile caracteristice mișcării veneau din partea soțiilor din elită cel puțin la fel de mult ca de la regim.

Oricum ar fi, în 1939, accentul pus la început pe dimensiunea casnică a mișcării începea să se mute către ideea că femeile pot învăța să facă munca bărbaților și pot avea o carieră. Aceasta era atât o evoluție internă a mișcării, cât și o reacție la iminența războiului și la posibilitatea ca bărbații să fie luați, cât de curând, în armată. Revista *Obșcestvennița* publica numeroase articole despre femei îndrăznețe, deschizătoare de drumuri, extrem de competente în domenii tradițional masculine: căpitanul de navă Anna Șcetinina, echipa de aviatoare a Polinei Osipenko și neînfricatele șoferițe care participau la raliul Moscova-Marea Aral-Micul Kara Kum-Moscova. Călirea trupului pe schiuri și biciclete și prin drumeții lungi era o latură spre care înclinau mai ales femeile din mișcarea soțiilor de militari. Dar voluntarele de la uzina metalurgică din Kuznețk nu s-au lăsat nici ele mai prejos: sub deviza „Gata de apărare în caz

de [război] chimic", unsprezece activiste au pornit într-o lungă drumeție, purtând măști de gaz.[75]

Membrele mișcării soțiilor au învățat să tragă cu arma, să conducă un camion și să piloteze un avion. Au făcut cursuri în care au învățat să fie „șoferi, operatori de comunicații, stenografe, contabili". La început, aceste activități erau prezentate ca având menirea de a le transforma în partenere demne de soții lor, însă nu a durat mult până când ele au devenit un scop în sine, strâns legate de pregătirile de război. Chiar și în 1936, șaizeci de soții de ingineri din Gorki au învățat să conducă „pentru ca, în momentele de răscruce pentru patria-mamă, să ia cu energie volanul în mâini". În 1937, Kaganovici le-a spus soțiilor din ramura transporturi (după cum ni se povestește în jurnalul Galinei Ștanghe) „cum trebuie să fim conștiente de situația internațională și să fim gata în orice clipă să luăm locul soților noștri, fraților și fiilor noștri, în cazul în care aceștia pleacă la război". În 1939, pregătirea pentru a lua locul bărbaților plecați la război devenise o temă centrală a mișcării de voluntare, îndemnurile fiind îndreptate către mamele, dar și către soțiile viitorilor soldați.[76]

În 1938, *Obșcestvennița* scria ca și când stagiul de voluntariat în mișcarea soțiilor era un soi de fază pregătitoare pentru femeile care doreau să studieze la universitate sau să fie promovate în posturi din administrație – un echivalent al lumii soțiilor din elită pentru „facultățile muncitorești" care pregăteau muncitorii în vederea intrării la facultate. Consiliile soțiilor căutau să obțină sprijin pentru diverse cursuri în urma cărora doamnele aveau să dobândească o calificare și posibilitatea de a trece la o muncă plătită. Sub titulatura „Un plan de luptă pentru femeile voluntar", editorialele din *Obșcestvennița* deplângeau atât reținerea directorilor din industrie de a numi voluntare în poziții administrative de răspundere, cât și faptul că înseși liderele mișcării limitaseră „gama de activități și nu

pregătiseră activistele pentru slujbe permanente în economie. [...] Este important să se înțeleagă că o femeie care a petrecut, să zicem, doi ani ca voluntar are o pregătire echivalentă cu un an de educație politică și că experiența muncii de voluntar îi va fi de mare ajutor când va obține o slujbă permanentă."[77]

Când promovarea femeilor chiar se producea în viața reală, exista posibilitatea iscării unor conflicte cu soții și cu idealul de soție promovat de *Obșcestvennița* la începuturi. În cazul Klavdiei Surovțeva, prima grădinăreasă voluntară remarcată de Ordjonikidze prin 1934–1935, asta s-a tradus prin descotorosirea de bărbat. Căsnicia lor avusese de suferit de pe urma faimei aduse de proiectul de grădinărit („asemeni multora, el și-a pierdut reperele"), iar soțul era deja de nefericit când ea a plecat la Moscova pentru întâlnirea de la Kremlin, din 1936. La respectiva întâlnire, Klavdia și-a luat angajamentul să studieze (urmând un model mai degrabă stahanovist decât voluntar – în 1936, nimeni nu susținea importanța studiului pentru soțiile activiste), promițând „că va învăța, că va deveni inginer. În acest fel își va exprima recunoștința față de țară pentru înaltul premiu – ordinul Steagului Roșu al Muncii." Într-un articol de tipul „Ce mai fac ei acum?", din 1939, *Obșcestvennița* dezvăluia că, într-adevăr, Klavdia studia la Moscova, la Academia Industrială Stalin. Ba mai mult, își luase alt soț, care și el studia, relațiile dintre ei fiind mult mai echilibrate: „Soțul meu m-a învățat cum să-mi organizez munca de studiu. E un prieten bun și un tovarăș sensibil. Suntem la același nivel [...]." Arătându-i însemnările de la cursuri unui reporter, Klavdia exclama fericită: „Acesta este pașaportul meu pentru o viață nouă."[78]

*

Între femeile din elită, membre ale mișcării soțiilor, și muncitoarele de rând sau chiar soțiile muncitorilor obișnuiți, se căsca o prăpastie uriașă – nu doar socială, ci și ideologică. Pentru

soțiile din elită, soțul, familia și activitățile casnice erau văzute ca îndatoririle de căpătâi, mai ales în primii ani ai mișcării. Aceste idealuri nu puteau fi aplicate femeilor din clasele de jos, care (fapt recunoscut) încă mai trebuiau să se apere de violența și opresiunea soților și taților cu minți încuiate. În plus, atari idealuri erau, cel puțin potențial, în conflict cu un țel economic drag regimului – acela al lărgirii forței de muncă prin atragerea în număr mare a femeilor din mediul urban care până atunci nu mai prestaseră muncă salariată.

Firește că mesajul regimului despre importanța responsabilităților față de familie nu se limita la soțiile din elită și nici măcar nu era îndreptat cu precădere către ele. După cum spunea limpede legea împotriva avortului, femeile din toate păturile sociale aveau responsabilitatea de a naște copii, indiferent dacă munceau sau nu ori dacă aveau un spațiu adecvat pentru viața de familie; iar responsabilitatea soților era de a le sprijini în această misiune. Totuși, în ce le privea pe femeile din păturile de jos ale societății, datoria față de familie era scoasă în evidență, nu aceea față de soț. Bărbații din aceste categorii sociale fugeau prea adesea de răspundere pentru a fi obiectul potrivit al îndatoririlor excesive de soție – cu excepția, interesantă, a muncitorilor stahanoviști, care evident meritau aceeași susținere ca și soții din elită.[79]

La toate palierele societății, dar poate mai cu seamă la cele mai de jos, femeile duceau greul nenumăratelor probleme din Uniunea Sovietică – hrană și îmbrăcăminte pentru membrii familiei, mobilarea și întreținerea locuinței, încheierea unui armistițiu cu vecinii din apartamentele comune și altele. În unele cazuri, femeia care îndeplinea aceste sarcini nu era soția și mama familiei, ci bunica sau servitoarea; trebuie făcută observația că, în ciuda eforturilor revistei *Obșcestvennița*, atitudinea femeilor emancipate din generația mai tânără față de munca în gospodărie

nu era deloc una favorabilă. Totuşi, femeile acceptau din ce în ce mai mult rolul de specialişti în consum şi gusturi, dar şi în creşterea şi educarea copiilor. Asta însemna să ştii de unde să obţii diverse produse, atât legal, cât şi pe *blat*, şi cum să le evaluezi calitatea.

O voce remarcabil de tăcută, deşi nu chiar complet inaudibilă, din anii 1930, era aceea a femeilor educate, cu o profesie, o slujbă şi o ideologie de emancipare, care *nu* se defineau ca soţii. Ele fuseseră foarte vizibile şi vocale cu un deceniu mai devreme, fiind adesea legate în vreun fel de Asociaţia de Femei a Partidului Comunist (desfiinţată în 1930); tânăra soţie a lui Stalin, Nadejda Allilueva, a fost o astfel de femeie, până în ziua în care s-a sinucis, în noiembrie 1932. E limpede că ele reprezentau o minoritate – numai aproximativ 10% din slujbele din administraţie erau deţinute de femei, care, la rândul lor, nu reprezentau decât 15% din contingentul membrilor de partid –, dar la fel fuseseră şi în anii 1920. Discreţia lor din anii 1930 este adesea pusă pe seama unei retrageri a susţinerii regimului pentru cauza femeilor; totuşi, în ipoteza în care cauza este definită ca susţinere a accesului femeilor la educaţia superioară, la profesii şi funcţii de răspundere în administraţie, ei bine, susţinerea aceasta *nu* a fost retrasă, cel puţin nu la nivel retoric, deşi e clar că nu mai reprezenta o prioritate de frunte. Poate fi la fel de bine vorba de motive practice care au dus la amuţirea acestui grup, în principal de marile dificultăţi şi necazuri din viaţa de zi cu zi, care loveau năprasnic mai ales în femeile cu o slujbă şi cu familie. După căsătorie, mai precis după naşterea primului copil, femeile care munceau nu prea mai aveau, de regulă, timp să fie şi activiste, indiferent de ideologia care le însufleţea. Din acest motiv, procentul femeilor din Komsomol (34%, în 1935) era dublu faţă de acela din Partidul Comunist.[80]

Capitolul 7

Conversații și ascultători

Regimul sovietic se temea să le permită cetățenilor să își exprime necenzurați opiniile în privința chestiunilor de interes public. În același timp, ardea de nerăbdare să afle ce gândesc oamenii. Iată o contradicție pe care toate regimurile opresive, totalitare trebuie să o rezolve. Pentru regimurile care consideră că este prea periculos să permită existența unei opoziții organizate, a unei prese libere sau a unor scrutine în care există o reală alegere între diverși candidați, ca să nu mai vorbim de utilizarea tehnicilor de sondare a opiniei publice care începeau să se dezvolte în Occidentul capitalist, soluțiile erau în număr limitat. În cazul regimului sovietic, existau două modalități de sondare a opiniei publice: rapoartele poliției secrete și corespondența politicienilor.[1]

NKVD-ul colecta informații despre părerile cetățenilor, așa cum aduna multe alte tipuri de informații – adică, prin agenții care spionau oamenii. Rapoartele locale ne dau o imagine clară a modului în care agentul (deseori anonim, uneori identificat printr-un nume de cod) colecta informațiile: se așeza la coadă în fața unui magazin, era un obișnuit al piețelor de colhoz, trăgea cu urechea la plângerile muncitorilor, la cantina fabricii, se relaxa la saună sau la baia publică, discuta cu profesorii de la universitate. Aceste rapoarte erau sintetizate sub forma unor

rezumate, care apoi erau trimise mai sus. NKVD-ul central şi filialele sale regionale alcătuiau rezumate şi despre „starea de spirit a populaţiei", care se distribuiau în mod regulat printre liderii de la vârf.[2]

Era sarcina NKVD-ului să dea ştirile proaste – ce credeau *cu adevărat* leningrădenii despre creşterea preţurilor, care erau cifrele reale (neumflate) ale producţiei industriale din Sverdlovsk – spre deosebire de ştirile bune, despre mulţumirea populaţiei şi îndeplinirea planului, de a căror distribuţie la centru se ocupau liderii de partid şi de soviete. Ceva din această distribuţie a sarcinilor se ghiceşte în rezumatele NKVD-ului: de pildă, dacă NKVD-ul raporta discuţii în teritoriu pe tema Constituţiei, comentariile neortodoxe şi subversive tindeau să fie prezentate primele.

Al doilea izvor de informaţii era corespondenţa politicienilor, adică scrisorile cetăţenilor adresate liderilor politici de la centru şi regionali şi instituţiilor precum procuratura, NKVD-ul şi ziarele. Ziarele nu publicau prea des aceste scrisori, însă le luau în serios. Plângerile erau adesea investigate, denunţurile înregistrate, iar apelurile înaintate autorităţilor de resort. Ziarele alcătuiau în mod regulat rezumate ale scrisorilor venite de la cititori, pe care le trimiteau liderilor de partid.

Majoritatea scrisorilor doreau să provoace o anumită reacţie (furnizarea unui bun sau serviciu, în cazul apelurilor; investigaţii, în cazul plângerilor; pedepsirea unui duşman, în cazul denunţurilor). Motivul pentru care oamenii continuau să scrie scrisori era acela că autorităţile luau atitudine: după cum sugerează Jan Gross, unul dintre paradoxurile statului totalitar este că reacţia la denunţuri îl face uşor de manipulat de către individ.[3] Însă nu toate scrisorile aveau ca ţel promovarea intereselor personale ale autorului. Un număr surprinzător de mare de oameni scriau pentru a-şi exprima o opinie despre

politicile publice, majoritatea scrisorilor nefiind nici măcar semnate. Nu putem fi siguri, după cum nici autoritățile sovietice însele nu puteau, cât de reprezentativi erau autorii scrisorilor pentru populație în ansamblul ei. Dar putem cel puțin afirma că universul opiniilor care se conturează prin intermediul lor este vizibil înrudit cu acela care transpare din rapoartele NKVD-ului despre starea de spirit a populației.

Din punctul de vedere al regimului, o mare virtute a scrisorilor trimise de cetățeni era că acestea furnizau informații despre societate în general și despre sincopele din birocrație, în special. În primul deceniu de după revoluție, misiunea demascării abuzurilor comise de birocrații locali fusese încredințată unui grup special de activiști voluntari, cunoscuți drept corespondenți muncitori și țărani, care trimiteau aceste informații ziarelor. Corespondenții încă mai erau activi în perioada colectivizării, mulți dintre ei fiind uciși pentru zelul cu care demascau culacii și oficialii corupți de prin sate. Din punctul de vedere al localnicilor, corespondenții nu erau decât niște informatori și trădători ai comunității. Maxim Gorki a criticat înțelepciunea măsurii de acordare a unei asemenea puteri criticii venite din partea cetățenilor, argumentând că nesfârșitele văicăreli în legătură cu ce nu mergea în Uniunea Sovietică subminau sentimentul de împlinire al oamenilor și reputația țării în ochii lumii. Stalin a respins ferm argumentul lui Gorki, susținând că această critică era un instrument de control esențial asupra autorităților locale și înclinației acestora către arbitrar și incompetență.[4]

Alegerile de soviete erau prilejuri obișnuite de colectare a informațiilor despre starea de spirit a populației. Asta *nu* însemna (așa cum s-ar putea presupune în democrațiile occidentale „burgheze") că alegătorii își exprimau opiniile, votând pentru candidații preferați, deoarece nu exista decât un singur

candidat. Însă existau campanii electorale, cunoscute drept „pregătiri pentru alegeri", în cadrul cărora se ţineau întruniri la care populaţia locală era mai mult sau mai puţin obligată să participe. Ce se spunea la aceste întruniri despre chestiunile de actualitate şi, într-o mai mare măsură, ce se spunea în particular pe culoare, după întruniri, erau informaţii considerate preţioase, fiind raportate în mod regulat.

Canale de comunicaţie între cetăţenii de rând şi regim existau în Uniunea Sovietică, dar nu le putem considera neutre nici pe departe, dat fiind că ele funcţionau în condiţiile unor procese complicate de supraveghere şi control. Oamenii ştiau că pot fi arestaţi pentru exprimarea unor opinii „antisovietice"; astfel, fie se abţineau , fie le exprimau în afara sferei de supraveghere (sau, cel puţin aşa sperau). Pentru NKVD era greu să afle ce credeau „cu adevărat" oamenii, misiunea istoricului în acest sens nefiind cu nimic mai uşoară. Existau, totuşi, câteva modalităţi de exprimare a opiniei populare mai puţin supuse constrângerilor decât canalele oficiale (deşi erau şi acestea monitorizate de NKVD). Glumele, zvonurile şi cântecele tematice, cunoscute drept *ceastuşki*, aparţineau domeniului literalmente subversiv al culturii urbane, în care valorile şi clişeele oficiale erau răstălmăcite.

Întâlnirile scriitorilor, compozitorilor, cercetătorilor şi profesorilor universitari – mai ales discuţiile lor particulare, purtate pe coridoare – făceau obiectul unor rapoarte amănunţite, informatorii redând aproape cuvânt cu cuvânt ce auzeau. Conversaţiile din casele particulare, la masa din bucătărie, erau şi ele raportate. Toate aceste rapoarte intrau în alcătuirea rezumatelor distribuite regulat liderilor politici. Un exemplu de raport despre o conversaţie „la masa din bucătărie" este cel despre moartea academicianului Pavlov, un cercetător ţinut la mare cinste de regim, dar şi temut din pricina dezgustului său bine-cunoscut pentru

comunism. Ca un bun ziarist de scandal, agentul NKVD părea să aibă acces personal la celebrități, raportul provenind direct din apartamentul răposatului. Acolo, domnea „dezorientarea" în rândul „elementelor antisovietice" din familia şi anturajul lui Pavlov. Chiar înainte de înmormântare, familia, prietenii și colegii începuseră să se certe pentru soarta arhivei lui şi pentru identitatea următorului director al Institutului. Ostilitățile au continuat și la înmormântare, ținută la cimitirul Volkov și însoțită de o ceremonie religioasă. Fiica lui Pavlov dorea ca omul de știință Leon Orbeli să fie succesorul tatălui ei la conducerea Institutului; alți membri ai familiei se opuneau.[5]

Agenții raportau cu râvnă și discuțiile scriitorilor pe tema „formalismului", adică un modernism de inspirație occidentală, purtate în primăvara lui 1936. Discuțiile fuseseră organizate de Uniunea Scriitorilor după ce *Pravda*, dând glas opiniei liderilor, condamnase opera lui Șostakovici, *Lady Macbeth din Raionul Mțensk*; cu acest prilej, comunitatea literară asimila noul mesaj, se străduia să îl traducă în directive practice şi, mai presus de orice, hotăra care dintre membrii săi aveau să fie țapii ispăşitori „formalişti". Informatorii NKVD raportau şi discuțiile oficiale, şi conversațiile de pe coridoare. În Leningrad, scriitorii considerau că este incorect şi lipsit de sens să „tragă concluzii" din articolul despre Șostakovici din *Pravda*. Unele suflete naive, precum umoristul Mihail Zoşcenko, au sugerat să „se oprească discuția, pentru că ne-am încurcat cu totul". Alți scriitori, oameni mai hârşâiți, doreau să găsească o modalitate prin care să pară că se conformează noii linii anti-formaliste a Kremlinului, fără să facă, practic, ceva. („Trebuie să ținem o şedință finală, la care să țină cuvântări cinci, şase oratori buni şi aşa să ieşim onorabil din chestia asta", sugera Konstantin Fedin.) Aleksei Tolstoi a acceptat premisa oficială conform căreia formalismul era nociv şi a mărturisit că,

la început, fusese şi el formalist, dar a făcut-o pe un ton atât de plin de vervă, încât publicul a fost mai degrabă amuzat decât instruit, subiectul fiind cu desăvârşire banalizat. „Alioşa are tupeu", comenta autoarea Olga Forş într-o discuţie pe coridor, adresându-se, după cum se vede treaba, unui public mai larg decât credea.[6]

Informatorii care alcătuiau aceste rapoarte erau evident oameni din interior, membri ai comunităţii scriitoriceşti, dar şi agenţi de poliţie.[7] Dificultăţile rolului dublu transpar din următorul raport despre discuţiile pe aceeaşi temă de la Moscova. Scriitorii moscoviţi îl desemnaseră pe un tânăr obscur – L.I. Dobîcin, care scrisese o piesă de teatru, *Oraşul N* – pentru rolul mielului de sacrificiu. Unii se temeau că asemenea critici dure aveau să îl afecteze serios pe Dobîcin; alţii se temeau pentru ei înşişi. Şi, conform temerilor, Dobîcin a fost distrus; şi-a mărturisit dezolarea unui prieten – care era informator NKVD, sub numele de cod „Marinarul". Marinarul a ascultat cu luare aminte şi a raportat ameninţările lui Dobîcin că se sinucide şi declaraţiile lui furioase că va părăsi Leningradul de îndată, renunţând pe vecie la vocaţia de scriitor. Apoi (aşa cum a raportat Marinarul) Dobîcin a dispărut, lăsând în apartament cheile şi toate actele, inclusiv paşaportul. Dispariţia şi ameninţările tânărului că se va sinucide i-au adus în scenă pe mai-marii NKVD-ului leningrădean. Dimpreună cu raportul Marinarului, rezumatele prezentate liderilor de partid includeau şi un memoriu de la Leonid Zakovski, şeful biroului leningrădean al NKVD-ului, în care se menţionau ameninţările cu suicidul şi se afirma că Dobîcin plecase acasă la mama lui, în Briansk, unde era căutat de poliţie.[8]

Chiar dacă Dobîcin se va fi consolat cu gândul că ameninţările la adresa propriei sale persoane nu trecuseră neobservate, membrii inteligheţiei nu erau deloc încântaţi, şi pe bună dreptate, că

discuțiile lor private erau ascultate. Totuși, există ocazii în care conținutul raportului despre discuțiile intelectualilor te-ar face să crezi că cineva (informatorul NKVD? ceilalți participanți la conversație?) transmitea un mesaj oamenilor „de sus". Un exemplu este raportul despre comentariile disprețuitoare făcute de artiștii din Leningrad în legătură cu onorurile acordate participanților la „Săptămâna ucraineană", recent desfășurată la Moscova, un eveniment dintr-o serie dedicată reinterpretărilor artei tradiționale a diverselor popoare. Leningrădenii considerau că „minoritățile" primeau favoruri nemeritate, iar informatorul pare să fi fost de acord cu ei, căci raportul le prezintă argumentele ca fiind rezonabile și nu conține nicio concluzie negativă. Întreaga comunitate artistică din oraș (raporta informatorul) spunea că Teatrul Ucrainean de Operă și Balet primise premiile nu pe merit, ci din rațiuni politice, ca parte dintr-o campanie de proslăvire a artiștilor de alte etnii, pe socoteala rușilor. „Ucrainenii au prezentat cântece și dansuri populare [la săptămâna artei ucrainene ținută la Moscova, în primăvara lui 1936], fără niciun exemplu de artă înaltă, serioasă", spunea respectatul dirijor Samuil Samosud. „În prezent, ei [regimul] laudă și premiază minoritățile", spunea Artistul Emerit Rostovțev, într-un mod mai puțin diplomatic. „Li se dau medalii armenilor, georgienilor, ucrainenilor – oricui, mai puțin rușilor."[9]

Intensitatea cu care erau urmăriți intelectualii de către NKVD era egală cu hărnicia Politburoului când venea vorba de probleme culturale – adesea lucruri atât de mărunte și de banale, încât e surprinzător să le găsim pe agenda Politburoului. De pildă, înmormântarea academicianului Pavlov se regăsea pe această agenda, la fel ca ziua de naștere a lui Konstantin Stanislavski, care împlinea șaptezeci și cinci de ani, sau închiderea Teatrului Meyerhold. Prin decizia Politburoului, tineri precum violoniștii Busia Goldștein, Marina Kozolupova

și Mișa Fihtengolț au fost adăugați pe lista pentru competiția internațională de la Bruxelles, din 1937; și tot Politburoul a aprobat, se pare, selecția lui Emil Ghilels și a altora, pentru competiția de pian din 1938.[10]

La finele anilor 1920, agenda Politburoului conținea nenumărate propuneri de cenzură a unor piese de teatru. În anii 1930, ele s-au rărit, dar o punere în scenă a piesei lui Bulgakov, *Molière*, realizată de Teatrul de Artă din Moscova, a ajuns totuși pe agenda Politburoului din 1936, la fel ca filmul lui Eisenstein, *Pajiștea Bajin* (decizia Politburoului fiind să îl interzică).[11] Teatrul Bolșoi făcea constant obiectul unei supravegheri pline de îngrijorare: în 1932, de exemplu, găsim un raport al OGPU în care sunt criticate sever circumstanțele sale politice, documentul fiind însoțit de o lungă listă cu „elemente antisovietice" care lucrau în teatru, inclusiv persoane religioase sau cu legături în străinătate, antisemiți și indivizi care criticau puterea sovietică.[12]

În ianuarie 1935, Politburoul a decis înființarea unei comisii permanente la nivel înalt, condusă de melomanul Klim Viroșilov, a cărei îndatorire era să supravegheze activitatea teatrelor de stat. În mai 1936, Politburoul a mai hotărât și că tablourile moderne „cu un aspect formalist și naturalist grosolan" ar trebui îndepărtate din Galeriile Tretiakov, aflate în Moscova, și din Muzeul Rusesc din Leningrad, recomandând în același timp să se organizeze o expoziție specială cu artiști „realiști", precum Repin, Surikov și Rembrandt.[13]

Ascultarea

Atribuțiile de filaj ale NKVD-ului erau separate de acelea punitive, deși cele două se mai și suprapuneau, ca atunci când se hotăra arestarea unei persoane care exprimase o părere deosebit de negativă la adresa puterii sovietice. Însă NKVD-ul nu era

singura instituţie guvernamentală care se ocupa cu raportarea stării de spirit a populaţiei. Partidul, Komsomolul şi aparatul politic al Armatei redactau periodic rapoarte despre starea de spirit a cetăţenilor din bătătura lor; aceste instituţii se simţeau, de asemenea, chemate să îi disciplineze pe acei membri a căror stare de spirit bătea la ochi ca fiind de-a dreptul deplorabilă. Chiar şi instituţiile precum biroul de recensăminte şi comisiile electorale locale erau puse să raporteze pe aceeaşi temă.

Principalele categorii analitice utilizate de NKVD şi de alte instituţii pentru a împărţi populaţia în subgrupuri erau: muncitori, intelectuali, colhoznici şi tineri. Opiniile cetăţenilor erau în general descrise ca fiind „favorabile" sau „ostile" regimului. Reacţiile la crize economice precum foametea din 1932–1933 şi penuria de pâine din 1936–1937 erau urmărite cu deosebită vigilenţă. S-au cerut şi rapoarte speciale despre schimbările majore de tactică politică, cum ar fi încheierea raţionalizării, sau despre evenimentele publice importante, de genul proceselor înscenate sau al morţii unui conducător politic.

Rapoartele despre starea de spirit a populaţiei din 1929–1930 includ o gamă mult mai largă de comentarii critice, mai ales critici bazate pe o poziţie ideologică explicită, decât se va observa la finele anilor 1930. Asta reflecta, probabil, atât o slăbire a conştiinţei politice în cursul deceniului al patrulea, cât şi o teamă crescândă de consecinţele exprimării libere a opiniilor. În 1930, rezumatul făcut de *Pradva* scrisorilor nepublicate (fuseseră alese „cele mai relevante fragmente", argumentau ei) ilustrează această gamă variată. Penuria de alimente şi plângerile în legătură cu cozile la pâine erau pe primul loc, comunicând nu doar indignarea oamenilor, ci şi (prin contrast cu plângerile de mai târziu) surprinderea lor, văzând că mâncarea se găseşte greu. Rapoartele trimise din Odessa povesteau că femeile casnice atacaseră magazinele cooperatiste, strigând „Jos

cu industrializarea, dați-ne pâine". Cetățenii din Novosibirsk erau indignați că grânele mergeau la export, în vreme ce muncitorii flămânzeau.[14]

Rapoartele mai vorbeau și despre un val de antisemitism care însoțea criza economică: „Oamenii spun că evreii cumpără argint. Dispariția monedelor de schimb e «lucrarea evreilor»." La rândul lor, meșteșugarii evrei se plângeau că sunt victimele politicilor discriminatorii promovate de regim: atelierele lor fuseseră închise în cadrul campaniei împotriva inițiativei private, li se restrânseseră drepturile civile și fuseseră evacuați din locuințe, iar ca persoane fără drept de vot considerau că găsirea unui loc de muncă era extrem de dificilă.[15]

Scrisoarea lui Stalin, intitulată „Îmbătați de succes", în care autoritățile locale erau acuzate de excesele din perioada colectivizării, a fost ținta a numeroase comentarii rezumate de *Pravda*. Unii spuneau că Moscova, nu administrația locală, era de vină pentru excesele colectivizării. Alții credeau că Stalin era un membru al opoziției de dreapta, iar declarația lui, „o unealtă redutabilă în mâinile taberei ostile", după cum se exprimă autorul – cunoscut – al unei scrisori din Odessa, pe care *Pravda* a decis să o citeze integral. Dacă Stalin avea de gând să distrugă tot ce se realizase până atunci, toți cetățenii raționali, mai ales vechii revoluționari, erau obligați să îl mustre, spunea autorul scrisorii din Odessa. „Sper că tovarășul Stalin își va recunoaște greșeala și va reveni pe drumul cel drept."[16]

Schimbările de politici precum cea enunțată în „Îmbătați de succes" constituiau subiectul unor rapoarte speciale. Ele conțineau atât reacții favorabile, cât și critici, acestea din urmă fiind prezentate în detaliu și, de asemenea, discutau modul în care oamenii interpretau intenția și posibilele consecințe ale unor legi și politici noi. Apropo de legea din mai 1932, despre legalizarea piețelor țărănești, un rezumat al opiniilor experților

în agricultură observa că unii erau de acord cu documentul, văzându-l ca o întoarcere la NEP și ca „o ruptură cu linia generală de partid", în vreme ce alții susțineau că era prea târziu, iar efectele aveau să fie nule, „fiindcă în sat nu mai e nimic de mâncare și oricum nu au ce să vândă"[17].

Unele politici provocau reacții unanim negative. În 1939, când prețurile la bunurile de consum s-au dublat, comentariile populației au fost ostile și pline de nemulțumire. Mulți se plângeau că Molotov îi înșelase cu afirmațiile anterioare: „Molotov spune că prețurile la toate produsele vor scădea, dar de fapt ele cresc, și încă mult." O muncitoare cita sloganul lui Stalin, „Viața e tot mai bună", cu adâncă ironie: „Viața e tot mai bună, viața e tot mai veselă – totul [este] pentru șefi, ei și-au mărit salariile." Reacțiile muncitorilor la legea privind disciplina muncii, din 1940, erau la fel de indignate. Un strungar, care fusese judecat în conformitate cu noua legislație, fiindcă întârziase 30 de minute la serviciu, le spunea anchetatorilor că „legea îi oprimă pe muncitori, la fel ca în țările capitaliste" (omul a primit trei ani). Alți muncitori au fost auziți spunând că „Legea asta e o năpastă; troțkiștii au scris-o"[18].

Uciderea lui Kirov, la fel ca asasinarea președintelui american Kennedy, a dat naștere la nesfârșite speculații și discuții, atât la momentul producerii ei, cât și ulterior. Reacția contemporanilor e posibil să fi părut exagerată, în principal din cauza intensității cu care a fost ea monitorizată de regim. Cu siguranță că rapoartele i-au scuturat pe cei din conducere, acestea revelând detaliat o ostilitate la adresa regimului comunist de-a dreptul frapantă, mai ales dacă ne gândim că, teoretic, Kirov era unul dintre cei mai iubiți lideri de partid.

Un marinar a fost arestat după ce a spus că: „Nu-mi pare rău pentru Kirov. Să fie omorât Stalin. Nici de el n-o să-mi pară rău." Reacții ca aceasta se întâlneau la tot pasul în organizațiile

de Komsomol din regiunea Smolensk, ele făcând obiectul unui raport detaliat întocmit la începutul lui 1935. La o facultate cu profil pedagogic, unii studenți îi admirau pe ucigașii lui Kirov: „Nikolaev a fost un om curajos, îndrăzneț, hotărât. În general vorbind, Nikoalev e un erou pentru fapta lui, la fel ca [terorista din secolul al XIX-lea] Sofia Petrovskaia." Mulți vedeau gestul ca fiind o judecată asupra și un avertisment la adresa conducerii partidului. Cântece cu refrene de tipul „Ei l-au omorât pe Kirov, / Ei [noi] îl vor [vom] omorî pe Stalin" circulau peste tot, la fel și alte remarci cu privire la speranța că Stalin va avea soarta lui Kirov. „Jos cu puterea sovietică, când o să mă fac mare, o să-l omor pe Stalin", spunea un școlar de 9 ani.[19]

Rapoartele NKVD-ului monitorizau și opinia publică în legătură cu evenimentele internaționale, un subiect extrem de bine reprezentat în presa sovietică și, din câte se pare, printre cele mai interesante pentru publicul larg, un fapt poate surprinzător.[20] Deși nenumăratele articole despre Hitler și partidul nazist erau ostile, unii cititori trăseseră alte concluzii. Înregistrând diversele reacții ale publicului sovietic la intrarea lui Hitler în Renania, în 1936, agenții NKVD remarcau opinia conform căreia politica externă a Uniunii Sovietice era prea blândă, iar îndrăzneala lui Hitler era de admirat. Hitler era descris drept carismatic, „foarte inteligent", un om care se ridicase prin muncă; un student spunea: „Fasciștii construiesc socialismul în mod pașnic. Hitler și fasciștii sunt deștepți." În iarna de înfometare dintre 1936 și 1937, comentariile favorabile la adresa lui Hitler s-au înmulțit. „Oamenii spun că «e mai bine în Germania». «Dacă Hitler ia puterea, o să fie mai bine pentru Rusia. Numai Hitler îi poate însufleți pe oameni.»"[21]

Războiul Civil din Spania a constituit evenimentul internațional al deceniului pentru Uniunea Sovietică, fiind pe larg relatat în ziare și provocând un veritabil val de entuziasm în

rândul tinerilor, dar și reacții ceva mai dubioase. Un raport despre opinia publică întocmit de NKVD în noiembrie 1936 spunea că mulți muncitori entuziaști se oferă voluntari să meargă să lupte în Spania și sunt gata să sacrifice până la un procent din salariul lor, pentru cauza spaniolă. Inevitabil, au existat nemulțumiri la gândul că guvernul sovietic cheltuia bani în Spania, în vreme ce, acasă, oamenii sufereau din pricina lipsurilor. „Copiii voștri nu văd ciocolată sau unt, iar noi le trimitem muncitorilor din Spania." „Cum putem să vindem grâu. Noi înșine murim de foame. Guvernul să nu mai trimită grâu în Spania, și atunci vor fi surplusuri mari." Au existat și comentarii mult mai ostile: un muncitor spunea, apropo de ajutorul dat muncitorilor spanioli, „Să îi înarmeze numai pe muncitorii noștri și-atunci 50-60% ar pune mâna pe arme împotriva sovieticilor"[22]. Războiul din Spania a rămas în conștiința colectivă, dovadă fiind referirile care au continuat să apară în alte contexte. În perioada alegerilor din 1937, de pildă, un colhoznic din Dnepropetrovsk comenta cu tristețe: „Dacă muncitorii din Spania ar fi știut cum trăim, nu s-ar mai fi zbătut pentru libertate."[23]

NKVD-ul urmărea cu mare atenție tineretul, comunist sau nu. Personajul fictiv Sașa din romanul lui Rîbakov, *Copiii de pe Arbat*, nu a fost singurul tânăr komsomolist care i-a căzut în plasă, chiar înainte de începerea Marilor Epurări. Periodic, NKVD-ul dădea la iveală mici organizații „contrarevoluționare" formate din tineri. În Leningrad, de exemplu, între decembrie 1933 și 15 mai 1934, poliția a descoperit opt astfel de grupuri de școlari și tineri muncitori. Printre ele se numărau „Societatea pentru Renașterea Rusiei", o organizație fascistă; o grupare naționalistă a studenților din minoritățile etnice care dorea să fondeze „Marea Republică Finlandeză"; și diverse organizații „teroriste" (care nu înfăptuiseră niciun act terorist). În Voronej, în 1937, poliția a raportat tendințe de a susține terorismul,

fascismul sau troţkismul în rândurile elevilor de liceu, notând apariţia unor svastici pictate pe pereţi şi prevalenţa zvonurilor antisovietice, mai ales acelea legate de penuria de alimente din iarna precedentă. Un student la o facultate cu profil tehnic spunea: „De-ar începe mai curând războiul, aş fi primul care i-ar distruge pe comunişti."[24]

Poliţia din Leningrad mai era îngrijorată şi de influenţa demoralizantă pe care o aveau găştile de copii ai străzii asupra şcolarilor din oraş. Infracţiunile şi comportamentul huliganic erau încă înconjurate de „o aureolă de romantism" în ochii tinerilor leningrădeni, spunea un raport al poliţiei. Bătăile cu cuţite şi găştile erau ceva obişnuit, iar tinerii „de la majoritatea întreprinderilor şi şcolilor" umblau înarmaţi cu cuţite, boxuri şi alte asemenea. Copiii fără adăpost îi corupeau şi pe alţii, organizând petreceri cu băutură; „ca rezultat, copiii începeau să îşi lase părinţii pentru a se duce să trăiască alături de copiii străzii"[25].

NKVD-ul lua foarte în serios aceste semne de nemulţumire din rândul tinerilor, chiar dacă frecvenţa şi conţinutul rapoartelor despre ei nu indică în vreun fel că problema ar fi fost o prioritate absolută. Unele dintre episoadele care au alarmat autorităţile par banale şi chiar rizibile. Un astfel de caz a fost „jocul contrarevoluţionar" practicat de copiii din oraş, sub conducerea unui zurbagiu de doisprezece ani, Aleksei Dudkin, fiu de comunist. Dudkin junior era cunoscut pentru ingeniosul său comportamentul huliganic – desena svastici pe frunţile altor copii, ţinea rugăciuni publice în clasă, îşi îndemna colegii să fure bani de la părinţi şi să fugă în taiga şi îi ducea la cerşit la Gara Finlanda. Isprava care a atras implicarea NKVD-ului a fost un joc născocit de el, numit „gaşca contrarevoluţionară troţkist-zinovievistă". Jocul semăna cu acela de-a hoţii şi vardiştii: Dudkin era Zinoviev, iar restul copiilor erau Troţki, Kirov, Kamenev, Nikolaev (ucigaşul lui Kirov) şi un şef de la NKVD.

„Ce, iarăşi varză?" Din David Low, *Low's Russian Sketchbook*, Londra, Victor Gollancz, 1932. Cu permisiunea Solo Syndication Limited. Reprodusă de Departamentul Colecţiilor Speciale, Biblioteca Universităţii Chicago.

„Un domn." Text: „Chiar ţi-ai lăsat soţia complet singură?"
„Cum adică, singură? Am lăsat-o cu ăla mic."
Desenator Iu. Ganf. Din *Krokodil*, 1935, nr. 30-31, p. 2.

„Acuzaţii nefondate." Text: „Acesta nu este paşaportul dumneavoastră.
L-aţi furat?" „Doamne păzeşte. L-am cumpărat cinstit!"
Desenator: B. Klinci. Din *Krokodil*, 1935, nr. 23, p. 14.

„Aleksander Sirin, tânăr muncitor-aviator, o duce pe mama sa într-un zbor de agrement. Sirin lucrează într-un service auto din Stalino și a învățat să piloteze la clubul aeronautic local, fără ca pentru asta să își părăsească serviciul." Din *Soviet Russia Today*, aprilie 1937, p. 15.

Din *Moskva, Illustrirovannia istoria*, Editura Mîsli, Moscova, 1986, p. 135. Cu permisiunea Editurii Mîsli.

Construirea unui pod în regiunea Kolîma, în anii 1930, pe „Drumul oaselor", de la Magadan la Iakutsk.

Prizonieri dintr-un lagăr muncind la construirea Canalului dintre Marea Albă și Marea Baltică, în 1932.

Fotografie a lui
Aleksandr Soljenițîn
din 1974.

Provizii de hrană pentru condamnații ruși înfometați în timpul deportărilor în Siberia din anii 1920.

Iosif Visarionovici Stalin și Vladimir Ilici Lenin, martie 1919.

Anastas Mikoian, vechi bolșevic, Stalin și Sergo Ordjonikidze, bolșevic georgian apropiat al lui Stalin. Fotografie din 1925.

Viaceslav Molotov,
figură proeminentă
în guvernele sovietice
începând cu anii 1920.

Iosif Visarionovici Stalin și Maxim Gorki în 1931.

„Despre vigilenţă." Desenator: Iu. Ganf. Din *Krokodil*, 1937, nr. 14, coperta 1.

Prima parte a jocului repunea în scenă asasinarea lui Kirov. Scenariul pentru a doua parte – probabil cea cu adevărat îngrijorătoare, deşi banda nu a apucat să ajungă acolo – trebuia să includă asasinarea lui Stalin de către aceeaşi gaşcă de terorişti contrarevoluţionari.[26]

Suicid

Sinuciderile erau una dintre principalele preocupări ale autorităţilor. Am văzut deja un caz (acela al tânărului dramaturg Dobîkin) în care NKVD-ul a fost alarmat de o ameninţare cu sinuciderea, transmisă de un informator. Sinuciderile efective - ale comuniştilor şi membrilor de Komsomol, dar şi ale cetăţenilor obişnuiţi - erau investigate cu grijă, deoarece, în ochii regimului, acesta era unul dintre indicii sănătăţii sociale şi politice: sinuciderile erau citite ca semnale că ceva dăduse greş. Preocuparea data din anii 1920, când statisticienii adunaseră şi publicaseră date cantitative privind suicidul. Sinuciderea poetului Serghei Esenin, la mijlocul deceniului, care se pare că i-a făcut pe mulţi tineri să se gândească la acelaşi lucru, a dat naştere unei dezbateri politice extrem de ciudate, între stalinişti şi opoziţie – fiecare din cele două părţi o acuza pe cealaltă pentru „degenerarea revoluţiei" şi dezamăgirea tineretului idealist. În anii 1930, dezbaterile publice şi publicarea statisticilor legate de sinucidere au încetat, dar îngrijorarea autorităţilor a rămas. Aparatul politic al Armatei Roşii era deosebit de harnic în monitorizarea şi investigarea sinuciderilor din rândurile membrilor săi.[27]

Orice sinucidere a unui membru al Partidului Comunist sau al Komsomolului, a unui soldat din Armata Roşie, a unui muncitor sau învăţător de ţară era investigată cu mare atenţie, de regulă cu scopul de a afla dacă autorităţile locale împinseseră victima către acest act extrem, persecutându-o sau

refuzându-i ajutorul în situații grele. Până și sinuciderile colhoznicilor constituiau subiecte de raport, ceea ce e surprinzător, dată fiind indiferența generală a regimului față de cultura satului și de problemele sale sociale. În 1936, NKVD-ul a pus în circulație un raport despre cercetările efectuate în șaizeci de cazuri de suicid în satele ucrainene. Concluziile indicau faptul că, în douăzeci și șase de cazuri, motivul fusese tratamentul inuman aplicat de autorități și de activiști; în nouă cazuri, motivul îl constituiseră hărțuirea și ponegrirea; în opt de vină fusese excluderea ilegală din colhoz; iar în alte șapte, pierderea reputației. Un raport similar, despre șaptesprezece sinucideri petrecute într-o perioadă de un an și trei luni (1933–1934) în raionul Karelia, conchidea că foamea („lipsa pâinii") era cauza cea mai frecventă (trei cazuri), urmată de beție (două), persecuție și intimidare (două). Celelalte motive erau taxele împovărătoare, delapidarea, certurile în familie, umilirea publică și „lipsa dorinței de a trăi sub puterea sovietică" (câte un caz fiecare). Rapoartele expuneau pe scurt împrejurările fiecărui caz. În raportul din 1936, de exemplu, una dintre sinucideri era a unui conducător de brigadă de tractoriști, care și-a tăiat gâtul cu o lamă pentru că își terminase rația de benzină și nu mai avea cum să își îndeplinească planul.[28]

Tentativele de sinucidere a cinci tinere femei angajate la o fermă de stat au constituit subiectul unei alte investigații. Toate făceau parte din categoria de elită a stahanoviștilor, ale cărei probleme erau tratate cu mare atenție. S-a constatat că tentativele erau strâns legate de condițiile mizere de muncă și de locuire, de cruzimea și insultele venite de la celelalte muncitoare și de atmosfera deprimantă de „depravare sexuală și promiscuitate"[29].

Sexul și dezamăgirile sentimentale apăreau, după cum era de așteptat, și în rapoartele despre sinucideri. Ancheta în cazul sinuciderii unei tractoriste a dat la iveală faptul că motivul

fusese disperarea pricinuită de trădarea iubitului însurat, omul fiind ulterior acuzat de moartea ei. O tragedie romantică se găsea şi în spatele unei sinucideri investigate de autorităţile din Siberia. Un oficial din Komsomol, profesor de istorie şi studii sociale, s-a îndrăgostit de fiica unui culac căruia i se retrăsese dreptul la vot. Fata a refuzat să se mărite cu el, din cauza legăturilor lui cu partidul (cel puţin aşa pretinde raportul; poate că a fost viceversa), iar tânărul s-a sinucis. Profesorul era extrem de admirat de tinerii din regiune, sinuciderii sale urmându-i altele, dar şi un cult al amintirii lui, à la Maiakovski, celebrul poet revoluţionar care s-a sinucis în 1930.[30]

Deşi unele sinucideri se dovedeau a fi fost motivate de probleme personale, premisa anchetelor era că persoana încercase, probabil, să trimită un mesaj statului. Într-un număr surprinzător de cazuri, pare să fi fost adevărat la propriu: era o cultură în care echivalentul lui „Uite unde m-ai adus!" (un reproş adresat regimului) devenise o formă obişnuită de autojustificare. Un sinucigaş putea să ofere drept motiv „lipsa dorinţei de a trăi sub puterea sovietică"; un bărbat care îşi omorâse copiii putea întâmpina poliţia cu acuzaţia „Uitaţi unde ne-a împins puterea sovietică!". Fireşte, asta nu înseamnă că acestea erau motivele „reale", însă erau unele plauzibile, o situaţie necunoscută în alte societăţi. Pentru cetăţenii sovietici, era logic că regimul era de vină pentru orice nu mergea bine, după cum, pentru regimul sovietic, era logic că orice acţiune a unui cetăţean, oricât de personală şi de individuală ar fi părut, avea o semnificaţie politică ascunsă.[31]

Un caz de dublă sinucidere, un mesaj transparent şi direct la adresa regimului, este consemnat în jurnalul unui comunist trimis să investigheze. Doi fraţi activişti, muncitori care locuiau la sat şi îndeplineau local funcţiile de preşedinte al sovietului şi preşedinte de colhoz, au intrat în conflict cu autorităţile

de raion, în iarna lui 1930, deoarece fraţii preferau colectivizarea voluntară, în vreme ce autorităţile voiau să grăbească pasul. „M-am dus la izba preşedintelui de soviet rural, Piotr Anikeev", îşi aminteşte autorul jurnalului. „Un trup rece îşi aştepta funeraliile. M-am dus la Andrei Anikeev. El era încă în viaţă, dar nu mai avea mult. Spunea că oamenii din raion se împotriveau partidului. El şi fratele lui se hotărâseră să protesteze şi să se împuşte cu un revolver, pentru a atrage atenţia centrului asupra comportamentului acestuia arbitrar." Patosul mesajului era sporit de faptul (ocolit cu prudenţă de autorul jurnalului) că nu autorităţile raionale, ci idealiştii fraţi Anikeev înţeleseseră greşit linia de partid.[32]

Un alt tip de mesaj, o scuză pentru lipsa de rezistenţă până la final, a fost lăsat de o studentă de la o academie militară, care s-a sinucis la începutul anilor 1930. Deşi biletul de adio îi era adresat oficial soţului ei, tonul şi conţinutul sugerează că tânăra i se adresa, de fapt, partidului („Mor fiindcă nu mai am puterea să lupt pentru a corecta linia generală a partidului"). Într-adevăr, moartea ei a fost anchetată în cele mai mici detalii de către Academia Forţelor Aeriene, unde fusese trimisă la studii. Polina Sitnikova, născută într-o familie de funcţionari din Riga, în 1900, devenise membră a Partidului Comunist şi a Armatei Roşii în perioada Războiului Civil, pe când avea numai 18 ani. Primul ei soţ a murit pe front; al doilea, un pilot, a fost ucis într-un accident de avion în urma căruia Polina a fost rănită grav. Aparent, a avut o viaţă fericită alături de al treilea soţ, descris ca fiind devotat soţiei, şi de fiica ei. Familia împărţea apartamentul confortabil cu o servitoare şi fiica acesteia, care era de aceeaşi vârstă cu fetiţa Polinei, femeia având grijă de ambii copii. Toate problemele Polinei au început odată cu intrarea la Academia Forţelor Aeriene, unde fusese trimisă la studii în prima jumătate a deceniului. Munca i se părea dificilă tinerei, care se plângea mereu de probleme de

sănătate (avea tuberculoză pulmonară) şi de epuizare. Credea că ceilalţi studenţi (băieţi) râd de ea şi îi desconsideră pedigriul revoluţionar. La Academie, plângea la orice critică adusă muncii ei sau la împunsăturile venite de la colegi (cum ar fi salutul ironic: „Cum se mai simte tovarăşa Sitnikova?"). Ancheta nu a descoperit nicio nuanţă politică în conflictele de la şcoală, aşa încât adevăratul înţeles al expresiei „linia generală a partidului" rămâne un mister. Probabil era o încercare de a conferi demnitate gestului şi de a estompa senzaţia de eşec personal.[33]

Sinuciderile politice formau o categorie separată. Conform tradiţiei revoluţionare bolşevice, sinuciderea era o metodă onorabilă de a înregistra un protest moral sau de ieşire dintr-o situaţie imposibilă; avea o aură eroică. Sinuciderea troţkistului Adolf Ioffe, în decembrie 1927, a fost una de protest moral. În parte, acelaşi lucru se poate spune şi despre moartea soţiei lui Stalin, Nadejda Allilueva, la finele lui 1932. Totuşi, la mijlocul deceniului, liderii de partid au încercat să elimine această tradiţie, fie refuzând să facă publice sinuciderile politice, fie prezentându-le ca pe nişte acte de laşitate. Sinuciderea încă mai putea servi la salvarea unei reputaţii pătate, dar tendinţa, din ce în ce mai pronunţată, era ca gestul să fie interpretat drept o recunoaştere a vinei: despre Panas Liubcenko, fostul preşedinte al Sovnarkom-ului* ucrainean, se spunea că fusese „prins în păienjenişul relaţiilor lui antisovietice şi că se temea să nu fie tras la răspundere de poporul ucrainean, fiindcă trădase interesele Ucrainei", el sinucigându-se în septembrie 1937. O formulă similară fusese utilizată în legătură cu sinuciderea unui comandant al Armatei Roşii, Ian Gamarnik, câteva luni mai devreme.[34]

---

* *Sovet Narodnîh Komissarov*, adică Sovietul (Consiliul) Comisarilor Poporului, a fost denumirea guvernului sovietic între anii 1917 şi 1946 (n. tr.).

Linia dură a interpretării suicidului a fost avansată foarte tăios de Stalin, într-un discurs ţinut în decembrie 1936, în plenul Comitetului Central. Tema era moartea unui oficial de partid din Moscova, pe nume Furer, a cărui sinucidere era remarcabilă prin aceea că omul nu fusese acuzat de nimic; gestul fusese un protest împotriva arestării unui prieten şi coleg, pe care Furer o considera nedreaptă. Unii ar putea să o ia drept o faptă nobilă, spunea Stalin.

> Însă o persoană recurge la suicid atunci când se teme ca totul va fi dat în vileag şi nu doreşte să fie martora umilirii sale în public [...]. Iată una dintre căile cele mai tăioase, mai facile, prin care, înainte de moarte, înainte de a părăsi această lume, individul poate să mai scuipe o dată partidul, să trădeze partidul.[35]

Scrisori către guvern

Cetăţenii sovietici erau scriitori prolifici de plângeri, petiţii, denunţuri şi alte tipuri de scrisori adresate autorităţilor. Ei scriau (de regulă individual, nu colectiv), iar autorităţile, în general, răspundeau.[36] Era unul dintre cele mai eficiente canale de comunicaţie dintre cetăţeni şi stat, oferind oamenilor de rând care nu aveau pile una dintre puţinele căi de a îndrepta un rău sau de a provoca o reacţie oficială, în numele petentului. Într-o oarecare măsură, practica larg răspândită de a scrie guvernului – aşa încărcată de conotaţii pre-moderne cum era – umplea golul lăsat de interzicerea dreptului la asociere şi la acţiune colectivă şi de slăbiciunile procesului legal în Uniunea Sovietică. Manifestând doar o uşoară jenă faţă de conotaţiile paternaliste ale acestei practici, purtătorii de cuvânt oficiali declarau cu aplomb că ea demonstra forţa democraţiei sovietice şi legătura directă, unică în lume, dintre cetăţeni şi regim.

Scriind scrisori autorităţilor, cetăţenii sovietici participau în felul lor la „lupta împotriva birocratismului” şi la „lupta pentru

legalitatea socialistă", nota un comentator sovietic, la mijlocul anilor 1930. Democrațiile burgheze nu aveau niciun echivalent al acțiunii directe a cetățeanului, pretindea el în continuare. „Simțindu-se stăpânii țării, muncitorii și colhoznicii nu pot trece cu vederea încălcările intereselor generale ale statului": ei le scriu lui Stalin, Molotov, Kalinin și altor lideri, despre „furtul proprietății socialiste, abuzurile administrației, dușmanii poporului din cadrul birocrației și despre tot soiul de alte nedreptăți". Firește că, de regulă, aceste nedreptăți erau experimentate pe propria piele, iar nu denunțate la modul abstract:

> Cineva a fost pe nedrept evacuat dintr-un apartament, cuiva i s-a refuzat un apartament la care neîndoielnic avea dreptul, cineva a fost concediat dintr-o instituție, acuzat de lucruri pe care nu le-a comis. Cineva demonstrează un zel prea mare, demonstrează „vigilență" și azvârle un nevinovat peste bordul corabiei sovietice. Altul se răzbună pentru o critică mai îndrăzneață.[37]

Conducătorii partidului petreceau mult timp citind aceste scrisori. Kalinin, unul dintre cei mai frecvenți destinatari, se zvonea că primise peste un milion și jumătate de petiții, atât scrise, cât și verbale, între anii 1923 și 1935. Mihail Hataevici, secretarul de partid din Dnepropetrovsk, indica acest gen de corespondență drept o componentă majoră a activității unui secretar regional: „Fără a pune la socoteală corespondența oficială, primesc zilnic 250 de scrisori cu un caracter, ca să spun așa, personal, scrisori de la muncitori și colhoznici. Din acestea, pot și chiar reușesc să citesc 30, răspunzând personal la majoritatea." Poate că Hataevici exagera, însă ideea de bază era corectă, scrisorile venite de la cetățeni fiind extrem de numeroase. În 1936, potrivit evidenței exacte ținute de biroul lui, Andrei Jdanov, secretar regional de partid în Leningrad, a primit în medie 130 de scrisori zilnic, alte 45 de scrisori mergând

la sovietul orașului. Procuratura din Leningrad, cel mai frecvent destinatar oficial din oraș, primea aproape 600 pe zi.[38]

Mulți oficiali sovietici împărtășeau opinia cetățenilor că scrisorile erau o practică democratică, aducându-i pe oameni mai aproape de guvern. Așa interpretează o tânără istorică (post-sovietică) din Rusia scrisorile în care lumea se plângea de lipsa alimentelor de la finele anilor 1930. „Deși critică și uneori blestemă modul de a face lucrurile din vremea aceea, petenții apelează totuși la «[puterea] celor de un neam cu ei»", scrie cercetătoarea. „Autorii sunt convinși că guvernul nu doar că poate, dar are obligația de a ajuta oamenii. Recunoașterea regimului ca legitim, ca «al lor», determină atât forma apelului către conducători, cât și sistemul de argumentație – referirile la autoritățile considerate sacre în epocă (Marx, Stalin, *Scurtul Curs de Istorie a Partidului Comunist* etc.)." Chiar dacă e limpede că ar fi fost contraproductiv ca petenții să nege legitimitatea regimului, totuși comentariul de mai sus se adeverește în cazul multor scrisori primite de la cetățeni. S-ar mai putea spune și că lideri precum Hataevici se simțeau ei înșiși mai „legitimi" ca urmare a primirii acestor scrisori, jucând rolul „părintelui binevoitor" care îndreaptă nedreptățile, acțiune cerută de numeroși petenți.[39]

Autoritățile încurajau puternic inițiativa individuală, însă erau mai puțin încântate să primească scrisori colective. „Să zicem că scrii o cerere în legătură cu ceva și că o semnează mai mulți oameni", spunea un fost cetățean sovietic, intervievat după război. „Asta e *gruppovșcina* [termen peiorativ cu referire la acțiunea de grup]. Imediat, Partidul Comunist și oamenii de la sindicat îi sunau pe toți, unul după altul, și îi admonestau. Însă nu sunau tot grupul odată, se ocupau de fiecare în parate, separat."[40] Totuși, cetățenii mai scriau scrisori colective, în ciuda pericolului. În dosarele leningrădene ale lui Jdanov din 1935, proporția dintre scrisorile colective și cele

individuale era, în mare, de 1 la 15, cele colective referindu-se la chestiuni precum închiderea barurilor, întârzieri la plata salariilor, nevoia de apă curată, infracțiunile stradale sau reabilitarea unui coleg dat afară.[41]

Unele scrisori, inclusiv cele semnate, exprimau o opinie sau ofereau un sfat privind politicile publice. Iară un exemplu la întâmplare: un muncitor îi scria lui Molotov (de curând numit comisar al poporului pentru afaceri externe) să îl sfătuiască în probleme de politică externă: „Nu aveți încredere în britanici, francezi sau germani. Toți vor răul URSS-ului." Un angajat din Pskov îi scria lui Kirov, sugerând că trebuiau luate măsuri de prevenire a malnutriției în rândurile școlarilor. Un leningrădean îi scria unui secretar de partid, deplângând înfrângerile celor două echipe de fotbal locale și cerându-i să ia măsuri.[42]

În dosarul de corespondență din Leningrad, autorii scrisorilor de „opinie" erau adesea muncitorii, care demonstrau atât un oarecare grad de identificare cu regimul sovietic, cât și dorința (chiar și la mijlocul deceniului) de a-l admonesta. În 1932, un muncitor îi scria lui Kirov, plângându-se de penuria de alimente: „Vă este cunoscut, tovarășe Kirov, că, în rândurile majorității copleșitoare a muncitorilor – muncitori buni –, există o mare nemulțumire și o lipsă de încredere în deciziile pe care le ia partidul?" Muncitorii aceștia criticau adesea apariția unei clase privilegiate de birocrați. Șefii au ajuns o „castă", scria unul dintre ei, în 1937; partidul „s-a întins mai mult decât îi e plapuma". Printre muncitori, „nu aud decât blesteme la adresa puterii sovietice". Un alt autor de scrisori se plângea de faptul că partidul pierduse legătura cu masele, conducătorii cu membrii de rând, directorii de fabrici cu muncitorii: nu e de mirare că se descoperiseră atâtea sabotaje – și ce era mai rău abia urma! Liderii puteau oricând să aibă soarta lui Anteu din mitologia greacă, gigantul care a pierit după ce a pierdut contactul cu pământul.[43]

Practica scrisorilor către autorități implica o urmărire în dublu sens: populația monitoriza birocrația, iar regimul strângea informații despre cetățeni. Dar și corespondența privată era o sursă de informații utilizată de autorități, în cazul acesta urmărirea fiind cu sens unic. Scopul acestei activități de filare (începută la scurt timp după revoluție) era atât prinderea răufăcătorilor, cât și obținerea unui punct de vedere diferit privind procesele sociale și opinia publică. Un colhoznic, Nikolai Bîstrov, a fost unul dintre cetățenii ale căror scrisori au fost desfăcute, ajungând ulterior în arhiva partidului din Leningrad. Bîstrov fusese recrutat de la colhoz și trimis să taie lemne în Karelia, unde, asemeni multora ca el, luase un cal de la colhoz. Descoperind că în tabăra tăietorilor nu era nimic de mâncare și că mulți fugeau, abandonându-și caii, omul le-a scris liderilor colhozului și le-a mărturisit că intenționează și el să fugă, cerându-le sfatul în privința calului.[44]

Uneori, cetățenii le predau autorităților scrisorile particulare primite. De pildă, un student comunist a trimis la Comisia Centrală de Control o scrisoare personală pe care o primise de la un alt comunist, alături de care muncise la campania de însămânțare din 1932. Scrisoarea vorbește despre neliniștea autorului în privința foametei („mujicii mor de foame", e „canibalism în Kazahstan"), despre degringolada din rândurile conducătorilor („Stalin e foarte agitat") și despre represiune („scriitorii sunt băgați în mormânt"). După ce însuși Stalin a citit scrisoarea, adăugând câteva comentarii furioase pe margini, studentul comunist a fost chemat la interogatoriu. (Probabil că autorul a fost arestat, dar asta nu reiese clar din dosar.[45])

În rare ocazii, NKVD-ul din Leningrad aduna rezumate ale datelor culese din scrisorile personale interceptate, trimițându-le mai departe dimpreună cu rezumatele obișnuite, alcătuite de

informatori. Asta s-a întâmplat în vremea foametei din iarna 1936–1937, subiectul fiind luni de zile pe lista de priorităţi a NKVD-ului. Corespondenţa citată în aceste rezumate, interceptată la intrarea sau la ieşirea din Leningrad, conţinea descrieri înfricoşătoare ale greutăţilor suportate de cetăţeni – inclusiv ceea ce NKVD-ul numea „informaţii provocatoare", despre lipsa alimentelor de bază din magazinele oraşului –, dar şi zvonuri. „Pe-aici [în Kostroma] se zice că în tot Peterul [Leningradul] o să se dea pâine la raţie şi se mai vorbeşte şi despre un masacru din noaptea Sfântului Bartolomeu – dar să nu mai spuneţi la nimeni", le scria un tată fiicelor lui, aflate la Leningrad. Autorii foloseau un limbaj pe care nu l-ar fi utilizat în scrisorile către autorităţi. De exemplu: „Nu ştiu cum ne va ajuta Dumnezeu să îndurăm toate astea." Se discuta, chiar dacă mai pe ocolite, despre faptul că regimul era de vină pentru criză. „Să vii să vezi ce se întâmplă în oraş, încă din zori", îi scria o soţie din Vologda, clar o femeie educată, soţului ei, cercetător în Leningrad. „Lumea se aşază la coadă încă de la miezul nopţii, ba chiar şi mai devreme. Ce zici, cine e de vină? Mă întreb dacă la centru se ştie de situaţie. În ziar nu se suflă o vorbă despre pâine."[46]

Discuţiile publice

„Discuţiile publice" (*narodnoe obsujdenie*) au fost un experiment încercat în două rânduri, ambele în 1936. Subiectele au fost legea avortului (prezentată în capitolul 6) şi noua Constituţie. E posibil ca experimentul să fi făcut parte dintr-o tentativă eşuată de democratizare, după cum sugerează Arch Getty, sau să fi fost pur şi simplu o nouă metodă de-a aduna informaţii despre opinia publică.[47] În orice caz, el nu s-a mai

repetat. După cum am văzut şi în cazul dezbaterii despre avorturi, „discuţiile publice" sufereau multe constrângeri. Exista întotdeauna pericolul ca exprimarea unei opinii mai neortodoxe să aducă necazuri din partea NKVD-ului. În plus, regimul îşi clarificase poziţia încă de la început, prin publicarea proiectelor legii avortului şi noii Constituţii, iar schimbări majore nu aveau şanse să se producă şi nici nu s-au produs.

Totuşi, din punctul de vedere al NKVD-ului (şi al unor istorici), discuţia despre Constituţie a meritat efortul, fiindcă a generat un număr semnificativ de informaţii despre opinia publică pe marginea unor chestiuni foarte diverse, inclusiv unele care au fost abordate în alte foruri. Asta nu din cauză că lumea vorbea deschis în şedinţe, ci fiindcă vorbea pe coridoare (discuţii raportate, ca întotdeauna, de NKVD) şi scria foarte multe scrisori pe tema Constituţiei, trimiţându-le ziarelor şi instituţiilor guvernamentale. Instituţiile făceau rezumate ale scrisorilor primite, pe care le trimiteau la conducătorii partidului, potrivit unei proceduri standard. În unele cazuri, rezumatele scoteau în evidenţă o categorie specială, aceea de comentarii „ostile"[48].

Discuţiile publice presupuneau organizarea de şedinţe la locul de muncă, participarea fiind practic obligatorie. Se întâmpla adesea ca oamenii să nu vină de bună voie, unii plângându-se că e o pierdere de vreme. „Muncitorii ştiu toţi să citească, citesc ziarele, nu e nimic de discutat", se plângeau muncitorii de la nişte fabrici leningrădene; unii refuzau să participe la şedinţe. La Fabrica de Ţesături Maxim Gorki, în regiunea Ivanovo, conducerea a încuiat uşile şi a pus un paznic în faţa lor, pentru a-i împiedica pe muncitori să plece de la şedinţa care se desfăşura după orele de program. Aceştia au fost profund nemulţumiţi, majoritatea fiind reprezentată de femei pe care le aşteptau responsabilităţile căminului. „Aţi pus paznic şi ne ţineţi cu forţa", protesta o femeie. Alta se plângea: „Copiii

mei sunt singuri acasă, iar voi nu mă lăsați să ies." Atmosfera s-a deteriorat când un grup s-a strecurat printr-un șiretlic pe lângă paznic și „a deschis ușile cu un strigăt", moment în care patruzeci de persoane au plecat imediat. „Aceia care nu au reușit să plece s-au așezat pe scări și au dormit până la final."[49]

Un aspect semnificativ invocat în discuțiile despre Constituție (din câte se pare, mai mult în scrisori decât în ședințe) a fost abolirea discriminării, inclusiv a privării de drepturi, pe motiv de origine socială. Proiectul de Constituție includea această importantă schimbare de politică, care ulterior a devenit lege (vezi capitolul 5). Însă nu toată lumea era de acord – de fapt, majoritatea scrisorilor pe această temă tratau cu îngrijorare eliminarea discriminării. Un autor avea dubii în privința acordării dreptului la vot foștilor culaci, considerând că aceștia și-ar fi putut folosi noua poziție în societate pentru a se răzbuna pe activiști. Un altul spunea că nu se opune reacordării dreptului de vot unor cetățeni care îl câștigaseră, însă era complet împotrivă ca preoții să candideze sau să voteze. „Celebrarea unei slujbe religioase nu este o muncă folositoare pentru comunitate."[50]

Rețineri similare s-au manifestat și în privința articolului 124 din Constituție, prin care se garanta libertatea religioasă. Un cetățean propunea să fie înlocuit cu următoarea dispoziție: „să se interzică în mod categoric funcționarea bisericilor care amețesc poporul" (referindu-se la toate bisericile) și „transformarea clădirilor acestora în case de cultură". Dar articolul 124 avea și apărători foarte elocvenți, anume preoții și credincioșii. Aceștia nu numai că au lăudat garantarea prin Constituție a toleranței religioase, dar au și căutat să pună pe loc în aplicarea prevederea, trimițând petiții pentru redeschiderea bisericilor care fuseseră închise cu forța, la începutul deceniului, căutând slujbe la fermele colective și la sovietele rurale, care

până atunci le fuseseră inaccesibile, şi chiar încercând să propună candidaţi pentru alegerile naţionale din 1937.[51]

În ciuda faptului că discuţiile publice pe tema Constituţiei nu au dus la modificări importante, ar fi greşit să presupunem că ele nu au avut niciun fel de beneficiu pentru populaţie. După cum subliniază Sarah Davies, dezbaterea a introdus în limbajul popular un întreg vocabular legat de drepturi. Un tânăr colhoznic, afirmându-şi dreptul de a părăsi colhozul şi a urma studii superioare, scria: „Consider că fiecare cetăţean, inclusiv colhoznicii, au dreptul la educaţie. *Aşa spune în proiectul de Constituţie.*" Astfel de afirmaţii au ajuns obişnuite, ceea ce a reprezentat o reală schimbare. Vechea (1918) Constituţie nu fusese niciodată invocată în acest mod de cetăţeni, iar, de la Revoluţie, argumentele bazate pe lege nu fuseseră privite cu ochi buni.[52]

Fără dubiu că, din punctul de vedere al regimului, schimbarea nu fusese una prea fericită. Noua Constituţie era extrem de generoasă cu drepturile promise cetăţenilor: articolul 125 garanta libertatea de exprimare, libertatea presei, dreptul la asociere şi libertatea de a organiza procesiuni şi demonstraţii stradale, niciunul dintre aceste drepturi neexistând în Uniunea Sovietică înainte sau după promulgarea noii Constituţii.[53] Judecând după comentariile raportate de la discuţiile publice, oamenii nu luau în serios promisiunile regimului (spre deosebire de acelea privind toleranţa religioasă, despre care unii sperau, iar alţii se temeau, că vor fi respectate), însă discrepanţa dintre ce se promitea şi realitate a provocat reacţii de amuzament şi indignare.

> Numai minciuni spun în noua Constituţie, că fiecare cetăţean va putea să scrie în presă şi să vorbească liber. Fireşte că nu e aşa, încearcă numai să vorbeşti, să spui câţi oameni au murit în foametea din URSS şi-o să primeşti 10 ani.

(Acest comentariu acid a fost, pe bună dreptate, clasificat drept „ostil"[54].)

Constituția, credeau mulți, era o păcăleală: „Publică legi și mint cu toții." Egalitatea în drepturi era vorbă în vânt: „Nu avem drepturi egale și nici nu vom avea. Treaba noastră e să muncim ca niște cai de povară și să nu obținem nimic în schimb, iar evreii nu fac nimic, stau la putere și trăiesc pe cheltuiala noastră." Chiar dacă egalitatea în drepturi nu ar fi fost o înșelătorie, regimul sovietic nu ar fi trebuit să își aroge vreun merit pentru asta – ea fusese introdusă în Constituție deoarece „puterile străine făcuseră presiuni asupra Uniunii Sovietice" (vorbitorul adăuga sumbru că, în curând, „regimul se va schimba cu totul"). Până și dreptul de a moșteni și de a deține proprietăți personale – care exista în practică, chiar dacă nu era pe deplin sigur – a stârnit mânia unora: un fost membru al Partidului Socialist-Revoluționar îl descria drept „avantajos numai pentru comuniști, care au pus mâna pe multe lucruri de valoare, în zilele revoluției, și nu vor să le mai cedeze"[55].

Instinctul satiric al populației a fost stârnit de o clauză din Constituție care, în tradiția marxistă, formula principiul conform căruia „cine nu muncește nu mănâncă". „Nu e adevărat", spunea un șugubăț, „în practică, avem exact opusul: cine muncește nu mănâncă, iar cine nu muncește mănâncă." Un altul sugera că sloganul „Cine nu muncește nu mănâncă" ar trebui înlocuit cu „Cine muncește *ar trebui* să mănânce"[56]. Aceste comentarii veneau mai ales de la colhoznici, iar frecvența lor se datora, fără îndoială, și faptului că era pe cale să înceapă iarna de foamete de după recolta slabă din 1936. Totuși, mai erau și alte aspecte ale Constituției care îi nemulțumeau pe colhoznici. De pildă, au observat că pensiile pentru limită de vârstă și pentru handicap, asemeni vacanțelor promise aparent

întregii populații, de articolul 120, erau de fapt disponibile numai salariaților din orașe. „Constituția asta e bună numai pentru muncitori", se plângea un colhoznic.[57]

Alegeri

Alegerile în Uniunea Sovietică aveau un singur candidat, cu o singură excepție parțială, pe care urmează să o discutăm; iar parlamentul național pentru care se alegeau deputații nu avea niciun fel de putere politică reală. Autoritățile nominalizau candidații, având grijă să ofere o reprezentare judicioasă, în fiecare raion, pentru muncitori, țărani, intelectuali, femei, stahanoviști, comuniști, ne-comuniști și membri de Komsomol. Se țineau ședințe în care se discutau candidaturile, dar și alte subiecte la zi.[58] După cum știm deja, o parte a populației își pierduse dreptul la vot din motive sociale, iar voturile din zonele urbane aveau o pondere mai mare decât cele din mediul rural.

Ziua alegerilor era organizată ca una de sărbătoare, însă populația era supusă la mari presiuni ca să voteze, prezența la urne fiind întotdeauna ridicată (cel puțin potrivit cifrelor oficiale). Pentru unii, ritualul votării era însuflețitor: „Am simțit un fel de entuziasm în adâncul inimii, nu știu de ce, și chiar am avut un nod în gât", scria Galina Ștanghe în jurnalul ei, după ce mersese la vot în alegerile din 1937. Sora Galinei, Olga, care trăia în condiții mizere în Leningrad, îi scria pe același ton: „Dimineață, la ora 8, m-am prezentat la vot și, cu conștiința limpede, am pus ștampila pe Litvinov și pe Kalinin. Când am dat drumul buletinului în urnă, am simțit cu toată ființa adevărul proverbului arab «Cel mai mărunt peștișor poate tulbura adâncurile oceanului»."[59]

Deoarece oamenii nu puteau alege între mai mulți candidați, alegerile în sine nu constituiau o sursă prea generoasă de informații despre starea de spirit a populației, excepție făcând un număr

infim de persoane care refuzau să voteze sau își anulau votul. Ședințele pregătitoare ofereau informații însă și făceau obiectul unor rapoarte regulate. Totuși, nu trebuie să exagerăm caracterul tern al alegerilor din Uniunea Sovietică: în perioada interbelică, ele nu au fost atât de plictisitoare și lipsite de incidente ca acelea din anii de după război. Din patru alegeri naționale (Pan-Unionale) desfășurate în perioada dintre Primului Plan Cincinal și cel de-al Doilea Război Mondial, două – alegerile din 1929 și cele din 1937 – au avut un caracter dramatic.

Alegerile din 1929 au fost tumultoase și zgomotoase, abundând în afirmații „antisovietice" și încercări de a face opoziție organizată, venite din partea grupurilor religioase și a celor de opoziție din partid. Mai mulți oameni și-au pierdut dreptul la vot în aceste alegeri decât în oricare altele de dinainte, iar colectivizarea și valul de ostilitate împotriva religiei au generat o atmosferă extraordinar de încordată. Pe lângă asta, erau încă activi membri ai opozițiilor de stânga înfrânte (troțkistă și zinovievistă), făcându-și auzite vocile în perioada campaniei electorale. În Slavgorod, de exemplu, troțkiștii emiteau opinii potrivit cărora „sistemul actual de dictatură de partid sufocă domeniile vitale", în vreme ce grupurile troțkiste din fabricile moscovite au încercat să își nominalizeze proprii candidați, care să intre în alegeri împotriva celor oficiali.[60]

S-au înregistrat, până și din regiuni îndepărtate precum Krasnoiarsk și Habarovsk, cereri formulate de țărani pentru organizarea unor sindicate țărănești (egale cu sindicatele muncitorești din orașe). Se spunea că membrii sectelor religioase, culacii și alte categorii de cetățeni lipsiți de dreptul la vot, foloseau prilejul alegerilor pentru a crea „agitație" împotriva regimului sovietic, existând rapoarte despre violențe fizice la adresa comuniștilor. Într-un sat din regiunea Tarsk, oamenii lipsiți de drepturi au mărșăluit pe străzi purtând steaguri, lor

alăturându-li-se țăranii. S-au raportat și numeroase activități ortodoxe și sectare, cu accent pe cele tolstoiene și baptiste. S-au raportat și comentarii de tipul: regimul s-a rupt de clasa muncitoare, nu e o putere sovietică adevărată, comuniștii înăbușă libertatea. Oamenii se plângeau de statutul privilegiat al comuniștilor, care „trăiesc ca boierii, se plimbă îmbrăcați în blănuri și sprijiniți în bastoane cu mâner de argint". În Tula, un bărbat a protestat împotriva angajamentelor revoluționare internaționale ale regimului, întrebând de ce era sprijinită Universitatea Chineză Sun Yat-Sen, din Moscova (pe care o numea „fabrica de dinamită galbenă") și cât plătea statul sovietic pentru asta.[61]

Alegerile din 1937, organizate la scurt timp după adoptarea noii Constituții, au fost anunțate inițial ca fiind alegeri cu *mai mulți* candidați – adică unele în care cetățenii chiar ar fi avut de ales. Această idee a fost abandonată cândva în prima parte a anului, căzând, probabil, victimă suspiciunii extreme și nesiguranței politice care au însoțit Marile Epurări, astfel încât scrutinul, care a avut lor la sfârșitul anului, s-a desfășurat pe aceleași baze, cu un singur candidat. Însă această serie de evenimente a fost mai degrabă misterioasă și bizară, în niciun caz o rutină. Cel puțin pentru Galina Ștanghe, alegerile din 1937 și-au păstrat caracterul special (erau primele organizate după noua Constituție, iar deputații erau aleși într-un for nou, Consiliul Suprem al Sovietelor). „Am fost primii dintre primii alegători la primele astfel de alegeri din lume", scria ea cu satisfacție.[62]

Campania electorală din acel an, ținută în toamnă, a fost foarte liniștită, din cauza arestărilor masive în rândul celor care căutaseră să se folosească de promisiunea candidaților multipli, făcută în iarna precedentă, ca și din pricina terorii continue. Pentru fiecare loc candida un singur nominalizat din „blocul comuniștilor și oamenilor fără partid" (un eufemism care se referea la candidaturile unice). Monitorizarea de către NKVD a

discuţiilor despre alegeri a demonstrat că oamenii nu prea vorbiseră de politică (o făcuseră chiar mai puţin decât în discuţiile despre Constituţie, din toamna de dinainte). Ca de obicei, au existat şi unele manifestări de nerăbdare privind procedura în sine, fiindcă „oricum comuniştii or să pună pe cine vor ei". Unii alegători aveau şi ei dubii – mai ales în lumina recentei dezvăluiri că „duşmanii poporului" erau peste tot – că persoanele care doreau să ocupe funcţii înalte vor fi mai de încredere decât predecesorii lor. „Cum să pătrunzi în sufletul omului?", întreba o femeie la o şedinţă pre-electorală organizată la Moscova, în octombrie. „În definitiv, tot noi i-am ales şi pe foştii comunişti, crezând că vor fi destoinici, iar ei s-au dovedit nişte incapabili."[63]

Însă spiritul de frondă popular nu a fost complet absent. Au existat cazuri de opoziţie faţă de nominalizaţi, mai ales faţă de aceia care erau politicieni de la centru sau celebrităţi. În Kuibîşev (Volga centrală) cetăţenii s-au împotrivit candidaturii unui ucrainean la o funcţie în Sovietul Naţionalităţilor (camera superioară a Sovietului Suprem): „Să-l aleagă Ucraina, noi o să propunem un candidat de-al nostru [rus]."[64] În Leningrad, s-au auzit voci nemulţumite de candidatura lui Mikoian (pe motiv că „viaţa lui personală [e] dezmăţată"), a lui Kalinin („prea bătrân") şi a scriitorului Aleksei Tolstoi („foarte gras"). În Novosibirsk, o şedinţă pre-electorală a obiectat până şi la candidatura lui Stalin, pe motiv că ar fi candidat în mai multe circumscripţii; în locul lui, a fost propusă candidatura lui Alekseev, secretarul de partid din Novosibirsk – ea a fost aprobată cu 150 de voturi, Stalin primind 50 de voturi.[65]

În replică

După cum am văzut, supravegherea stării de spirit a populaţiei avea şi un aspect consultativ, sub forma discuţiilor publice, a şedinţelor electorale, dar şi a disponibilităţii autorităţilor să

accepte plângeri şi petiţii individuale. Însă toate aceste foruri de consultare publică sufereau din pricina constrângerilor şi erau, într-o oarecare măsură, nesatisfăcătoare pentru ambele părţi, urmăritori şi urmăriţi. Ştiind că regimul putea să pedepsească pe oricine spunea ceva nepotrivit în public, cetăţenii preferau să discute chestiunile de interes general în afara acestor forumuri şi în moduri diferite de cele prescrise oficial. Suspectând că, în public, oamenii nu spuneau ce cred cu adevărat, autorităţile – mai ales NKVD-ul – au căutat să extindă urmărirea şi în zona discuţiilor „neoficiale", cele purtate în afara sferei de control a statului. Asta însemna să încerce să monitorizeze nu doar convorbirile din casele cetăţenilor şi corespondenţa lor privată, ci şi comunicaţiile anonime, de tip subversiv, cum ar fi glumele, cântecele, zvonurile, izbucnirile la adresa regimului şi scrisorile care aduceau injurii autorităţilor.

Schimburile anonime de replici pe marginea chestiunilor la ordinea zilei, cum ar fi discuţiile la coadă sau în compartimentele de tren, sunt, pentru istoric, cel mai dificil de accesat. Unii etnografi sovietici au adunat *ceastuşki* (cântece despre subiecte la ordinea zilei, de regulă pe melodii foarte cunoscute), însă cenzura foarte aspră din anii 1930 a făcut imposibilă publicarea lor fără eliminarea completă a pasajelor obscene. De aceea trebuie să ne bazăm în principal pe „etnografia" NKVD-istă, alcătuită din ce se auzea pe la cozi şi în pieţe, din glumele şi zvonurile înregistrate de informatori, şi pe memoria populară, care tinde să reţină glume chiar şi după o jumătate de secol, dar uită alte forme de comunicare publică anonimă. Nu trebuie uitat că specificul „etnografilor" NKVD-işti este că, atunci când la urechi le ajungea o glumă sau un zvon cu adevărat subversive, îl arestau pe cel care le colporta, pentru „conversaţii antisovietice".

Zvonurile diseminează informaţii, sau presupuse informaţii, despre chestiuni publice, în rândurile celor avizi de ele, însă,

totodată, exprimă speranțe și temeri populare și încearcă să explice evenimente misterioase. Astfel, zvonurile sovietice din anii 1930 se refereau constant la iminența unui război, de care unii se temeau și la care alții sperau. Aduceau știri despre schimbări dezirabile de politică, cum ar fi amnistiile ori toleranța religioasă. Vorbeau amenințător despre „masacre de noaptea Sfântului Bartolomeu", a căror iminență era certă dacă penuria de alimente continua. Ofereau diverse explicații pentru uciderea lui Kirov, inclusiv una extrem de ingenioasă, care presupunea un lanț de cauzalitate bazat pe presupuneri cronologice, legându-l pe criminal de indignarea muncitorimii la aflarea veștii că raționalizarea lua sfârșit.[66]

Potrivit unui cetățean care a ținut un jurnal în acest deceniu, majoritatea glumelor erau pe teme politice. Unul dintre repondenții Proiectului Harvard, care considera că zvonurile prezentau „informații reale", își amintește de zvonuri privind legi noi, arestări iminente („când un om important era băgat la închisoare [...] nu apărea în ziare, dar oamenii știau"), creșteri de prețuri și penurii de alimente („se spunea că, în curând, n-o să mai fie zahăr ori pâine și, de obicei, chiar așa se întâmpla, zvonurile erau justificate"). Dar alții nu erau la fel de încrezători. Unul, relatând zvonuri de la începutul anilor 1940, conform cărora fermele colective aveau să fie desființate după război și clopotele vor răsuna la biserică, sugera că înșiși agenții NKVD „lansau aceste zvonuri, pentru că știau că oamenilor le face plăcere să le audă". Un altul își amintea de numeroase zvonuri false, mai ales în perioada Marilor Epurări. De exemplu, „am auzit de două sau trei ori că Molotov ar fi dispărut"[67].

Comunicările anonime către autorități erau subversive prin excelență.[68] Erau subversive în cel mai literal sens cu putință, răsturnând clișeele sovietice, dar și în sens politic, fiind „antisovietice". „Ostile" era modul oficial de caracterizare a comentariilor

subversive, însă o descriere mai exactă ne-ar da-o termenul „sfidătoare". Glumele, izbucnirile şi altele asemenea erau o cale prin care cetăţenii puteau da cu tifla regimului – o tentaţie cu atât mai mare cu cât cuvântările în public trebuiau să demonstreze o cuminţenie pioasă.

Printre cele mai tentante ţinte ale comentariilor subversive se numărau sloganurile sovietice. Aceste sintagme, în general derivate din prelegerile lui Stalin, tindeau să fie repetate la infinit în ziare şi în discursurile de propagandă, apărând uneori şi pe steaguri. „Viaţa e tot mai bună." „Tehnologia decide totul." „Cadrele decid totul." „Să prindem din urmă şi să depăşim Occidentul." „Nu există fortăreţe pe care bolşevicii să nu le poată cuceri." La fel ca formulele din publicitate, sloganurile erau uşor de memorat, dar şi uşor de dispreţuit şi de satirizat. Am văzut deja cât de iritaţi ajunseseră oamenii din pricina repetiţiei la nesfârşit a sloganului „Viaţa e tot mai bună". „Să prindem din urmă şi să depăşim Occidentul" (care sună mult mai bine în rusă) servea de bază pentru tot soiul de reformulări şugubeţe: „Când o să prindem din urmă [ţările capitaliste], putem să rămânem acolo?", „Când ajungem în dreptul Americii, vă rog să mă lăsaţi să cobor. Acolo e staţia mea."[69].

Acronimele şi iniţialele, preferatele regimului sovietic, dădeau naştere la nenumărate glume care, de regulă, constau în citiri alternative. Iniţialele Partidului Comunist din anii 1930, VKP, erau citite de ţăranii şugubeţi ca însemnând „A doua sclavie" (*Vtoroe Krepostnoe Pravo*). Unii tineri leningrădeni citeau iniţialele URSS-ului însuşi – SSSR [CCCP], în rusă – ca însemnând „Moartea lui Stalin va salva Rusia" (*Smert Stalina Spasiot Rossiiu*). OGPU însemna „O, Doamne! Ajută-ne să fugim" (*O, Gospodi! Pomoghi Ubejat*) sau (de la coadă la cap) „Dacă fugi, or să te prindă şi-or să-ţi taie capul" (*Ubejiş – Poimaiut, Golovu Otrubiat*)."[70]

Aceeaşi propensiune pentru jocurile de cuvinte şi inversarea clişeelor sovietice îşi găsea expresie şi în ceea ce, într-un context mai puţin autoritar, s-ar putea numi renghiuri (autorităţile sovietice le numeau sabotaj). În ciuda pedepselor aspre, cenzorii trebuiau să fie mereu cu ochii în patru pentru a depista mici schimbări în textele articolelor de ziar, broşurilor şi cărţilor, posibil simple greşeli de tipar, dar care aveau un efect devastator asupra înţelesului. Într-un ziar de provincie, „lichidarea analfabetismului", un slogan mult iubit, se transformase, nu se ştie cum, în „lichidarea hranei". În alt ziar, fotografii ale membrilor Politburoului apăreau neinspirat în proximitatea unui articol despre statistici economice, intitulat „Capetele de bovine în URSS". Numele de localităţi date în cinstea conducătorilor, cum ar fi Kirovgrad şi Stalingrad, erau scrise Kirov*gad* şi Stalin*gad* (*grad* = oraş, *gad* = ticălos). În 1933, un glumeţ din aceştia (sabotor), care locuia în Başkiria, nici măcar nu s-a mai obosit să îşi ascundă gluma sub forma unei greşeli de tipar, inserând sloganul „Cel care munceşte mai mult şi mai bine nu primeşte nimic!" pe coperţile a 10 000 de cărţi pentru colhoznici.[71]

Comuniştii erau ţinta urii în glumele cetăţenilor sovietici, cel mai des menţionate nume fiind ale lui Stalin şi Lenin, şi mai puţin ale lui Molotov, Voroşilov şi Kalinin. Una dintre numeroasele glume despre Stalin sau Lenin care circulau la mijlocul deceniului lega faptul că şi soţia lui Lenin, Krupskaia, şi soţia lui Stalin, Allilueva, purtau numele de Nadejda, care înseamnă speranţă, de faptul că soţia lui Stalin murise. „Lenin a avut Nadejda [speranţă, nădejde] şi ea a rămas, dar Stalin n-are nicio Nadejda." Ghicitorile şi citirea de la coadă la cap erau foarte populare: „Citeşte numele lui Kirov de-a-ndoaselea, adică de la dreapta la stânga" (*vorik* însemnând hoţoman).[72]

La mijlocul anilor 1930, au existat nenumărate dezvoltări şi variante ale cântecului *ceastuşka* apărut după moartea lui

Kirov: „Ei l-au omorât pe Kirov, / Ei (noi) îl vor (vom) omorî pe Stalin." O variantă suna după cum urmează: „Când l-au omorât pe Kirov, / Au deschis porțile comerțului cu pâine. / Când îl vor omorî pe Stalin, / Se vor desființa toate fermele colective." O altă *ceastușka*, din aceeași perioadă, zice: „Când Lenin trăgea să moară / i-a ordonat lui Stalin / Să nu de-a pâine muncitorilor, / Să nu le arate carne." Însă cântecelul acesta este unic, prin aceea că pune semn de egalitate între Lenin și Stalin, în loc să-i opună. O *ceastușka* din Ucraina, din vremea foametei care a bântuit republica între 1932 și 1933, ilustra contrastul după cum urmează: „Lenin ne-a apărat clasa / Așa că am avut destul ca să trăim. / Stalin ne-a distrus pe toți / Așa că zăcem cu toții în mormânt."[73]

Stahanoviștii, văzuți ca protejații de suflet ai regimului, erau ținta multor glume. „Ce se dă?", întreabă o bătrânică surdă, așezându-se la coadă. „O palmă peste obraz", răspunde cineva. „La toată lumea, sau numai la stahanoviști?" O altă glumă are ca temă premiile acordate lăptăreselor stahanoviste. În cadrul unei ceremonii solemne, prima lăptăreasă primește un aparat de radio, a doua un gramofon, iar a treia o bicicletă. Când vine și a patra, cea mai de frunte „îngrijitoare de porci" de la colhoz, directorul îi înmânează cu mare emoție „operele complete ale iubitului nostru tovarăș Stalin". Tăcere înmărmurită. Apoi răzbate o voce din ultimele rânduri: „Exact ce merită, ticăloasa."[74]

Au circulat multe bancuri despre represiune și teroare, temele tabu ale societății sovietice. Cele de mai jos au intrat în folclor.

> 1937. Noapte. Sună la ușă. Soțul se duce să deschidă. Apoi se întoarce și zice: „Nu-ți face griji, dragă, nu-s decât bandiții care au venit să ne jefuiască."

> „ – De ce te-au băgat? – Pentru că sunt vorbăreț. Am zis niște bancuri. Pe tine? – Pentru că sunt leneș. Am auzit un

banc și mi-am spus: O să le spun mâine, dar un tovarăș mi-a luat-o înainte."[75]

Unele glume scoteau în evidență neputința cetățenilor în a se apăra de violența statului; altele răstălmăceau clișeul opoziției dintre prezentul fericit și trecutul întunecat sau subminau idealurile sovietice de eroism și abnegație. Într-o glumă,

> [Un] muncitor e dus în vârful zidului Kremlinului și întrebat dacă e dispus să-și dovedească devotamentul față de regimul sovietic, sărind în gol, cu riscul evident de a muri. Omul sare fără să ezite, e prins într-o plasă pregătită anume și felicitat pentru devotamentul său. Unul dintre martorii scenei însă, întrebându-l pe muncitor de ce a sărit fără prea multe ezitări, primește răspunsul deziluzionat: „Of, la dracu' cu viața pe care-o ducem."[76]

Izbucnirile precum aceea relatată mai sus – scurte răbufniri publice de furie, în care individul ignoră precauția și inhibițiile firești – se petreceau adesea și în viața reală. Această realitate era fără îndoială legată de presiunea și tensiunile extraordinare care împovărau viața cotidiană, dar este posibil să fi fost și o reacție la constrângerile supravegherii permanente. O răbufnire petrecută în viața reală a fost relatată de la o ședință sătească cu eterna și prea iubita de propagandiștii sovietici temă a situației internaționale și a iminenței unui război. O persoană din public, care se săturase să tot audă asta, „a sărit de la locul lui și a strigat, tremurând de furie: «La dracu' cu viața asta! Să fie război! Cu cât mai repede, cu atât mai bine! O să fiu primul care pleacă pe front!»" O reacție similară a fost stârnită de sloganul lui Stalin „Viața e tot mai bună", pomenit la o discuție despre noua Constituție, organizată la o fabrică. „Când discuția a ajuns la subiectul îmbunătățirii vieții, la faptul că viața a devenit mai veselă, [un muncitor] a azvârlit pe jos broșura cu noua Constituție și a început s-o calce în picioare,

strigând: «La dracu' cu Constituția voastră, nu îmi oferă nimic [...]. Flămânzesc[...]. Toată familia mea flămânzeşte[...]. Am început s-o duc mai rău[...]. Era mai bine înainte."[77]

Răbufnirile publice erau adesea asociate cu starea de ebrietate, ceea ce scuza parțial purtarea revoltătoare, pentru sovietici, a respectivilor cetăţeni, deşi aceştia nu scăpau întotdeauna nepedepsiţi. Dorinţa de a-și bate joc de autorităţi, dar şi de a le sfida, era evidentă în multe cazuri. Un repondent din cadrul Proiectului Harvard povestește următorul episod: „Aveam un prieten în Stalingrad, care, odată, mergea pe stradă beat criță. A văzut un ins care arăta ca un activist de partid, i-a tras un ghiont şi i-a zis: «N-am timp, trebuie să îndeplinesc planul cincinal.» L-au arestat şi i-au dat 3 ani de închisoare, fiindcă râsese de planul cincinal." Un raport oficial despre starea de spirit a populaţiei din perioada alegerilor din 1937 includea povestea unui cetăţean „foarte beat" care s-a prezentat la o secţie de vot din Moscova şi a anunţat: „Nu votez decât pentru tovarăşul Ejov [şeful NKVD-ului], pentru restul nu votez. Arestați-mă dacă vreți, dar nu votez decât pentru Ejov, Gudov [un stahanovist, candidatul oficial al raionului] nu mă convinge."[78]

Scrisorile anonime trimise autorităţilor, care conţineau înjurături la adresa regimului, exprimau aceeaşi stare de furie înăbuşită. Cum anonimatul oferea mai multă protecție decât beția, scrisorile de acest tip implicau mai puține riscuri decât izbucnirile publice. Totuşi, ele nu erau un hobby chiar lipsit de riscuri, NKVD-ul încercând în repetate rânduri să dea de autori, deseori cu succes. Oamenii erau în mod clar conştienţi de asta, de vreme ce unele scrisori provocau NKDV-ul să încerce să îi găsească pe autori.[79] Unele scrisori conțineau amenințări făţişe, cum ar fi aceea a „Comitetului pentru Salvarea Poporului" la adresa lui Jdanov: el şi ceilalţi lideri trebuie să fie atenţi să nu aibă soarta lui Kirov sau aceea a unui cetățean care îi

prevenea pe conducători că îi vor urma lui Kirov, dacă nu scad prețurile. Uneori, amenințările erau voalate, de pildă acelea din scrisorile care spuneau că politicile sovietice vor atrage după ele răscoalele, revoluția și războiul civil.[80]

Injuriile pe motive etnice, mai ales, dar nu numai, la adresa evreilor, erau o temă obișnuită a scrisorilor anonime. Deși ele erau expresia prejudecăților cu rădăcini adânci în societatea rusă, totodată constituiau și o încălcare a unui tabu sovietic foarte puternic în perioada de dinainte de război, privind faptul că așa ceva nu se spune. Scrisorile deveneau astfel cu atât mai incisive. Foarte adesea, în ele se spunea că evreii – sau evreii, georgienii și armenii – conduc țara. „Noi, nefericiții cetățeni ai republicii armeano-evreiești", suna începutul unei scrisori anonime primite la *Pravda*, în care autorul protesta împotriva închiderii bisericilor. Revoluția rusă a fost condusă de evrei, susținea alta, și evreii vor să conducă lumea. „Cui îi e de folos internaționalismul – numai evreilor." Autorii scrisorilor anonime acuzau regimul că este dominat de evrei, membrii săi ne-evrei, precum Stalin sau Kirov, vânzând guvernul evreilor. Naționalitatea lui Stalin nu scăpa nici ea vigilenței autorilor: unul îl numește, în batjocură, „Stalin, prințul caucazian"[81].

Un autor își exprima antisemitismul în versuri, făcând apel la cititori să își amintească de faptul că URSS-ul era

O țară fără drepturi și fără legi, o țară
A victimelor inocente și a criminalilor neobrăzați.
O țară unde domnesc sclavii și spionii
Iar evreii triumfă asupra sfințeniei ideii.

Versurile erau cuprinse într-o scrisoare anonimă adresată lui Otto Schmidt, șeful agenției de explorări arctice, scopul ei principal fiind să jubileze pe tema recentei prăbușiri a unuia dintre mult trâmbițatele zboruri arctice. „Niciun fel de

publicitate evreiască nu a contat. În loc să ajungă în San Francisco, celebrul vostru avion, făcut [la] «celebrele» fabrici sovietice şi din materiale sovietice, adică din gunoaie, s-a zdrobit ruşinos de stânci."[82]

Riscul presupus de scrierea de scrisori anonime cu un conținut injurios era cu atât mai mare dacă textul era înmânat unui oficial, sub forma de bilet, la o şedință. Totuşi, asemenea lucruri se întâmplau. Molotov a citit cu voce tare un astfel de bilet, pe care l-a primit după discursul ținut la o conferință a partidului, la Moscova, în 1929:

> Tovarăşe Molotov! Tot vorbeşti în gura mare de autocritică, dar [...] dacă s-ar găsi cineva să critice dictatura lui Stalin şi a grupului său, mâine ar zbura din post, din serviciu, la dracu', la închisoare şi mai departe. (Rumoare.) Nu te gândi că lumea te urmează şi că votează pentru tine în unanimitate. Mulţi sunt împotriva ta, însă le e teamă să nu-şi piardă coaja de pâine şi privilegiile. Crede-mă, toată ţărănimea e împotriva ta. Trăiască leninismul! Jos cu dictatura stalinistă![83]

* * *

Supravegherea nu era o activitate complet unilaterală. Însuşi faptul că statul aduna informaţii despre cetăţeni deschidea un canal de comunicare pentru opinia publică. Însă mai există un înţeles al afirmaţiei că urmărirea funcţiona în ambele sensuri. Cetăţenii urmăreau şi ei regimul, mai ales când încercau să decodeze declaraţiile sale publice, pentru a vedea ce se petrece cu adevărat. Ziarele şi alte tipuri de texte oficiale – până şi chestionarele de recensământ – făceau constant obiectul unei examinări atente, nu doar din partea intelectualilor, ci şi, din câte se pare, a unui segment reprezentativ al populaţiei ştiutoare de carte, inclusiv ţărănimea.[84] Astfel, urmăritorii erau la rândul lor urmăriţi.

Era larg răspândit scepticismul privind veridicitatea articolelor publicate în ziare – un exemplu fiind gluma că nu e nimic adevărat în *Pradva* (care înseamnă adevăr) şi nicio ştire în *Izvestia* (care înseamnă ştire). Reacţia „Numai minciuni" era una obişnuită. De exemplu: „Nu există stahanovişti, e doar o poveste din ziare, fără consistenţă în viaţa reală, inventată de ei." Însă majoritatea cititorilor de ziare, deşi nu aveau încredere în presă, presupuneau că o parte din ce publicau ele avea o legătură cu realitatea. Un repondent din cadrul Proiectului Harvard, muncitor calificat şi absolvent de liceu, a afirmat că nu crezuse laudele privind performanţele economice apărute în presa sovietică, însă credea în adevărul articolelor care descriau „dezordinea, neîndeplinirea şi stricarea producţiei". Dacă ziarele publicau o dezminţire trimisă de TASS, agenţia internaţională de ştiri a URSS, privind un articol din presa străină, o credea, căci „dacă neagă ei ceva, [atunci] trebuie să existe [ceva] adevăr"[85].

Citirea printre rânduri a textelor avea rădăcini adânci în cultura rusă/sovietică, la fel şi scrierea unor texte pentru o astfel de lectură, ambele fiind practicate de o comunitate mai largă. Unele texte erau scrise anume pentru o citire printre rânduri (o formă aparent nevinovată, care ascunde un înţeles diferit) de către jurnaliştii şi politicienii care încercau să transmită un mesaj pe care, altfel, Politburoul l-ar fi cenzurat. Însă asta nu era o condiţie *sine qua non*: cititorii sovietici se străduiau să discearnă un înţeles mai adânc şi în spatele unor texte care nu erau scrise cu intenţia de a comunica altceva decât ceea ce era evident. Cititorul cu o astfel de gândire îşi folosea abilităţile, încercând să se lămurească ce se petrecea pe scena internaţională, în Uniunea Sovietică sau chiar în Politburo. Căuta indicii şi subtexte, pentru a determina cu precizie care era intenţia din spatele „semnalelor" neclare venite de

sus. Deşi presupunea că regimul vrea să îl înşele, el mai presupunea şi că există o cale de a răzbate dincolo de înşelătorie şi de a ajunge la un soi de adevăr.

Pentru a ilustra această idee, trebuie să ne întoarcem la rezumatele NKVD-ului privind starea de spirit a populaţiei, descrise ceva mai devreme. În ele putem observa un veritabil joc de oglinzi, căci în imaginile NKVD-ului despre opinia poporului se regăsesc imagini ale comportamentului şi intenţiilor regimului zugrăvite de discursul popular. Când NKVD-ul a adunat informaţii despre reacţiile cetăţenilor la moartea lui Kirov, de exemplu, acestea includeau speculaţii despre identitatea criminalului, despre motive şi despre semnificaţia asasinatului – cu alte cuvinte, încercările cetăţenilor de a decoda şi interpreta anunţurile oficiale despre acest subiect. „Poate că s-a îmbătat [Kirov] şi s-a împuşcat", sugerau unii. Poate că era un episod dintr-un război birocratic pentru putere, în care Kirov şi Nikolaev [asasinul] se aflau în tabere opuse. Poate că era urmarea încetării perioadei de raţionalizare (care s-a produs la câteva săptămâni înainte de crimă) de vreme ce „soarta muncitorilor nu s-a îmbunătăţit şi asta i-a înfuriat – în definitiv, Nikolaev provenea din rândurile muncitorimii"[86].

Toate aceste speculaţii contraziceau, fireşte, versiunea oficială potrivit căreia opozanţii erau în spatele asasinatului iar unele comentarii au exprimat asta cât se poate de limpede. Aşadar, *cine* era în spatele crimei? „Kirov a fost omorât la ordinele lui Stalin", sugerau unele comentarii, deşi, la vremea respectivă, această speculaţie era mai puţin răspândită decât avea să devină mai târziu, când, în perioada Hruşciov, poveştile despre vina lui Stalin aveau să intre în folclorul urban moscovit. Mai obişnuită era impresia că asasinul avea cumva legături cu politica înaltă: „Cei de la vârf se împuşcă, iar cei de la bază urlă după ordine", credea unul dintre comentatori.[87]

Recensământul din 1937 a pricinuit speculații populare înfrigurate privind intențiile regimului și înțelesul anumitor întrebări din chestionar. Potrivit rapoartelor NKVD, lumea șoptea că recensământul se făcea pentru că urma o mobilizare și războiul era iminent. Scopul era să „identifice tinerii și să îi trimită la război". Recensământul din 1937 e unic în istoria Uniunii Sovietice, prin aceea că includea o întrebare despre religie.[88] Asta a dat naștere la un val uriaș de discuții, apariția întrebării putând fi interpretată ca o amenințare ori ca o promisiune. Oare scopul recensământului era „să îi identifice pe credincioși pentru a-i reprima"? Lumea vorbea de posibilitatea unui măcel – o a doua „Noapte a Sfântului Bartolomeu" – și observa că „nu din întâmplare" recensământul avea loc „în noaptea zilei de șapte ianuarie, adică de nașterea lui Hristos". Alții însă considerau că întrebarea era un bun prilej pentru credincioși să arate cât sunt de mulți, silind regimul să își schimbe politica privind religia. Unii credeau că un „vot" numeros în favoarea religiei avea să ducă la libertate religioasă, speculând că întrebarea fusese inclusă la presiunile Ligii Națiunilor sau ale puterilor străine.[89]

Un ultim exemplu s-a petrecut în lunile tensionate de la începutul lui 1937, când tăvălugul Marilor Epurări abia pornea. În februarie, când un membru foarte popular al Politburoului, Sergo Ordjonikidze, a murit brusc (de propria mână, după cum susțin acum majoritatea istoricilor), versiunea oficială spunea că omul murise de „paralizie cardiacă". Însă decesul a survenit la numai câteva săptămâni după ce un adjunct al său, Iuri Piatakov, fusese acuzat de trădare și sabotaj, în al doilea proces înscenat de la Moscova, condamnat și executat.[90] Deși necrologurile lui Ordjonikidze erau lingușitoare și ample, era foarte probabil ca existența unei oarecari note de confuzie și dezorganizare să trezească instinctul cititorului printre rânduri.

După cum scria NKVD-ul în raportul despre reacţia maselor la moartea lui Ordjonikidze, „o bună parte a materialelor reflectă comentariile elementelor ne-sovietice, făţarnice, care leagă moartea tovarăşului Ordjonikidze de «lucrurile neplăcute» şi de «şocurile morale» asociate procesului Piatakov"[91].

Un număr de comentarii citate indică faptul că tonul anunţului i-a făcut pe oameni să intre la bănuieli. Fusese Ordjonikidze victima terorismului? Se sinucisese? Îl otrăviseră oamenii lui Piatakov sau indivizi necunoscuţi? Murise de grijă din pricina procesului Piatakov? (Asasinarea la ordinele lui Stalin nu s-a numărat printre speculaţiile raportate de NKVD, spre deosebire de cazul Kirov; acest zvon, care a persistat în perioada post-Stalin, este evident de sorginte mai nouă.) Mulţi credeau că moartea lui Ordjonikidze era un semn că urmau alte represiuni. „Cine supravieţuieşte anului 1937 va fi un om fericit", spunea un muncitor care aparţinea unei secte religioase. „E scris în Biblie. Toţi conducătorii Roşii sunt nimiciţi, iar după aceea va veni domnia Ţarului Mihail." Acesta comentariu nu a fost singurul care anticipa şi alte morţi în cercurile elitei politice. „Acum e rândul celorlalţi lideri, al lui Stalin." După cum bine citise populaţia semnele de la începutul anului 1937, la orizont se profilau noi „vremuri de restrişte"[92].

Capitolul 8

Vremuri de restrişte

„Ştii, acum oamenii sunt închişi fără niciun motiv."

Comentariu al unui oficial local, 1938.[1]

Supraveghere înseamnă că populaţia e urmărită; teroare înseamnă că membrii comunităţii sunt supuşi, pe scară largă, dar imprevizibilă, la arestări, execuţii şi alte forme de violenţă din partea statului. O societate aflată sub supraveghere nu este în mod necesar una supusă terorii: de exemplu, Republica Democrată Germană a anilor 1970 şi 1980 nu a fost o societate terorizată, deşi era încontinuu supravegheată de Stasi – elevul eminent al NKVD-ului – cu o meticulozitate unică în istoria securităţii de stat.[2] Însă există o relaţie evidentă între supraveghere şi teroare; în ambele cazuri sunt implicate aceleaşi instituţii şi aproape aceleaşi procese. În Uniunea Sovietică, unde valurile de teroare împotriva diverselor grupuri sociale au început din vremea Războiului Civil şi s-au repetat frecvent în decursul perioadei interbelice, această relaţie a fost una deosebit de strânsă. Supravegherea era o aducere aminte zilnică a posibilităţii terorii.

Prin intermediul instrumentelor de stat se efectuează supravegherea şi se organizează teroarea. În jargonul sovietic, acestea sunt lucruri pe care le fac „ei" şi le suferim „noi". Este

foarte important să înțelegem că așa percepeau cetățenii sovietici aceste procese, dar este la fel de important să realizăm că această analiză este, din multe puncte de vedere, nesatisfăcătoare. Într-o societate cu aproape un milion de demnitari, de la cei mai puternici la funcţionăraşii neînsemnaţi şi săraci de la ţara, unde se trage linia între „ei" şi „noi"? În plus, dacă „ei" sunt oamenii care au acces, prin intermediul funcţiei, la puterea de stat, cum poate o teroare de tipul Marilor Epurări, în care demnitarii au fost principala ţintă, să fie înțeleasă în termenii de „ei" contra „noi"?

Pentru o societate, experienţa terorii nu se reduce la suferinţa victimelor şi a familiilor lor sau la frica altor membri că vor deveni victime. Experienţa societală a terorii implică şi victimizarea, dar şi a fi victimizat, provocarea suferinţei, dar şi a fi ţinta ei. Acelaşi lucru se poate afirma despre experienţa individuală a terorii – până şi cetăţenii care, în perioada Marilor Epurări, nu şi-au denunțat voluntar semenii nu au izbutit să își apere prietenii care erau puşi la stâlpul infamiei; rupând legăturile cu „duşmanii poporului", s-au trezit, din multe puncte de vedere, participanţi ei înşişi la procesul terorii. Pentru cetățenii sovietici, una dintre cele mai utile funcţii ale dihotomiei „ei" şi „noi" – şi un motiv important pentru care istoricul trebuie să abordeze subiectul cu precauție – era că ascundea această stare de fapt insuportabilă.

Au existat mai multe valuri de teroare, ca să folosim expresia lui Soljeniţîn, fiecare din ele măturând victime din diverse grupuri sociale în închisoare sau în Gulag. La finele anilor 1920 şi începutul deceniului următor, principalele ţinte au fost culacii, nepmenii, preoţii şi, într-o mai mică măsură, „specialiştii burghezi". În 1935, după asasinarea lui Kirov, au avut de suferit leningrădenii – mai cu seamă membrii vechilor clase privilegiate şi foşti opozanţi din Partidul Comunist şi din Komsomol.

Au urmat Marile Epurări, îndreptate cu precădere împotriva elitelor comuniste, victime în premieră, dar şi împotriva intelectualilor şi a tuturor „suspecţilor de serviciu", precum culacii şi „foştii".

Subiectul acestui capitol îl constituie un anumit val de teroare, Marile Epurări din 1937–1938. Acesta a fost episodul-etalon pentru teroarea stalinistă, un moment istoric care a cristalizat şi, în acelaşi timp, a reconfigurat experienţa cumulată a terorii din precedentele două decenii. Teroarea exercitată asupra duşmanilor de tot soiul era o componentă familiară, chiar dacă intermitentă, a vieţii cetăţeanului sovietic. Până la Marile Epurări însă, termenul „duşmani" era, în genere, întărit cu sintagma „de clasă". Această noţiune de „duşmani de clasă" însemna că existau anumite categorii fixe de membri ai societăţii sovietice cu un potenţial mai ridicat de a deveni victime ale terorii: culacii, preoţii, „foştii" membri ai claselor privilegiate, acum lipsiţi de drepturile civile, şi alţii asemenea. De asemenea, părea să însemne şi că aceia care nu făceau parte din aceste categorii erau feriţi de teroare – deşi, în practică, puţini cetăţeni sovietici puneau bază pe această premisă, ştiind cât de flexibile erau categoriile „culac" şi „burghez", aducătoare de stigmă.

Marile Epurări au introdus o nouă ţintă a terorii: „duşmanii poporului". Într-un fel, acesta era pur şi simplu un termen codificat care indica faptul că, în această perioadă de teroare, vânătoarea de duşmani trebuia să se concentreze mai cu seamă asupra elitelor comuniste. Dintr-un alt punct de vedere însă, introducerea lui marca pulverizarea barierelor conceptuale ale terorii. Noţiunea de „duşman" nu mai avea atribute specifice, cum ar fi acela de „clasă"; oricine se putea dovedi duşman, teroarea sovietică lovea la întâmplare. După cum spune şi citatul din deschiderea capitolului, „Acum oamenii sunt închişi fără niciun motiv".

Nu există explicaţii pe deplin satisfăcătoare pentru patologii sociale precum Marile Epurări. Fiece individ ştie că este neputincios, o victimă actuală sau potenţială. Pare imposibil, cel puţin pentru minţile crescute după principiile Iluminismului, ca un fenomen atât de ieşit din comun, aflat în chip monstruos în afara limitelor experienţei fireşti, să se fi petrecut „din întâmplare". Trebuie să existe un motiv, se gândesc oamenii; totuşi, lucrul în sine pare esenţialmente iraţional, inutil, pare să nu servească scopurilor nimănui. Acesta este, la nivel elementar, cadrul în care ruşii moderni, educaţi, occidentalizaţi, membrii elitelor înţelegeau (sau nu înţelegeau) Marile Epurări. Dilema era cu atât mai chinuitoare cu cât exact ei erau cei mai expuşi acestui val de teroare, lucru de care erau conştienţi.

Pentru majoritatea populaţiei, mai puţin educată şi mai puţin occidentalizată, problemele conceptuale nu erau la fel de stringente. Teroarea din 1937–1938 era unul dintre acele mari necazuri care, asemeni războiului, foametei, inundaţiilor sau bolilor, chinuiesc periodic omenirea şi trebuie îndurate. Nu există vreun motiv anume pentru care necazurile se abat asupra oamenilor (deşi unii credincioşi spun că sunt pedepse date păcătoşilor) şi nici vreo cale de a le evita. În plus, evenimentele din 1937–1938 au afectat păturile de jos ale populaţiei – cu excepţia marginalilor şi excluşilor[3] – într-o mai mică măsură decât elitele. În cazul ţărănimii, nu exista nicio comparaţie cu marea traumă a deceniului, colectivizarea. Pentru muncitorii din zonele urbane, foametea de la începutul deceniului şi întărirea punitivă a disciplinei muncii, de la finalul său, erau necazuri infinit mai mari.

La începutul lui 1937, ruşii, educaţi sau needucaţi, întrezăreau deja primele semne ale unor vremuri de restrişte pentru naţie. Cel mai important element care a dat naştere acestei percepţii a fost recolta slabă din 1936, căreia, în iarnă şi la începutul primăverii următoare, i-au urmat o foamete în zonele rurale, cozi

la pâine în orașe și o teamă anxioasă că lucrurile aveau să se înrăutățească și mai mult, așa cum se întâmplase în 1932–1933. La țară, umblau zvonuri despre o foamete iminentă, tulburări și război, la fel cum se întâmplase și în perioada colectivizării.

Au mai existat și alți factori care au contribuit la crearea percepției descrise mai sus. De la debutul Primului Plan Cincinal și al colectivizării, regimul și societatea fuseseră supuse unui stres constant, solicitate la extrem de procesul de industrializare, de dezastrul colectivizării și de teama privind situația internațională, care adusese țara în pragul pre-mobilizării. În interiorul Partidului Comunist, atmosfera a devenit tot mai sufocantă pe măsură ce procesul de epurare, cu „e" mic, început în 1933–1934, s-a repetat în 1935 și apoi în 1936. După asasinarea lui Kirov, foștii opozanți au devenit ținte ale terorii, Zinoviev și Kamenev fiind judecați de două ori și, în 1936, executați ca părtași. Pe măsură ce Partidul continua să se curețe de membri indezirabili, procesul a devenit tot mai necruțător – nu mai era vorba de o simplă excludere, ci de arest. Aproape 9% dintre cei excluși în cea mai recentă epurare – un total de peste 15 000 de persoane – fuseseră arestați ca spioni, culaci, membri ai Gărzilor Albe și ticăloși de tot soiul, le spunea Ejov celor din Comitetul Central, în decembrie 1935. Și arestările nu trebuiau să se oprească aici. După cum s-a exprimat un participant la această ședință, de îndată ce foștii membri de partid ajung acasă, se apucă de activități contrarevoluționare: ei trebuie scoși la bârlog, înainte să se întâmple ceva cu adevărat grav.[4]

Efectivele foștilor comuniști creșteau, astfel încât, la începutul lui 1937, conducătorii partidului observau cu îngrijorare că, în unele regiuni și întreprinderi, numărul *foștilor* comuniști îl egala sau chiar îl depășea pe acela al actualilor membri.[5] Se presupunea că acești oameni erau dușmani, parte din acel grup în inexorabilă expansiune care îi includea nu doar pe toți aceia

care se opuseseră vreodată regimului, ci şi pe toţi aceia care avuseseră de suferit din pricina regimului, ca să nu mai vorbim de lumea capitalistă, a cărei „încercuire" ostilă periclita supravieţuirea statului sovietic. Cultura sovietică nu dezvoltase niciun mecanism eficient de readucere la turmă a oilor rătăcite. Necesitatea unui atare mecanism era unanim recunoscută sau asta e concluzia ce se poate extrage din acţiunea de reprimire în partid a foştilor opozanţi, aceea de reacordare a drepturilor civile culacilor deportaţi, şi din încercarea de înlăturare a stigmei de „elemente sociale străine", prin Constituţia din 1936. Dar aceste eforturi aveau rareori efecte de lungă durată: deportaţii rămâneau legaţi de locurile în care fuseseră exilaţi, cetăţenii care odinioară fuseseră lipsiţi de drepturile civile erau în continuare discriminaţi, în ciuda prevederilor Constituţiei, şi aproape toţi foştii opozanţi au fost excluşi din nou şi arestaţi ca „duşmani ai poporului", la numai câţiva ani de la reabilitare. În esenţă, stigma era permanentă; petele din dosar nu se ştergeau.

Mai grav, din punctul de vedere al comuniştilor, era faptul că mulţi dintre aceşti duşmani – victime ale represaliilor şi stigmei – erau greu de recunoscut, fiindcă purtau „măşti". Culacii şi copiii lor fugiseră la oraş şi deveniseră muncitori, ascunzându-şi identitatea de odinioară. Foştii nobili îşi schimbaseră numele şi se angajaseră ca umili contabili. Foştii preoţi şi copiii de preoţi se mutaseră în alte regiuni şi lucrau ca profesori. Persoanele expulzate din marile oraşe, în perioada emiterii paşapoartelor, se întorseseră înarmate cu paşapoarte false, trecând acum drept cetăţeni onorabili. Chiar şi comuniştii excluşi pentru diverse abateri reintraseră în partid, folosind carnete false. Nu era oare posibil ca, în această masă uriaşă de răzvrătiţi, să se formeze reţele şi să ia naştere conspiraţii? Nu era oare aceasta o nouă clasă de duşmani, legaţi unii de ceilalţi, asemeni vechilor clase privilegiate, de simpatii şi nemulţumiri comune?

Suspiciunea şi mentalitatea înclinată spre conspiraţie, care au caracterizat dintotdeauna Partidul Comunist sovietic, nu s-au diminuat, aşa cum ar fi fost de aşteptat după consolidarea puterii: de vină fuseseră eşecul colectivizării şi asasinarea lui Kirov. Nici marea spaimă de dezbinare a partidului şi intoleranța la critici nu scăzuseră; de fapt, chiar crescuseră în intensitate, fiind complet înăbuşite criticile făţişe la nivelul eşaloanelor superioare ale partidului. Însă această stare de fapt dusese la noi probleme: dacă toată lumea se prefăcea a fi de acord, atunci cum se putea şti ce gândea fiecare cu adevărat? Calitatea de membru de partid trebuia reexaminată, denunţurile erau încurajate, iar supravegherea, sporită.

Partidul le ceruse întotdeauna membrilor săi să fie vigilenţi. Acum însă condiţiile erau diferite: trebuiau să fie atenţi nu doar la duşmanii din exterior, ci şi la aceia din interior. Într-o primă instanţă, „interior" însemna interiorul Partidului Comunist. Dar exista o posibilitate şi mai sinistră: aceea ca duşmanul să se afle în fiecare dintre membri. „Fiece om [...] simte că, în adâncurile sufletului său, se află un sâmbure de distrugere", scrie un exeget al culturii sovietice. Stepan Podlubnîi, fiu de ţăran deculacizat, cunoştea acest sentiment de autosuspiciune şi se lupta din răsputeri să-şi şteargă pata originilor sociale nesănătoase. Pe măsură ce auto-examinarea colectivă continua în rândurile partidului, atingând culmi de isterie, certitudinile au prins să se disipeze. Evident că puteai fi sabotor fără să vrei sau chiar fără să ştii. Era foarte posibil să porţi o mască, înşelându-te până şi pe tine însuţi.[6]

Anul 1937

Fuseseră semnale încă de la asasinarea lui Kirov şi valurile de teroare care au urmat la nivel local. Primul dintre cele trei mari procese înscenate la Moscova foştilor opozanţi, procesul lui Zinoviev şi Kamenev, din august 1936, a dat startul unui val

de arestări în rândurile opozanților, însă dimensiunile fenomenului au fost relativ reduse. Arestările în masă, a căror țintă a fost elita comunistă, și episodul vânătorii isterice de vrăjitoare, cunoscută astăzi sub denumirea de Marile Epurări, au început în primele luni ale anului 1937, cu procesul lui Iuri Piatakov și al altor foști lideri comuniști acuzați de activități contrarevoluționare și sabotaj, urmat de o plenară însângerată a Comitetului Central. Deși teroarea a început să se mai estompeze abia după doi ani, când Nikolai Ejov a fost înlăturat din fruntea NKVD-ului, întregul episod a rămas în memoria cetățenilor sovietici drept „anul 1937".

Cele trei procese erau foarte asemănătoare ca structură cu acelea din vremea Revoluției Culturale: procesul Șahti, din 1928, și procesul Partidului Industrial, din 1930. Diferența consta în identitatea inculpaților: pe vremuri, aceștia fuseseră „specialiști burghezi", acuzați ca reprezentanți ai clasei lor sociale, în cadrul unei campanii împotriva vechii intelighenții. Acum, inculpații erau oficiali comuniști de rang înalt, recent înlăturați din posturi. Concluzia că și ei erau judecați ca membri ai unei clase era evidentă – însă întrebarea era care clasă? Un posibil răspuns era clasa foștilor opozanți. Un alt posibil răspuns, mai neliniștitor prin implicațiile sale, era că întreaga clasă conducătoare era judecată.

Tema procesului Piatakov era sabotajul intenționat al economiei sovietice de către înalți oficiali care, în realitate, erau dușmani ascunși ai poporului. Iuri Piatakov, unul dintre principalii inculpați, era un fost susținător al lui Troțki care se căise la începutul anilor 1930, fusese reprimit în partid și ajunsese mâna dreaptă a lui Sergo Ordjonikidze, la Comisariatul Poporului pentru Industrie Grea. Piatakov era acuzat de „trădare împotriva țării, spionaj, acte de diversiune, sabotaj și pregătirea unor acte teroriste". Procurorul Vîșinski a susținut o adevărată reprezentație

teatrală, descriind cu amănunte uluitoare planul oribil al conspirației foștilor opozanți, a stăpânului lor „Iuda-Troțki" și a serviciilor de informații germane și japoneze împotriva puterii sovietice. Aceștia, pretindea Vîșinski, formau un „grup de tâlhari", de „criminali", de „slugi ale capitalismului". „Nu este un partid politic [...] e o bandă de nelegiuiți [...] cu nimic mai buni decât tâlharii care pândesc noaptea la drumul mare, înarmați cu pumnale." Temându-se de mase, „de care fuge ca dracul de tămâie", banda „își ascunde ghearele necruțătoare și colții feroci. Rădăcinile acestei bande trebuie căutate în măruntaiele întunecate ale serviciilor de spionaj străine, care i-au cumpărat pe acești oameni, care i-au întreținut, i-au plătit pentru serviciile lor credincioase."[7] Procesul a fost relatat aproape cuvânt cu cuvânt în toate ziarele naționale, cu titluri mari, fotografii ale inculpaților speriați și opinii ale cetățenilor indignați, care cereau pedeapsa cu moartea.

Stalin, Molotov și Ejov au transmis clar mesajul unui Comitet Central terorizat, la ședința plenară a acestuia începută în februarie. Discursurile lor au întărit varianta conform căreia clasa judecată în procesul Piatakov era elita managerială comunistă. Se părea, spuneau ei, că Piatakov et Co. nu erau singurii sabotori ai economiei. În fapt, sabotorii prosperau pretutindeni în sistemul industrial și în cel de transport, nebăgați în seamă de comuniști delăsători, care uitaseră cu desăvârșire de vigilență; și nu toți sabotorii erau foști opozanți. Dușmanii poporului se ascundeau și în alte ramuri ale guvernării sovietice. Pe lângă asta, sabotorii își croiseră drum și în eșaloanele superioare ale administrației de partid regionale. (Vestea aceasta era deosebit de proastă pentru Comitetul Central, numeroși membri fiind și secretari regionali de partid.[8])

În următoarele câteva luni, ziarele au publicat o puzderie de informații uluitoare despre păcatele conducătorilor comuniști

de la centru și din regiuni. Aceste articole de regulă se abțineau de la a afirma pe șleau că subiectul, demascat ca „dușman al poporului", fusese ori avea curând să fie arestat, însă lucrul era evident pentru un cititor experimentat al presei sovietice. Maniera în care erau scrise articolele era gândită să stârnească ostilitatea latentă a cetățenilor față de privilegiile elitelor și exercitarea arbitrară a puterii. Dușmanii poporului practicaseră clientelismul și favoritismul, își hărțuiseră angajații și fuseseră necioppliți cu oamenii de rând, patronaseră un „cult al personalității" la nivel local, folosiseră fonduri publice pentru întreținerea unui stil de viață luxos, cu banchete, vile de protocol, mașini, bunuri de proveniență străină și haine scumpe.

Atmosfera din acel moment, puternic anti-elitistă și anti-conducere, era surprinsă în toastul rostit de Stalin în octombrie, în cinstea „oamenilor de rând", în care spunea: „Liderii vin și se duc, oamenii rămân. Numai poporul este etern."[9]

În această atmosferă extrem de încărcată, procedurile standard au căpătat brusc semnificații sinistre. Să luăm, de pildă, „familia" de protejați și cunoștințe pe care orice personaj politic de la centru sau din provincie o cultiva pe lângă sine. Era firesc (după cum ar fi fost de acord, în vremuri normale, majoritatea oamenilor) să vrei să fii înconjurat de oamenii tăi; să aduci cu tine oameni de încredere, atunci când schimbai postul; să îți aperi oamenii dacă vreun băgăreț de la Moscova le făcea probleme; să colaborezi cu alții din ministerul tău sau din organizația regională de partid, pentru a prezenta succesele instituției sau regiunii în cea mai favorabilă lumină. Acum însă, toate aceste eforturi deveniseră suspecte, puțeau a conspirație.

Un ziar de provincie a muncit pe brânci să demaște tendințele spre clientelism ale lui G.P. Savenko, director la uzina chimică din zonă, și identitatea acestuia de dușman al poporului. Ziarul spunea că Savenko, atunci când fusese mutat din

Donbas în Dnepropetrovsk, își adusese „oamenii cu el", printre ei numărându-se dușmani de clasă și foști troțkiști, și le dăduse tot soiul de privilegii, „cocoloșindu-i pe acești oameni de încredere și ticăloși, în toate felurile". În decursul a doi ani, 1935 și 1936, individul cheltuise 114 000 de ruble din fonduri discreționare, pentru a da bonusuri, printre beneficiari găsindu-se și un sabotor demascat, fiul unui ofițer al Cazacilor Albi, și un troțkist, fiul unui important industriaș din perioada pre-revoluționară, dat afară din partid pentru speculă cu aur, și alți indezirabili. Savenko mai cheltuise bani din fondul directorului și pentru a organiza banchete luxoase. Asta (sublinia ziarul) contrasta puternic cu sumele infime alocate activităților culturale, cazării muncitorilor și altor cauze nobile.[10]

„Bolșevicului îi stă bine să fie umil", sublinia un editorial din *Pravda*. Din păcate, mulți lideri uitaseră această lecție. Un critic al conducerii ucrainene îl acuza pe Pavel Postîșev (fostul șef al organizației kievene a partidului) că își crease un cult al personalității. „O atmosferă care nu are nimic în comun cu bolșevismul a atins apogeul odată cu numirea tovarășului Postîșev în fruntea organizației din Kiev. «Ghidurile lui Postîșev», «sloganurile lui Postîșev», «grădinițele lui Postîșev», «cadourile lui Postîșev» etc. Totul începea și se sfârșea cu Postîșev." Nici conducătorii domeniului industriei nu erau mai breji. La marea uzină metalurgică Makeevka (al cărei director, G.V. Gvaharia, a fost demascat ca membru al unei conspirații germano-japonezo-troțkiste), un ziar raporta faptul că directorii, „înconjurați de acoliți, au început să se laude unul pe altul", „lucrurile ajungând la punctul în care, în zilele de sărbătoare revoluționară, deasupra intrării în uzină se atârna portretul lui Gvaharia, iar muncitorii mărșăluiau în frunte cu fotografia lui"[11].

Stilurile de viață luxoase erau ținta altor articole. Un ziar din Kazan, de pildă, a lansat un atac pe acest motiv, împotriva

recent căzuţilor în dizgraţie lideri ai sovietului local, inclusiv a lui P.A. Aksenov, fost preşedinte de soviet şi soţ al viitoarei memorialiste a Gulagului, Evghenia Ghinzburg, care era acuzat că deturnase fonduri guvernamentale. Se spunea că îşi construiseră un cartier de case de vacanţă, luând bani direct din fondurile trusturilor locale de construcţii şi solicitând contribuţii de la directorii de fabrici (care aveau să utilizeze şi ei vilele) din fondurile alocate lor. Iată cum era descrisă *la dolce vita* (viaţa luxoasă) din aceste case de vacanţă:

> Viaţa era luxoasă. Micul-dejun, cina, prânzul, gustările şi băuturile, lenjeria de pat – toate erau gratis. Gazdele primitoare, generoase cu banii statului, nu trebuiau să-şi piardă vremea cu calcule financiare [...]. Aici, la umbra pinilor şi brazilor, nimeni nu îşi bătea capul cu responsabilitatea şi contabilitatea; cheltuiau banii cum pofteau, fără obişnuitele formalităţi. Cu totul, în jur de 225 000 de ruble din fondurile statului au fost irosite pentru „exploatarea" caselor de vacanţă.[12]

O descriere similară însoţea atacul lansat de *Pravda* la adresa directorului unei edituri komsomoliste, E.D. Leşcinţer. Acesta era caracterizat drept un „burghez degenerat" care, „fără multe fasoane, a jupuit statul" pentru a-şi mobila apartamentul cu piese din lemn scump de mesteacăn karelian şi a-şi asigura un apartament luxos în vila editurii.[13]

Ce şochează la aceste poveşti nu sunt dezvăluirile privind comportamentul comuniştilor aflaţi în poziţii înalte – reţelele de familie şi cultul liderilor regionali erau trăsături ale guvernării sovietice bine-cunoscute cetăţenilor obişnuiţi, care nu se mirau deloc să afle că respectivii conducători beneficiau şi de privilegii materiale. Şocant este că *Pravda* şi alte organe oficiale de presă îşi însuşiseră unele motive de nemulţumire generală care, dacă ar fi fost rostite de un cetăţean în vremuri normale, ar

fi fost etichetate drept „antisovietice" și „ostile". Comportamentele descrise în ziare erau, după cum știau și cititorii, tipice pentru întregul efectiv de cadre comuniste, chiar dacă erau atribuite numai anumitor țapi ispășitori, „dușmani ai poporului".

Din pricina strânselor relații dintre cele două grupuri, era inevitabil ca intelectualii să fie târâți în valul de teroare care lovise elita politică. În rândurile intelighenției se aflau și comuniști, mulți dintre ei deținând funcții importante, unii fiind și foști opozanți. Existau legături de familie și personale între elitele politice și elitele culturale: Galina Serebriakova, de exemplu, era soția unuia dintre inculpații din procesul Piatakov și fosta soție a altuia; ziaristul comunist Leopold Averbah*, președintele Asociației Scriitorilor Proletari (RAPP) până la dizolvarea acesteia de către Comitetul Central, în 1932, era prieten și cumnat cu Genrih Iagoda, predecesorul lui Ejov la conducerea NKVD-ului; poeta Vera Inber era fiica unui văr de-al lui Troțki, și așa mai departe. Un păienjeniș de relații client-patron se țesea între politicieni și membrii de vază ai inteligheнției creatoare – scriitori, artiști, oameni de teatru, cercetători, oameni de știință. Cât despre ingineri, aceștia colaborau atât de strâns cu șefii lor comuniști, că aveau șanse mari să le împărtășească soarta în cazul în care cădeau în dizgrație. În sfârșit, inteligheнția avea statut de elită și privilegii comparabile cu ale clasei conducătoare comuniste. Dacă aveau să apară teroarea împotriva elitelor și denunțarea privilegiilor, intelectualii nu puteau scăpa neatinși.

Primii „ciumați" din rândurile intelectualilor au fost comuniștii cu trecut de opozanți sau cu legături printre opozanți. Richard Pikel, critic de teatru și membru al Uniunii Scriitorilor, care pe timpuri fusese șeful secretariatului lui Zinoviev la

* Leopold Averbah (1903–1937). Critic literar rus, adept al proletcultismului (n. coord.).

Comintern şi activase în opoziţia de stânga, a fost inculpat în procesul Kamenev-Zinoviev, desfăşurat în august 1936. La o săptămână de la proces, responsabilii cu cultura din Comitetului Central le-au trimis un memoriu conducătorilor de partid, despre opozanţi şi alţi posibili duşmani din Uniunea Scriitorilor. După cum spunea limpede documentul, în rândurile scriitorilor începuseră deja arestările (Serebriakova şi mai mulţi foşti membri ai RAPP se numărau printre cei arestaţi) şi existau motive de îngrijorare în privinţa altora – Vera Inber, de pildă, a cărei familie avea legături cu Troţki; Ivan Kataev, care le arătase prietenie şi le oferise bani unor troţkişti căzuţi în dizgraţie; Ivan Gronski, redactor la revista *Novîi Mir*, care publicase lucrările lui Pikel, şi aşa mai departe. În cadrul „autocriticii" din Uniunea Scriitorilor, au ieşit la iveală şi alte nume, inclusiv cele ale unor scriitori care nu erau membri ai Partidului Comunist. Poetul Boris Pasternak a dat de necaz fiindcă nu semnase cererea colectivă a unor autori celebri privind execuţia lui Zinoviev şi Kamenev; prozatorul Iuri Oleşa intrase şi el în colimator, deoarece îi luase apărarea lui Pasternak şi fusese tovarăş de pahar cu unul dintre inculpaţii proceselor înscenate.[14]

În primele luni ale lui 1937, Leopold Averbah a devenit ţinta demonizării în comunitatea literară. Averbah a ajuns o figură satanică, de tipul „Iuda-Troţki", pângărind orice şi pe oricine în jurul său. Deşi era catalogat drept troţkist, Averbah nu fusese cu adevărat un opozant în anii 1920, doar îl admirase pe Troţki. Păcatul său real era legătura foarte strânsă cu Iagoda, dimpreună cu faptul că, în calitate de fost lider al RAPP (principalul instrument de persecuţie a scriitorilor în timpul Războiului Civil), îşi făcuse o mulţime de duşmani care abia aşteptau să îşi plătească poliţele. Unul dintre colegii lui de conducere din RAPP, dramaturgul Vladimir Kirşon, care făcea şi el parte din cercul lui Iagoda, a fost pus la stâlpul infamiei cu aproape aceeaşi vigoare ca

şi Averbah. Printre cei care l-au atacat s-a numărat şi soţia lui, care se plângea că a fost abuzată fizic şi moral.[15]

Legăturile cu Buharin – personale, instituţionale, dar şi profesionale – pătaseră multe reputaţii în lumea literar-ştiinţifică. După cum scria un comentator într-un săptămânal literar, influenţa lui trebuia „eradicată". Buharin încă nu fusese arestat, dar căzuse deja în dizgraţie şi era izolat. La plenara din februarie-martie, fusese supus unui interogatoriu ucigător de către Stalin, Molotov şi alţii, plenul excluzându-l din partid. Tinerii intelectuali comunişti care îi fuseseră discipoli („mica şcoală", după cum se exprimase dispreţuitor Molotov) fuseseră arestaţi şi depuseseră mărturie împotriva lui. În mai, lui Buharin i s-a retras calitatea de membru al Academiei de Ştiinţe. Nikolai Gorbunov, chimistul bolşevic care servea drept secretar permanent al Academiei şi care, în această calitate, avusese ingrata misiune de a fi „procuror" în excluderea lui Buharin, nu i-a supravieţuit mult timp.[16]

Marile Epurări din Armata Roşie au început în iunie 1937, când s-a descoperit un nou şi şocant complot – acela pus la cale de mareşalul Mihail Tuhacevski, generalul Iona Iakir şi alţi înalţi comandanţi militari. Niciunul dintre ei nu fusese membru al opoziţiei, în anii 1920. O curte marţială închisă i-a condamnat pe toţi pentru trădare, mai exact pentru organizarea unei conspiraţii politico-militare cu ajutorul Germaniei. Au fost executaţi pe loc. Fuseseră „prinşi în flagrant", scria *Pravda*. Într-un discurs furibund ţinut la o şedinţă în cerc restrâns a liderilor de partid, imediat după execuţii, Stalin observa că vânătorii de „duşmani ai poporului" nu aveau să îi găsească pe aceştia numai printre foştii opozanţi. Afirmaţia poate că i-a mai liniştit pe foştii opozanţi sau poate că nu, însă cu siguranţă a băgat şi mai tare spaima în conducătorii de partid cu dosare politice impecabile.[17]

La o săptămână de la execuția comandanților militari, *Pravda* anunța că a „primit o scrisoare de la fosta soție a lui Iakir [...] în care ea se leapădă de fostul bărbat și îl blestemă ca trădător”[18]. Această scrisoare, probabil scrisă sub amenințare, nu a salvat-o de la pedeapsă pe Sara Iakir; împreună cu fiul ei adolescent, a fost trimisă în Gulag, unde, printre alte cunoștințe vechi, a întâlnit-o și pe tânăra soție a lui Buharin. Nevestele marilor „dușmani ai poporului” erau frecvent arestate dimpreună cu sau la scurt timp după soții lor. La închisoarea Butîrki, Natalia Saț a sfârșit într-o celulă plină cu „soții”, printre care și nevasta mareșalului Tuhacevski. Ba existau chiar și lagăre speciale în Gulag, pentru „soțiile trădătorilor de patrie”[19].

Pe la mijlocul anului, teroarea era la intensitate maximă și, în bună măsură, liniile directoare ale Marilor Epurări fuseseră trasate. Ce era mai rău abia urma – valuri de arestări în rândurile diverselor categorii de elită, cum ar fi diplomații, comuniștii străini, „naționaliștii” comuniști din republicile ne-rusești, lideri ai Komsomolului și, în final, până și membri ai poliției secrete; ordinul din iulie privind arestarea și execuția în masă a marginalilor a fost discutat în capitolul 5. Dar aici nu își are locul o istorie descriptivă detaliată a Marilor Epurări.[20] Principala noastră preocupare o constituie impactul acestora asupra vieții și practicilor cotidiene, iar pentru asta trebuie să revenim la procesele și mecanismele de răspândire a terorii.

Țapii ispășitori și „suspecții de serviciu”

În teroarea instaurată în 1937, exista bănuiala că „dușmanii poporului” se găseau, cel mai probabil, printre membrii elitelor, mai cu seamă funcționarii comuniști. Dar dușmanii erau peste tot; nici în interiorul elitelor nu era foarte clar cine trebuia demascat. Firește că oricine avea dâre negre în dosar – fost opozant, origini sociale proaste, legături în străinătate – era în

mai mare pericol, listele de duşmani prestabilite jucând un rol important în timpul Marilor Epurări. Însă exista şi un important factor aleatoriu în procesul de selecţie. Arătatul cu degetul în şedinţele de „autocritică" din birouri şi întreprinderi, acuzaţiile publice lansate în ziare, ca şi denunţurile private, venite de la cetăţeni, erau tot atâtea mecanisme de selecţie. Lanţul asocierilor era şi el foarte important. NKVD-ul lua o persoană şi o interoga, cerându-i să își identifice complicii; când persoana ceda şi spunea nişte nume, respectivii erau aduşi unul după altul, iar procesul continua. Când cineva era arestat ca „duşman al poporului", familia, prietenii şi colegii de serviciu ajungeau candidaţi serioşi la arestare.

Unul dintre elementele-cheie ale valului de teroare, mai cu seamă în prima jumătate a lui 1937, a fost identificarea publică a ţapilor ispăşitori. Asta se petrecea la şedinţele de la serviciu. Scopul şedinţelor era să „tragă concluzii" din semnalele venite de sus, de pildă din procesul Piatakov sau din plenara din februarie-martie a Comitetului Central. Se citea un raport ce explica semnificaţia semnalului, urmat de o discuţie colectivă despre concluziile ce trebuiau trase. Aceasta era o practică sovietică încetăţenită, însă, în contextul terorii, ea a căpătat un scop nou: „a trage concluzii" a ajuns să însemne arătarea cu degetul a duşmanilor ascunşi în sânul instituţiei. Şedinţele acestea erau uneori descrise drept sesiuni de „critică şi autocritică", dar termenul „autocritică"[21] era impropriu. Participanţii își cereau iertare şi se căiau (deşi asta nu le schimba aproape niciodată soarta), însă dramatismul nu în asta consta. Instituţia, nu individul, era supusă autocriticii. Scopul „criticii şi autocriticii", în varianta Marilor Epurări, era descoperirea colectivă a duşmanului ascuns în rândurile angajaţilor, care, de regulă, era unul dintre conducători. În general, rezultatul nu era prestabilit; cerinţa implicită era doar aceea de a se găsi un

ţap ispăşitor, care să nu fie o persoană neînsemnată, de care instituţia se putea lipsi cu uşurinţă. În cursul acestor sesiuni, tensiunea atingea cote insuportabile din pricina incertitudinii privind identitatea victimei / victimelor.

Un model de identificare a ţapilor ispăşitori a fost dat de mişcarea stahanovistă, care, în 1936, căpătase accente puternic anti-manageriale, stahanoviştii din colectivele de conducere locale preluând iniţiativa denunţării liderilor ca sabotori. O instrucţiune secretă venită de la Politburo în primele luni ale lui 1937 le cerea directorilor de fabrici să ţină şedinţe lunare cu muncitorii stahanovişti, pentru ca aceştia să îşi exprime criticile şi să îşi formuleze acuzaţiile. Ziarele scriau despre şedinţe dramatice, în care muncitorii îi insultaseră pe directorii nepopulari (într-o astfel de ocazie, s-au folosit epitete precum „Goebbels", „barbari birocraţi" şi „învechiţi"). Totuşi, avântul denunţurilor nu era universal. În unele fabrici, se pare, muncitorii se săturaseră să îşi sacrifice timpul liber pentru a răspunde la spinoasa întrebare „care director e sabotor". Cunoaştem mai multe cazuri în care muncitorii au încercat să scurtcircuiteze procesul, făcând pur şi simplu o listă de candidaţi la poziţia de „sabotor" şi aprobând-o prin vot.[22]

Un alt mecanism era realegerea funcţionarilor de partid, cerută de „democraţia de partid", la plenara din februarie-martie a Comitetului Central. Exprimarea suna destul de inofensiv, însă fiece secretar de partid prezent acolo probabil că recunoscuse o părticică din complexul de ameninţări la adresa siguranţei sale care aveau să fie proferate cu acea ocazie. Nu trebuie să uităm că „democraţia de partid", la fel ca „democraţia sovietică", era pură ficţiune. Convenţia în ambele cazuri era că alegerile erau practic de necontestat; candidaţii erau nominalizaţi pe baza unor liste trimise de sus, liste confirmate fără emoţii, prin vot. Când, în primăvara lui 1937, a

devenit limpede că alegerile de partid sub deviza „democrației de partid" aveau să se desfășoare *fără liste*, șocul a fost uriaș și deloc bine-venit. Pe ce baze urmau să fie selectați candidații, dacă organele centrale refuzau să arate limpede pe cine preferau? Într-un context în care, pe zi ce trecea, tot mai mulți oficiali comuniști erau demascați ca „dușmani ai poporului", cum putea cineva să evite oroarea supremă de a alege un candidat care avea să se dovedească dușman (ceea ce însemna autoidentificarea drept complice-de-dușman)?

Alegerile de partid s-au desfășurat extrem de lent și anevoios. În absența listelor, fiecare candidat trebuia discutat individual, iar presupunerea era că măcar o parte din ei – în special cei încă în exercițiu – vor fi demascați ca dușmani, cândva în cursul dezbaterilor. E de înțeles că potențialele victime se simțeau intimidate și paralizate; membrii de rând dovedeau prea puțină dispoziție să ia inițiativa. Uneori, procesul era dificil de urnit, fiindcă nimeni nu voia să vorbească; unele alegeri au ținut săptămâni în șir. La o uzină din Iaroslavl, de pildă, cei 800 de membri ai organizației de partid au participat la toate ședințele, în fiecare seară, vreme de peste o lună, înainte să izbutească să aleagă un nou comitet.[23]

Alegerile de partid de la Comisariatul Poporului pentru Industrie Grea nu au fost treabă ușoară, fiind nevoie de o săptămână pentru cântărirea atentă a celor optzeci de candidați, din care s-a alcătuit o listă de unsprezece. În cursul discuțiilor, unii membri au fost discreditați. De pildă, secretarul de partid în funcție, Andrei Zîkov, despre care se spunea că avea legături cu „elemente contrarevoluționare troțkiste" și că, între 1928 și 1929, fusese membru al unui „grup de stânga" din Institutul Pedagogic. După ce Zîkov a eșuat în încercarea de a fi reales, nu și-a pierdut doar slujba, ci a ajuns în real pericol de a fi arestat, ceea ce, până la urmă, s-a și întâmplat. Aceeași soartă

îi aştepta şi pe alţii care fuseseră criticaţi la interminabilele şedinţe din minister: de pildă, Gheorghi Gvaharia, directorul uzinei metalurgice Makeevka, a cărui demascare definitivă a survenit la câteva săptămâni după ce fusese criticat.[24]

Alegerile de partid din primăvara lui 1937 au fost un eveniment singular, dar alte tipuri de şedinţe electorale s-au ţinut periodic în vremea Marilor Epurări, ele fiind adesea deosebit de periculoase pentru nominalizaţi. În ianuarie 1938, de exemplu, sindicatul angajaţilor de la guvern şi-a organizat conferinţa naţională, unde, potrivit regulilor, s-a ales comitetul central al sindicatului. Din procesul verbal nu reiese clar dacă a existat sau nu o listă de candidaţi. Cel mai probabil e că a existat, însă în contextul Marilor Epurări, asta nu a garantat rezultatul final. Fiecărui candidat i s-a cerut să îşi prezinte biografia, delegaţii la conferinţă punându-le întrebări în legătură cu ea. Într-o serie de şedinţe din ce în ce mai tensionate, delegaţii i-au desfiinţat pe unii dintre membrii fostului comitet, nominalizaţi pentru alegeri, făcând ca doi să fie scoşi de pe listă, şi i-au interogat pe alţii într-un mod foarte agresiv şi ameninţător, despre trecutul lor militar în Războiul Civil, despre originea socială, relaţiile cu culacii şi altele. Instinctul delegaţilor de a găsi un ţap ispăşitor i-a condus la o nefericită cu rude în străinătate şi o căsnicie eşuată pe care nu era dornică să o discute; femeia a reuşit să evite eliminarea de pe listă şi etichetarea ca „duşman al poporului" numai graţie intervenţiei de ultim moment a unui delegat cu rang înalt.[25]

„Cercurile de familie" şi cele regionale aveau propriile metode patentate prin care îşi apărau membrii de ameninţările din afară; în fapt, aceasta era una dintre principalele raţiuni ale existenţei lor. Astfel, ca reacţie la ameninţările adresate membrilor „familiei" la începutul lui 1937, capii – directori de fabrică, secretari regionali de partid – au declanşat acţiuni

defensive. De pildă, şeful unui combinat metalurgic i-a eliberat din funcţie pe unii subordonaţi, „la cererea lor", când gluma s-a îngroşat prea tare, iar pe alţii i-a mutat în posturi noi, în alte oraşe, unde aveau să fie mai la adăpost. Alt director a permis ca mâna lui dreaptă să fie judecată pentru sabotaj, în urma unui accident grav, însă i-a dat şi 12 000 de ruble, pentru cheltuielile cu apărarea; un reprezentant regional al Comisariatului Poporului pentru Industrie Grea a încercat să îl salveze pe un director căzut în dizgraţie, numindu-l în funcţia de asistent. În Sverdlovsk, comitetul de partid s-a ridicat în apărarea unui director de uzină, atunci când acesta a fost acuzat că este sabotor, şi a blocat excluderea lui din partid. În Orientul Îndepărtat, oficialii regionali s-au împotrivit încercărilor de a-l expulza pe „unul de-ai lor", Matvei Havkin, care era secretarul regiunii autonome evreieşti Birobidjan. Când a devenit clar că Havkin nu putea fi salvat numai prin acţiuni la nivel local, prietenii l-au încurajat să meargă să îşi apere cauza în capitală, dându-i 5 500 de ruble din fondurile partidului şi un document care îi asigura un loc în trenul de Moscova.[26]

Pe la mijlocul lui 1937, metodele obişnuite au început să se dovedească tot mai ineficiente şi periculoase, din pricina mecanismului de „vină-prin-asociere" pe baza căruia funcţiona teroarea. Centrul a dat limpede de înţeles că este hotărât să nu le permită cercurilor familiale să îşi apere membrii, declarând că o atare protecţie este „contrarevoluţionară" şi tratându-i pe cei care o ofereau drept duşmani ai poporului. Majoritatea cazurilor descrise mai sus sunt cunoscute fiindcă protectorul a fost judecat ca duşman al poporului, actele sale de protecţie constituind capetele de acuzare.[27] Comunistul Aleksandr Solovev şi-a notat în jurnal un alt caz tipic, petrecut în aprilie 1937. Vechea lui cunoştinţă, Ivan Nosov, preşedintele comitetului de partid din Ivanovo, era presat de NKVD să aprobe arestarea

unor foşti troţkişti care lucrau în localitate. Când i-a refuzat, a fost acuzat de clientelism.[28]

Procesele înscenate sunt unele dintre cele mai caracteristice forme de identificare a ţapului ispăşitor din perioada Marilor Epurări. Însă formele pe care le-au îmbrăcat şi mesajele pe care le-au trimis au fost mai variate decât ar lăsa să se bănuiască procesele de la Moscova. Procesele locale aveau altă rezonanţă, deşi chiar şi ele au fost, într-o oarecare măsură, orchestrate de la centru. În memoriile sale, Aleksei Adjubei, redactor la *Izvestia* în era Hruşciov, a luat un număr al ziarului din iunie 1937 şi a analizat mesajul transmis de el. Pe de-o parte, încă se mai auzeau ecourile recentului proces al comandanţilor militari, însoţite de comentarii de genul „O moarte de câine pentru câini", făcute de publicul cititor, comentarii care, în ochii lui Adjubei, întruchipau setea iraţională de sânge din perioada aceea. Pe de altă parte, exista un articol despre un proces înscenat din raionul de provincie Şiraievo, în cadrul căruia oficiali corupţi şi abuzivi erau traşi la răspundere pentru nedreptăţi făcute populaţiei din zonă. Mesajul din Şiraievo, în interpretarea lui Adjubei, era că „în faţa justiţiei staliniste, toţi sunt egali – mareşalul Tuhacevski, secretarii comisiilor raionale de partid şi preşedinţii de soviete rurale"[29].

Procesul Şiraievo a fost printre primele dintr-o serie de procese înscenate oficialilor locali din numeroase oraşe, în vara şi toamna lui 1937. Spre deosebire de cele trei mari procese de la Moscova, cu poveştilor lor melodramatice de spionaj, intrigi internaţionale şi conspiraţie, procesele locale se construiau pe nişte acuzaţii în totalitate plauzibile: autorităţile erau acuzate de o serie întreagă de comportamente abuzive, arbitrare şi de incompetenţă, toate fiind tipice pentru oficialii de rang mărunt. De pildă, într-un proces din Iaroslavl, muncitorii de la Combinatul de Cauciuc au depus mărturie împotriva

directorilor şi maiştrilor, despre care afirmau că i-au insultat şi i-au bătut, că au hărţuit femei şi le-au oferit bonusuri favoriţilor lor; în alt proces, oficialii din domeniul locativ au fost acuzaţi că au permis existenţa unor condiţii sub standard în căminele muncitoreşti. În Smolensk şi Voronej, autorităţile au fost acuzate de lipsa pâinii şi a zahărului. În varianta locală, inculpaţii nu mărturiseau întotdeauna, iar acuzatorii lor nu erau procurorii statului, ci oamenii chemaţi ca martori. Elementul vădit populist ce caracterizează procesele locale lipseşte cu desăvârşire la cele din Moscova.[30]

Atât procesele de la centru, cât şi cele locale erau puternic mediatizate. Erau prezente la fiecare proces local efective întregi de muncitori de la fabricile şi fermele colective din zonă, ziarele publicând descrieri amănunţite. Procesele de la Moscova au apărut până la saturaţie în ziarele centrale, inclusiv sub forma unor relatări literale, au fost transmise la radio şi filmate.[31]

Procesele înscenate, ele însele un teatru politic, au dat naştere la imitaţii pe scenele de teatru veritabile, jucate atât de profesionişti, cât şi de amatori. Lev Şeinin, cu ale cărui activităţi îmbinând investigaţiile detectiviste şi jurnalismul ne-am întâlnit deja,[32] a fost şi coautor al uneia dintre cele mai de succes piese pe tema Marilor Epurări, intitulată *Confruntarea*, care s-a jucat în mai multe teatre din Uniunea Sovietică, de-a lungul întregului an 1937. Cum Şeinin era celebru ca autor al scenariilor pentru procesele de la Moscova, este curioasă această trecere la teatrul „legal", cu utilizarea aceloraşi idei (spioni demascaţi şi interogaţi). Unele recenzii au criticat piesa pentru apropierea prea mare de stilul jurnalistic, altele au avut cuvinte de laudă. John Scott, care a văzut piesa în Magnitogorsk, a fost impresionat de tensiunea dramatică şi de forţa mesajului ei axat pe suspiciune şi vigilenţă, şi a relatat că publicul a aplaudat frenetic la final.[33]

Este de înțeles de ce. Personajele negative nutresc sentimente de ură înverşunată („Am trăit toată viaţa în Rusia şi toată viaţa am urât-o", spune un bătrân despre care se descoperă că este agent secret german. „Vă urăsc ţara, poporul, tineretul vostru încrezător în sine, care otrăveşte lumea cu învăţăturile lui. Ura faţă de voi a înlocuit totul, chiar și dragostea, şi a devenit însuşi sensul vieţii mele.") Toți fac parte din această forță redutabilă, al cărei scop este să zdrobească Uniunea Sovietică. „Câţi agenţi are contraspionajul ţării care se învecinează cu noi la vest [adică, Germania]?", este întrebat spionul. Opt până la zece mii, estimează acesta, plus alți cincisprezece mii de agenți ai ţării de la graniţa de est (Japonia). „Dar noi aveam 170 de milioane de agenţi neacoperiţi", adică întreaga populaţie a Uniunii Sovietice, vine răspunsul triumfător.[34]

La un nivel mai prozaic decât acela al proceselor înscenate, teroarea a prins avânt prin ridicarea şi încarcerarea „suspecţilor de serviciu". Un exemplu foarte grăitor este acţiunea concertată împotriva deportaţilor evadaţi, sectanţilor, infractorilor recidivişti şi a altor marginali, ordonată de Politburo în iulie 1937.[35] Însă procesul nu s-a limitat la acţiuni punitive de amploare. Oricine era trecut pe listele de personaje dubioase ţinute de organizaţii locale – foşti opozanți, foşti membri ai altor partide politice, foşti preoţi, foste călugăriţe, foşti ofiţeri în Armata Albă etc. – putea fi arestat în această perioadă. La sate, familiile care pierduseră un membru din pricina deportărilor din primii ani ai deceniului, aveau să mai piardă unul în 1937–1938. În fabrici, muncitorii care fugiseră de la ţară pentru a nu fi deculacizaţi riscau să fie „demascaţi" în anii Marilor Epurări. În universităţi, studenţii erau denunţaţi ca elemente „periculoase din punct de vedere social", fiindcă aveau părinţi culaci sau fuseseră „crescuți de negustori"[36].

„Foştii" exilaţi din Leningrad după asasinarea lui Kirov, în 1935, erau arestaţi din nou, în locul lor de exil – de data aceasta fiind trimişi în Gulag sau direct la moarte –, pentru o aşa-zisă participare la „conspiraţii contrarevoluţionare". A.A. Siniaghin, fiul unui prosper om de afaceri care fusese exilat din Leningrad în 1935 şi preda la Universitatea din Tomsk, a fost rearestat şi împuşcat în Tomsk, în august 1937, ca „membru al unei organizaţii contrarevoluţionare, anarho-mistice şi teroriste"; peste două luni, în Orenburg, soarta îi este împărtăşită de Serghei Rimski-Korsakov, economist, deportat şi el din Leningrad în 1935, strănepot de frate al lui Ceaikovski.[37]

Pentru comunişti şi komsomolişti, orice pată la dosar – asociere cu opoziţia în anii 1920, contacte cu opozanţi, mustrări pe linie de partid, suspendări ori excluderi – avea să iasă la suprafaţă în 1937–1938, fie în cadrul şedinţelor de autocritică, fie în urma unor denunţuri secrete. „Înclinaţiile troţkiste" din 1923 puteau reveni în memoria unui fost coleg de clasă; o prietenie suspectă cu un străin sau „o slăbiciune pentru troţkism", posibile conexiuni cu opoziţia puteau fi suspectate de un coleg de serviciu sau de cea mai bună prietenă a unei foste soţii.[38] Nicio acuzaţie nu putea fi demontată convingător, iar faptele bune făcute de un comunist, ca şi cele rele, nu rămâneau nepedepsite. Un om care, cu ani în urmă, în spiritul datoriei faţă de partid, îşi denunţase socrul drept culac, a fost exclus din partid în 1937, pentru legăturile sale cu „elemente sociale străine". Un comunist care odinioară îşi denunţase soacra pentru conversaţii antisovietice, s-a trezit el însuşi condamnat pentru legături cu un element indezirabil, anume soacra.[39]

Istoria evreului comunist pe nume Zlatkin ilustrează toate compromisurile şi trădările generate de istoria pătată a familiei, dar şi, în ultimă instanţă, inutilitatea lor. Zlatkin, care lucra

în domeniul asigurărilor de stat, nu avea nicio pată la dosar, însă cumnatul lui fusese deportat ca troţkist. La începutul lui 1937, un investigator trimis de organizaţia lui de partid în oraşul unde se născuse s-a întors cu acuzaţii şi mai grave: omul pretindea că tatăl lui Zlatkin, pe vremuri membru de partid, fusese un bătrân al sinagogii (o poziţie atât de improbabilă pentru un comunist, încât sigur nu era adevărat) şi agent de poliţie sub vechiul regim. Ce putea spune Zlatkin? Cumnatul era troţkist, a recunoscut el; după ce de-a doua excludere din partid a bărbatului, Zlatkin i-a „sugerat surorii că ar fi bine să divorţeze, însă ea nu a ascultat". Cât despre tatăl lui, Zlatkin a depus mărturie că, la momentul excluderii acestuia din partid, „Nu l-am ajutat să facă apel". „Credeam că am bătut cale lungă să mă îndepărtez de familie", spunea Zlatkin amărât. „Credeam că vor fi curat." Ghinion. A fost dat afară din organizaţia locală, cu majoritate de voturi.[40]

Informaţiile despre operaţiunile NKVD-ului din Saratov, la finele lui 1937, sugerează că victimele de aici – orăşeni obişnuiţi şi ţărani condamnaţi după nişte procesele sumare – au fost adunate pe baza unor liste de indezirabili de tot soiul, de la personal al Armatei Albe la preoţi.[41] Au fost acuzaţi de „activităţi antisovietice", care par să fi fost discuţii antisovietice, plus o pată la dosar; au fost prezentate foarte puţine dovezi, dar şaptesprezece din cei douăzeci şi nouă de inculpaţi au primit pedeapsa cu moartea, iar restul, câte zece ani. „Cei Nouă din Saratov", dintre care opt proveneau din acelaşi sat, erau ţărani. Printre ei (potrivit rechizitoriului), se numărau cinci foşti culaci (patru fuseseră deportaţi şi scăpaseră din exil sau ispăşeau sentinţe în Gulag), doi foşti moşieri, un tolstoian şi doi ortodocşi practicanţi. Printre „Cei Douăzeci din Saratov", toţi orăşeni, se numărau unsprezece foşti ofiţeri sau voluntari ai Armatei Albe, trei membri ai vechiului Partid

Socialist-Revoluţionar, patru fii de comercianţi ori burghezi prosperi, trei foşti poliţişti ţarişti, un fost gardian de închisoare şi un membru al Dumei Orăşeneşti pre-revoluţionare.

NKVD-ul nici nu s-a mai ostenit să consemneze remarcile antisovietice pentru care „Cei Nouă din Saratov" şi „Cei Douăzeci din Saratov" au fost atât de aspru pedepsiţi. Însă acestea probabil că nu se deosebeau prea mult de „activităţile contrarevoluţionare" pentru care un alt grup din localitate fusese judecat cu un an înainte. Grupul de care vorbim era unul real, spre deosebire de multe alte aşa-zise grupuri; era alcătuit din credincioşi, toţi bărbaţi şi femei relativ în vârstă, unii foşti preoţi şi foste călugăriţe, care se adunaseră în jurul unui preot pe nume Rubinov. Întâlnirile lor aveau loc în casa prelatului, în Volsk. Rubinov le spusese adepţilor săi că trebuie să îi încurajeze pe oameni să părăsească colhozul, din pricina foametei care se anunţa (suntem în octombrie 1936) şi să profite de noua Constituţie pentru a alege credincioşi în soviete. Adepţii lui Rubinov au făcut acelaşi gen de remarci adesea întâlnite în rapoartele NKVD privind starea de spirit a populaţiei: „Curând va fi război şi regimul sovietic se va prăbuşi", conducătorii sovietici erau „evrei care vânduseră Rusia" şi „va veni o vreme când ne vom răzbuna pe comunişti", „Germania şi Japonia [...] vor declara război, iar noi le vom ajuta"[42].

Ciuma se întinde

Teroarea s-a extins în mai multe moduri. A fost diseminată prin denunţuri, într-un climat de suspiciune generalizată şi spionită. S-a întins prin intermediul interogatoriilor NKVD-ului, în cadrul cărora deţinuţii „duşmani ai poporului" erau obligaţi să scrie mărturisiri cuprinzând numele complicilor lor. O colportau „purtătorii-de-ciumă", persoane care,

pentru un motiv sau altul, îi infectau pe toți cei din jur. Un astfel de personaj notoriu a fost Leopold Averbah, fostul lider al scriitorilor proletari, a cărui sinistră reputație a fost deja prezentată.[43] Unul mai puțin tipic, fiindcă nu a fost el însuși arestat, este un tânăr astronom din regiunea Asiei Centrale, beneficiar al „acțiunii afirmative", despre care s-a descoperit că falsificase datele experimentale dintr-un articol publicat într-o revistă științifică străină. Ecourile acestui scandal au fost suficient de puternice pentru a duce la ruina tuturor celor cu care avusese de-a face tânărul astronom în două institute, în vreme ce el a scăpat, se pare, de arest, din pricina unei căderi nervoase.[44]

Un alt tip de purtător-de-ciumă a fost un oficial comunist care, deși cu reputația pătată, nu fusese încă arestat și încerca disperat să evite această soartă. Pavel Postîșev, lider de partid în Ucraina, cunoscut drept moderat, a fost criticat și retrogradat în primele luni ale lui 1937, însă a rămas în libertate. Noul său post era în regiunea Kuibîșev, de pe Volga, unde „vâna pretutindeni dușmanii, cu lupa", stârnind panică în rândurile birocraților și populației din zonă. Postîșev a dizolvat în totalitate treizeci de comitete regionale de partid, pe motiv că erau iremediabil corupte, și a pus să fie arestați șaizeci și șase de oficiali locali, învinuiți că ar fi dușmani ai poporului. La plenul Comitetului Central din ianuarie 1938 (unde au fost criticate „excesele" de teroare, însă fără efecte de durată), Postîșev și-a sprijinit cu tărie ideea că regiunea Kuibîșev forfotise de dușmani, chiar și sub tirul de întrebări – i-am putea spune chiar tachinarea – lansat de Molotov și de alții.[45] Poate că personajul constituia un caz extrem, fiind el însuși fiert în suc propriu și la foc iute, vreme îndelungată, pentru ca, în final, să fie demascat la rândul său ca „dușman al poporului". Însă nu era deloc neobișnuită practica strămutării unui oficial discreditat

şi obligarea lui să „infecteze" o întreagă instituţie, vreme de câteva luni, cu însăşi prezenţa sa.

> Ajutor! În ce fel de loc trăim şi la ce trebuie să ne aşteptăm în viitor? Îmi aminteşte de prima mea întâlnire cu microbii şi bacteriile; citeam o carte ştiinţifică în care scria că totul, chiar şi aerul, este alcătuit din organisme vii. După aceea, am început să văd aceste fiinţe peste tot şi nu mai suportam nici să beau apă. Exact aşa mă simt şi acum: te uiţi la un om şi, sub privirile tale, el se preface brusc în şarlatan sau în trădător.[46]

Andrei Arjilovski a făcut această însemnare în jurnalul său, în februarie 1937, după ce citise discursul lui Vîşinski despre procesul Piatakov. Ins deloc slab de înger, care ispăşise o pedeapsă cu închisoarea, Arjilovski a cedat numai temporar acestei stări de suspiciune. Pentru mulţi alţii însă, suspiciunea a devenit un tovarăş constant. Atitudinea aceasta se reflectă în scrisorile trimise de cetăţeni autorităţilor în perioada Marilor Epurări, în care oamenii descriau evenimente şi persoane suspecte. Un muncitor din Ivanovo le scria conducătorilor de partid, panicat şi îngrozit, că noua bancnotă de 30 de ruble avea pe ea chipul lui Lenin – ceea ce însemna că imaginea lui putea fi profanată. Oare la mijloc era tot mâna duşmanilor poporului care comiseseră tot soiul de acte de sabotaj în Ivanovo? Un economist îi scria lui Molotov, avertizându-l că ameninţarea duşmanilor din interior nu trebuia subestimată şi citând conversaţii antisovietice auzite chiar de el în Kunţevo. Un ascultător a auzit la radio Marşul Funerar al lui Chopin, exact în ziua în care au fost executaţi Zinoviev şi Kamenev, şi a scris postului despre suspiciunea sa că fusese vorba de un semnal de la conspiratorii troţkişti.[47]

Ziarele au turnat şi ele gaz pe foc, publicând constant articole despre demascarea duşmanilor şi spionilor. Motivul spionului

s-a consolidat mai ales după procesul Tuhacevski – conducătorii militari au fost acuzaţi că picaseră în ghearele spionilor germani; iar într-un discurs cu uşile închise, Stalin a subliniat pericolul reprezentat de spioanele-seducătoare pentru înalţii demnitari sovietici. Circulau numeroase poveşti despre asemenea cazuri de seducere. Bărbaţii erau avertizaţi să se ferească de capcane amoroase, precum aceea în care a picat un inginer, sedus de o „cetăţeană tânără şi frumoasă, care sosise nu demult din Harbin" – în realitate, o spioană japoneză, fireşte. Femeile singure erau şi ele prevenite, citându-se cazuri precum acela al unei tinere soţii recent abandonate, a cărei încredere fusese câştigată de un linguşitor care pretindea că este şi el un singuratic, dar care, în fapt, era un spion.[48]

Pentru copii, prinderea spionilor era o distracţie grozavă. „Cum am prins un spion – povestea pionierei ucrainene Lena Petrenko" este titlul unui articol de ziar pe această temă. Pe când se întorcea din tabăra Artek, Lena a intuit că un tovarăş de-al său de drum din autobuzul Nikopol-Dnepropetrovsk este un individ suspect, după ce l-a auzit şuşotind în germană despre „căi ferate" şi „semnal". Ţinându-se după el la bufetul autogării, l-a văzut lăsând un plic, în care s-a dovedit că se aflau instrucţiuni în germană despre comiterea unui „act de diversiune". Lena a raportat totul poliţiei şi individul a fost pe dată reţinut.[49]

Consecinţele de coşmar ale maniei spionajului care infectase adolescenţii sunt exemplificate de cazul lui Igor Lazici, elev în clasa a VIII-a la o şcoală din Moscova. Igor era un copil problemă, cu veleităţi de delincvent, care fugise de două ori de acasă. Era gelos pe fiul unor vecini din apartamentul comun, un copil de şaptesprezece ani mai bun la învăţătură şi mai popular, pe nume Konstantin Retinski. Acesta era lider komsomolist la o prestigioasă şcoală militară de cadeţi, iar Igor îl mai

denunţase poliţiei în cel puţin o împrejurare, fără ca denunţul să fie luat în serios. Igor era într-o oarecare măsură naţionalist şi antisemit, un admirator al organizaţiilor naziste cu facţiuni paramilitare. Aparent pentru a dovedi prietenilor că are într-adevăr legături cu o conspiraţie, Igor a trimis o scrisoare, chipurile de la un tovarăş de conspiraţie, identificându-se pe sine drept spion (scrisoarea a fost interceptată de oficiul poştal). În aceeaşi perioadă, a ieşit într-o seară cu doi prieteni (care ulterior şi-au mărturisit fapta) şi a lipit „afişe contrarevoluționare" prin oraş. Când a fost arestat pentru aceste două infracţiuni, a pretins că şi Konstantin este membru al grupului subversiv. În consecinţă, şi acesta din urmă a fost arestat, a mărturisit sub presiunea interogatoriului şi a fost condamnat împreună cu Igor. Disperată, mama lui Konstantin i-a scris lui Vîşinski, explicându-i că fusese vorba de una dintre glumele proaste făcute constant de Igor, însă condamnarea fiului ei nu a fost anulată – în definitiv, băiatul îşi recunoscuse fapta.[50]

Denunțurile constituiau unul dintre principalele mecanisme de răspândire a ciumei. Practica era endemică în societatea sovietică, însă a atins cote de epidemie în perioada Marilor Epurări. Colegii se denunţau între ei – de pildă, o glumă din *Krokodil*, din 1939, vorbeşte despre un bărbat aflat dinaintea tribunalului, care spune „Tovarăşi judecători, cum să fi scris eu 75 de denunțuri, când la noi în instituţie nu lucrează decât 63 de persoane?". Vecinii se denunţau între ei – într-o altă glumă din *Krokodil*, apărută în aceeaşi perioadă, un soț se plânge nevestei: „Zi şi tu, Maşa, cât de neplăcut. Am scris un denunț despre Galkin şi se pare că de fapt Balkin are camera cea mai mare."[51] Muncitorii îşi denunțau directorii; studenții îşi denunțau profesorii de la facultate; colhoznicii îi denunţau pe preşedinţii de colhoz. Comuniştii erau denunțați de alți membri de partid, adesea din motive politice, cum ar fi vechi legături cu opoziția,

dar şi de ne-membri, de obicei pentru abuz de putere. Aceste denunţuri se strângeau la dosarele tuturor cetăţenilor sovietici cu funcţii oficiale, dar şi la dosarele multora care nu deţineau nicio funcţie. Uneori, erau ignorate sau se renunţa la ele, dar în circumstanţele din perioada 1937–1938, ele au constituit temeiul unor acţiuni ale NKVD-ului care duceau la arestări şi sentinţe la muncă silnică în Gulag, ba chiar la execuţii.

Oamenii denunţau celebrităţile despre care citiseră în ziar, de exemplu pe aviatorul Mihail Babuşkin sau pe exploratorul polar Otto Schmidt; îi denunţau pe conducătorii politici şi pe soţiile acestora. După ce un bătrân fotograf le-a spus elevilor săi că, înainte de revoluţie, calitatea hârtiei fotografice fusese mai bună, unul dintre ucenici l-a denunţat; bătrânul a fost arestat şi, în decembrie 1937, executat. Un artist leningrădean s-a îmbătat într-un bar şi „a batjocorit Constituţia sovietică şi politicile punitive ale puterii sovietice", exprimându-şi simpatia faţă de persoanele asuprite pe motiv că erau duşmani ai poporului; omul a fost denunţat de un tovarăş de pahar şi a primit şapte ani de închisoare. Un tânăr tăbăcar a fost arestat pe baza denunţului făcut de soţia de care se despărţise (dar a fost eliberat după ce mătuşa lui a făcut apel la sentinţă).[52]

Conflictele îndelungate, rivalităţile din cercurile birocratice şi geloziile profesionale duceau adesea la denunţuri. În industrie, de exemplu, între campionii diverselor tipuri de echipament ori design de produs. Aveau loc frecvent în interiorul cercurilor birocratice, unde facţiunile rivale se denunţau reciproc. Existau cazuri şi în mediile culturale şi ştiinţifice, unde diversele grupuri profesionale trăgeau sforile pentru a obţine protecţia autorităţilor. Fără îndoială că motivul pentru care liderii organizaţiei literare proletare RAPP au fost loviţi atât de crunt a fost acela că ei înşişi fuseseră cobeligeranţi înverşunaţi în asemenea lupte fratricide, acumulând un număr uriaş de

duşmani cu munţi de poliţe de plătit, nu numai la centru, dar şi în provinciile unde îşi folosiseră brutal influenţa.[53] În general, după cum povestea unul dintre subiecţii Proiectului Harvard, în Uniunea Sovietică era important să nu îţi faci duşmani, din pricina pericolului permanent al denunţurilor. „Să nu calci pe nimeni pe bătături. Chiar şi un incident neînsemnat îţi poate fi fatal. Nevasta se ceartă cu o vecină, care vecină trimite apoi o anonimă la NKVD, iar tu intri în belele fără de sfârşit."[54]

Unii ajungeau veritabili denunţători de meserie. În unele cazuri, motivul era că super-vigilenţa se dovedea o bună metodă de autoapărare – persoanele scriau denunţuri despre toţi cei din jur şi le trimiteau NKVD-ului, sau făceau denunţurile la întruniri publice. Metoda a dat roade în perioada de vârf a terorii, însă mai târziu, când epurările se mai domoliseră, un atare comportament a fost adesea caracterizat drept calomnios şi contrarevoluţionar. Rezultatul este că ne-a rămas o serie de mărturisiri ciudate făcute de super-denunţători. Un exemplu este mărturisirea cetăţeanului Poliakovski, angajat la fabrica „Bolşevic". Omul descrie modul în care el şi complicele său, Vorojeikin, au

> început să mergem la şedinţe de partid [...] cu liste gata scrise, de persoane pe care intenţionam să le acuzăm că sunt duşmani. Lumea deja ne cunoştea pe Vorojeikin şi pe mine; când apăream la câte o şedinţă, asta nu numai că ducea la situaţii jenante, dar îi speria pe membrii de partid, care părăseau în grabă şi tăcere clădirea, fiindcă aveam obiceiul să adăugăm la lista pregătită dinainte nume care ne veneau în minte pe loc.[55]

Într-un raion al Republicii Tatarstan, Sapiah Minacev, un investigator de partid, „a făcut denunţuri calomnioase în legătură cu jumătate din membrii organizaţiei locale de partid. În aproape toate dosarele deschise comuniştilor din regiune se

regăseau «semnalele» lui Minacev. Comuniştii se temeau să ridice glasul împotriva calomniatorului. Şi, cum să nu se teamă? El cu mâna lui scria denunţul, tot el îi investiga, el raporta la biroul de partid rezultatele anchetei [...]." În cele din urmă, Minacev a fost arestat ca duşman al poporului; însă ziarul local afirma că „fapte similare s-au petrecut în aproape toate organizaţiile din Tataria". În Leningrad, un înalt oficial din cadrul procuraturii scria sistematic denunţuri la adresa colegilor şi superiorilor, rezultatul fiind că mai mulţi au fost arestaţi de NKVD. Când unii dintre ei au fost eliberaţi, denunţătorul s-a spânzurat într-o cameră de hotel. „Un întreg volum de denunţuri" – 175 de file – s-a găsit în apartamentul său, după descoperirea cadavrului.[56]

Printre denunţătorii de meserie se găseau şi câţiva cu evidente tulburări psihice. De pildă, un bărbat pe nume Suhih, angajat la comitetul de partid din raionul său,

> a mânjit reputaţia a zeci şi zeci de comunişti oneşti şi de persoane care nu sunt membre de partid. În toamna anului trecut, Suhih a apărut, fără invitaţie sau trimitere, la o conferinţă regională a lucrătorilor din sistemul sanitar şi, [cuprins de] o „frenezie oratorică", a cerut să i se dea cuvântul. „Sunt reprezentant al comitetului orăşenesc de partid", a spus el răspicat. I s-a dat cuvântul, ba chiar fără vreo restricţie de timp. Curând însă, a devenit limpede că vorbitorul debita nişte mizerii de neînchipuit. De fapt, bătea câmpii. Delegaţii s-au privit uluiţi, sala fiind străbătută de un val de rumoare. Dar vorbitorul a continuat [...].[57]

Supravieţuind Marilor Epurări

Există ritualuri chiar şi în cazul terorii. Arestările se făceau noaptea, astfel că sunetul unei maşini care opreşte în faţa clădirii, zgomotul de picioare care urcă scările la ora 2 sau 3 dimineaţă,

bătăile la uşă, toate sunt descrise cu intensitate în majoritatea jurnalelor personale ale vremii. Agenții NKVD-ului făceau o percheziție, poate confiscau şi nişte documente, apoi escortau victima din locuință, îngăduindu-i să ia un pachet cu haine groase, pe care multe familii îl aveau pregătit din vreme pentru o atare eventualitate.

Amintirile legate de aceste momente traumatizante variază. O femeie i-a scris lui Vîşinski, protestând împotriva mitocăniei agentului NKVD care făcuse percheziția în noaptea când veniseră să îi aresteze soţul – indivizii i-au vorbit ei, pedagog sovietic, cu neruşinare, folosind formele de adresare familiare.[58] O altă femeie, oficial la un comisariat al poporului, îşi aminteşte de propria purtare, una extrem de ciudată. În cele patru ore cât oamenii NKVD-ului îi percheziționaseră apartamentul, înainte să o aresteze, femeia nu se ridicase de la masă, terminând lucrarea pentru o conferinţă a stahanoviştilor:

> Am scris şi am lipit, am pus materialele în ordine şi, în vreme ce scriam, îmi părea că nu se întâmplase nimic, că voi termina lucrarea şi o voi trimite, iar [ministerul] meu îmi va spune: „Ce fată de ispravă, nu ţi-ai pierdut capul, nu ai dat importanţă neînţelegerii." Nici eu nu ştiu prea bine la ce mă gândeam în clipele acelea, inerţia lucrului sau poate confuzia născută din frică erau aşa de puternice, încât am continuat să scriu cu sârguinţă timp de exact patru ore, de parcă eram în biroul meu de la [minister]. Agentul însărcinat cu percheziţia şi-a pierdut în cele din urmă răbdarea şi a izbucnit: „Mai bine ţi-ai lua rămas-bun de la copii."[59]

Asemeni multor comunişti convinşi, această femeie a refuzat să facă orice fel de aranjamente pentru a se proteja sau pentru a-şi pune la adăpost copiii, chiar şi după arestările soţului şi un avertisment venit din partea unui tovarăş mai în vârstă – în definitiv, ea şi soţul ei erau nevinovaţi! O altă membră

de partid își amintește cu tristețe de lipsa ei de minte, atât la arestarea soțului, cât și în momentul în care, câteva luni mai târziu, a fost ea însăși reținută:

> Grișka [soțul] n-a avut nici măcar timp să se îmbrace, iar eu eram în halat, însărcinată în patru luni. Aveam în casă *Mein Kampf*-ul lui Hitler, pe care l-au confiscat. În definitiv, de ce nu? Doar era dovada legăturilor noastre cu Hitler. Au sigilat două camere, m-au lăsat în dormitor [...]. Ar fi trebuit să-i dau câte ceva să ia cu el, mâncare, dar nu mi-a dat prin cap – doar câteva batiste, ce prostie. Mi-au zis că nu are nevoie de nimic. M-am gândit că se va întoarce curând, în definitiv, nu era vinovat de nimic, era la mijloc o greșeală. În noaptea de 5 septembrie, au venit să mă ia și pe mine... (sic) „Îmbracă-te!" Mi-am lăsat fiul dormind, proasta de mine. Ca să o sune pe sora mea. Ei bine, ce vreți? N-am avut timp, trebuia să ajung la închisoare cât mai repede![60]

Ne-membrii de partid erau mai practici. Bunica Elenei Bonner pregătise totul din vreme:

> M-am îmbrăcat în grabă, dar n-am reușit să-mi pun ciorapii; Batania își șopti ceva și scoase în grabă o pereche nouă, călduroasă de șosete, mănuși noi, șalul ei, dresuri noi, o cămașă, lenjerie, maieuri și le așeză pe toate pe masă. M-am îmbrăcat și, în timp ce-mi trăgeam ghetele de pâslă, Batania îmi spuse cu glas scăzut, însă aproape de tonul ei obișnuit: „Pune pe tine pantaloni groși și galoși peste ghete." Apoi mi-am luat paltonul și căciula din dulap, dar Batania, fără nicio vorbă, mi-a luat căciula din mână. „Pune-ți șalul meu." [...] Cumva am reușit să mi-l așez pe cap. Mi-am pus paltonul. Batania și-a scos valiza din dulap, a scos ce era înăuntru și a îndesat-o cu lucrurile pe care mi le pregătise. Apoi mi-a dat niște bani – cinci bancnote de treizeci de ruble. Tocmai voiam să le îndes în geantă, când ea m-a oprit: „Pune-le în sutien."[61]

Se întâmpla adesea ca familia celor arestaţi să fie evacuată din casă, câteva zile mai târziu, apartamentul fiind sigilat de NKVD – un memento vizual foarte puternic, care semnala celorlalți locatari ce se petrecuse acolo. Bonner descrie situaţia la Hotel Lux:

> În partea dreaptă a coridorului, pe a treia uşă din holul principal se zărea un sigiliu mare, maroniu-roşcat. O greutate atârna de o sforicică prinsă în ceară [...]. Sigiliile acestea care-ţi săreau în ochi au răsărit la multe uşi, la toate etajele clădirii noastre, în iarna lui 1936–1937, însă mai cu seamă în primăvara lui 1937. Sigiliile erau rupte în câteva zile. Sub supravegherea comandantului Brant, se scoteau din apartamente două sau trei valize şi teancuri de cărţi. Mobila şi lucrurile pe care se găsea eticheta Cominternului erau ridicate. Apăreau lustragiii de podele şi apoi, peste încă vreo câteva zile, un Brant zâmbitor venea să-l întâmpine pe noul locatar.[62]

Asemeni Hotelului Lux, unele blocuri de locuinţe din Moscova s-au preschimbat în locuri fantomatice ca rezultat al terorii, mai ales uriaşa Casă a Guvernului, situată pe celălalt mal al râului, în diagonală faţă de Kremlin. Soarta ei din 1937 a fost descrisă de romancierul Iuri Trifonov, în nuvela *Casa de pe chei*. În ambele clădiri, care găzduiau angajați ai Cominternului, supravieţuitorii povestesc despre o întreagă serie de mutări în alte apartamente şi camere din aceeaşi clădire, care surveneau primei arestări, până ce, în final, toată familia ajungea fie în arest, fie împrăştiată, fie aruncată în stradă de NKVD.[63]

Odată produsă o arestare, misiunea familiei era să încerce să afle unde se găsea deţinutul şi dacă i se puteau trimite pachete. Se formau cozi în faţa birourilor care dădeau asemenea informaţii: „Sofia Petrovna mai văzuse cozi, însă niciodată una ca aceea. Oamenii stăteau în picioare, aşezaţi sau întinşi pe fiece treaptă, pe fiece palier, pe fiece balustradă a enormei

case a scărilor întinsă pe cinci etaje. Era imposibil să urci treptele, fără să nu calci pe vreo mână sau vreun trup. Pe culoarul de lângă ferestruică și ușa Camerei numărul 7, oamenii ședeau înghesuiți ca în tramvai."[64]

Trimiterea de pachete era o chestiune deprimant de complicată și cu rezultat nesigur.

> La Lubianka nu se primeau pachete. Nu-ți spuneau decât dacă el se găsea sau nu [pe liste]. Pachetele erau acceptate numai la închisori, însă acolo nu-ți spuneau dacă persoana arestată era la ei sau nu. Cu ajutorul pachetului aflai unde era închisă ruda ta. Dacă primeau pachetul, însemna că persoana era acolo. Dacă nu îl primeau, asta nu însemna neapărat că nu era în acea închisoare. Poate că era pedepsit, privat de dreptul de a primi pachete. Dar ție nu-ți spuneau asta. Pur și simplu refuzau pachetul, fără vreo explicație. Și-apoi, așteptai o lună întreagă până la următorul pachet.[65]

Familiile nu erau informate sistematic despre mutarea unei rude arestate din închisoare într-un lagăr de muncă. Dacă izbuteau totuși să afle, urmau noi ritualuri. Numai rudele aveau permisiunea de a trimite pachete deținuților din Gulag, limita fiind de 10 kilograme la fiecare trei luni. Din nu se știe ce motiv, în Leningrad pachetele trebuiau expediate de la un oficiu poștal aflat la 100 de kilometri de oraș, ceea ce, pentru rudele deținuților, însemna călătorii chinuitoare în trenuri aglomerate.[66]

Pe măsură ce victimele, dacă mai trăiau, își continuau drumul pe „banda transportoare" care le ducea în Gulag, atât de grăitor zugrăvită în scrierile lui Aleksandr Soljenițîn, Evghenia Ghinzburg și alții, rudele acestora se luptau și ele să supraviețuiască. Soțiile celor mai importanți „dușmani" erau și ele arestate, iar copiii lor trimiși (sub alte nume) la orfelinate, dacă nu cumva nu interveneau imediat rudele, pentru a prelua (cu

toate riscurile) tutela minorilor. Soţiile figurilor mai puţin celebre erau, de regulă, lăsate în libertate, însă cu greu îşi puteau păstra slujbele, din pricina situaţiei soţilor. Au existat şi soţii ale căror petiţii şi sfori trase în numele soţilor au dus la rezultate pozitive. Avem exemplul unei avocate membră de partid care, la momentul arestării soţului, era într-o relaţie cu un alt bărbat şi se gândea să divorţeze, însă a lăsat totul baltă şi şi-a dedicat întreaga energie – cu succes! – eliberării din închisoare a soţului, în 1937.[67]

Fiii şi fiicele celor arestaţi aveau mari şanse să fie exmatriculaţi din universităţi, ba chiar şi din licee, după un ritual de umilire în public de către colegii lor, ocazie în care unii încercau să îşi apere părinţii. Dacă şi mama era arestată, vreo rudă mai curajoasă, uneori o fostă servitoare, se mai îngrijea de copil, deşi iniţiativa nu era lipsită de pericole. În jurnalul unei femei găsim descrierea nopţii în care a fost arestată mama ei. După arestare, petrecută la 5 dimineaţă, agenţii NKVD-ului au vrut să o ducă (autoarea era în vârstă de doisprezece ani), împreună cu fraţii ei mai mici, la un orfelinat, însă doica lor s-a opus cu înverşunare. A urmat o scenă zgomotoasă – dădaca strigând, copiii scâncind. În cele din urmă, agenţii i-au lăsat pe copii în grija doicii, în temeiul asigurării date de aceasta că îşi va asuma responsabilitatea pentru ei şi va obţine o declaraţie semnată de bunica lor, prin care va prelua tutela legală.[68]

Reacţii

Contemplând anul 1937 de la distanţa a peste trei decenii, Soljeniţîn scria:

> Cum am fi putut şti ceva despre acele arestări şi de ce ar fi trebuit să ne gândim la ele? Toţi liderii locali fuseseră

> îndepărtați, însă în ce ne privea pe noi, asta nu conta. Doi sau trei profesori universitari fuseseră și ei arestați, dar, în definitiv, nu-i avuseserăm drept parteneri de dans și chiar exista posibilitatea ca astfel să trecem mai ușor examenele. Tineri de douăzeci de ani, mărșăluiam în rândurile celor născuți odată cu Revoluția. Fiind de aceeași vârstă cu ea, viitorul nostru era dintre cele mai luminoase.[69]

Această afirmație, pe care puțini alți supraviețuitori ai perioadei staliniste ar avea îndrăzneala și capitalul moral să o facă, ne amintește că teroarea nu plana asupra tuturor. Atitudinea descrisă de Soljenițîn era una prevalentă – poate chiar tipică – în rândurile tinerilor ale căror familii nu fuseseră afectate. Însă arestarea unui membru al familiei schimba lucrurile peste noapte. Exista o uriașă diferență între ce însemna teroarea pentru cei personal atinși de ea și ce semnifica ea pentru ceilalți. În 1937, Nina Kosterina era o școlăriță de cincisprezece ani, veselă, veșnic ocupată, clocotind de idealism și energie. Ca din senin, s-a produs inimaginabilul: tatăl Ninei a fost arestat. Viața ei a luat o turnură descendentă, aruncând-o în izolare și depresie, chiar dacă ostracizarea și problemele cu care se lupta la școală erau relativ blânde pentru cineva în situația ei. Jurnalul Ninei a devenit o poveste tristă despre prietenii rupte, oportunități ratate, relații de familie în disoluție „Am tot timpul impresia că nu e decât un vis – un vis urât, un coșmar", scria ea. „Într-o clipă mă voi trezi și totul va fi iar ca înainte, frumos, clar și ordonat... Îmi vine să urlu de disperare. De ce, de ce nu e doar un vis?"[70]

Prima reacție a multor victime și a rudelor acestora era că un nevinovat fusese arestat dintr-o eroare și că el va fi curând eliberat. Uneori, la asta se adăuga convingerea că toți ceilalți arestați erau vinovați. Rezultatul era că proaspeții deținuți îi țineau la distanță pe cei mai vechi. Soțiile, aproape invariabil,

continuau să creadă în nevinovăția bărbaților lor, le trimiteau pachete și redactau interminabile petiții prin care le cereau autorităților să îi elibereze. În ciuda exemplului dat de soția lui Iakir, despre care se scrisese în *Pravda*, nimeni nu se aștepta de fapt ca ele să procedeze altfel; până și autoritățile considerau că este firesc ca femeile să trimită petiții, fără a evalua faptul ca pe un semn că sunt și ele vinovate.

Au existat, firește, și soții ale căror reacții au fost ambivalente. Un astfel de caz este al Iuliei Piatnițkaia, soția Vechiului Bolșevic și membru de vază al Cominternului, Osip Piatnițki. Jurnalul femeii este martorul disperării pricinuite de arestarea soțului. Una dintre cele mai puternice reacții inițiale a fost furia – cum de a permis el să li se întâmple așa ceva? –, Iulia învinuindu-l că nu își denunțase colegii pe care ea îi considerase suspecți. Apoi a venit rândul îndoielilor mai profunde: poate că Osip chiar era spion, poate că fusese dintotdeauna; poate că „de aceea trăia așa [...] atât de retras și auster. Evident că avea o povară pe suflet." În starea aceea, „aș fi în stare să-l scuip între ochi, spunându-i de la obraz că e spion"[71].

Copiii erau supuși unei presiuni mai mari decât soțiile. Denunțarea părinților arestați era un ritual popular în școli, în organizațiile de pionieri și de Komsomol. Mulți cedau, dar toate jurnalele par să amintească un exemplu de copil care a refuzat.[72] Asta însă nu ne spune mare lucru despre trăirile lor. Majoritatea celor care au ținut jurnale menționează credința lor de nezdruncinat în nevinovăția părinților, puținele documente disponibile confirmând această atitudine. Când mama lui a fost arestată, fiul de culac Stepan Podlubnîi, care se străduise atât de mult să devină un bun cetățean sovietic, nu doar că respinge din start posibilitatea ca ea să fi fost vinovată, dar își pierde și credința în regimul sovietic: „Nici prin vis n-aș fi crezut că o femeie aproape analfabetă, ca mama, ar putea fi

considerată troţkistă [...]. Nici în cele mai negre coşmaruri nu mi-aş fi închipuit că ar putea fi arestată pentru vechile păcate [trecutul de culac], când viaţa ei actuală e fără de pată."[73]

Totuşi, Podlubnîi era un tânăr cu ceva experienţă de viaţă. E posibil ca, uneori, cei mai mici să fi fost mai influenţaţi de judecata colectivă la adresa părinţilor lor, mai ales în cazuri în care amândoi erau arestaţi. Înainte ca Egor Alihanov, un băieţel de nouă ani, să fie certat de sora mai mare, Elena Bonner, prima lui reacţie la arestarea tatălui fusese acceptarea ideii că părintele era vinovat. „Uite cum sunt duşmanii ăştia ai poporului", îl citează Bonner. „*Unii chiar se prefac că sunt taţi.*"[74]

Orice ar fi crezut în sinea lor prietenii, rudele mai îndepărtate şi colegii celor arestaţi despre vinovăţia acelora, prudenţa îi îndemna să rupă toate legăturile cu ei. Aproape toată lumea alegea această cale, lăsând familia izolată. Sunt citate şi excepţii, însă ele au aceeaşi aură eroică şi neobişnuită a poveştilor despre creştinii care adăposteau copii evrei în zonele ocupate de nazişti, în anii celui de-al Doilea Război Mondial. Câtă vreme teroarea continua, membrii familiilor celor arestaţi erau de regulă ţinuţi la distanţă, ca purtători-de-ciumă. Dar chiar şi după ce teroarea a început să se potolească, la finele anilor 1930, soțiile şi copiii victimelor au rămas stigmatizaţi vreme îndelungată, dosarele de personal de la locul de muncă, de la universitate etc. purtând menţiuni în acest sens. Era extrem de greu să ascunzi arestarea unei rude. Singura cale era să îţi schimbi numele. Cei care sufereau de acest handicap erau obligați să îl includă în biografia oficială.

În cazul celor care nu au fost personal afectați de teroare, se observă o gamă largă de reacţii. Unii credeau în vinovăţia oficialilor căzuţi victime Marilor Epurări şi considerau că pedeapsa fusese pe deplin meritată. Comentariul „Ordjonikidze a împuşcat oameni, iar acum este el însuşi mort", deşi provocat

de o sinucidere care nu era direct legată de Epurări, ilustrează o atitudine larg răspândită, conform căreia moartea oricărui conducător comunist, indiferent de împrejurări, poate fi o chestiune care te lasă rece sau o binecuvântare, însă în niciun caz o pierdere. În unele fabrici, s-a născut o suspiciune colectivă la adresa conducerii, muncitorii începând să creadă că directorii erau, în calitate de clasă, vinovați de trădare. În Leningrad, printre reacțiile muncitorilor la procesele înscenate se numărau grija ca duşmanii poporului să nu scape prea uşor şi convingerea că elita conducătoare devenise coruptă din pricină că în rândurile sale nu era niciun muncitor, în schimb se găseau prea mulţi evrei. „Toţi conducătorii aflaţi la putere, inclusiv Stalin ar trebui împuşcaţi" era esenţa acestei atitudini.[75]

Un refugiat postbelic, privind în urmă la viaţa sa în Uniunea Sovietică, în perioada când fusese profesor în Kazahstan, îşi aminteşte că a reacţionat pozitiv la procesele înscenate, deoarece îi cunoştea personal pe unii dintre demnitarii locali şi în felul acesta se convinsese că respectivii îşi meritau soarta.

> Voi cita un caz tipic. În 1932, am fost în situaţia de a cere ajutor la Comisariatul Poporului pentru Educaţie din Kazahstan. M-au trimis la Taştitov, Comisar Adjunct pentru Educaţie. Era un tânăr membru de partid, scund de statură, cu obraji ciupiţi de vărsat. M-a primit răsturnat în scaun. Când i-am spus că nu aveam manuale, caiete şi kerosen în şcolile pentru analfabeţi, a sărit ca ars şi a urlat la mine: „Ce mă deranjezi pe mine cu caietele dumitale! Oricum cunosc situaţia! Nu trebuie să mă informezi dumneata! Ai trimis cererea – acum, fă bine şi aşteaptă! Nu poate să vină aşa, orice nea Ion să-l bată la cap pe Comisarul Adjunct pentru Educaţie, că nu e kerosen."
>
> Peste cinci ani, Taştitov, care între timp ajunsese Prim-Secretar al Comitetului Central al Komsomolului din Kazahstan,

a fost demascat ca „duşman al poporului". Recunosc că nu l-am compătimit câtuşi de puţin.[76]

Nu toţi refugiaţii aveau astfel de amintiri. Un zugrav povesteşte că, în procesele înscenate, „ziarele urlau încontinuu «duşmanii poporului», dar oamenii obişnuiţi nu credeau o iotă". Un fierar a fost îmbărbătat de aflarea veştii că duşmanii regimului sovietic *existau* cu adevărat, ascultând transmisiunile radio de la procesele acestora. Lui şi tuturor angajaţilor de la colhoz le plăceau aceste transmisiuni, el personal considerând că „erau mulţi oameni care luptau cu puterea sovietică, pe care transmisiunile acestea îi încurajau, fiindcă realizau că inculpaţii se opuneau şi ei regimului". Alţii simpatizau şi ei cu inculpaţii, pe motiv că duşmanii lui Stalin sunt prietenii lor. Fireşte că Troţki şi restul erau în favoarea eliberării ţărănimii aservite şi tocmai de aia fuseseră judecaţi, scria un comentator anonim, după procesul Piatakov. Partizanii ţărănimii s-au rugat pentru sufletele lui Zinoviev şi Kamenev, după procesul şi execuţia acestora, în 1936.[77]

Desigur că, pentru comunişti, scepticismul nu era o alegere tocmai simplă. Un comunist moscovit din eşalonul secund scria în jurnalul său din 1937 despre îndoielile unui vechi tovarăş de partid că, după douăzeci de ani, Partidul încă mai avea atâţia duşmani activi. În plus, mai scria el, Nadejda Krupskaia (văduva lui Lenin) se plânsese, în prezenţa lui, de „atmosfera anormală, care otrăveşte totul", iar un alt vechi bolşevic de frunte îşi exprimase părerea că Ejov fusese indus în eroare de denunţuri iresponsabile şi dezinformări venite din partea contraspionajului străin, inducând la rândul său în eroare conducerea de partid. Însă personajul nostru nu se putea decide să se îndoiască sau măcar să recunoască în scris că se îndoieşte. „Cum să judec eu, un membru de rând? Fireşte că, uneori, se strecoară o umbră de îndoială. Însă nu pot să nu mă încred

în conducerea de partid, în Comitetul Central, în Stalin. A te îndoi de partid e o blasfemie."[78]

Reacțiile oamenilor la Marile Epurări s-au schimbat de-a lungul timpului. În jurnalul lui Andrei Arjilovski (țăran și fost deținut politic al regimului sovietic, izgonit într-un orășel de provincie în 1937), prima reacție la procesul lui Piatakov a fost una de aprobare: „Am citit rechizitoriul procurorului în cazul Centrului Troțki. A fost minunat! Vîșinski e foarte deștept." Aprobării inițiale i-a urmat, destul de curând, sentimentul că păcatele acuzaților semnalau corupția întregului regim: „Dacă sute de comuniști sincer dedicați cauzei și căliți în luptă [...] se dovedesc în final ticăloși și spioni, cine mai poate garanta că nu suntem înconjurați numai de impostori? Cine mai poate garanta că, mâine, pe banca acuzaților nu vor apărea cei mai iubiți și mai buni dintre ei?" Peste câteva luni, Arjilovski ajunsese să respingă complet orice gând că avusese loc o trădare adevărată. În iunie, face în jurnal următorul comentariu cu privire la anunțul privind trădarea comandanților militari:

> GPU a dat la iveală un întreg grup de agenți secreți plasați în eșaloanele superioare, printre care mareșalul Tuhacevski. Execuțiile obișnuite. O repetare a Revoluției Franceze. Mai multe suspiciuni decât dovezi. De la francezi au învățat cum să-și ucidă propriii oameni.[79]

În 30 ianuarie 1937, Liubov Șaporina, membră a inteligheției artistice din Leningrad, și-a notat un lucru ciudat despre procesul Piatakov. Într-un pasaj unde par să se amestece scepticismul ironic, o ură profundă față de comuniști și dorința de a-l induce în eroare pe cititorul indiscret, ea spune:

> Fiecare [minister] are în conducere un trădător și un spion. Presa este în mâinile trădătorilor și spionilor. Sunt cu toții

membri de partid care au rezistat tuturor epurărilor [...]. Este în continuă desfăşurare un proces de decădere şi trădare, chiar sub nasul cekiştilor [agenţii NKVD]. Şi cum rămâne cu lucrurile care nu se spun la proces? Cât de înfiorătoare trebuie să fie ele. Şi mai rea decât orice este însăşi sinceritatea inculpaţilor. Până şi mieii lui Lafontaine încercau să se justifice dinaintea lupului, însă lupii şi vulpile noastre – oameni ca Radek, Şestov, Zinoviev, toţi hârşâiţi în treburile astea – îşi pun capul pe butuc, blânzi ca nişte mieluşei, fac mea culpa şi mărturisesc tot; ai zice că sunt la spovedanie.

Aceeaşi însemnare de jurnal ia brusc şi deconcertant o turnură antisemită.

Din senin, se dovedeşte că d-l Troţki pusese totul la cale de mai înainte, maşinăria era la locul ei şi gata să pornească. Uluitor! Dar, cum se întâmplă de obicei în cazul evreilor, planul nu a fost bine gândit şi era inevitabil să eşueze [...] Şi-au pus în cap să-i mănânce pe ruşi la cină, gândind că oricum sunt nişte porci. Staţi voi aşa, drăgălaşilor, că vă arată poporul rus din ce plămadă e făcut.[80]

Maria Svanidze, cumnata primei soţii a lui Stalin, care, până în momentul arestării, a continuat să facă parte din cercul apropiaţilor lui, şi-a notat în jurnal o serie de reacţii la Marile Epurări. Cam în perioada procesului Zinoviev-Kamenev, din 1936, Svanidze s-a concentrat asupra corupţiei aduse de privilegii: „Nu am avut niciodată încredere [în acei oameni] şi n-am ascuns asta, însă adevărul care a ieşit la iveală s-a dovedit mai rău decât orice închipuire despre ticăloşia umană." Totul – teroarea, sabotajul, delapidarea – se făcea „numai din carierism, din lăcomie, din dorinţa de a trăi, de a avea metrese, călătorii în străinătate, o viaţă bună şi perspective de a prelua puterea printr-o lovitură de palat". Într-un paragraf ulterior, Svanidze medita la unele dintre dezastrele vieţii de zi cu zi din

societatea sovietică şi trăgea concluzia că acestea trebuie să fi fost rezultatul sabotajelor. Cum altfel se explicau mulţimea de stahanovişti din fabricile de textile, dar, în acelaşi timp, şi lipsa textilelor de pe piaţă? „Ei [sabotorii] se pun de-a curmezişul, băgând beţe în roatele tuturor ramurilor industriale, iar noi trebuie să ne luptăm cu ei fără milă."

Apoi, subiectul dispare vreme îndelungată din jurnalele lui Svanidze, reapărând numai într-o însemnare târzie (7 august 1937), dată la care era evident că femeia se temea îngrozitor şi era deprimată. Totuşi, s-a străduit să îi prezinte pe „duşmani" drept oameni complet diferiţi de ea – „elemente sociale străine", duşmani de clasă:

> Adesea, mergând pe stradă şi privind chipurile oamenilor, obişnuiam să mă întreb unde dispăruseră, cum se ascunseseră atâtea milioane de oameni, aceia care, prin poziţia lor socială, prin educaţie şi psihologie nu putuseră accepta regimul sovietic, nu putuseră mărşălui alături de muncitori şi de ţăranii săraci, alături de socialism către comunism. Iar acum, în al douăzecilea an al revoluţiei, aceşti cameleoni s-au arătat în vestmântul lor mincinos (sic).

Dar teroarea se apropia inexorabil, iar credinţa ei că toţi cei arestaţi erau nevinovaţi se clătina vizibil: „S-a instalat o stare de spirit apăsătoare. Neîncredere şi suspiciune, şi ce e de mirare când cunoştinţele de ieri se dovedesc, astăzi, duşmani, minţind şi purtând o mască ani de-a rândul." Soţul Mariei Svanidze a fost arestat în decembrie, iar ea la scurt timp mai apoi; au fost amândoi executaţi, după câţiva ani petrecuţi în închisoare.[81]

Până în prezent, se ştiu puţine despre reacţiile agenţilor NKVD care au dus la îndeplinire Marile Epurări. Însă crâmpeie se ivesc ici şi colo, în cele mai neaşteptate locuri, cum ar fi cererile de pensionare. Un ofiţer NKVD, Dmitri Şcekin, şeful unui departament de poliţie din regiunea Kursk, şi-a petrecut

ultima săptămână din viață, în vara lui 1938, vizitând familiile victimelor și bând cu ele. Pe 4 august, s-a sinucis. (Știm asta deoarece fiul său a făcut o petiție pentru a obține pensie de urmaș și a fost refuzat pe motiv că tatăl se sinucisese.) În regiunea Kuibîșev, de pe Volga, în a doua jumătate a anului 1937, un alt șef local al NKVD-ului a fost acuzat că a oprit un convoi de „dușmani ai poporului demascați", care urmau să fie deportați. Sub pretextul organizării unei ședințe despre alegerile de soviete, omul îngăduise ca mai mult de 200 de membri ai colhozului „Gigant" să se adune și să își ia rămas bun de la rudele și vecinii lor. Pentru sfidarea de care a dat dovadă, a fost el însuși demascat ca dușman și arestat.[82]

*

Oficial, „excesele" din cadrul Marilor Epurări au fost repudiate la al XVIII-lea Congres al Partidului, ținut în primăvara lui 1939, la numai câteva luni de la retrogradarea și execuția lui Ejov. Fără îndoială că a fost un proces dificil de oprit, primele semne ale unei încercări de a schimba cursul evenimentelor datând încă din ianuarie 1938. La plenara din ianuarie a Comitetului Central, Gheorghi Malenkov, membru al Politburoului, a prezentat un raport „Despre greșelile organizațiilor de partid în excluderea comuniștilor, despre o atitudine oficial-birocratică la adresa apelurilor persoanelor excluse din VKP(b)* și despre măsurile care trebuie luate pentru a scăpa de aceste eșecuri", în care a descris câteva exemple înfiorătoare de teroare scăpată de sub control.[83] E foarte probabil ca Stalin să fi aprobat raportul, deși personal nu a participat deloc la discuții. Colaboratorii săi, da: Jdanov a cerut încetarea acuzațiilor iresponsabile și a criticat NKVD-ul, iar Molotov a afirmat că este

* Acronim pentru Partidul Comunist al Întregii Uniuni (bolșevici) (n. red.).

important „să distingem oamenii care au greşit de sabotori". Kalinin a încercat să reintroducă noţiunea de dovedire a vinei, sugerând că „este necesar nu să te uiţi în ochii cuiva sau [să spui] cine este prietenul, fratele ori soţia lui, sau cine a fost arestat, ci [să întrebi] ce a făcut respectivul."[84]

În ciuda recunoaşterii, venită în 1939, că mulţi comunişti fuseseră învinuiţi pe nedrept, puţine victime ale epurărilor au fost eliberate din închisoare sau din Gulag în această perioadă, sau mulţi ani de atunci înainte. Marile Epurări au lăsat urme de neşters în societatea sovietică, nu doar prin amploarea lor[85], ci şi prin aceea că, decenii întregi, ele au constituit un subiect tabu. Abia după condamnarea crimelor lui Stalin, rostită de Hruşciov la al XX-lea Congres al Partidului, în 1956, au fost eliberate din închisori victimele aflate încă în viaţă. Chiar şi atunci, la fel ca în 1939, scuzele publice le-au fost adresate comuniştilor nedreptăţiţi, nu mulţimilor de oameni care au căzut şi ei victime Marilor Epurări, fără a fi membri de partid.

Refuzul de a permite întoarcerea victimelor avea, probabil, aceleaşi rădăcini ca decizia luată la începutul deceniului, de a ţine în exil culacii deportaţi – era periculos să permiţi reîntoarcerea în societate a persoanelor oprimate de regim. Ideea că duşmanii rămân duşmani pe vecie era adânc săpată în mentalitatea comunistă sovietică, aşa cum am văzut într-un capitol anterior, referitor la „elementele sociale străine". Acelaşi lucru e valabil şi în ce priveşte credinţa că duşmanii pedepsiţi se înverşunează şi mai tare. Totuşi, dacă pe de-o parte, duşmanii trebuiau izolaţi şi pedepsiţi, dar, pe de alta, pedepsirea lor nu ducea decât la şi mai multă duşmănie, unde avea să se sfârşească totul? Din fericire, Uniunea Sovietică era mare – „Întins e pământul pe care m-am născut", vorba cântecului –, făcând posibilă folosirea spaţiului ca soluţie la problemele sociale, aşa cum

procedaseră şi britanicii vreme de un secol şi jumătate, prin politica de transportare a deţinuţilor în Australia. De s-ar fi putut strânge toţi duşmanii la un loc, era destul spaţiu în Uniunea Sovietică pentru ca aceştia să fie izgoniţi într-un colţ îndepărtat, unde ar fi dispărut din ochii oamenilor şi, se spera, din amintirea lor. Duşmanii ascunşi, demascaţi, puteau fi ascunşi din nou – dar, de data aceasta, într-un loc unde statul i-ar fi găsit cu uşurinţă.

Concluzii

O glumă foarte populară în anii 1920 şi 1930 spunea că nişte iepuri ajung la graniţa sovieto-polonă şi cer să fie primiţi în Polonia. Întrebaţi de ce vor să plece, iepurii răspund: „GPU a dat ordin să fie arestate toate cămilele din Uniunea Sovietică." „Dar voi nu sunteţi cămile!" „Încearcă dumneata să explici asta GPU-ului!"[1] Acesta este unul dintre numeroasele exemple de glume amare din acea perioadă, care scot în evidenţă caracterul arbitrar al terorii. Însă nu numai teroarea era arbitrară în Rusia lui Stalin. Recompensele – de pildă, cele primite de stahanovişti şi de alte celebrităţi din rândul oameni obişnuiţi – erau şi ele arbitrare. Aparatul birocratic acţiona în mod arbitrar, ghidându-se după legi doar minimal şi fiind numai uneori manipulabil prin intermediul legăturilor personale. Liderii schimbau brusc politicile de stat, deseori abandonând fără nicio explicaţie o direcţie urmată cu cerbicie ani de-a rândul şi înlocuind-o cu una complet diferită, chiar contradictorie. Ori de câte ori se întâmpla asta, nişte ţapi ispăşitori aleşi în mod arbitrar erau pedepsiţi pentru zelul deosebit cu care aplicaseră vechea politică.

Atari împrejurări încurajau fatalismul şi pasivitatea populaţiei, inducând sentimentul că individul nu deţinea şi nu putea deţine controlul asupra vieţii sale. Aceste atitudini au fost

deseori vizibile în interviurile cuprinse în Proiectul Harvard, mai ales în privința modului în care cetățenii sovietici se puteau apăra și își puteau urma propriile interese într-o gamă variată de situații ipotetice. „Nu puteau face nimic" era răspunsul preferat – deși reacția aceasta era adesea contrazisă când, la o chestionare mai minuțioasă, repondenții sugerau niște lucruri pe care cetățeanul ipotetic le *putea* face.[2] Firește că, în lumea reală, cetățenii sovietici nu era complet lipsiți de strategii de autoprotecție, în ciuda sentimentelor profunde de dependență și lipsă de control. A convinge autoritățile de neputința personală – așa cum procedau subiecții Proiectului Harvard cu intervievatorii americani – este un exemplu perfect de astfel de strategie.

„Simt că am trăit viața altcuiva", spunea o femeie intervievată în perioada post-sovietică, referindu-se la tulburările care o alungaseră din satul ei, în anii colectivizării. Senzația ei face parte din complexul de sentimente care i-a determinat pe repondenții Proiectului Harvard să afirme că viața în Uniunea Sovietică, în anii 1930, nu fusese una „normală", că individul nu își putea „croi o viață normală". Repondenții nu și-au asumat niciodată responsabilitatea individuală sau colectivă pentru această stare de fapt; dădeau vina pe „ei", pe guvern, pe toate forțele exterioare care privau omul de control asupra propriei sale vieți. Anormalitatea îmbrăca numeroase aspecte: imprevizibilitate, dezrădăcinare, violența statului împotriva cetățenilor. Însă un motiv reapare constant – viața era anormală din pricina privațiunilor și a greutăților. Unii repondenți au folosit expresia „a trăi normal", referindu-se la o viață confortabilă, privilegiată – viața la care toată lumea avea dreptul, nu aceea pe care o duceau majoritatea oamenilor. „Viața normală" era un ideal, nu un concept statistic.[3]

Senzația că nimic nu e previzibil era exacerbată de fracturile violente, mutările și dezrădăcinările care erau parte integrantă

din viața cetățeanului sovietic. Modelul s-a născut în timpul Primului Război Mondial și al Războiului Civil, când enorm de mulți oameni au fost smulși din mediul lor geografic și social, pierzând contactul cu familiile și prietenii, ajungând să presteze munci diferite de acelea pentru care păreau hărăziți. Revoluția a deschis porțile avansării pentru unii, închizându-le pentru alții. Apoi, la finele deceniului al treilea, s-au iscat noi frământări pricinuite de revoluția lui Stalin, care a spulberat încă o dată vieți și speranțe. Țăranii care erau stigmatizați drept culaci au fost deportați sau au fugit la oraș, adesea neavând o idee prea clară despre ce doreau de la noile lor vieți. Senzația lor de dezrădăcinare răzbate din reacția unuia dintre subiecții Proiectului Harvard, fiul unui culac expropriat în 1930, care nu a știut prea bine ce să răspundă în legătură cu speranțele tatălui cu privire la viitorul lui. „Când trăiam la țară, voia să mă fac țăran", a spus el în cele din urmă. „Când am fost izgoniți de pe pământul nostru, n-am mai știut ce doream să devenim. *Am fost lăsat în voia sorții.*"[4]

Viața putea să le pară la fel de imprevizibilă și beneficiarilor regimului sovietic. Toate acele extraordinare povești de succes (relatate în capitolul 3) despre ascensiuni de tip Cenușăreasa, din cele mai umile situații către culmi amețitoare, transmit și un sentiment de uluire, nu doar unele de satisfacție și mândrie. În plus, ascensiunea fulminantă își avea riscurile ei. Se putea întâmpla ca același individ să cunoască o ascensiune bruscă, urmată de o cădere pe măsură, așa cum a fost cazul unui tânăr selectat de Komsomol pentru cursuri de pilotaj, al cărui viitor promițător a fost distrus de arestarea tatălui și exilul familiei. Acest dualism – beneficiile unei cariere și dezavantajele ei – era unanim recunoscut, după cum se exprimă un repondent al Proiectului Harvard: „În general, în Uniunea Sovietică meseria de veterinar era una foarte bună. Veterinarul avea posibilitatea

să obțină produse [de exemplu, alimente]. Pe de altă parte, era o muncă la fel ca oricare alta prestată de un angajat sau un specialist. Era periculoasă. Exista o planificare; planul era foarte ambițios și te puteai oricând trezi în fața tribunalului." Unii refuzau promovarea, fiindcă odată cu ea sporeau responsabilitățile și pericolul. „Să avansezi pe scara socială înseamnă mai multă responsabilitate. Cu cât e responsabilitatea mai mare, cu atât mai aproape este demascarea. Era mai sigur să rămâi jos."[5]

Într-unul dintre puținele jurnale lăsate de țăranii din perioada stalinistă, autorul scrie în principal despre vreme, care, în universul lui, avea puterea să aducă belșug sau sărăcie; guvernul e practic ignorat. Prin contrast, jurnalele orășenilor înregistrează cu fidelitate inițiativele importante ale guvernului, probabil din aceleași motive care îl determinau pe țăran să își noteze schimbările vremii. Jurnalele din perioada stalinistă sunt deosebit de interesante datorită timpului și reflecției investite de autori în treburile publice, mai ales dacă dăm acestora o definiție mai largă, care să includă economia și disponibilitatea, sau lipsa, bunurilor de larg consum. Viața privată și sentimentele sunt și ele prezente în aceste jurnale, însă ele par limitate și sufocate de evenimentele și presiunile publice, mereu în pericol de a fi împinse într-un con de umbră de vreo criză exterioară.[6]

Stepan Podlubnîi dorea să își facă prieteni, dar prietenii aceștia trebuiau să îl ajute în intenția sa de a deveni un bun cetățean sovietic, eliberat de povara trecutului de culac. Liubov Șaporina, fosta soție a compozitorului Iuri Șaporin, scria obsesiv despre pierderea fiicei, însă alătura acestei pierderi și distrugerii fericirii personale suferințele îndurate de intelectuali și țară din partea statului, în perioada Marilor Epurări. În jurnalul lui Arkadi Mankov, treburile publice, privite cu un ochi extrem de critic, constituie principalul subiect și, chiar și atunci când pomenește de chestiuni de familie, discuția despre

stat reuşeşte să îşi facă loc. Pentru Galina Ştanghe, activistă în mişcarea soţiilor, o temă importantă pe marginea căreia meditează în jurnalul său este conflictul dintre obligaţiile de familie şi cele publice. În cazul şcolăriţei Nina Kosterina, cronicară fidelă a primei iubiri şi a prieteniei în prima parte a jurnalului, viaţa personală este definitiv compromisă şi iremediabil legată de chestiunile publice după arestarea tatălui ei, acuzat că este „duşman al poporului"[7].

Nu e de mirare că ruşii care privesc înapoi, la viaţa lor din perioada stalinistă, utilizează adesea evenimentele publice, nu pe cele personale, drept repere şi cadre temporale. Când, la începutul anilor 1990, un cercetător american a intervievat nişte bătrâne ţărănci rusoaice în legătură cu vieţile lor, interviurile „au fost gândite astfel încât să surprindă experienţa naşterii şi a îngrijirii copilului, plecându-se de la premisa că naşterea şi îngrijirea copiilor sunt evenimente definitorii în viaţa unei femei". Dar cercetătorul a descoperit că evenimentele publice dominau atât viaţa subiecţilor săi, cât şi modul în care aceştia şi-o aminteau. „Vieţile tuturor femeilor pe care le-am intervievat erau [...] puternic marcate de evenimentele de la începutul anilor 1930. Aproape toate spuneau povestea unei vieţi frânte, ruptura datând din acea perioadă (deşi, pentru unele, războiul a jucat un rol mai important). Copiii erau importanţi pentru ele, însă identitatea lor şi locurile în care au sfârşit de-a lungul anilor erau mai puternic influenţate de tulburările din anii 1930."[8]

Când repondenţii din Proiectul Harvard au fost întrebaţi cum puteai avansa în societatea sovietică, unii au răspuns că prin educaţie şi origini proletare, alţii au răspuns că prin conformism şi turnătorie, mulţi au pomenit de relaţiile personale şi câţiva au spus că prin noroc.[9] Într-adevăr, norocul era extrem de important. Din acest motiv, cetăţenii sovietici, deşi în general pasivi, îşi asumau din când în când şi riscuri – oamenii care îşi

cumpărau bilete la loto şi luau parte la jocul potențial periculos al denunțării şefilor; oamenii cunoscuți că spuneau glume antisovietice şi care, uneori, când se îmbătau, făceau gesturi obscene la adresa imaginilor sacre, în locuri publice. Nu erau nici pe departe atât de precauți pe cât ar fi de aşteptat din partea unor indivizi care trăiau sub un regim extrem de represiv, poate fiindcă se îndoiau că precauția le-ar garanta în vreun fel supraviețuirea.

Uneori, asumarea de riscuri era necesară pentru o funcționare eficientă. Directorii din industrie, de exemplu, nu puteau obține materii prime, piese de schimb şi forța de muncă de care aveau nevoie fără să nu încalce legea şi fără să nu îşi asume riscuri, în ciuda omniprezentei posibilități de a fi pedepsiți. Istoricul economist Joseph Berliner subliniază că, în Uniunea Sovietică, „managerul de succes, cel care urcă vertiginos şi face o carieră strălucită, este acela dispus să riște arestarea şi închisoarea. Se observă existența unui proces de selecție, care îi urcă pe curajoşi până pe culmi şi îi împinge pe margine pe timizi."[10]

Asumarea de riscuri (spre deosebire de calculul prudent) era la mare preț în rândurile cetățenilor. Până şi inteligheniția literară, unul dintre cele mai intimidate şi mai opuse riscului grupuri sociale sovietice, îşi transforma curajoşii, dar şi martirii, în eroi. Scriitori precum Mihail Bulgakov, care au mers până la limitele permisibilului (şi chiar dincolo de ele) în scrierile lor, erau admirați pentru curaj; redactorii de reviste şi directorii de teatre câştigau prestigiu în ochii confraților, dar riscau şi primirea de pedepse când se străduiau să publice ori să pună în scenă asemenea opere literare.

Trebuie, totuşi, remarcat că această mentalitate era în antiteză evidentă cu aceea rațională, a planificării, pe care o agrea, în principiu, regimul şi pe care încerca să o inculce maselor. În discursul oficial, nimic nu întrecea în glorie Primul Plan Cincinal sau regularitatea şi predictibilitatea sugerate de expresia

„potrivit planului". Spontaneitatea sau întâmplarea, antonimele predictibilității, erau ceva ce trebuia depășit; accidentalul nu era doar deplorabil, ci și trivial din punct de vedere epistemologic; expresia „elemente accidentale" era folosită pentru oamenii care nu aveau ce să caute în locul unde se găseau, ori nu aveau drepturi deloc. Însă toate acestea se aflau într-o relație dialectică în raport cu mentalitatea majorității cetățenilor sovietici, care așteptau ca „spontaneitatea" (un concept impersonal, în limba rusă) să îi salveze atunci când dădeau de necaz cu planurile statului și știau că, în realitate, „distribuirea planificată" a bunurilor se traducea prin penurie.[11]

O înclinație față de asumarea, ocazională ori sistematică, de riscuri nu însemna că oamenilor nu le era frică de regim. Bineînțeles că le era frică, dacă ne gândim că regimul se arătase dispus să pedepsească și că își dovedise forța punitivă, memoria lungă și ranchiunoasă, dar și lipsa de predictibilitate a izbucnirilor. De aici rezultă atitudinea normală pentru un cetățean sovietic: conformism pasiv și obediență manifestă. Asta nu însemna, totuși, că cetățenii sovietici nutreau vreun respect deosebit față de autoritate. Dimpotrivă. Norma era reprezentată de un anume scepticism, ba chiar de refuzul de a lua cu adevărat în serios cele mai grave afirmații ale regimului. Din tot repertoriul de rezistență cotidiană al cetățeanului sovietic, expresia foarte populară „O să treacă și asta", rostită cu o ridicare din umeri, ca reacție la vreo nouă politică inițiată de sus, era cea mai tragică din punctul de vedere al regimului. Deși literatura realismului socialist se străduise din răsputeri să vină cu exemple de conducere inteligentă, devotată și eficientă, alte imagini ale autorității se dovedeau cel puțin la fel de solide.[12]

În două dintre cele mai citite și mai iubite opere literare clasice din perioada interbelică – *Douăsprezece scaune* și *Vițelul de aur*, de Ilf și Petrov – eroul este un ins încrezător, a cărui

calitate principală este capacitatea de a gândi mai repede și de a duce de nas autoritățile locale cam nătânge. În filmul *Locotenentul Kije* (1934), rămas celebru pentru coloana sonoră compusă de Prokofiev, oficialii (din vremea Țarului Pavel) sunt atât de proști, încât îl promovează pe un ins în Gărzile Imperiale, îl umilesc și îl trimit în Siberia, îl grațiază și îl promovează din nou la gradul de general – fără să observe vreo clipă că bărbatul nici nu exista. În poemul narativ *Vasili Terkin*, scris de Aleksandr Tvardovski, un mare succes literar de public din vremea celui de-al Doilea Război Mondial, protagonistul omonim este un antierou dotat cu toate însușirile necesare lui *homo sovieticus* pentru a supraviețui și cu același dispreț bonom față de autoritate pe care îl găsim și în *Bravul soldat Švejk*, al lui Jaroslav Hašek.[13]

În anii 1930, mentalitatea subalternă sovietică se clădea pe antiteza dintre „noi" și „ei". „Ei" erau oamenii aflați „la butoane", cei aflați în vârf, oamenii cu putere și privilegii. „Noi" se referea la oamenii situați la baza societății, oamenii neînsemnați, fără putere ori privilegii, pe care „ei" îi hărțuiau, îi exploatau, îi înșelau și îi trădau. Granița dintre cele două categorii oscila, firește, în funcție de poziția personală a vorbitorului. După cum un individ cu educație superioară, din perioada Brejnev, nu ar fi recunoscut în veci că este „birocrat"[14], tot astfel niciun cetățean sovietic din anii 1930 nu s-ar fi identificat drept unul dintre „ei", fie în raport cu puterea, fie cu privilegiul. „Ei" – aceia care dețineau putere și privilegii *reale* – erau plasați întotdeauna într-o sferă superioară celei în care trăia vorbitorul.[15]

În opinia unui colhoznic, care scria pentru a-și exprima opiniile despre Constituție, societatea se împărțea în două clase: „funcționarii [gulerele albe] și muncitorii sunt o clasă, iar a doua clasă sunt colhoznicii care duc în spate toată povara, toate muncile grele și toate taxele; funcționarii nu au nicio povară, fiind clasa conducătoare". Însă muncitorii care abordau

acest subiect își vedeau invariabil clasa drept singura exploatată. „Tovarășe Jdanov, la toate întrunirile se vorbește despre societatea fără clase, dar lucrurile nu stau așa, există o mână de oameni care își duc traiul și uită de comunism. E vremea să nu-i mai îndopăm [pe oficialii de rang înalt], e vremea să închidem «Torgsin»-urile", scria un grup de anonimi revoltați. Oficialii din administrație „locuiesc în cele mai bune condiții și trăiesc de pe urma trudei clasei muncitoare", se plângea alt muncitor, care observa că „au apărut noi clase, cu singura diferență că nu sunt numite clase"[16].

În ochii multor cetățeni sovietici, se pare, privilegiul și puterea politică ajunseseră, în anii 1930, atât de strâns legate, că nu prea mai lăsau Stalinismul de fiecare zi loc de alte conflicte de clasă. Ura față de privilegii era extrem de puternică, însă pare să fi avut ca țintă exclusivă privilegiile de care se bucurat demnitarii de rang înalt, adică statul și Partidul Comunist, ignorând privilegiile intelectualității. Când inițiatorii Proiectului Harvard, fiind în căutare de date despre antagonismele de clasă din societate, au întrebat care dintre grupurile sociale de bază (inteligheția, funcționarii, muncitorii și țăranii) primea „mai puțin decât merita", au obținut o reacție uluitoare – în fapt, ce ironie, o susținere entuziastă față de afirmația lui Stalin că antagonismele de clasă fuseseră eliminate în Uniunea Sovietică. *Toate* clasele sociale, până și intelectualii, erau văzute ca primind „mai puțin decât meritau" de către majoritatea repondenților din toate clasele, deși, trebuie să recunoaștem, numai vreo jumătate din repondenții muncitori și țărani și-au exprimat o atare opinie despre intelectuali. În plus, numeroși repondenți s-au grăbit să le reamintească intervievatorilor că mai exista un grup relevant care fusese omis în chestionarul lor, anume „oamenii de partid": aceștia erau singurii care primeau *mai mult* decât meritau.[17]

Tandrețea manifestată de muncitori și țărani față de intelectuali este surprinzătoare, dacă ne gândim la forța sentimentelor anti-intelectuale care au bântuit clasa muncitoare în perioada revoluției și în anii 1920, când „specialiștii burghezi" erau frecvent atacați ca supraviețuitori ai claselor țariste privilegiate, indivizi care izbutiseră să se agațe de privilegii, în ciuda izbânzii revoluției. În timpul procesului din Șahti, din 1928, muncitorii nu doar că au acceptat opinia procurorului, conform căreia inginerii acuzați erau vinovați de sabotaj și trădare, dar au mers chiar mai departe: „Și dacă le-am smulge capul, tot ar scăpa prea ușor"; „Trebuie să-i împușcăm pe toți, altfel nu vom avea liniște."[18]

Dacă asemenea atitudini s-au estompat în deceniul următor, motivul pare să fi fost acela că „războiul împotriva națiunii", după cum este numit de Adam Ulam*, declanșat de regim tindea să focalizeze întreaga ură populară exclusiv asupra partidului și conducătorilor săi. O altă explicație poate fi că estomparea s-a produs ca reacție la reîmprospătarea intelectualității, rezultat al mobilității încurajate de stat, și nu numai, care a ajutat oamenii să acceadă la poziții superioare, începând cu anul 1928.[19] Totuși, trebuie să notăm și faptul că repondenții Proiectului Harvard înțelegeau, probabil, natura reală a întrebării despre „mai puțin decât meritau" – anume că ea se referea mai degrabă la victimizare, decât la privilegii. Noțiunea de victimizare colectivă era foarte pe placul cetățenilor sovietici, aceștia nemanifestând nicio discriminare în aplicarea ei. Sublinierea faptului că practic toată lumea suferea le oferea mai multă satisfacție decât identificarea precisă a gradelor de suferință.

Până acum, am descris atitudini față de regim care se încadrează, în mare, între granițele acceptării pasive și acelea

* Adam Ulam (1922–2000). Politolog și istoric polono-american foarte influent în perioada Războiului Rece (n. coord.).

ale ostilității precaute. Lipsa siguranței personale, reprimarea religiei, apariția unei noi clase privilegiate, supravegherea polițienească și teroarea au contribuit, fără îndoială, la criticile aduse regimului de largi categorii sociale, în anii 1930. Însă cauza principală a criticilor era de natură economică: oamenii trăiau în condiții grele, mai grele decât acelea din urmă cu zece, douăzeci de ani. „Ne era mai bine înainte" (în anii perioadei NEP, a regimului țarist) este, probabil, cel mai frecvent raportată critică în rezumatele făcute de agenții NKVD despre opinia publică. În asemenea condiții, ar fi fost de mare mirare dacă oamenii nu ar fi învinovățit guvernul, cu atât mai mult cu cât privațiunile îndurate de cetățeni erau clar legate de politicile guvernamentale, precum colectivizarea și industrializarea peste noapte.

În ciuda promisiunilor de prosperitate viitoare și a propagandei masive pe marginea realizărilor actuale, regimul stalinist a făcut prea puține pentru îmbunătățirea condițiilor de trai din anii 1930. Judecând după sondările opiniei publice făcute de NKVD – o sursă controversată, însă unica pe care o avem la dispoziție –, regimul stalinist era relativ, dar nu tragic nepopular în orașele rusești. (În satele rusești, mai ales în prima jumătate a deceniului, lipsa de popularitate a regimului era mai accentuată.) Per ansamblu, după cum raporta cu regularitate NKVD-ul și se repeta în declarațiile oficiale, „omul mărunt" obișnuit, care nu se gândea decât la binele său și al familiei sale, era „nemulțumit de puterea sovietică", chiar dacă expresia acestei nemulțumiri era marcată de fatalism și pasivitate.[20] Situația post-NEP era comparată nefavorabil cu aceea din anii Noii Politici Economice, iar Stalin – în ciuda cultului oficial al personalității lui – era comparat în mod defavorabil cu Lenin, uneori pentru că se dovedea mai represiv, însă cel mai adesea pentru că lăsa oamenii să flămânzească.

Asta nu înseamnă că regimul lui Stalin nu se bucura și de susținere din partea cetățenilor. În formă activă, aceasta venea din partea tinerilor, a celor privilegiați, a celor care dețineau poziții oficiale și a membrilor de partid, a beneficiarilor politicilor de acțiune afirmativă și a grupurilor favorizate, precum acela al stahanoviștilor. Dintre toate aceste categorii, cea mai interesantă este, poate, aceea a tinerilor. Mai puțin înclinați decât părinții lor să reacționeze la greutățile materiale, tineretul urban, sau cel puțin o parte impresionantă din acest grup, dar și numeroși tineri țărani cu ceva educație par să fi asimilat valorile sovietice, asociindu-le cu respingerea a tot ce este plictisitor, corupt, neprincipial, învechit și rigid. Ei s-au identificat, adesea cu pasiune și entuziasm, cu idealurile sovietice și au fost gata să pornească în aventura susținerii cauzei sovietice. Au crescut visând să plece în expediții polare și să se ofere voluntari la construcția Komsomolskului, în Orientul Îndepărtat. Aceasta era cohorta care, după cum se exprimă Soljenițîn, se maturizase sub regimul sovietic și privea revoluția ca fiind „a noastră". Chiar și tinerii care fuseseră stigmatizați pe baza originii sociale împărtășeau orientarea „sovietică" a semenilor lor mai norocoși. „Nu m-am înscris în partid, dar aveam inimă de comunist", spune, într-un interviu recent publicat, o profesoară care a suferit mult în anii 1930, din pricină că era fiică de preot.[21]

Atitudinile majorității cetățenilor din mediul urban, care nu erau susținători activi ai regimului, sunt mai greu de cunoscut decât acelea manifestate de activiști și tinerii entuziaști. Clasa muncitoare, al cărei sprijin fusese căutat de regim în anii 1920, se schimbase în asemenea măsură, ca rezultat al migrației țărănimii și al mobilității sociale a „vechilor" muncitori, încât trebuie să punem la îndoială și coerența ei în calitate de clasă, și sentimentul muncitorilor că aveau o legătură specială cu regimul. Unii istorici văd exploatarea de către stat și rezistența muncitorească

drept principalele caracteristici ale deceniului al patrulea. Totuşi, e foarte posibil ca numeroşi muncitori să fi păstrat oarecare sentimente de adeziune la cauza sovietică, mai ales în oraşe cu o puternică tradiţie revoluţionară, precum Leningradul, şi ca asta să fi constituit o formă pasivă de susţinere a regimului.[22]

Recent, s-a afirmat că este la fel de ilogic să întrebi dacă cetăţenii sovietici acceptau sau nu concepţia sovietică despre lume, pe cât este să întrebi dacă oamenii Evului Mediu acceptau concepţia creştină despre lume: pentru ei, alta pur şi simplu nu exista.[23] Analogia aceasta are hibe evidente, deoarece, în cazul sovietic, oricine de peste treizeci de ani îşi amintea perfect, în 1937, lumea pre-sovietică, iar în recensământul efectuat în acest an, peste jumătate din populaţie s-a identificat drept credincioasă, respingând în acest fel o teză principală a concepţiei sovietice despre lume. Totuşi, argumentul este folositor pentru a ne aminti că majoritatea oamenilor îşi acceptă cel mai adesea guvernele şi că şansele ca populaţia sovietică urbană din 1930 să fie o excepţie sunt mici.[24]

În primul rând, guvernul sovietic se autoproclamase depozitarul sentimentului naţional şi al patriotismului; proiectele sale de construcţie a naţiunii şi de consolidare naţională aveau darul de a-i atrage până şi pe cetăţenii care se plângeau de lipsuri şi urau privilegiile elitei conducătoare. În plus, în decursul anilor 1930, elementul rus din compoziţia patriotismului sovietic a ieşit tot mai vizibil la suprafaţă, odată cu reintroducerea istoriei Rusiei în programa şcolară, a uniformelor şi însemnelor în Armata Roşie, care semănau izbitor cu acelea ale fostei Armate Ţariste etc.[25] Atari politici aveau şanse mari să crească susţinerea pasivă, cel puţin în rândurile populaţiei ruse, deşi e la fel de probabil să fi avut alte efecte asupra cetăţenilor din celelalte republici.

În al doilea rând, este vorba despre un regim care, cel puţin aparent, izbutea să se asocieze în mintea multor cetăţeni cu

progresul. Deşi concepţia sovietică despre lume nu era literalmente singura disponibilă în anii 1930, era singura legată direct de modernitate. Indiferent dacă regimul sovietic s-a bucurat sau nu de o largă legitimitate în ochii cetăţenilor, misiunea sa progresistă (civilizatoare) pare să fi avut susţinerea lor. Aparent, majoritatea oamenilor acceptau dihotomia „înapoiere" / „cultură" şi afirmaţia, aflată la temelia mesajului sovietic, că regimul ajuta populaţia să fie mai puţin înapoiată şi mai cultă. Poate că, personal, preţuiau unele aspecte ale înapoierii în care trăiau (de pildă, beţiile şi violenţa conjugală), însă asta nu îi împiedica să accepte că alcoolismul şi violenţa conjugală erau rele şi trăsături ale unei fiinţe umane ne-evoluate şi necultivate. Era perfect posibil ca aceeaşi persoană care, astăzi, se plângea de lipsa peştelui din piaţă, să îi spună, a doua zi, vecinului său că boscorodeala pe tema lipsurilor e un semn de înapoiere şi de subdezvoltare politică.

În al treilea rând, statul sovietic devenea un stat al bunăstării sau al asistenţei sociale, oricât de incomplet şi de spasmodic îşi îndeplinea el această funcţie în anii 1930. Statul deţinea monopolul distribuirii bunurilor şi serviciilor, ceea ce însemna că alocarea – puterea de a hotărî cine şi ce primeşte – era una dintre funcţiile sale de bază. După cum spune Janos Kornai, în sistemele de tip sovietic, populaţia se află sub un „tutelaj paternalist" şi în grija partidului şi statului. „Birocraţia se găseşte *in loco parentis**", scrie el, „toate celelalte straturi, grupuri şi indivizi din societate sunt copii, minori pentru care deciziile trebuie luate de către tutorii adulţi." Atitudinea firească a cetăţeanului dinaintea unui stat care controlează distribuţia bunurilor şi beneficiilor este una de îmbunare, nu de rezistenţă. Mai poate fi şi una de dependenţă pasivă. Într-adevăr, oficialii sovietici se

* În locul părinţilor (în lat. în orig., n. red.).

plângeau adesea de „dependența" lui *homo sovieticus*, de lipsa lui de inițiativă și de încăpățânarea cu care se aștepta ca statul să îi furnizeze tot, fiindcă asta îi era misiunea.[26]

Statul sovietic, de care era atât de legată viața cotidiană a cetățenilor săi, era un hibrid aparte. Pe de-o parte, rămânea revoluționar, devotat misiunii de a schimba lumea și de a-și scutura cetățenii din adormire, înarmat cu toată violența, intoleranța și suspiciunea de care era nevoie pentru îndeplinirea acestei misiuni. Pe de altă parte, evolua în direcția paternalismului asistențial care avea să caracterizeze sistemele de tip sovietic în perioada postbelică, fiind deja perceput de cetățenii săi în această lumină. Aceste două fațete par foarte diferite, însă prezintă importante puncte comune. Primul – atât statul revoluționar, cât și cel paternalist disprețuiesc legea și legalismul birocratic, preferând soluțiile voluntariste, în cel dintâi caz, și personale, în cel de-al doilea. Apoi, ambele manifestă un puternic sentiment al responsabilităților ce revin conducerii. În terminologia revoluționară, asta echivala cu conceptul de avangardă. În statul paternalist, conceptul de avangardă s-a tradus prin „Tata știe cel mai bine".

Dacă ne gândim la ce modele sau metafore ale statului sovietic ne-ar putea ajuta să înțelegem practicile lui *homo sovieticus*, ni se deschid mai multe posibilități. În primul rând, societatea sovietică poate fi gândită drept o închisoare sau o armată permanentă. Această conceptualizare surprinde aspectele de înregimentare, disciplină strictă și consemnare în perimetrul unei instituții închise, unde acționează un cod de conduită foarte rigid, adesea uluitor pentru cine privește din afară. Comportamentul deținuților și cel al militarilor încorporați reflectă frica lor de pedeapsă, care poate veni în urma unui ordin nerespectat ori dintr-un ghinion. În aceste instituții, gardienii și angajații sunt despărțiți de prizonieri și

recruţi prin graniţe foarte stricte: universul se împarte în „noi" şi „ei". Violenţa şi hărţuirea aplicate de gardieni / angajaţi nasc resentimente, dar, în acelaşi timp, sunt văzute şi ca parte integrantă din felul în care merg lucrurile. Printre deţinuţi există informatori, însă „ciripitul" către autorităţi despre alţi deţinuţi este puternic condamnat de comunitatea prizonierilor. Dezertarea / încercarea de a evada este pedepsită foarte aspru. În cazul armatei, patriotismul şi sentimentul datoriei patriotice sunt puternic insuflate recruţilor.

Societatea sovietică mai poate fi văzută şi ca o şcoală extrem de strictă, probabil un pension sau un internat. Şi şcoala este o instituţie închisă, cu propriile convenţii şi disciplină. Spiritul şcolii, forma locală de patriotism, este şi el insuflat elevilor. O prăpastie socială desparte profesorii de elevi; pălăvrăgeala cu profesorii este des întâlnită, dar dezaprobată de comunitatea şcolarilor. Profesorii ţin predici, recomandând virtuţi precum curăţenia, tăcerea, politeţea şi respectul faţă de cei mai în vârstă şi de bunurile şcolii. În sinea lor, elevii pot accepta sau nu aceste valori, dar, în orice caz, le consideră potrivite numai pentru sfera publică dominată de profesori, nu şi pentru interacţiunea privată cu alţi elevi. Multe dintre activităţile descrise ca voluntare sunt de fapt obligatorii şi, în general, elevii observă şi adesea ridiculizează ipocrizia discursului public afişat de instituţie şi modul în care purtarea profesorilor se abate de la el.

Există, totuşi, o diferenţă semnificativă între şcoli şi alte tipuri de instituţii închise – şcolile au misiunea de a educa. Şcoala este o instituţie civilizatoare – raţiunea ei de-a exista este să disemineze învăţătura şi obiceiurile comportamentale adecvate societăţii adulte (cultivate) în care se vor integra copiii. Majoritatea elevilor acceptă premisa potrivit căreia, oricât de neplăcut ar fi procesul de educare, rezultatele acestuia vor fi,

în cele din urmă, în favoarea lor. Fără îndoială că acest model se apropie cel mai mult de autodefinirea regimului sovietic ca o avangardă iluminată, a cărei misiune este una civilizatoare. Educația era una dintre valorile de căpătâi ale regimului; școala – ca în cazul expresiei „școala socialismului", folosită pentru a descrie o gamă largă de instituții sovietice, de la sindicate la Armata Roșie – era o metaforă-cheie.

În final, putem vorbi despre un al treilea, mai puțin glorios, model al statului sovietic, care ne poate ajuta să facem lumină în practicile cotidiene: cantina socială sau organizația umanitară. Cetățenii sovietici excelau în a se prezenta drept săraci care merită ajutați; considerau că este obligația statului să le ofere hrană, îmbrăcăminte și adăpost. Foarte probabil, situându-se în această categorie a săracilor merituoși, se simțeau și obligați să muncească, însă relația dintre muncă și asistență socială nu era considerată una de reciprocitate. Întreaga gamă de comportamente bazate pe implorare și dependență, descrise mai sus și caracteristice pentru cetățenii sovietici, se încadrează cel mai bine în modelul cantină socială. Clientul cantinei sociale nu se simte implicat într-un proiect de evoluție personală, spre deosebire de elev, nici nu are puternicul sentiment de frică de pedeapsă și nici senzația de pierdere a libertății, caracteristice deținuților și recruților. Poate, sau nu, să fie recunoscător celor care au deschis cantina, deși, ocazional, tinde să le reproșeze cantitatea insuficientă de supă sau păstrarea celor mai bune alimente pentru mușterii preferați. Dar, în principiu, vede cantina doar ca pe o sursă de bunuri de care are trebuință și o judecă mai ales prin prisma cantității și calității bunurilor și a ușurinței cu care sunt ele obținute.

Cartea de față descrie o largă varietate de practici din viața cotidiană a Rusiei staliniste: cum să „faci rost" de bunuri legal sau ilegal, importanța protectorilor și a relațiilor, măsurarea

spaţiului de locuit în metri pătraţi, certurile din apartamentele comune, căsătoriile „libere", petiţiile, denunţurile, turnătoriile, plângerile în legătură cu autorităţile, plângerile în legătură cu privilegiile, cum să te bucuri de privilegii, studiile, voluntariatul, ascensiunea pe scara socială, decăderea, confuzia dintre viitor şi prezent, protecţia reciprocă, autocritica, găsirea de ţapi ispăşitori, hărţuirea subordonaţilor, respectul linguşitor faţă de autorităţi, cum să minţi în legătură cu originile sociale, cum să demaşti duşmanii, cum să vânezi spionii, şi multe altele. În viaţa aceasta, conformarea exterioară la ideologie şi ritual era foarte importantă, însă legăturile personale erau şi mai importante. Era o viaţă marcată de nenorociri aleatorii, de enervări zilnice şi de neplăceri, de la timpul irosit la cozi şi lipsa intimităţii în apartamentele comune, la mitocănia funcţionarilor, nesfârşita birocraţie şi suprimarea, în numele productivităţii şi ateismului, a unei zile de odihnă pentru toată lumea. Viaţa în Uniunea Sovietică era afectată de lucruri înspăimântătoare şi însufleţită de viziuni, dar, în majoritatea timpului, era o rutină aspră, marcată de lipsuri şi disconfort. *Homo sovieticus* era un maestru al sforăriei, un executant, un conformist, un profitor, o trâmbiţă de sloganuri şi multe altele. Dar, mai presus de orice, era un supravieţuitor.

Note

Introducere

1. Termenul *homo sovieticus*, folosit cu conotaţii critice şi ca o condamnare a unui tip social, a devenit popular în Uniunea Sovietică în anii 1980. Aleksandr Zinoviev l-a folosit ca titlu al lucrării sale *Homo Sovieticus* [*Gomo sovetikus*], trad. de Charles Janson, Boston, 1985. Prin contrast, nu vreau să-i dau un sens peiorativ, ci mai degrabă unul menit să atragă atenţia asupra existenţei unei game caracteristice de practici şi comportamente „sovietice" legate de particularităţile instituţiilor şi structurii sociale sovietice.
2. Despre viaţa privată, vezi Michelle Perrot, ed., *A History of Private Life IV: From the Fires of Revolution to the Great War*, trad. de Arthur Goldhammer, Cambridge, 1990 şi Philippe Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, trad. de Robert Baldick, New York, 1962; despre locul de muncă, vezi Alf Lüdtke, ed., *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, trad. de William Templer, Princeton, 1995 (mai ales articolele de Lüdtke, Kaschuba şi Niethammer); despre rezistenţă, vezi Detlev J.K. Peukert, *Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life*, trad. de Richard Deveson, New Haven, 1987; despre rezistenţa cotidiană, vezi James C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, 1985 şi Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York, 1994.

3. Despre o discuţie teoretică despre practică, vezi Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, trad. de Steve F. Rendall, Berkeley, 1984.
4. Vezi Jerry F. Hough, *Russia and the West*, New York, 1988, cap. 4. Despre „pre-mobilizare", vezi N.S. Simonov, „Strengthen the Defence of the Land of the Soviets': The 1927 'War Alarm' and its Consequences", *Europe-Asia Studies* 48:8, 1996, pp. 1355–1364.
5. Despre revoluţia culturală, vezi Sheila Fitzpatrick, ed., *Cultural Revolution in Russia*, 1928–1931, Bloomington, 1978.
6. Pentru cifrele epurărilor, vezi capitolul 8, nota 85. Totuşi, date fiind dimensiunile relative ale grupurilor, Marile Epurări trebuie privite ca mai traumatizante pentru elitele urbane afectate.
7. Vezi I.A. Benediktov, „O Staline i Hruşciove", *Molodaia gvardiia*, 1989 nr. 4, pentru o vajnică apărare din partea unui *vîdivjeneţ* a meritocraţiei ce stătea la baza politicii de cadre aplicată de Stalin.
8. Vezi Roger R. Reese, *Stalin's Reluctant Soldiers*, Lawrence, Kans., 1996, pp. 4–5, 147–158.
9. Aleksandr Zinoviev, *The Radiant Future* [*Svetloe buduşcee*], trad. de Gordon Clough, New York, 1980.
10. Pentru o discuţie mai detaliată, vezi „Becoming Cultured: Socialist Realism and the Representation of Privilege and Taste" în Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca, 1992.
11. Despre potemkinismul sovietic, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 262–268.
12. *Tolkovîi slovar russkogo iazîka*, D.N. Uşakov, ed., III, Moscova, 1939: *Otstalost*.
13. Despre „prietenia dintre popoare", vezi Terry D. Martin, „An Affirmative Action Empire: Ethnicity and the Soviet State, 1921–1938", teză de doctorat, University of Chicago, 1996, pp. 932–981; despre înapoiere, vezi Iuri Slezkin, *Arctic Mirrors*, Ithaca, 1994, cap. 7.
14. Scrisoare către Molotov, 1935, în „The Letter as a Work of Art", Sheila Fitzpatrick, ed., *Russian History*, nr. 1–2, 1997.
15. Vezi Alex Inkeles şi Raymond A. Bauer, *The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society*, New York, 1968; prima ediţie datează din 1959.

16. Despre experiențele clasei muncitoare, vezi Solomon M. Schwarz, *Labor in the Soviet Union*, New York, 1951, Donald Filtzer, *Soviet Workers and Stalinist Industrialization*, Armonk, NY, 1986 și mai ales Vladimir Andrle, *Workers in Stalin's Russia. Industrialization and Social Change in a Planned Economy*, New York, 1988; de asemenea, Lewis H. Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*, Cambridge, 1988. Pentru moment, există puține studii despre experiențele de viață ale grupurilor profesionale cu studii superioare, dar Inkeles, *Soviet Citizen*, oferă o introducere și o privire de ansamblu excelente.
17. Despre dezintegrarea clasei muncitoare urbane, vezi Daniel R. Brower, „The City in Danger": The Civil War and Russian Urban Population" și Diane P. Koenker, „Urbanization and Deurbanization in the Russian Revolution and Civil War", ambele în Diane Koenker *et al.*, editori, *Party, State, and Society in the Russian Civil War. Explorations in Social History*, Bloomington, 1989, pp. 58–80 și 81–104. Despre impactul dispariției proletariatului asupra bolșevicilor, vezi Sheila Fitzpatrick, „The Bolsheviks' Dilemma: The Class Issue in Party Politics and Culture" în Fitzpatrick, *The Cultural Front*.
18. Despre această chestiune, vezi Fitzpatrick, „The Problem of Class Identity in NEP Society" în Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch și Richard Stites, editori, *Russia in the Era of NEP*, Bloomington, 1991.
19. Folosesc termenii bolșevic și comunist mai mult sau mai puțin interșanjabil. Partidul și-a schimbat numele din bolșevic în comunist în 1918, însă vechiul termen a mai fost folosit câțiva ani, în special cu referire la vechea gardă.
20. Pentru o discuție mai cuprinzătoare despre „stările" staliniste, vezi Sheila Fitzpatrick, „Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia", *Journal of Modern History* [în continuare numit JMH] 65:4, decembrie 1993.
21. Vezi E. A. Osokina, *Ierarhia potreblenia. O jizni liudei v usloviah stalinskogo snabjenia 1928–1935* gg., Moscova, 1993.

Capitolul 1 — *Partidul are întotdeauna dreptate*

1. Folosesc acest termen în sens larg, spre a mă referi atât la stat în cel mai strict înțeles al său, cât și la Partidul Comunist, deoarece

funcţiile lor administrative şi organizaţionale se suprapuneau perfect. În acelaşi scop, unii cercetători utilizează termenul greoi, dar precis, de „partid-stat".

2. În discursul despre proiectul de Constituţie, în care a descris societatea sovietică ca fiind formată din două clase fundamentale, muncitorii şi ţărănimea colectivizată, şi un strat, intelectualii. I.V. Stalin, *Socinenia*, Robert H. McNeal, ed., vol. I (XIV) [în continuare numit Stalin, *Soci.*], Stanford, 1967, pp. 143–145.
3. Nicolas Werth, *Etre communiste en URSS*, Paris, 1981, 42. Despre primirea în partid, vezi T.H. Rigby, *Communist Party Membership in the U.S.S.R. 1917–1967*, Princeton, 1968; despre educaţie, vezi Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*, Cambridge, 1979.
4. Vezi Michael David-Fox, *Revolution of the Mind. Higher Learning among the Bolsheviks, 1918–1929*, Ithaca, 1997.
5. Kaganovici, citat din *XVII sîezd V. K. P. (b). 20 ianv.–10 fev. 1934 g. Stenograficeski otcet*, Moscova, 1934, p. 565. Din cele aproape două milioane de membri, câţi număra Partidul Comunist la începutul anului 1937, 88% erau în organizaţiile urbane şi 85% erau bărbaţi. Rigby, *Communist Party Membership*, pp. 52–53, 233, 361.
6. *Stalin's Letters to Molotov*, Lars T. Lih, Oleg V. Naumov şi Oleg V. Hlevniuk, editori, New Haven, 1995, p. 232.
7. Lev Kopelev, *The Education of a True Believer*, trad. de Gary Kern, New York, 1980, p. 90.
8. Raportul Dimitrov în A.G. Soloviev, „Tetradi krasnogo professora, 1912–1941 gg." în *Neizvestnaia Rossia. XX vek IV*, Moscova, 1993, pp. 183–184.
9. Citat în Werth, *Etre communiste*, p. 225.
10. *Trinadţatîi sîezd RKP(b). Mai 1924 goda. Stenograficeski otcet*, Moscova,1963, p. 158; Zelensky, în Raport pe Marginea Procesului în Cazul „Grupării Antisovietice de Opozanţi de Dreapta şi Troţkişti" audiaţi de Colegiul Militar al Curţii Supreme a URSS Moscova, 2–13 martie 1938, Moscova, 1938, 749.
11. Despre pierderea privilegiilor, vezi Werth, *Etre communiste*, p. 261.
12. Soloviev, „Tetradi", pp. 183–184. Vezi şi *Sto sorok besed s Molotovîm. Iz dnevnika F. Ciueva*, Moscova, 1991, pp. 409–411, 429–430.

13. Raport, 1938, pp. 777–778.
14. Citat în Werth, *Etre communiste*, p. 264.
15. Chistka. „E-ul mic" le deosebește de un alt fenomen, cel al Marilor Epurări din 1937–1938.
16. Rapoarte contemporane citate de Iu. K. Șceglov, „Kommentari k romanu «Zolotoi telenok»", în I. Ilf și E. Petrov, *Zolotoi telenok. Roman* [în continuare numit Șceglov, *ZT*], Moscova, 1995, p. 378.
17. Elena Bonner, *Mothers and Daughters*, trad. de Antonina W. Bouis, New York, 1993, pp. 148–149.
18. Sheila Fitzpatrick, „Lives under Fire. Autobiographical Narratives and their Challenges in Stalin's Russia" în *De Russie et d'ailleurs. Mélanges Marc Ferro*, Paris, 1995, p. 225. Despre confesiune în cultura sovietică, vezi și Oleg Kharkhordin, „The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices", Berkeley, 1999, cap. 2, 5 și 6.
19. Vezi Kendall E. Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917-1941*, Princeton, 1978, pp. 69–121.
20. Martin, „Affirmative Action Empire", p. 411, și vezi *Stalin's letter to Menzhinskii in Revelations from the Russian Archives. Documents in English Translation*, Diane P. Koenker și Ronald D. Bachman, editori, Washington, 1997, p. 243 și Lars Lih, „Introduction" în *Stalin's Letters to Molotov*, pp. 42–49. Despre reacțiile la Șahti, vezi Matthew E. Lenoe, „Soviet Mass Journalism and the Transformation of Soviet Newspapers, 1926–1932", teză de doctorat, Universitatea din Chigaco, 1997, pp. 309–315.
21. Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary, 1901–1941*, Londra, 1963, trad. de Peter Sedgwick, pp. 203–204.
22. Despre acest subiect, vezi Gabor T. Rittersporn, „The Omnipresent Conspiracy: On Soviet Imagery of Politics and Social Relations in the 1930s" în J. Arch Getty și Roberta T. Manning, editori, *Stalinist Terror. New Perspectives*, Cambridge, 1993, pp. 99–115.
23. Opiniile lui Stalin, așa cum sunt ele raportate de Procurorul de Stat Krîlenko, se găsesc în *Sovețkaia iustiția* [în continuare numită *Sov. iust.*] (1934) nr. 9, 2.
24. *Konspirația* și *konspirativnost* (a se observa că pentru conspirația contrarevoluționară era folosit un termen diferit, *zagovor*). Vezi, de

exemplu, rezoluția Politburoului din 16 mai 1929 „O konspirații" în *Stalinskoe Politbiuro v 30-e godî. Sbornik dokumentov*, Moscova, 1995, p. 75; pentru detalii, vezi Jonathan Bone, „Soviet Controls on the Circulation of Information in the 1920s and the 1930s", *Cahiers du Monde Russe* 40:1–2, 1999.

25. „O konspirații" și Hlevniuk, *Politbiuro*, p. 250; Arhiva din Smolensk (SA), WKP 178, 61; Lenoe, „Unmasking, Show Trials, and the Manipulation of Popular Moods", manuscris nepublicat, p. 123.
26. *Gosudarstvennîi arhiv Sverdlovskoi oblasti* (GASO), f. 52 (88), op. 1, d. 66, l. 78 (instrucțiune secretă despre manevrarea documentelor clasificate, 1931); *Gosudarstvennîi arhiv Rossiskoi Federații* (GARF), f. 5446, op. 81a, d. 337, l. 12 (instrucțiune secretă de la Vîșinski, președinte adjunct al Sovnarkom, către Comisariatul Poporului pentru Sănătate, 1940).
27. Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York, 1973, p. 92; L. Krițman, *Geroiceski period velikoi russkoi revoliuți*, a doua ediție, Moscova-Leningrad, 1926, pp. 81–82.
28. Lenoe, „Unmasking", p. 124.
29. Djambul, „Narkom Ezhov", *Pravda*, 3 decembrie 1937, 2. Pentru aniversare, vezi *ibid.*, 20 și 21 decembrie.
30. Vezi Jerry F. Hough și Merle Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed*, Cambridge, 1979, pp. 128–132 și 144–146, pentru o excelentă și scurtă descriere a acestui proces.
31. Pentru dispreț, vezi Dmitri Volkogonov, *Stalin. Triumph and Tragedy*, trad. de Harold Shukman, Rocklin, CA, 1992, p. 241; Lion Feuchtwanger, *Moscow 1937*, trad. de Irene Josephy, New York, 1937, pp. 75–77; Stalin, *Soci. I* (XIV), p. 274.
32. Șeful = *hoziain*. Vezi O.V. Hlevniuk, *1937-i: Stalin, NKVD i sovețkoe obșcestvo*, Moscova, 1992, p. 30.
33. *Khrushchev Remembers*, trad. de Strobe Talbott, Boston, 1970, pp. 58–62; O.V. Hlevniuk, *Stalin i Ordjonikidze. Konfliktî v Politbiuro v 30-e godî*, Moscova, 1993; *Stalinskoe Politbiuro*, p. 91.
34. *Stalinskoe Politbiuro*, p. 97 (citat din Sergei Sîrțov), pp. 99, 178–179; Ivan Gronski, *Iz proșlogo . . . Vospominania*, Moscova, 1991, pp. 135–136.
35. Hlevniuk, *Politbiuro*, pp. 240–242; Arkady Vaksberg, *The Prosecutor and the Prey. Vyshinsky and the 1930s Moscow Show Trials*, trad. de Jan Butler, Londra, 1990, p. 278.

36. *Iosif Stalin v obiatiah semi. Iz licinogo arhiva*, Moscova, 1993, pp. 32–33. Sublinierea mea.
37. Exemple în Soloviev, „Tetradi", 177; Hlevniuk, *Stalin*, p. 86. Vezi Hlevniuk, *Stalin*, pp. 106–107, pentru o excepţie care confirmă regula.
38. Geneza scrisorii este discutată în John Barber, „Stalin's Letter to the Editors of Proletarskaya revolyutsiya", *Soviet Studies* 28:1, 1976.
39. Pentru exemple în sfera politicilor din educaţie, vezi Fitzpatrick, *Education*, pp. 220–226.
40. GARF, f. 1235, op. 141, d. 130, l. 18. Despre persecuţia religiei în 1929–1930, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 59–63.
41. GARF, f. 1235, op. 141, d. 435, ll. 3, 8–9.
42. Steven D. Richmond, „Ideologically Firm: Soviet Theater Censorship, 1921–1928", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, 1996, pp. 380–381.
43. *Rossiski tsentr hranenia i izucenia dokumentov noveişei istori* (RTsKhIDNI), f. 142, d. 461, l. 13. Stalin a ignorat cererea lui Lunacearscki.
44. Vitali Şentalinski, *Rabî svobodu. V literaturnîh arhivah KGB* ([Moscova], 1995, pp. 124–125.
45. Vezi Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York, 1996, pp. 171–172; Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 287–290.
46. Vezi, de examplu, *Krokodil* (în continuare, *Krok.*), 1935 nr. 21, 6; 1940 nr. 16, 8–9.
47. *Krok.*, 1935 nr. 28–29, 17. Vezi şi *ibid.*, 1934 nr. 9, 2; 1934 nr. 13, 7; 1935 nr. 6, 10; 1939 nr. 1, coperta 4; 1939 nr. 28, 14.
48. Vezi Peter H. Solomon, Jr., *Soviet Criminal Justice under Stalin*, Cambridge, 1996, pp. 127–128, 139–140 şi *passim*.
49. Sarah Davies, „The 'Cult' of the 'Vozhd': Representations in Letters from 1934–1941", *Russian History*, 24 (1997): 1–2.
50. „Diary of Andrei Stepanovich Arzhilovsky" în *Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s*, Véronique Garros, Natalia Korenevskaya şi Thomas Lahusen, editori, New York, 1995, p. 118.
51. Pentru schimbarea numelor de oraşe, vezi E.M. Pospelov, *Imena gorodov: vcera i segnodnia (1917–1992)*, Moscova, 1993; despre numele de străzi din Moscova, vezi şi P.B. Sytin, *Iz istori moskovskih uliţ (ocerki), Moscova*, 1958. Date despre întreprinderile

industriale pot fi găsite în *Alfavitno-predmetnîi ukazatel k. prikazam i rasporiajeniam NKTP za 1935 g.*, Moscova, 1936. Orașul Gatcino, mai târziu denumit Gatcina, a primit numele Troțk, în onoarea lui Troțki, între 1923 și 1929; orașul Elizavetgrad a primit numele Zinovievsk, de la Zinoviev, între 1923 și 1934; centrul industrial Enakievo, din Donbas, s-a numit Rîkovo, după Aleksei Rîkov, liderul opoziției de dreapta, între 1928 și 1937.

52. B. Starkov, „Kak Moskva ciut ne stala Stalinodarom", *Izvestia TsK*, 1990 nr. 12, pp. 126–127; *Krasnaia Tataria* [în continuare *Kras. Tat.*], 26 martie 1937, 2.
53. E. Pramnek, *Otcetnîi doklad V Gorkovskoi oblastnoi partinoi konferenții o rabote obkoma VKP(b)*, Gorki, 1937, p. 30. Stalin a prezentat „șase condiții" într-un celebru discurs despre dezvoltarea economică, ținut în 1931.
54. Evghenia Ghinzburg, *Destin în bătaia vântului*, traducere de Antoaneta Olteanu, Corint, București, 2015, p. 27.
55. *Trud*, 22 mar. 1937, 1 (Iaroslavl); Țentralnîi gosudarstvennîi arhiv istoriko-politiceskoi dokumentații Sankt-Peterburga (ȚGAIPD), f. 24, op. 2v, d. 727, l. 290, Leningrad. Pentru alte descrieri de șefi despotici, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 183–185.
56. Despre asumarea de riscuri, vezi concluziile din volumul de față.
57. Hlevniuk, *Stalin*, pp. 36–37; *Stalinskoe Politbiuro*, p. 154.
58. Vezi „Neotraditionalism" în Ken Jowitt, *New World Disorder. The Leninist Extinction*, Berkeley, 1992, pp. 121–158; Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist Political System*, Cambridge, 1990, pp. 129–130, 324.
59. Discursul din 5 martie 1937 în Stalin, *Soch. I* (XIV), pp. 230–231; citat în Hlevniuk, *1937-i*, p. 77.
60. James R. Harris, „Purging Local Cliques in the Urals Region, 1936–1937" în Sheila Fitzpatrick, ed., *Stalinism: New Directions*, Londra, 2000, p. 268.
61. Vezi Marc Raeff, *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York, 1966, pp. 78–79; Richard Pipes, „The Russian Military Colonies, 1810–1831", *JMH* 22:3, septembrie 1950.
62. Dintr-un articol în *Severnîi rabocii* [în continuare *Sev. rab.*], 11 aprilie 1937, 1. Aceeași povestire de Cehov („Sub Prișibeev", 1885) este citată în *Krok.*, 1939 nr. 14.
63. *Krok.*, 1934 nr. 14, 10.

64. Nadezhda Mandelshtam, *Hope Abandoned*, trad. de Max Hayward, New York, 1974, p. 288.
65. *Sov. iust.*, 1937 nr. 20, p. 22; *Kommuna*, 22 iul. 1937, 2.
66. GARF, f. 8131, op. 27, d. 107, ll. 155, 156, 135
67. GARF, f. 8131, op. 27, d. 107, ll. 97–99.
68. *Tolkovîi slovar I: Aktiv, Aktivizirovat, Aktivizm, Aktivist.*
69. Centrul de Studii Ruse, Universitatea Harvard, *Proiect despre Sistemul Social Sovietic. Transcrierea interviurilor*, Protocoalele „A" [în continuare HP], #385 (XIX), 11–12.
70. *Krasnîi Krîm*, 30 martie 1939, 4.
71. N. Khvalynsky, în *Soviet Youth. Twelve Komsomol Histories*, ed. Nikolai K. Novak-Deker, München, 1959, Institut zur Erforschung der UdSSR, Series 1, nr. 51 [în continuare *Soviet Youth*], pp. 120–121.
72. Abdy Kurmanbekov, în *Soviet Youth*, pp. 174–175.
73. Peter Kruzhin, în *ibid.*, pp. 196, 198.
74. W.I. Hryshko, în *ibid.*, p. 98.
75. Nikolai Lunev, în *ibid.*, p. 34.
76. *Partinîi arhiv Novosibirskoi oblasti* (PANO), f. 3, op. 9, d. 952, ll. 211–12.
77. GARF, f. 3316. op. 2, d. 1615, l. 57.
78. Despre Bîkov, vezi *Izvestia* [în continuare *Izv.*], 26 iunie 1935, 4; *ibid.*, 27 iunie 1935, 3. Ca în multe dintre aceste poveşti, împrejurările în care s-a comis crima sunt neclare, caracterizarea oficială, „răzbunare de clasă", putând să nu fie tocmai exactă. Totuşi, este limpede că Bîkov a fost un activist în plină ascensiune şi că ucigaşii săi, descrişi ca „lumpen proletari", îl urau pentru asta. Despre Morozov, vezi capitolul 3.

Capitolul 2 — *Vremuri grele*

1. John Carswell, *The Exile: A Life of Ivy Litvinov*, Londra, 1983, p. 101.
2. Verbul rusesc pentru expresia din ghilimele este *dostat* (în loc de *kupit*); *trudno dostat*; *defiţitnîe tovarî*; *avoski*, Şto daiut? (sau Şto vîbrasîvaiut?); *na levo*; *znakomstva i sviazi*; *blat*. Pentru comentarii despre noile cuvinte legate de obţinerea de bunuri, vezi *Krok.*, 1933 nr. 13, 4–5; 1934 nr. 29–30, 10, şi nr. 26, 10; 1935 nr. 25, 7, şi nr. 33–34, 21; şi HP, #3 (I), 47, şi #4 (I), 11.

3. W.A. Rukeyser, *Working for the Soviets: An American Engineer in Russia*, New York, 1932, p. 217.
4. Vezi datele citate de Stephen G. Wheatcroft în Getty, *Stalinist Terror*, pp. 282–289, şi Alec Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, Harmondsworth, Mx, 1972, p. 177.
5. Vezi Osokina, *Ierarhia potreblenia*, 39, tabelul 4.
6. Nove, *History*, p. 259.
7. *Izmenenia soţialnoi strukturî soveţkogo obşcestva 1921–seredina 30-hgodov*, Moscova, 1979, p. 194. *Soţialisticeskoe stroitelstvo SSSR. Statisticeski ejegodnik*, Moscova, 1934, pp. 356–357; *Soţialisticeskoe stroitelstvo Soiuza SSR* (1937–1938 gg.). *Statisticeski sbornik*, Moscova, 1939, pp. 12–15. A se observa că cifrele pentru 1926 sunt din recensământul din 17 decembrie 1926.
8. Acest argument este prezentat în Janos Kornai, *Economics of Shortage*, Amsterdam, 1980, 2 vol.
9. GARF, f. 3316, op. 16a, d. 446l, l. 36.
10. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1869, ll. 49–50; *Intimacy and Terror*, p. 139; ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2487, l. 90.
11. Scrisori publicate în E. Osokina, „Krizis snabjeniia 1939–1941 gg. v pismah soveţkih liudei", *Voprosî istorii* [în continuare *Vopr. ist.*], 1996 nr. 1, 8–12; raport din Alma-Ata în GARF, f. 8131, op. 27, d. 165, l. 307.
12. Osokina, „Krizis", 6, 25.
13. Despre mişcarea de abstitenţă, vezi T.P. Korjihina, „Borba s alkogolizma v 1920-e — naceale 1930-h gg.", *Vopr. ist.*, 1985 nr. 9. Pentru rapoarte locale şi petiţii în favoarea interzicerii vânzărilor de alcool în perioada 1929–1932, vezi GANO, f. 47, op. 5, d. 120, l. 155; *ibid.*, f. 33, op. 1, d. 223, l. 105 şi Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley, 1995, p. 189. Pentru nota lui Stalin, vezi *Stalin's Letters*, p. 209. Despre producţia de vodcă, vezi Julie Hessler, „Culture of Shortages. A Social History of Soviet Trade, 1917–1953", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, septembrie 1996, pp. 82 şi 85, n. 52.
14. *Melkaia promîşlennost SSSR. Po dannîm perepisi 1929 g., vîp. 1*, Moscova, 1933, v; Arhiva Smolensk [în continuare SA], WKP 178, 4; RGAE, f. 3429, op. 1, d. 5162, l. 19. Vezi şi Sheila Fitzpatrick, „After NEP: The Fate of NEP Entrepreneurs, Small

Traders, and Artisans in the 'Socialist Russia' of the 1930s", *Russian History* 13: 2–3, 1986.

15. *Leningradskaia pravda*, 8 aprilie 1937, 3; *Sov. iust.*, 1932 nr. 2, 18; V.A. Tihomirov, *Promkooperaţia na sovremennom etape*, Moscova, 1931, pp. 15–17; *Vecerniaia Moskva* [în continuare *Vece. Mosk.*], 1 octombrie 1934, 2 (despre reparaţiile casei); Leonard E. Hubbard, *Soviet Trade and Distribution*, Londra, 1938, pp. 151–153. *Krokodil* a publicat comentarii periodice despre produsele prost realizate sau defecte: vezi, de examplu, *Krok.*, 1934 nr. 4, 11; nr. 10, 11; nr. 12, 2 şi pe coperta trei; nr. 26, 12; nr. 29–30, 17.
16. Hubbard, *Soviet Trade*, pp. 151–153; *Sobranie uzakoneni i raspo-riajeni rabocego i krestianskogo pravitelstva RSFSR* (în continuare *Sobr. uzak.*), 1931 nr. 41, art. 284.
17. *Puti industrializaţii*, 1931 nr. 5–6, 78; „Kaloşa" (1926) în Mih. Zoşcenko, *Rasskazî, felietonî, povesti*, Moscova, 1958, pp. 33–36; *Sev. rab.*, 26 august 1935, 4.
18. Stalin era raportorul Politburoului despre bunurile de consum (*şirpotreb*) pe luna iunie 1936: RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 978, ll. 1–2.
19. Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda, and Dissent, 1934-1941*, Cambridge, 1997, pp. 38–43 şi ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 3553, ll. 223–224 (rapoartele NKVD-ului din Leningrad, 1939); GARF, f. 5446, op. 82, d. 112, l. 220 (o scrisoare către Molotov din1939).
20. Osokina, *Ierarhia*, 36; *Trud*, 14 iulie 1933, 4 (şi vezi Kotkin, *Magnetic Mountain*, pp. 258–261, pentru un proces similiar din Magnitogorsk); *Rabocii puti* [în continuare *Rab. put.*], 22 iulie 1937, 4; *Kommuna*, 23 noiembrie 1937, 3 şi 24 noiembrie, 3; GARF, f. 5446, op. 82, d.56, l. 331; *Kras. Tat.*, 22 ianuarie 1937, 4.
21. Osokina, „Krizis", pp. 10, 12, 16–17.
22. Deşi majoritatea clădirilor de locuinţe era deţinută de stat, în anii 1930 încă mai existau căsuţe din lemn, care erau proprietate particulară şi în care putea locui o singură familie. Această realitate se întâlnea mai ales în oraşelele de provincie unde procesul de industrializare rapidă încă nu ajunsese. Către finele deceniului, unele locuinţe proprietate de stat au fost restituite persoanelor private, decizie luată, în mod evident, în speranţa unei întreţineri mai bune a acestora. Autorităţile locale „din unele locuri" (în preajma

orașelor mari?) au primit instrucțiuni să pună la dispoziția cetățenilor materiale de construcții și credite bancare, în cazul în care aceștia doreau să își construiască locuințe proprii. Nu se știe ce rezultate au dat aceste inițiative. Vezi GARF, f. 8131, op. 27, d. 165, ll. 365, 376 și 404; *Sov. iust.*, 1937 nr. 23, 45; *Gosudarstvennîi arhiv Novosibirskoi oblasti* [GANO], f. 47, op. 1, d. 3407.

23. Timothy J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis*, Cambridge, Mass., 1995, p. 798; Kotkin, *Magnetic*, 161 (cifra pentru 1935); V.I. Isaev, „Formirovanie gorodskogo obraza jizni rabocih Sibiri v period soțialisticeskoi rekonstrukții narodnogo hoziaistva" în *Urbanizația sovețkoi Sibiri*, ed. V.V. Alekseev, Novosibirsk, 1987, 48 (cifra pentru 1933).
24. *Consolidare* = *uplotnenie*; *administrator* = *upravdom*; *portar* = *dvornik*. Din 1931 până în 1937, multe blocuri de locuințe din Moscova și alte orașe mari erau, în mod oficial, cooperative de închiriere, cunoscute sub acronimul „Jaktî" (*jilișcino-arendnîe kooperativnîe tovarișcestva*): vezi Colton, *Moscow*, p. 159.
25. *Sov. iust.*, 1936 nr. 31, 7; Colton, *Moscow*, 343; *Sov. iust.*, 1939 nr. 11, 64; *Krasnîi Krîm*, 28 aprilie 1939, 4.
26. GARF, f. 5446, op. 82, d. 42, ll. 47–51; *ibid.*, d. 64, l. 161.
27. Colton, *Moscow*, p. 342.
28. Kotkin, *Magnetic*, p. 174. După protestele locatarilor, fiecare bloc (care avea în jur de optzeci de apartamente) a fost dotat cu o bucătărie.
29. GARF, f. 5446., op. 81a, d. 94, ll. 207–209.
30. „*Nervnîe liudi*", în Zoșcenko, *Rasskazî*, 22–24; *Sov. iust.*, 1935 nr. 22, coperta 4. Pentru povestiri personale despre apartamentele comune, vezi Raissa L. Berg, *Memoirs of a Geneticist from the Soviet Union*, trad. de David Lowe, New York, 1988, pp. 129–145; Svetlana Boym, *Common Places. Mythologies of Everyday Life in Russia*, Cambridge, Mass., 1994, pp. 121–167; Paola Messana, *Kommunalka*, Paris, 1995.
31. Messana, *Kommunalka*, pp. 173–174.
32. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1514, ll. 114–120. Un caz similiar este în *ibid.*, d. 727, l. 174.
33. Liubcenko, „Arbat, 30, Kvartira 58", *Istocinik*, 1993 nr. 5–6, 24–36. Vezi și Berg, *Memoirs*, pp. 141–144; Messana, *Kommunalka*, pp. 27–30, 159–630.

34. Kotkin, *Magnetic*, p. 167; Colton, *Moscow*, p. 308. Deşi cifrele exacte pentru Moscova nu sunt disponibile, tendinţa poate fi dedusă din faptul că procentul de case deţinute de firme a crescut de la 25, în anii 1920, la 40, în anii 1940.
35. Isaev, „Formirovanie", p. 47 (despre Kuzneţk); Kotkin, *Magnetic*, p. 136.
36. John Scott, *Behind the Urals. An American Worker in Russia's City of Steel*, Bloomington, 1973, prima ediţie 1942, pp. 39–40.
37. Kotkin, *Magnetic*, pp. 135–136; Isaev, „Formirovanie", p. 47; Kotkin, *Magnetic*, pp. 135–136; Colton, *Moscow*, p. 342.
38. Colton, *Moscow*, pp. 342–343; GANO, f. 33, op. 1, d. 346, ll. 43–48.
39. *Kommunist* (Saratov), 8 mai 1935, 1; *Trud*, 3 ianuarie 1935, 2; *ibid.*, 4 ianuarie 1936, 2; Kotkin, *Magnetic*, p. 171; Colton, *Moscow*, pp. 342–343.
40. Zara Witkin, *An American Engineer in Stalin's Russia. The Memoirs of Zara Witkin, 1932–1934*, Michael Gelb, editor, Berkeley, 1991, pp. 55–56.
41. Jurnalul lui Svanidze, în *Iosif Stalin*, pp. 173–175, 29 aprilie 1935.
42. Despre canalizare, vezi Colton, *Moscow*, p. 853, n. 193; despre baie, vezi *ibid.*, p. 342 şi Messana, *Kommunalka*, *passim*. Despre băile comunale din Moscova (deschise înainte de revoluţie), vezi Vl. Ghiliarovski, *Moskva i moskvici*, Moscova, 1979; prima ediţie 1926, pp. 246–274.
43. *Pravda*, 11 iunie 1938, 2; *Trud*, 8 mai 1935, 3; *Kommuna*, 6 septembrie 1937, 3; Isaev, „Formirovanie", 47; M.A. Vodolaghin, *Ocerki istori Volgograda 1589–1967*, Moscova, 1968, pp. 268, 271; GANO, f. 33, op. 1, d. 223, ll. 49, 57–59. De observat este dificultatea găsirii unor date credibile despre serviciile şi dotările din provincie în deceniul 1930.
44. GARF, f. 5446, op. 82, d. 25, ll. 231–234; *Soţ. stroi.*, 1934, pp. 356–357.
45. GANO, f. 47, op. 5, d. 206, l. 10.
46. Kotkin, *Magnetic*, pp. 132–133, 137–139.
47. Betty Roland, *Caviar for Breakfast*, Sydney, 1989, pp. 67–68; Louis Fischer, *Soviet Journey*, New York, 1935, p. 62; *American Engineer*, pp. 131–132; *Krok*, 1932 nr. 8, 9; *Sov. iust.*, 1933 nr. 9, 13.
48. Vodolaghin, *Ocerki*, p. 271; *Narodnoe hoziaistvo Pskovskoi oblasti. Statisticeski sbornik*, Leningrad, 1968, p. 269; *Penzenskaia oblast*

za 50 let sovețkoi vlasti. Statisticeski sbornik, Saratov-Penza, 1967, p. 218; Kotkin, *Magnetic*, pp. 132–133.

49. *Sovețkoe gosudarstvo*, 1933 nr. 4, 68. Vezi și *ibid.*, 1932 nr. 9–10, 152 și *Sov. iust.*, 1934 nr. 2, 16. Despre conflictele etnice din cazărmile din Turksib și din Moscova, vezi Matthew J. Payne, „Turksib: The Building of the Turkestano-Siberian Railroad and the Politics of Production during the Cultural Revolution, 1926–1931", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, 1994, cap. 4, și *Vece. Mosk.*, 29 septembrie 1934, 3.
50. *Sov. iust.*, 1934 nr. 2, 16. Despre ce a însemnat huliganismul în Rusia secolului XX, vezi Joan Neuberger, *Hooliganism. Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*, Berkeley, 1993, pp. 1–8 și *passim*.
51. *Sov. iust.*, 1934 nr. 2, 16 (citat); *ibid.*, 1934 nr. 2, 16; 1935 nr. 26, 4.
52. *Gorkovskaia kommuna*, 22 iulie 1937, 3 (citat); *Tihookeanskaia zvezda* [în continuare *Tih. zv.*], 14 mai 1937, 4.
53. *Krestianskaia pravda* [în continuare *Kr. pr.*], 27 mai 1935, 3, și 17 martie 1935, 3; PANO, f. 3, op. 9, d. 9, l. 126.
54. În această categorie includ cooperativele și sindicatele.
55. Excepția parțială era reprezentată de asistența medicală, medicilor permițându-li-se să aibă o activitate privată limitată.
56. Despre penuria cronică, vezi Kornai, *Economics of Shortage*; despre funcția de alocare, vezi Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley, 1991, pp. 74–83.
57. Pentru justificări de natură ideologică, vezi A.N. Malafeev, *Istoria țenoobrazovaniia v SSSR (1917–1963 gg.)*, Moscova, 1964, pp. 147–148 (raționalizare) și M. Ceamkina, *Hudojestvennaia otkrîtka, Moscova*, 1993, p. 217 (distribuitorii cu circuit închis, ca armă împotriva dușmanului de clasă); despre atitudinile liderilor, vezi Hessler, „Culture of Shortages", pp. 268–269 și Hlevniuk, *Politbiuro*, pp. 126–127 (Stalin). Pentru dovezi de susținere populară a raționalizării, vezi Davies, *Popular Opinion*, pp. 25–31, Osokina, „Krizis snabzheniia", 8, și GARF, f. 5446, op. 82, d. 112, l. 220 (scrisoare către Molotov,1939).
58. Vezi Osokina, *Ierarhia*, p. 15; E.H. Carr și R.W. Davies, *Foundations of a Planned Economy, 1926–1929 I*, Londra, 1969,

pp. 702–704; Malafeev, *Istoria*, p. 138. Ţăranii nu au primit cartele de raţii, spre deosebire de autorităţile din mediul rural şi unii salariaţi de la ţară.

59. *Biulleten Narodnogo Komissariata Snabjenia SSSR*, 1931 nr. 5, 22–24.
60. Despre priorităţi, vezi Hessler, „Culture", pp. 74–80.
61. Aceştia erau oficial numiţi „distribuitori cu circuit închis" (*zakrîtîe raspredeliteli*), neoficial ei fiind identificaţi printr-o gamă năucitoare de iniţiale şi acronime, specific sovietice - ZRK pentru cooperativele de fabrică (înlocuite ulterior cu ORSî), ZVK pentru omoloagele lor din armată etc. Despre ZRK (cooperativele muncitoreşti cu circuit închis) şi ORSî (raioanele de aprovizionare a muncitorilor), vezi *Istoria soţialisticeskoi ekonomiki SSSR v semi tomah*, volum editat de I.A. Gladkov, [în continuare *Ist. soţ. ek.*], Moscova, 1977, III, p. 453 şi Hessler, „Culture", pp. 92–108. ORSî, deschise în 1932, aveau aceeaşi menire ca şi ZRK, însă ţineau direct de fabrică, nu de uniunea cooperativă centrală. ORSî se ocupau şi cu producţia de alimente pentru uzină, folosind terenul arabil din proprietatea statului, şi cu distribuţia de loturi (*ogorodî*) către familiile muncitoreşti, unde acestea puteau să cultive legume
62. *Ist. soţ. ek.*, III, p. 454; G. Ia. Neiman, *Vnutrenniaia torgovlia SSSR*, Moscova, 1935, p. 159.
63. Vezi Scott, *Behind the Urals*, pp. 86–87, şi John D. Littlepage cu Demaree Bess, *In Search of Soviet Gold*, New York, 1938, p. 68.
64. *Izv.*, 26 sep. 1935, 2; *Trud*, 8 feb. 1936, 4; GARF. f. 8131, op. 27, d. 165, ll. 304, 320–321. Despre criza din aprovizionare, vezi E. Osokina, „Liudi i vlast v usloviah krizisa snabjenia 1939–1941 godî", *Otecestvennaia istoria*, 1995 nr. 3, 16–32.
65. Decret din 20 mai 1932, „O poriadke proizvodstva torgovli kolhozov, kolhoznikov i trudiaşcihsia edinoliciniîh krestian..." în *Reşenia partii i pravitelstva po hoziaistvennîm voprosam (1917–1967 gg.) II*, Moscova, 1967, pp. 388–389.
66. Vezi Hessler, „Culture", cap. 4, mai ales pp. 183–197.
67. Osokina, *Ierarhia*, pp. 117–118. În conformitate cu decretul din 1932, comerţul de colhoz trebuia efectuat la preţuri „formate de la sine, la piaţă" (*skladîvaiuşimsia na rînke*), dar ele nu trebuia să

depăşească „preţurile comerciale medii" din comerţul de stat. *Reşeniia II*, p. 389.

68. Vezi E.A. Osokina, „Za zerkalnoi dveriu Torgsina", *Otecestvennaia istoria*, 1995 nr. 2, 86–104; Malcolm Muggeridge, *Winter in Moscow*, Londra, 1934, p. 146. În primul an de existenţă, magazinele Torgsin erau unele cu circuit închis, destinate numai turiştilor străini; de aici şi denumirea (= *torgovlia s inostrannîmi turistami*).
69. *Ist. soţ. ek.* III, 4 pp. 54–55; Hessler, „Culture", pp. 82–83; Osokina, *Ierarhia*, p. 109.
70. *Ist. soţ. ek.*, IV, pp. 429–30, 433; Hessler, „Culture", pp. 269–272.
71. Citat din Davies, *Popular Opinion*, p. 30; ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 3553, ll. 62 şi 223–224, rapoartele din 1939.
72. Despre „descurcăreţi" (*tolkaci*), vezi Joseph Berliner, *Factory and Manager in the Soviet Union*, Cambridge, Mass., 1957 şi „Blat is Higher than Stalin", *Problems of Communism* 3:1, 1954.
73. A se observa că persoanele cărora li se revocaseră drepturile civile pentru că făcuseră comerţ şi care trimiteau petiţii pentru recâştigarea acestor drepturi scriau adesea despre faptul că apelaseră la comerţ ca la o soluţie disperată, fiind forţaţi de împrejurări extreme şi împotriva firii lor cinstite – tipul de retorică pe care te aştepţi să îl auzi în cazuri de prostituție sau de alte activități cu adevărat ruşinoase. Vezi Golfo Alexopoulos, „Rights and Passage: Marking Outcasts and Making Citizens in Soviet Russia, 1926–1936", teză de doctorat, University Chicago, 1996, pp. 465–475.
74. *Sov. iust.*, 1936 nr. 26, 9; *Gorkovskaia kommuna*, 23 noiembrie 1937, 4.
75. *Vecerniaia krasnaia gazeta*, 27 februarie 1936, 3; *Groznenski rabocii*, 30 ianuarie 1938, 6.
76. *Kommuna*, 4 august 1936, 4.
77. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 3553, ll. 223–224.
78. *Krok.*, 1939 nr. 2, 8–9.
79. *Krok.*, 1933 nr. 1, coperta patru; *ibid.*, 1932 nr. 13, coperta patru; *Sov. iust.*, 1932 nr. 3, 33.
80. *Zvezda*, 25 iulie 1937, 4; HP, #431 (XXI), 25; *ibid.*, 26; *Sov. iust.*, 1936 nr. 26, 9.
81. Vezi discuţia în Hessler, „Culture", pp. 235–240.

82. *Zvezda*, 3 iulie 1937, 3.
83. *Sov. iust.*, 1936 nr. 24, 15.
84. GARF, f. 5446, op. 81a, d. 24, ll. 49–48.
85. Edward Crankshaw, *Khrushchev's Russia*, Harmondsworth, Mx., 1959, pp. 71–72.
86. *Tolkovîi slovar* I.
87. HP, #386 (XX), 24; #4 (I), 36; #431 (XXI), 7; #432 (XXI), 16; #518 (XXVI), 29; #358 (XIX), 18; #396 (XX), 12; #386 (XX), 24; *ibid.*, #338 (XXXVIII), 8; Berliner, „Blat", 23.
88. HP, #166 (XIII), 44; şi vezi Alena Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchanges*, Cambridge, 1998, pentru un studiu despre *blat* bazat mai ales pe date din interviuri din 1980, disponibile în 1994–1995.
89. Aceasta este una dintre reticenţele caracteristice interviurilor din proiect, ea rezultând probabil din dorinţa repondenţilor de a prezenta un caracter moral ireproşabil în vederea depunerii cererilor de emigrare în Statele Unite.
90. HP, #421 (XXI), 17–18.
91. *Ibid.*, #338 (XXXIII), 6–7.
92. *Ibid.*, #338 (XXXIII), 6–7; #407 (XX), 11; #358 (XIX), 13; #2 (I), 16. Despre *sobutîl nicestvo*, vezi *ibid.*, #407 (XX), 11.
93. *Ibid.*, #147 (v. 34), 6–7; Harry Rosenberg, *The Leica and Other Stories*, [Canberra,] 1994. Îi mulţumesc lui Iuri Slezkin pentru elucidarea pasajului şi lui T.H. Rigby, pentru că mi-a prezentat cartea.
94. *Krok.*, 1933 nr. 3, 3. Titlul în rusă este „Blat-not", un joc de cuvinte pornind de la *bloknot*, care înseamnă caiet, blocnotes. Îi mulţumesc lui Iuri Slezkin pentru că m-a ajutat cu traducerea.
95. HP, #338 (XXXIII), 6–7; #518 (XXVI), 37.
96. *Ibid.*, #7 (I), 23; *ibid.*, #10 (I). 6. În al doilea caz, realizatorul interviului a subliniat discrepanţa în raportul făcut.
97. *Ibid.*, #385 (XIX), 99; #416 (XXI), 3–4; #395 (XX), 9–10; #431 (XXI), 28–29; *ibid.*, #96 (VII), 18; #517 (XXVI), 36; *ibid.*, #398 (XX), 31.
98. *Krok.*, 1935 nr. 30–31, 18 (facultate); 1935 nr. 17–18, 11 (staţiune); 1940 nr. 14, 2 (restaurant); 1937 nr. 8, 12 (scutire medicală).
99. *Krok.*, 1935 nr. 25, 13. „Vinde" = *otpuskaet* (literal, *eliberează*).
100. Săptămâna continuă de lucru (*neprerîvnaia proizvodstvennaia nedelia* sau *neprerîvka*) a fost introdusă în toamna lui 1929,

inițial numai în industrie; în practică, toată lumea muncea patru zile și își lua apoi una liberă, dar conform unor planificări, astfel încât patru cincimi din angajați erau întotdeauna la serviciu, iar mașinile nu se opreau niciodată. În 1931, *neprerîvka* a fost abandonată pentru majoritatea tipurilor de slujbe, locul său fiind luat de o săptămână de lucru de șase zile, fixă. Aceasta a constituit o îmbunătățire, majoritatea oamenilor având aceeași zi liberă, însă haosul inițial asociat cu *neprerîvka* și, mai târziu, cu năucitoarea succesiune a „săptămânilor de 5 zile (*piatidnevki*)", a „săptămânilor de 6 zile (*șestidnevki*)" și a „săptămânilor de 10 zile (*dekadî*)" nu a fost complet depășită în decursul deceniului. Abia în 1940 s-a revenit la săptămâna de șapte zile, cu ziua de odihnă duminica. Vezi Schwarz, *Labor*, pp. 268–277 și Șceglov, *ZT*, pp. 414–415.

101. Citat în H. Kent Geiger, *The Family in Soviet Russia*, Cambridge, Mass., 1968, p. 128.

Capitolul 3 — *Palatele de luni*

1. Mottoul și titlul capitolului sunt luate dintr-o carte pentru copii, a cărei acțiune se petrece în Uniunea Sovietică din anii 1930: *Palaces on Monday*, de Marjorie Fischer, Harmondsworth, Mx., 1944, prima ediție 1937.
2. Expresia este din Zinoviev, *Viitorul luminos*.
3. Pentru o discuție interesantă despre spațiu și conotația lui în anii 1930, vezi Emma Widdis, „Decentring Cultural Revolution in the Cinema of the First Five-Year Plan", lucrare prezentată la sesiunea anuală a AAASS, Seattle, noiembrie 1997.
4. *Nași dostijenia* [în continuare *Naș. dost.*], 1932 nr. 11–12, 6, 16.
5. *Ibid.*, 1932 nr. 11–12, 6.
6. *Ibid.*, 1934 nr. 5, 81–82.
7. *Ibid.*, 1934 nr. 1, 7 (tirajul a fost redus de la 100 000 la 30 000–40 000); James von Geldern și Richard Stites, editori, *Mass Culture in Soviet Russia*, Bloomington, 1995, pp. 235, 257.
8. *Mî naș, mî novîi mir postroim.*
9. Aleksei Adjubei, *Te desiat let*, Moscova, 1989, pp. 194–195.
10. Raisa Orlova, *Memoirs*, trad. de Samuel Cioran, New York, 1983, p. 27.

11. „O generalnom plane rekonstrukţii goroda Moskvî", 10 iunie 1935, în *Reşenia II*, pp. 573–576; Janina Urussowa, „'Seht die Stadt, die leuchtet': zur Evolution der Stadtgestalt in den sowjetischen Filmen der 20er und 30er Jahre", lucrare prezentată la Universität Tübingen, pe 6 mai 1997 (fragmente din *Ceabarda!*); Richard Stites, *Russian Popular Culture. Entertainment and Society since 1900*, Cambridge, 1992, p. 84 şi *Trud*, 20 decembrie 1935, 4 (Hotelul Moscova).
12. Urussowa, „Seht die Stadt" (fragmente).
13. Orlova, *Memoirs*, p. 28; Soloviev, „Tetradi", p. 205 şi Sîtin, *Iz istorii*, pp. 212, 215, 224–225.
14. Citat *Naş. dost.*, 1932 nr. 11–12, 6.
15. Cifre din *Izmenenia*, pp. 194, 196; *Narodnoe obrazovanie, nauka i kultura v SSSR. Statisticeski sbornik*, Moscova, 1971, pp. 21, 44–45; *Vsesoiuznaia perepis naselenia 1939 goda. Osnovnîe itoghi*, Moscova, 1992, p. 39. A se observa că toate datele pentru anii 1930 sunt, cel mai probabil, exagerate: pe acestea le citez pentru a da o idee despre dimensiunile schimbării. Cifra alfabetizării pentru anul 1939 trebuie privită cu scepticism: cifra din recensământul cenzurat, din 1937, era cu şase procente mai mică (75%): Iu. A. Poliakov, V.B. Zhiromskaia, I.N. Kiselev, „Polveka molceania (Vsesoiuznaia perepis naselenia 1937 g.)", *Soţiologhiceskie issledovania*, 1990 nr. 7, 65–66.
16. Despre Expoziţia Agricolă, vezi Stites, *Russian Popular Culture*, p. 84; Jamey Gambrell, „The Wonder of the Soviet World", New York Review of Books, 22 decembrie 1994, 30–35 şi Vladimir Papernîi, *Kultura 'dva'*, Ann Arbor, 1985, pp. 158–163.
17. Stalin, *Soci. XIII*, 38–39, discursul din 4 februarie 1931.
18. Texte din *Esli zavtra voina*, 1938, *Marş veselîh rebiat*, 1934, *Sportivnîi marş*, 1936 şi *„Jit stalo lucişe"*, 1936, cuprinse în von Geldern, *Mass Culture*, pp. 217, 235, 236, 237. Despre sloganul stalinist „Viaţa s-a îmbunătăţit", vezi cap. 4.
19. *Naş. dost.*, 1932 nr. 4, 56–57.
20. Von Geldern, *Mass Culture*, p. 235.
21. „Po Soiuzu Sovetov", 1932–1933 şi „O piesah", 1933, în M. Gorki, *Sobranie socineni v tridţati tomah*, Moscova, 1949–1955, XVII, p. 190, şi XXVI, pp. 26, 420. *A stăpâni = osvoit.*

22. Frank J. Miller, *Folklore for Stalin*, Armonk, N.Y., 1990, pp. 32, 56; Katerina Clark, *The Soviet Novel. History as Ritual*, Chicago, 1985, p. 138; *Pravda*, 3 decembrie 1937, 2 şi 11 noiembrie 1937, 2 (Ejov, ca *gheroi*, cu *podvighi*). Titlul onorific de „Erou al Muncii" a fost înfiinţat prin decret guvernamental în 1927: vezi Iu. K. Schcheglov, „Kommentari k romanu «Dvenadtsat stuliev»", în I. Ilf şi E. Petrov, *Dvenadtsat stulev* [în continuare Şceglov, *DS*], Moscova, 1995, pp. 478–479.
23. Despre exploratorii polari, vezi John McCannon, *Red Arctic: Polar Exploration and the Myth of the North in the Soviet Union, 1932–1939*, New York, 1998 şi *idem*, „Positive Heroes at the Pole: Celebrity Status, Socialist-Realist Ideals, and the Soviet Myth of the Arctic, 1932–1939", *Rus. Rev.* 56:3, 1997; despre aviatori, vezi Bailes, *Technology*, cap. 14; despre mitul eroului, vezi Clark, *Soviet Novel*, pp. 136–141.
24. Soloviev, „Tetradi", 175, 188 („vulturi"); *Rab. put.*, 16 iulie 1937, 1 („Salutări bogatârilor lui Stalin!" despre zborul Cikalov); Clark, *Soviet Novel*, pp. 124–129 („tată"); RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 999 (funeralii).
25. Soloviev, „Tetradi" (însemnare de jurnal 26 iulie 1937), pp. 195–196; McCannon, „Positive Heroes", pp. 359–363. Despre monitorizare, vezi GARF, f. 5446, op. 82, d. 51 (nota din 7 august 1937 către Molotov, de la B. Tal, şeful departamentului de presă, care raportează apostrofarea ziarului *Izvestia* pentru publicarea, în formă abreviată, a telegramei lui Papanin de la Polul Nord); despre implicarea *Izvestiei* în aventura arctică, sub conducerea lui Gronski, vezi Gronski, *Iz proşlogo*, pp. 127–129, 160–161.
26. Miller, *Folklore*, pp. 111, 117, 121, 123, 125, 127, 129, 135–137.
27. A fost pusă în scenă la Teatrul Kamernîi din Moscova, în 1935: *Vece. Mosk.*, 10 noiembrie 1935, 4.
28. Jay Leyda, *Kino. A History of the Russian and Soviet Film*, Londra, 1973, p. 358; Stites, *Popular Culture*, pp. 87–88.
29. Din *Komsomolskaia pravda* [în continuare *Koms. pr.*], 22 octombrie 1937, 3 şi 7 noiembrie 1937, 4 (niciun alt detaliu despre primul grup; al doilea grup era format din 865 de muncitori de la Uzina Auto Stalin, din Moscova). Filmele erau *Ceapaev* (1934, regia Serghei şi Gheorghi Vasiliev) şi Şciors (1939, regia Aleksandr Dovjenko).

30. Despre legenda lui Pavlik Morozov, vezi „Pavlik Morozov", fragment din *Un poem despre ură*, 1933, de Mihail Doroșin în von Geldern și Stites, pp. 153–156. Despre realitatea din spatele legendei, vezi Iuri Drujnikov, *Voznesenie Pavlika Morozova*, Londra, 1988.
31. Pentru exemple de imitatori ai lui Pavlik Morozov, în viața reală, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 256.
32. *Pe chei* din 1954 era regizat de Elia Kazan, care, nu cu mult timp înainte, menționase nume de foști comuniști în timpul audierii sale de către Comisia pentru Activități Antiamericane. Poate fi văzut ca parte dintr-o continuă polemică cu Arthur Miller, ale cărui piese *Vrăjitoarele din Salem*, 1953, și *Vedere de pe pod*, 1955, prezentau denunțul și delațiunea într-o lumină puternic negativă. Mai multe despre „discursuri ale denunțului", vezi Sheila Fitzpatrick și Robert Gellately, editori, *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History 1789–1989*, Chicago, 1997, pp. 17–20.
33. *Teatrul pentru copii din Moscova*, Moscova, 1934, p. 44.
34. Vezi Katerina Clark, „Little Heroes and Big Deeds: Literature Responds to the First Five-Year Plan" în Fitzpatrick, *Cultural Revolution*; A. Volkov, *A.M. Gorki i literaturnoe dvijenie sovețkoi epohi*, Moscova, 1958, pp. 333–334. Pentru o prezentare generală a stahanovismului, vezi Siegelbaum, *Stakhanovism*.
35. Termenul sovietic *znatnîe liudi* se traduce literal prin „oameni recunoscuți", dar, de fapt, li se aplica numai eroilor din popor, nu celebrităților din rândurile elitelor.
36. Despre mentorul lui Stahanov, Konstantin Petrov, vezi Siegelbaum, *Stakhanovism*, pp. 67–69; despre mentorul Anghelinei, Ivan Kurov, vezi P. Angelina, *O samom glavnom*, Moscova, 1948, p. 13.
37. Anghelina, *O samom glavnom*, p. 5.
38. *Gheroini soțialisticeskogo truda*, Moscova, 1936, p. 168 (sublinierea mea).
39. Vezi, de exemplu, comentariile extrem de laudative despre o tânără alpinistă stahanovistă, din Caucazul de Nord, întâlnită la o demonstrație aeriană, în jurnalul lui Vladimir Stavski, un înalt aparatcic din domeniul cultural: *Intimacy and Terror*, p. 234.
40. Pașa Anghelina, *Liudi kolhoznîh polei*, Moscova, 1948, p. 26.
41. *Gheroini*, 25; *Naș. dost.*, 1934 nr. 5, 161; *Krok.*, 1936 nr. 4, 13.

42. „Perepiska s citateliami" în Gorki, *Sob. soci. XXV*, Moscova, 1953, p. 221.
43. Citat în Raymond A. Bauer, *The New Man in Soviet Psychology*, Cambridge, 1952, p. 81.
44. Vezi Thomas Lahusen, *How Life Writes the Book, Real Socialism and Socialist Realism in Stalin's Russia*, Ithaca, 1997, pp. 46–52.
45. Charles Kingsley, *The Water-Babies. A Fairy Tale for a Land Baby*, Londra, Macmillan & Co, 1903, prima ediţie datând din 1863. Pentru poveşti cu bandiţi, vezi Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1861–1917*, Princeton, 1985, cap. 5.
46. *Belomorsko-Baltiski kanal imeni Stalina: Istoria stroitelstva*, M. Gorki *et al.*, editori, Moscova, 1934. Traducerea în limba engleză s-a numit *The White-Sea Canal in London and Belomor. An Account of the Construction of the New Canal between the White Sea and the Baltic Sea in New York*, 1935. Despre proiectul de propagandă, vezi Joachim Klein, „Belomorkanal. Literatur und Propaganda in der Stalinzeit", *Zeitschrift für slavische Philologie* 55:1, 1995/1996, pp. 53–98. Despre proiectul de construcţie, vezi I. Ciuhin, Kanalarmeitsî, *Istoria stroitelstva Belmorkanala v dokumentah, ţifrah, faktah, fotografiah, svidetelstvah uceastnikov i ocevidţev*, Petrozavodsk, 1990.
47. *Belomorsko-Baltiski*, pp. 252–256.
48. Katerina Clark, „Little Heroes" în Fitzpatrick, *Cultural Revolution*, pp. 192–193.
49. Despre *Putevka v jizni*, scenariul şi regia de Nikolai Ekk, film a cărui acţiune se bazează pe activităţile din comunitatea Liubereţ, vezi Leyda, *Kino*, pp. 284–285 şi *Ocerki istori sovetkogo kino I*, Moscova, 1956, pp. 296–301, 479. Despre *besprizornîe*, vezi Alan M. Ball, *And Now My Soul Is Hardened. Abandoned Children in Soviet Russia, 1918–1930*, Berkeley, 1994.
50. *Pedagoghiceskaia poema*, 1934–1935, în A.S. Makarenko, *Socinenia v semi tomah I*, Moscova, 1957. A se observa că ediţia în limba engleză din 1951, publicată la Moscova, s-a intitulat *Road to Life*, având ca subtitlu titlul în rusă – *Putevka v jizni. Pedagoghiceskaia poema*; ea nu a fost folosită în operele complete Makarenko. În ciuda titlului identic, filmul lui Ekk nu s-a bazat pe carte, fiind realizat înaintea ca ea să fie scrisă.

51. A. Zorici, „Oteţ. Zaiavlenie Sergheia Ivanova", *Izv.*, 15 ianuarie 1936, 4; *ibid.*, 17 ianuarie 1936, 4. Potrivit primului articol, Ivanov nu a reuşit să îşi găsească fiica. Apoi, ca prin minune, la numai două zile după, *Izvestia* anunţa că fetiţa fusese găsită într-un orfelinat din Moscova şi că urma să fie înapoiată tatălui.
52. A. Zorici, „Serdţa cekista", *Izv.*, 4 octombrie 1935, 4. Comunitatea Bolşevo este descrisă în Louis Fischer, *Soviet Journey*, New York, 1935, pp. 97–105.
53. „Iavka s povinnoi" în Lev Şeinin, *Zapiski sledovatelia*, Moscova, 1965, pp. 93–95. A fost prima dată publicată în *Izvestia*, 15 martie 1937, 3, iar o versiune a întregii poveşti a „reformării hoţilor" (datată greşit în 1935) apare în Arvo Tuominen, *The Bells of the Kremlin. An Experience in Communism*, Piltti Heiskanen, editor, trad. de Lily Leino, Hanovra şi Londra, 1983, pp. 128–135. Indiferent dacă relatarea lui Şeinin, despre puzderia de mărturisiri voluntare, este sau nu adevărată, cel puţin o astfel de istorie a făcut subiectul unui articol din *Izvestia*, apărut în anul anterior: potrivit acestuia, un hoţ de profesie, I. Astahov, se prezentase din senin la Direcţia de Investigaţii Penale din Moscova şi îşi mărturisise păcatele, adăugând că dorea „să ispăşească sentinţa cuvenită şi apoi să se apuce de muncă cinstită" (*Izv.*, 8 mai 1936, 4).
54. „Razgovor na cistotu", în Şeinin, *Zapiski*, pp. 98–104, prima apariţie în *Izv.*, 18 martie 1937, 4. Tuominen adaugă faptul că amnistia promisă de Vîşinski se referea la furt şi la infracţiuni minore, nu la infracţiuni politice sau, ca în majoritatea cazurilor, la crimă (Tuominen, *Bells*, pp. 130, 133).
55. Interviu cu Vîşinski, *Izv.*, 20 martie 1937, 4; „Krupnoe rukopojatie" în Şeinin, *Zapiski*, pp. 105–110, prima apariţie în *Izv.*, 28 martie 1937, 4. Despre soarta contelui Kostea, vezi Tuominen, *Bells*, pp. 134–135. O altă versiune (din viaţa reală) despre un infractor pocăit care pretinde că are talent artistic şi care este luat în serios se găseşte în Golfo Alexopoulos, „Portrait of a Con Artist as a Soviet Man", *Slavic Review* [în continuare *Slav. Rev.*], 57:4, 1998.
56. Vezi mai sus, pp. 173–174.
57. A.S. Makarenko, „Flaghi na başniah", 1938, în Makarenko, *Soci.* III. Personajul imposibil de izbăvit este Rîjikov. Afirmaţia că era un parazit din născare, dimpreună cu promisiunea că, la un moment dat, va exista şi o explicaţie pentru asta, a fost făcută

de Makarenko la o întâlnire cu cititorii şi inclusă într-o anexă la ediţia în limba engleză, *Learning to Live (Flags on the Battlements)*, trad. de Ralph Parker, Moscova, 1953, p. 646.
58. „Cultură" este un termen folosit aici pentru ambele cuvinte ruseşti: *kulturnost* şi *kultura*. Despre însuşire, vezi definiția pentru *kulturnîi* în *Tolkovîi slovar II*, sensul al 2-lea, „care este la un nivel înalt de cultură, care şi-a însuşit (*usvoivşii*) cultura". Despre disputele din anii 1920, vezi Fitzpatrick, *Cultural Front*, cap. 1.
59. *Izv.*, 28 mai 1934, 3.
60. Iuri Slezkin, „From Savages to Citizens: The Cultural Revolution in the Soviet Far North, 1928-1939", *Slav. Rev.* 51:1, 1992, 71, 74–75.
61. *Krok.*, 1936 nr. 28, coperta 4.
62. Vezi înțelegerile dintre profesori şi părinți la fabrica de țesături Reutovskaia: *Trud*, 17 iulie 1935, 2.
63. *Jenşcina-bolşaia sila. Severnoe kraevoe soveşceanie jen stahanovţev, Arhanghelsk 1936*, Arhanghelsk, 1936, p. 54.
64. Vezi Kotkin, *Magnetic*, cap. 5 („Speaking Bolshevik").
65. Autobiografia Marusiei Rogaceva, în O.N. Ceadaeva, editoare, *Rabotniţa na soţialisticeskoi stroike*, Moscova, 1930, p. 79.
66. Busîghin citat în Catriona Kelly şi Vadim Volkov, „Directed Desires: Kul'turnost' and Consumption", în Catriona Kelly şi David Shepherd, editori, *Construction Russian Culture in the Age of Revolution: 1881-1940*, Oxford, 1998, pp. 303–304; comentariul Komarovei în Ceadaeva, *Rabotniţa*, p. 144.
67. *Jenşcina-bolşaia*, 74, 43; Kotkin, *Magnetic*, 192 şi 487, n. 179.
68. Kelly şi Volkov, „Directed Desires", p. 297; Fischer, *Soviet Journey*, p. 70.
69. *Za ind.* [în continuare *Za ind.*], 17 ianuarie 1937, 2.
70. Vezi Kelly şi Volkov, „Directed Desires", pp. 298–299; Vera S. Dunham, *In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction*, Durham, 1990, pp. 41–58.
71. *Obşcestvenniţa* [în continuare *Obşce.*], 1937 nr. 1, 14.
72. HP #167 (XIII), 26.
73. *Krok.*, 1940 nr. 24, 5 („Na vî"); *ibid.*, 1940 nr. 22, 9.
74. Despre nume revoluţionare, vezi Papernîi, *Kultura*, p. 150. Pentru Stalinka, vezi Anghelina, *Liudi*, p. 117. Pentru decizia rară de a boteza un copil Iosif după Stalin, vezi Sats, *Jizni*, p. 307.

75. Discuţia despre schimbarea numelor se bazează în mare măsură pe anunţurile publicate în *Izvestia* în perioada 10 martie 1935 – 27 mai 1928. Pentru schimbarea de nume în epoca ţaristă târzie, vezi Andrew M. Verner, „What's in a Name? Of Dog-Killers, Jews and Rasputin", *Slav. Rev.* 53:4, 1994. Pentru schimbări de nume din motive politice, vezi *Izv.*, 8 septembrie 1938, 4.
76. *Izv.*, 10 mai 1936, 3 (comentariul lui B.M. Tal: cuvântul folosit este „poşlost").
77. *Trud*, 8 martie 1936, 2. Referirea este la povestirea lui Cehov, *Vanka*, 1886.
78. *Promovare = vîdvijenie*: vezi *Tolkovîi slovar*, vol. 1 pentru cuvântul *vîdvijeneţ*, un termen nou inventat, care însemna „un muncitor numit sau promovat într-un post de răspundere (în organele administraţiei de stat sau economice); un student ales [...] pentru pregătire în munca ştiinţifică". Despre acţiunea afirmativă, vezi Fitzpatrick, *Education*. Pentru atitudinile faţă de *vîdvijenţî*, vezi HP, #518 (XXVI), 63, #517 (XXVI), 56, #543 (XXVIII), 4, şi memoriile lui Benediktov, „O Staline".
79. *Gheroini*, pp. 162–163 (citat); *Istoria sovetkogo kino* II, pp. 173–184 (despre membru).
80. Fitzpatrick, „Stalin and the Making of a New Elite" în *Cultural Front*; Archie Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford, 1996, pp. 27–28.
81. *Izv.*, 4 octombrie 1938, 3; *Pravda*, 30 aprilie 1938, 3.
82. *Pravda*, 31 mai 1938, 3; *Koms. pr.*, 17 decembrie 1937, 3.
83. Siegelbaum, *Stakhanovism*, pp. 267-277.
84. În rusă este „god uhoda s proizvodstva ili ostavlenia selskogo hoziaistva". GARF, f. 5457, op. 22, ed. hr. 48, ll. 80–81 (Sindicatul Muncitorilor Textilişti, 1935: *Licinîi listok po ucetu kadrov*).
85. ŢGAIPD, f. 24, op. 2g, d. 48. ll. 197–201 (scrisoare 1937); Robert A. McCutcheon, „The 1936–1937 Purge of Soviet Astronomers", *Slav. Rev.* 50:1, 1991, 104–111 (despre un *vîdvijeneţ* din Taşkent).
86. *Trud*, 8 martie 1936, 2.
87. *Koms. pr.*, 7 noiembrie 1937, 4. În acest studiu, N = 865. A se observa că situaţia se referă la o perioadă ce survenea după ani îndelungaţi de „acţiune afirmativă", timp în care muncitorii puteau fi admişi la *rabfak* (facultate pentru muncitori) aproape la o simplă cerere. Aceşti tineri muncutori sperau să intre la o instituţie de învăţământ superior în urma procesului general de selecţie academică.

88. Barbara Alpern Engel şi Anastasia Posadskaya-Vanderbeck, *A Revolution of their Own. Voices of Women in Soviet History* [în continuare Engel, *Revolution*], Boulder, Colo., 1997, pp. 44–45 (interviu cu Dubova).
89. Citat în Kelly şi Volkov, „Directed Desires", pp. 207–208.
90. Anghelina, *O samom glavnom*, pp. 4–5.

Capitolul 4 — *Faţa de masă fermecată*

1. *Skatert-samobranka*. Vezi Maria Kravchenko, *The World of the Russian Fairy Tale*, Berne, 1987, p. 72.
2. Vezi Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed*, Londra, 1967; prima ediţie 1937.
3. Am citat expresia în forma sa de slogan. Ce a spus, de fapt, Stalin, într-un discurs ţinut la o şedinţă a tractoriştilor şi tractoristelor de frunte, desfăşurată în 1 decembrie 1935, sună astfel: „Astăzi, toată lumea spune că situaţia materială a muncitorilor s-a îmbunătăţit considerabil, că viaţa s-a îmbunătăţit, că e mai veselă." Stalin, *Soci. I (XIV)*, p. 106.
4. Pentru exemple, vezi *Izv.*, 1 ianuarie 1936, 1; Lahusen, *How Life Writes the Book*, p. 52. Versurile cântecului „Viaţa e tot mai bună", 1936, în care varianta de slogan e folosită ca refren, se găsesc în von Geldern, *Mass Culture*, pp. 237–238. Pentru maimuţărire, vezi capitolul 7.
5. Vezi N.S. Timasheff, *The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York, 1946.
6. *Vece. Mosk.*, 4 octombrie 1934, 2.
7. A.I. Mikoian, *Pişcevaia industria Soveţkogo Soiuza*, [Moscova], 1939, pp. 68, 80; *Gorkovskaia kommuna*, 10 aprilie 1938, 4.
8. *Kommuna*, 18 iulie 1936, 3–4. În august 1937, fabrica „Noua Lumină" a început producţia de şampanie, folosind maşini de import, planul de producţie fiind între 10 000 şi 12 000 de sticle pe zi: *Krasnîi Krîm*, 20 august 1937, 2.
9. Despre publicitate, vezi Randi Barnes-Cox, „Soviet Commercial Advertising and the Creation of the Socialist Consumer, 1917–1941" în Christina Kiaer şi Eric Naiman, editori, *Everyday Subjects: Formations of Identity in Early Soviet Culture*, în curs de apariţie. Despre comerţul cultivat, vezi Hessler, „Culture of Shortages", cap. 6.

10. Hessler, „Culture", pp. 292, 294.
11. *Krasnaia gazeta* [în continuare *Kras. gaz.*], 27 iunie 1936, 4; *Ogonek*, 1936 nr. 16, coperta 2.
12. *Ogonek*, 1936 nr. 5, 19–21. Marketingul furibund la apa de colonie, din a doua jumătate a anilor 1930, este în general pus pe seama soției lui Molotov, Polina Jemciujina, aflată la conducerea industriei cosmetice.
13. Vezi reclamele la „Prekonsol", descris drept „una dintre cele mai bune substanțe chimice menite să prevină sarcina", și la diafragmele „Vaghilen" (șariki) în *Krasnîi Krîm*, 27 iulie 1937, 4; *Rab. put.*, 26 martie 1937, 4; *Sovețkaia Sibiri* [în continuare *Sov. Sib.*], 4 septembrie 1936, 1; și *Ogonek*, coperta 3 la mai multe numere din 1936. Mulțumiri lui Iuri Slezkin și prietenilor lui ginecologi din Moscova, pentru ajutorul dat în această privință.
14. *Trud*, 4 mai 1934, 4.
15. HP #1 (I), 15; 385 (XIX), 11–12; *Trud*, 2 iulie 1935, 1.
16. B. Glotov, „Bilet do Leningrada. Bolșevik Zinaida Nemțova, kak ona est", *Ogonek*, 1988 nr. 27, iulie, 7.
17. *Naș. dost.*, 1934 nr. 6, 56, 60.
18. Citat în Hlevniuk, *1937-i*, 39, din *Baltimore Sun*, 18 noiembrie 1934. Articolul a fost inclus în rezumatul presei străine distribuit liderilor de partid.
19. Vezi Iuri Elaghin, *Ukroșcenie iskusstv*, New York, 1952, pp. 178–182; *Vece. Mosk.*, 17 noiembrie 1934, 4.
20. Vezi Stites, *Russian Popular Culture*, pp. 88–93 (musicaluri); S. Frederick Starr, *Red and Hot. The Fate of Jazz in the Soviet Union*, New York, 1983, cap. 6 (jazz); *Trud*, 14 decembrie 1935, 4 ("Soviet Hollywood"); *Jenșcina-bolșaia*, 75 (dans).
21. *Trud*, 3 ianuarie 1936, 4.
22. *Molot*, 23 iunie 1933, 4; *Izv.*, 9 ianuarie 1936, 1; *Rabocii*, 13 ianuarie 1934, 4.
23. Despre fotbal, vezi Robert Edelman, *Serious Fun. A History of Spectator Sports in the U.S.S.R.*, New York, 1993.
24. Vezi Karen Petrone, „Parading the Nation: Physical Culture Celebrations and the Construction of Soviet Identities in the 1930s", *Michigan Discussions in Anthropology, XII*, 1996; *Aghitația za sceastie. Sovețkoe iskusstvo stalinskoi epohi*, Düsseldorf-Bremen, 1994, pp. 180–190; von Geldern, *Mass Culture*, pp. 235–236.

„Fizkult-ura-ura-ura!" este un joc de cuvinte pornind de la „fizkultura" (educaţie fizică) şi „ura".

25. *Vece. Mosk.*, 30 noiembrie 1935, 4; Louis Fischer, *Soviet Journey*, pp. 107–118; Marjory Fischer, *Palaces*, pp. 67–73; Roland, *Caviar*, p. 55. Vezi şi Karl Schlögel, „Der 'Zentrale Gor'kij-Kultur-und Erholungspark' (CPKiO) in Moskau. Zur Frage des Öffentlichen Raums im Stalinismus" în Manfred Hildermeier şi Elisabeth Müller-Luckner, editori, *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung* (Stalinismul înainte de al Doilea Război Mondial. Noi direcţii de cercetare), München, 1998.
26. Citat în Rosalinde Sartorti, „Stalinism and Carnival" în Hans Günther, editor, *The Culture of the Stalin Period*, New York, 1990, p. 67. Am făcut unele mici corecturi la traducere.
27. *Vece. Mosk.*, 1 noiembrie 1935, 1. Despre carnaval în anii 1920, vezi Şceglov, *ZT*, pp. 520–522.
28. *Vece. Mosk.*, 9 iulie 1935, 3; *Izv.*, 9 iulie 1935, 4; *Krok.*, 1936 nr. 19, 3. O abordare mai dură a fost raportată în orăşelul minier Gorlovka, unde anunţul pentru un bal mascat spunea: „costumele trebuie să corespundă următoarelor scopuri: norme [de muncă] vechi şi noi, războiul italiano-abisinian, prietenia germano-japoneză şi victime ale capitalismului" (*Krok.*, 1936 nr. 11, 15).
29. *Izv.*, 12 aprilie 1935, 4. Compozitorul Glière, scriitorul Boris Pilniak, regizorul german de teatru Erwin Piskator şi directoarea Teatrului de Copii din Moscova, Natalia Saţ, sunt doar câteva nume ale persoanelor implicate în organizarea primului carnaval de noapte, ţinut în septembrie 1935.
30. Roland, *Caviar*, p. 55.
31. Citat de Hlevniuk, *1937-i*, pp. 41–42, preluat din *Soţialisticeski vestnik 1934* nr. 19, 14. Despre privilegiile intelectualilor din anii 1920, vezi Fitzpatrick, *Education*, pp. 79–86. Despre soarta sa în perioada Revoluţiei Culturale, vezi *idem*, *Cultural Revolution*.
32. Vezi *Izv.*, 27 aug. 1934, 1, şi Jeffrey Brooks, „Socialist Realism in Pravda: Read All about It!", *Slav. Rev.* 53:4, 1994, 976–981.
33. Vezi mai sus, pp. 411–412.
34. Vezi Elaghin, *Ukroşcenie*, p. 143; HP #421 (XXI), 67 şi #387 (XX), 56.
35. Bonner, *Mothers and Daughters*, p. 126; Osokina, *Ierarhia*, pp. 63–65.

36. Gronski, *Iz proşlogo*, p. 140. Gronski îşi arogă meritul pentru includerea artistului.
37. Hubbard, p. 82; Osokina, *Ierarhia*, pp. 63–64; Bonner, *Mothers*, p. 251; HP, #385 (XIX), 47. GORT = *Gosudarstvennoe obedinenie roznicinoi torgovli*.
38. Osokina, *Ierarhia*, p. 71; *Ist. soţ. ekon. III*, p. 454.
39. RŢHIDNI, f. 78, op. 1, d. 549, ll. 76–77.
40. Tuominen, *Bells*, p. 205.
41. SA, WKP 355, 179.; RŢHIDNI, f. 78, op. 1, d. 549, ll. 76–77; citat în *Krok.*, 1936 nr. 24, 14.
42. *Rab. put.*, septembrie 1937, 2.
43. Colton, *Moscow*, p. 168. Pentru o evaluare mai puţin favorabilă, vezi *Bells*, pp. 89–90.
44. Colton, *Moscow*, pp. 337 şi 852 (nota 174); Elaghin, *Ukroşcenie*, pp. 62–63; *Sov. iust.*, 1934 nr. 8, 18, şi 1935 nr. 17, 24.
45. *Trud*, 14 nov. 1933, 4; *Rabocii*, 28 martie 1932, 1; Kotkin, *Magnetic*, 126–127 şi ilustraţia 18; Scott, *Behind the Urals*, pp. 86–89.
46. HP, #338 (XXXIII), 27, 8. „Servitorii domestici şi muncitorii cu ziua" erau în număr oficial de 300 000, în 1935, recensământul din 1939 înregistrând peste 500 000 de servitori, practic toţi femei: *Trud v SSSR. Statisticeski spravocinik*, Moscova, 1936; *Vsesoiuznaia perepis naselenia 1939 goda*, p. 111. Ambele cifre sunt, probabil, mult prea mici, de vreme ce servitoarele, un caz singular în Uniunea Sovietică, nu erau angajate de stat, ci de persoane particulare (care nu întotdeauna le declarau).
47. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1748, ll. 167–168 (scrisoare anonimă către Sovietul din Leningrad, 1 august 1936).
48. Scott, *Behind the Urals*, pp. 130–133.
49. *Krok.*, 1939 nr. 12, 13; 1939 nr. 20, 6; 1940 nr. 17, 5.
50. Deşi sanatoriile erau oficial instituţii medicale, cetăţenii sovietici le considerau case de vacanţă obişnuite (*doma otdîha*). După dovezile pe care le avem din jurnalele personale, se pare că practic toţi membrii elitei sovietice din deceniul al patrulea (ca să nu pomenim cetăţenii obişnuiţi) sufereau de afecţiuni cronice pentru care tratamentul la sanatoriu (exerciţii fizice, regim alimentar şi odihnă sub supraveghere medicală) era considerat benefic.
51. *Kras. Tat.*, 24 aprilie 1937, 4; vezi şi *ibid.*, 21 aprilie 1938, 4.

52. RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 995 (decizie a Politburoului, 9 feb. 1938). Despre revocare, vezi cap. 8.
53. D. L. Babicenko, *Pisateli i ţenzorî. Sovetkaia literatura 1940-h godov pod politiceskim kontrolem ŢK*, Moscova, 1994, pp. 11–13. A se observa că, asemeni tuturor privilegiilor, acela al „utilizării pe termen nedefinit" (*bessrocinoe polzovanie*) era brusc retras dacă beneficiarul devenea „duşman al poporului".
54. HP, #431 (XXI), 26–29. Pentru detalii privind construcţia şi vânzarea caselor de vacanţă, vezi Vaksberg, *Prosecutor*, pp. 86–93.
55. Mandelshtam, *Vospominania*, pp. 119–120; Saţ, *Jizni*, p. 273.
56. Elaghin, *Ukroşcenie*, pp. 150–154; Fitzpatrick, *Education*, p. 78; Gronski, *Iz proşlogo*, p. 140.
57. Ginzburg, *Into the Whirlwind*, trad. de Paul Stevenson şi Manya Harari, Harmondsworth, Mx, 1968, pp. 36–37; Bonner, *Mothers*, pp. 168–172, 244–246, 259. Despre Artek, vezi *Naş. dost.*, 1932 nr. 4, 94–95.
58. Saţ, *Jizni*, p. 284.
59. *Pravda*, 19 mai 1937, 4; *Za ind.*, 12 mai 1937, 1; *Kras. gaz.*, 3 septembrie 1936, 2.
60. RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 984, l. 70, şi *ibid.*, d. 1002 (deciziile Politburoului privind creşterile salariale, 1937 şi 1938); Hlevniuk, *1937-i*, pp. 39 şi 165; *Sov. iust.*, 1938 nr. 19, 47.
61. Papernîi, *Kultura*, p. 176; *Izv.*, 29 iulie 1934, 2; *Kulturnaia jizni v SSSR 1928–1941. Hronika*, Moscova, 1976, p. 418. Despre Litfond în anii 1930 şi 1940, vezi Dietrich Beyrau, „Der organisierte Autor: Institutionen, Kontrolle, Fürsorge" în Gabriele Gorzka, editoare, *Kultur im Stalinismus*, Bremen, 1994, pp. 72–76.
62. Pentru autoturismele M-1 date ca premii stahanoviştilor, vezi *Pravda*, 19 mai 1937, 4; *Za ind.*, 21 aprilie 1937, 2; *Kr. pr.*, 30 iun. 1936, 4; *Trud*, 21 septembrie 1936, 4.
63. *Gheroini*, 129, 71, 54–55.
64. Parafrazat dintr-un ziar din Magnitogorsk în Kotkin, *Magnetic*, pp. 192 şi 487, n. 179.
65. Citat în Siegelbaum, *Stakhanovism*, pp. 228 şi 230.
66. *Gheroini*, 129 (sublinierea mea). Despre importanţa simbolică a dobândirii unui pat, vezi articolul lui Vladimir Kontorovici în *Naş. dost.*, 1936 nr. 3, 95.
67. *Trud*, 24 decembrie 1935, 2.

68. Vezi mai sus, p. 189–190.
69. Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, pp. 151–53, 169–70 şi *passim*.
70. „Mî borolis za ideiu! Vospominania F.E. Treivas" în B.S. Ilizarova, editoare, *Jenskaia sudba v Rossii*, Moscova, 1994, pp. 90–91.
71. Bonner, *Mothers*, p. 109; *Kras. Tat.*, 21 aprilie 1938, 4.
72. Fischer, *Soviet Journey*, p. 55 (sublinierea mea).
73. *Naş. dost.*, 1934 nr. 6, 61.
74. „O proekte Konstituţii Soiza SSR", 25 noiembrie 1936, în Stalin, *Soci. I* (XIV), pp. 142, 145; Vera S. Dunham, *In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction*, Durham, 1990, p. 108 (citat din romanul lui V. Kocetov, *Jurbinî*, din 1952).
75. Citate din GARF, f. 1235, op. 141(2), d. 147, l. 8 (1932); *ibid.*, f. 5446, op. 82, d. 42, ll. 75–77 (1935); RGAE, f. 7486s, op. 37, d. 237, l. 228, 1932.
76. *Sto sorok besed*, 410–411; RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 995.
77. Citate din Inkeles, *Soviet Citizen*, p. 307; GARF, f. 5457, op. 22, d. 49, l. 28, 1935.
78. GARF, f. 5457, op. 22, d. 45, l. 9.
79. *Naş. dost.*, 1934 nr. 6, 61.
80. Danil Granin, „Leningradski katalog", *Neva*, 1984 nr. 9, 76–77; Paul Scheffer, *Seven Years in Soviet Russia*, New York, 1932, p. 47.
81. GARF, f. 3316, op. 2, d. 1529, ll. 4–5. Vezi şi Papernîi, *Kultura*, pp. 93–97.
82. Aici, operele cheie sunt Timasheff, *Great Retreat*, şi Troţki, *Revolution Betrayed*.
83. *Izv.*, 11 sep. 1935, 4; RŢHIDNI, f. 17, op. 114, d. 822, l. 49 (scrisoare către *Izv.*, n.d. [1936–37]).
84. Timasheff, *Great Retreat*, p. 319; Papernîi, *Kultura*, p. 97.
85. Soloviev, „Tetradi", *loc. cit.*, pp. 182–183.
86. Timasheff, *Great Retreat*, pp. 319 şi 448; Tucker, *Stalin in Power*, pp. 323 şi 648, n. 68.
87. Fitzpatrick, *Education*, pp. 219–220; *Sobranie zakonov i rasporiajenii rabocekrestianskogo pravitelstva SSSR* [în continuare *Sobr. zak.*] 1937 nr. 21, art. 83.
88. *Sobr. uzak.*, 1926, nr. 53, art. 412; *Izv.*, 8 septembrie 1936, 1, citat în Kiril Tomoff, „People's Artist, Honored Figure: Official Identity and Divisions within the Soviet Music Profession. 1946–53",

ms., 3. În rusă, titlurile sunt „Zaslujennîi artist" și „Narodnîi artist". Titlul de „Maestru Emerit al Sportului" a fost creat în 1934; titlurile „Profesor Emerit" și „Medic Emerit" au fost adăugate în 1940: Tucker, *Stalin in Power*, p. 648, n. 69; *Narodnoe obrazovanie v SSSR. Obșceobrazovatelnaia școla. Sbornik dokumentov 1917–1973 gg.*, Moscova, 1974, p. 474.

89. Tomoff, 5; *Kulturnaia jizni*, p. 652.
90. *Sobranie postanovlenii i rasporiajenii pravitelstva SSSR* [în continuare *Sobr. post.*] 1940 nr. 1, art. 6; *ibid.*, 1940 nr. 3, art. 89; Philomena Guillebaud, „The Role of Honorary Awards in the Soviet Economic System", *American Slavic and East European Review* XII:4, 1953, 503; Papernîi, *Kultura*, p. 276; *Sobr. post.* 1941, nr. 11, art. 176.
91. *Sbornik vajneișiih postanovlenii po trudu*, compilație făcută de Ia. L. Kiselev și S.E. Malkin, Moscova, 1938, pp. 239–240, 241–245; Timasheff, *Great Retreat*, p. 319.
92. Troțki, *Revolution Betrayed*, p. 156.
93. Șceglov, *ZT*, pp. 11 și 338.
94. *Protekția, pomogati, podderjivati, vîruceati, sovet, pomoșci.* Mulțumiri lui Iuri Slezkin și Alenei Ledeneva pentru sfaturile privind lexiconul patronajului.
95. HP #385 (XIX), 30 (citat); *ibid.*, #415 (v. 20), 15; #432 (v. 21), 16; #524 (v. 27), 19. Despre stahanoviști, vezi Siegelbaum, *Stakhanovism*, pp. 67–71, 256; vezi și Anghelina, *O samom glavnom*, p. 30. Atribuțiile patronului includeau pregătirea terenului pentru prima doborâre de record, cea care aducea titlul de stahanovist, și selectarea clientului ca delegat la conferințele regionale și naționale ale stahanoviștilor.
96. Mandelshtam, *Vospominania*, pp. 119–120.
97. Despre relațiile lui Kolțov și Babel cu Ejov, vezi *Mihail Kolțov, kakim on bîl*, Moscova, 1965, pp. 69–76, și Șentalinski, *Rabî svobodî*, pp. 48–50.
98. Șentalinski, *Rabî*, p. 120.
99. Pentru o discuție mai detaliată, vezi Sheila Fitzpatrick, „Intelligentsia and Power. Client-Patron Relations in Stalin's Russia" în Hildermeier, *Stalinismus*.
100. GARF, f. 5446, op. 82, d. 77, ll. 9–10; *ibid.*, d. 56, l. 154. 1938 a fost un moment relativ propice înhățării de apartamente de lux;

a se observa scrisoarea din același an, în care un oficial de la administrația locativă a Sovietului Moscovei îl asigura pe Molotov că, în curând, NKVD-ul va elibera, spre realocare, apartamentele confiscate de la „dușmani ai poporului"; GARF, f. 5446, op. 82, d. 72, l. 114.

101. GARF, f. 5446, op. 82, d. 51, l. 144; *ibid.*, d. 53, l. 130; *ibid.* d. 70, l. 165.
102. Elaghin, *Ukroșcenie*, pp. 52–53; *Testimony. The Memoirs of Dmitri Shostakovich*, volum editat de Solomon Volkov și tradus de Antonina W. Bouis, New York, 1980, pp. 98–99.
103. Vezi, de exemplu, GARF, f. 5446, op. 82, d. 53, ll. 82 și 102; d. 65, l. 207; d. 112, ll. 281–92; și P.L. Kapița, *Pisma o nauke 1930–1980*, Moscova, 1989, p. 151.
104. GARF, f. 5446, op. 81a, d. 337, ll. 76–78 (Fadeev, scrisoare din ianuarie 1940); ȚGAIPD, f. 24 op. 2v, d. 1515, ll. 64–65, scrisoare din 1935.
105. Kapița, *Pisma*, pp. 174–175, 178–179; Paul Josephson, *Physics and Politics in Revolutionary Russia*, Berkeley, 1991, p. 316; Iuri Elaghin, *Temnîi ghenii (Vsevolod Meierhold)*, New York, 1955, pp. 294–295.
106. Elaghin, *Ukroșcenie*, pp. 66–69.
107. *Ibid.*, p. 48.
108. *Sto sorok*, p. 315; Gronski, *Iz proșlogo*, pp. 142–143; *O Valeriane Kuibîșeve: Vospominania, ocerki, stati*, Moscova, 1983, pp. 219–221.
109. *Sto sorok*, p. 315; Gronski, *Iz proșlogo*, p. 143. A se observa, totuși, că în ciuda acestui preambul amenințător, Stalin s-a dovedit înțelegător cu artiștii, atunci când Gronski, potrivit propriei relatări, i-a descris situația acestora și le-a apărat în mod activ cauza.
110. HP #359 (XIX), 32.

Capitolul 5 — *Insultat și rănit*

1. Vezi E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, vol. 1, Harmondsworth, Mx., 1966, pp. 151–154; A.I. Dobkin, „Lișenți" în *Zvenia. Istoriceski almanah, vîp. 2*, Moscova–St. Petersburg, 1992, pp. 601–603.
2. „Konstituția (Osnovnoi zakon) Rossiskoi Soțialisticeskoi Federativnoi Sovetskoi Respubliki", hotărârea celui de-al V-a Congres

al Sovietelor, 10 iulie 1918, în *Dekretî soveţkoi vlasti II*, Moscova, 1959, p. 561.

3. Persoanele lipsite de dreptul la vot erau cunoscute ca *lişenţî*, adică *oameni lipsiţi. Elemente străine = ciujdîe elementî; elemente sociale străine = soţialno-ciujie (-ciujdîe); foşti = bîvşie.* A se observa dezumanizarea implicită în conotaţia termenului *elementî.* Utilizarea lui a devenit atât de extinsă, încât un repondent din Proiectul Harvard a obiectat vehement atunci când un intervievator l-a folost pentru a se referi la lucruri, nu la persoane, afirmând răspicat că „termenul «element» [...] li se aplică numai persoanelor", HP, #387 (XX), 77.
4. Dobkin, „Lişenţî", pp. 603–604; Elise Kimerling, „Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936", *Rus. Rev.* 41:1, ianuarie 1982. 32 n. 20. Categoria „loialităţii" era uneori inclusă, alteori exclusă din legislaţia în continuă schimbare din anii 1920.
5. Vezi E.H. Carr, *Socialism in One Country, 1924–1926*, vol. 2, Londra, 1959, pp. 328–333; Alexopoulos, „Rights and Passage", cap. 2.
6. Vezi Kimerling, „Civil Rights", pp. 27–30, şi Fitzpatrick, „Ascribing Class", pp. 752–755.
7. Vezi Fitzpatrick, „Ascribing", pp. 756 şi *passim*. Excepţii de la abordarea genealogică trebuiau, evident, făcute în cazul unor revoluţionari bolşevici precum însuşi Lenin, al cărui tată fusese nobil. Potrivit legii, foştii latifundiari, capitalişti şi preoţi puteau să voteze după ce se angajau într-o „muncă utilă societăţii" vreme de cinci ani, însă legea pare să fi fost mai consecvent încălcată decât respectată.
8. Despre exproprierea nepmenilor, vezi Alan M. Ball, *Russia's Last Capitalists. The Nepmen, 1921–1929*, Berkeley, 1987, pp. 72–82, 161–169. Despre colectivizare, vezi R.W. Davies, *The Socialist Offensive. The Collectivisation of Soviet Agriculture, 1929–1930*, Cambridge, Mass., 1980. Despre Revoluţia Culturală, vezi Fitzpatrick, *Cultural Revolution*.
9. Potrivit datelor publicate, 8,6% din populaţia adultă a URSS a fost lipsită de dreptul la vot în 1929, până la 7,7% în 1927, Kimerling, „Civil Rights", p. 27: Tabel 1. În republicile ne-ruse, proporţia era în general mai mare: 11,8% în Ucraina şi 13,7%

în Uzbekistan, comparat cu 7,2% în RSFSR. O sursă de arhivă plasează numărul persoanelor private de dreptul la vot în Republica Rusă, în 1930, la aproape două milioane și jumătate, ceea ce sugerează că, în întreaga URSS, numărul a fost de cel puțin patru milioane. Totuși, e limpede că aceste cifre sunt, în cel mai fericit caz, niște aproximări. Cel mai probabil că nici autoritățile însele nu știau exact câți cetățeni erau lipsiți de drepturile civile.

10. *Nașa gazeta* [în continuare *Naș. gaz.*], 22 august 1929, 3.
11. M.M. Prișvin, *Dnevniki*, Moscova, 1990, p. 165; *Naș gaz.*, 15 octombrie 1929, 4.
12. Despre obiecțiile ridicate de Krupskaia, Lunacearski și comisatul ucrainean pentru educație, Mikola Skrîpnik, vezi Fitzpatrick, *Education*, pp. 122, 133 și 164, și nota 15, mai jos.
13. GARF, f. 5263, op. 1, d. 7, 1930.
14. GARF, f. 3316, op. 2, d. 918 (memoriu); *Koms. pr.*, 16 mar. 1930, 4 (plângeri).
15. GARF, f. 3316, op. 2, d. 909, l. 1.
16. Din declarațiile lui Lunacearski și Skrîpnik împotriva epurărilor sociale din școli, vezi GARF, f. 5462, op. 11, d. 12, ll. 44–45, și ll. 11–12. Pentru un decret secret al Sovnarkom RSFSR din 27 aprilie 1929, prin care li se interzicea școlilor să exmatriculeze copii din familii private de dreptul la vot, vezi GARF, f. 1235, op. 141(2), d. 308, l. 11.
17. Solovki era o cunoscută insulă-închisoare, situată în nord.
18. GARF, f. 1235, op. 141(2), d. 308, l. 9 (comitetul executiv al sovietului din regiunea Kalmîkia către VȚIK, 30 aprilie 1929).
19. Despre reintroducerea pașapoartelor, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 92–95.
20. *V țeliah licinogo ustroistva.*
21. GARF, f. 3316 s. ch., op. 2, d. 1227, ll. 1–69. Comisia era condusă de Enukidze, secretar al ȚIK, și avea ca membri trei reprezentanți de frunte ai OGPU: G.G. Iagoda, G.E. Prokofiev și Ia. S. Agranov.
22. GARF, f. 3316 s.ch., op. 2, d. 1227, l. 70.
23. GARF, f. 3316 s.ch., op. 2, d. 1227, l. 101. Sursa acestei instrucțiuni nu a fost identificată, dar cel mai probabil era vorba de ȚIK sau de corespondentul său în Republica Rusă, VȚIK.
24. GARF, f. 3316 s.ch., op. 2, d. 1227, l. 101.

25. Toate cazuri sunt din GARF, f. 3316 s.ch., op. 2, d. 1227, ll. 117–126.
26. Elaghin, *Ukroşcenie*, pp. 53–54.
27. Isaac Deutscher, *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929*, Oxford, 1959, pp. 390–394 (Troţki); GARF, f. 3316, op. 2, d. 188 (contrarevoluţionarii şi foştii latifundiari, 1926–1927) GARF, f. 3316, op. 16a, d. 430 (latifundiari, 1929).
28. Cifră din V.N. Zemskov, „Sudba «kulaţkoi ssîlki» (1930–1954)", *Otecestvennaia istoria*, 1994 nr. 1, 118. A se observa că este superioară cifrei din 1991, din V.P. Danilov, citată în Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 83. În această cifră nu intră sutele de mii de culaci care au fost categorisiţi fie ca elemente mai periculoase decât deportaţii, caz în care au fost trimişi în lagăre de muncă, sau mai puţin periculoase, caz în care au fost pur şi simplu expropriaţi şi (în teorie) strămutaţi pe un pământ de calitate inferioară, situat în aceeaşi regiune. Pentru o estimare a numărului de persoane din aceste din urmă categorii, vezi Sheila Fitzpatrick, „The Great Departure: Rural-Urban Migration in the Soviet Union, 1929–1933" în William G. Rosenberg şi Lewis H. Siegelbaum, editori, *Social Dimensions of Soviet Industrialization*, Bloomington, 1993, pp. 23–25.
29. Pentru abordări diferite, vezi Moshe Lewin, *The Making of the Soviet System*, New York, 1985, pp. 121–141; Lynne Viola, „The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, 1927–1935", în Getty, *Stalinist Terror*; Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 28–33.
30. Despre procesul de deculacizare, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 54–59. Despre diversele categorii administrative de culaci şi pedepsele lor, vezi Davies, *Socialist Offensive*, pp. 234–236.
31. GANO, f. 47, op. 1, d. 2005, l. 35 (scrisoare către Eihe de la un secretar de raikom [comitet de conducere a partidului (n. red.)], 25 ianuarie 1933, marcată „personal").
32. Pentru distribuţia deportaţilor în termeni de ocupaţie, vezi Tabelul 6, Zemskov, 127. La începutul lui 1935, 640 000 de culaci deportaţi lucrau în industrie: N.A. Ivniţki, *Klassovaia borba v derevne i likvidaţia kulacestva kak klassa (1929–1932 gg.)*, Moscova, 1972, p. 326. Aşezările agricole ale deportaţilor au devenit ferme colective, iar unele dintre aceste „*kulak kolhozî*" au ajuns o sursă

de jenă pentru regim, fiind mult mai prospere decât vecinele lor unde nu lucrau culaci: v. Zemskov, „Sudba", pp. 125–126.

33. *Spețpereselenți*; *trudposelenți*, din 1934. În 1944, termenul *spețpereselenți* a intrat în circuitul oficial, fiind înlocuit în 1949 de *spețposelenți*, v. Zemskov, „Sudba", p. 118.
34. GARF f. 3316, op. 2, d. 188, memoriu OGPU, 1931. Din cele 936 547 de persoane clasificate în categoria „coloniști de muncă", în 1941, 93% erau culaci deportați: Zemskov, „Sudba", p. 129.
35. Asta se aplica unei categorii extinse, nu grupurilor mai mici de persoane „periculoase social" care erau trimise în exil pe o perioadă de 3–5 ani, după ce făcuseră închisoare sau stătuseră în lagăre de muncă. Distincția era relativ neimportantă, fiindcă până și cei cu termen fix erau eliberați din exil la întâmplare, dacă mai erau eliberați. În 1936, Vîșinski, care ținea mult la respectarea legii, i-a sugerat lui Stalin să le permită să revină acasă, după ce își ispășeau pedepsele: GARF, f. 8131, op. 27, d. 72, ll. 168–169, 194, memoriu din 23 iulie 1936.
36. *Sobr. zak.* 1934 nr. 33, art. 257, legea din 17 martie 1934; *SZ*, 1935 nr. 7, art. 57, legea din 25 ianuarie 1935; GARF, f. 3316, op. 2, d. 1668, l. 1 (memoriu de la Iagoda către Stalin, 17 ianuarie 1935, cu confirmarea lui Stalin, scrisă de mână pe margine). Pentru împotrivirea lui Ia. Iakovlev, șef al departamentului de agricultură al Comitetului Central, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 123–124, 240.
37. Zemskov, „Sudba", pp. 128–145.
38. GARF, f. 9414, op. 1, d. 15, ll. 23–24, 79–80 (memoriu NKVD din 23 februarie 1938, ce rezumă legislația privindu-i pe *trudposelenți*; Vîșinski, memoriu către Ejov, martie 1938); GARF, f. 3316, op. 2, d. 1786, l. 1 („Clarificarea" din februarie 1936); *Pravda*, 17 octombrie 1937, 1.
39. GARF, f. 8131, op. 27, d. 72, ll. 168–169 (memoriu de la Vîșinski către Stalin, 23 iulie 1936); GANO, f. 47, op. 5, d. 214, l. 231 (Instrucțiune a Procuraturii RSFSR, 10 august 1936); GARF, f. 9414, op. 1, d. 15, ll. 23–24 (memoriu al lui Jukovski, 23 februarie 1938); Zemskov, „Sudba", pp. 128–129.
40. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 3548, ll. 81–82 (raport al NKVD-ului din Leningrad, 1939). Pentru un studiu de pionierat, bazat pe arhive, despre deportările etnice din anii 1930, vezi Terry Martin, „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing", *JMH*, 70(1998): 4.

41. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1829, ll. 139–144 (raport special al NKVD-ului din Leningrad, 1 februarie 1936). Cei 2 000 includeau 200 de membri ai opoziţiilor conduse de Troţki şi Zinoviev, 501 de „elemente antisovietice şi contrarevoluţionare" şi 809 elemente sociale străine.
42. Anunţ în *Kr. pr*, 20 martie 1935, 2. Zvonul despre cartea de telefon, *Ves Leningrad*, este dat ca fapt sigur în Mandelstam, *Vospominania*, p. 330. E chiar posibil să fie ceva adevăr la mijloc, dat fiind numărul uriaş de abonaţi din ediţiile 1934 şi 1935: vezi Sheila Fitzpatrick, „The Impact of the Great Purges on Soviet Elites: A Case Study from Moscow and Leningrad Telephone Directories of the 1930s", în Getty, *Stalinist Terror*, p. 259. A se observa că, deşi Leningradul era principalul oraş de unde au fost deportaţi „foşti" la începutul lui 1935, rapoarte similiare vin din Moscova, Ucraina şi din alte părţi: Hlevniuk, *Politbiuro*, pp. 144–145.
43. *Kr. pr.*, 24 martie 1935, 3; GARF, f. 5446, op. 81a, d. 352, l. 55; *Sov. iust.*, 1935 nr. 27, 14, şi 1939 nr. 10, 28; GARF, f. 3316, op. 2, d. 1658, l. 1.
44. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2064, l. 7.
45. Vezi Paul M. Hagenloh, „'Socially Harmful Elements' and the Great Terror", în Sheila Fitzpatrick, editoare, *Stalinism: New Directions*, Londra, 2000, şi David Shearer, „Policing the Soviet Frontier. Social Disorder and Repression in Western Siberia during the 1930s", lucrare prezentată la reuniunea anuală a AAASS, Seattle, noiembrie 1997.
46. N.B. Lebina şi M.V. Şkarovski, *Prostituţia v Peterburghe*, Moscova, 1994, p. 174.
47. Pentru un exemplu din primul caz, vezi *Krasnîi Krîm*, 21 iulie 1937, 2; pentru al doilea, *Sov. iust.*, 1932 nr. 10, coperta 4. Vezi şi G.A. Bordiugov, „Soţialnîi parazitizm ili soţialnîe anomalii. Iz istorii borbî s alkogolizma, nişcentsvom, prostituţiei, brodiajnicestvom v 20–30-e godî", *Istoria SSSR*, 1989 nr. 1.
48. Lebina, *Prostituţia*, pp. 174–175; *Rapports secrets soviétiques. La société russe dans les documents confidentiels 1921–1991*, volum editat de Nicolas Werth şi Gaël Moullec, Paris, 1994, p. 44; Alaina M. Lemon, „Indic Diaspora, Soviet History, Russian Home: Political Performances and Sincere Ironies in Romani Culture", lucrare de doctorat, Universitatea Chicago, 1995, p. 129 şi cap. 6.

49. GANO, f. 47, op. 5. d. 192, l. 1. Pentru mai multe detalii despre cazurile din Siberia, vezi Shearer, „Policing".
50. J. Arch Getty şi Oleg V. Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviiks, 1932–1939*, New Haven, 1999, pp. 470–480.
51. *Trud*, 4 iunie 1992, 1.
52. N. Dughin, „Otkrîvaia arhivî", *Na boevom postu*, 27 decembrie 1989, 3. Cele trei categorii de condamnaţi din Gulag erau „dăunători societăţii şi periculoşi pentru societate" (285 831 la 1 ianuarie 1939), infractori (417 552) şi contrarevoluţionari (503 166).
53. Engel, *Revolution*, pp. 46, 165 (interviurile cu Dubova şi Dolghih); *Izv.*, 24 februarie 1930, 5; GARF, f. 3316, op. 16a, d. 446, l. 17 (scrisoare către ŢIK, 1930). Vezi şi Geiger, *Family*, pp. 140–141.
54. Vezi, de exemplu, *Diktatura truda*, 22 august 1929, 5; *ibid.*, 7 septembrie 1929, 6.
55. *Naş. gaz.*, 24 noiembrie 1929, 2.
56. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2487, ll. 139–140, rapoarte din 1937.
57. GARF, f. 1235, op. 2, d. 2021, l. 45, raport din 1937; *ibid.*, f. 5407, op., 1, d. 49, l. 14, document din 1930; *ibid.* f. 5407, op. 2, d. 348, scrisori către Liga Militanţilor, 1930.
58. GARF, f. 3316, op. 2, d. 918, ll. 11, 42–43, petiţii către VŢIK RSFSR.
59. GARF, f. 3316, op. 2, d. 918, ll. 47, 54–55.
60. Alexopoulos, „Rights and Passage", pp. 366, 395, 481, 488. Principala sursă primară pentru acest studiu este o colecţie de peste 100 000 de petiţii adresate VŢIK, descoperită de Alexopoulos într-o arhivă despre a cărei existenţă nu se ştiuse nimic, situată în Ialutorovsk, un orăşel din vestul Siberiei. Despre nefericire, vezi Golfo Alexopoulos, „The Ritual Lament", *Russian History* [în continuare *Rus. hist.*], 1997 nr. 1–2.
61. Alexopoulos, „Rights and Passage", pp. 274, 436–448.
62. *Rossiski gosudarstvennîi arhiv ekonomiki* (RGAE), f. 7486, op. 19, d. 259, l. 29, scrisoare din 1933.
63. GARF, f. 5446, op. 82, d. 51, l. 276, scrisoare din 1937. Poate fi vorba despre o pledoarie mascată în favoarea unei rude, deşi nu se pomeneşte nimic de asta, însă nu a fost scrisă în numele Elaghinei, ea dând o adresă din zona centrală a Moscovei.
64. GARF, f. 3316 s. ch., op. 2, d. 922, ll. 35–37. Această scrisoare a fost luată de ŢIK, în ciuda provenienţei dubioase. Acelaşi

dosar conţine textele mai multor avertismente emise de ŢIK împotriva antisemitismului, în legătură cu lichidarea NEP, dar şi cronici întregi ale eforturilor energice depuse de instituţie în sprijinul evreilor lipsiţi de drepturile electorale.

65. Vezi, de exemplu, interpretarea remarcii lui Stalin „Fiul nu răspunde", în Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 240, şi discuţiile aprinse din cercurile juridice, în 1935, dacă înţelesul noului slogan al lui Stalin „Cadrele decid totul" însemna relaxarea represiunii împotriva duşmanilor de clasă, GARF, f. 3316, op. 2, d. 1621, ll. 1–21.
66. *Koms. pr.*, 8 februarie 1935, 2.
67. *Koms. pr.*, 2 decembrie 1935, 2.
68. *Sov. iust.*, 1936 nr. 21, 8; *ibid.*, 1936 nr. 22, 15.
69. HP #416 (XXI), 16–17; *ibid.*, #629 (XXIX), 21–22.
70. GARF, f. 3316, op. 64, d. 1610 (protocoalele şedinţei Comisiei pentru Constituţie, 1935–1936). Inexplicabila schimbare, petrecută brusc, după opt luni de discuţii, se găseşte în l. 161.
71. „Konstituţia (Osnovnoi zakon) Soiuza Sovetkih Soţialisticeskih Respublik", 5 dec. 1936, în *Istoria sovetkoi konstituţii. Sbornik dokumentov 1917-1957*, Moscova, 1957, p. 358; Stalin, *Soci. I* (XIV), pp. 178–179.
72. GARF, f. 3316, op. 40, d. 14, ll. 33, 32 (scrisori către *Krestianskaia gazeta*, 1936, înaintate Comisiei pentru Constituţie).
73. RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 984, l. 25, 13 marie 1937.
74. O caricatură de Boris Efimov în *Krok.*, 1936 nr. 17, 6 sugera că aceste două categorii erau sinonime: „Înainte eram duşmani de clasă", îi spunea o persoană alteia, „iar acum suntem duşmani ai poporului", adică se schimbase numai titulatura.
75. Vezi SA, WKP 416 (biroul Komsomol, 1937–1938), *passim*; şi Roberta Manning, „The Great Purges in a Rural District: Belyi Raion Revisited", în Getty, *Stalinist Terror*, p. 191.
76. PANO, f. 3, op. 11, d. 542, l. 559.
77. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 3548, ll. 104–107. Direcţia şcolilor a trimis acest protest la Departamentul Special al *obkom*-ului din Leningrad.
78. Hrîşko, în *Soviet Youth*, pp. 98–99.
79. Aceste teme sunt dezvoltate în Sheila Fitzpatrick, „Lives under Fire" şi *idem*, „The Two Faces of Anastasia: Narratives and

Counter-Narratives of Identity in Stalinist Everyday Life", în Kiaer, *Everyday Subjects*; şi, într-o formă oarecum diferită, în Jochen Hellbeck, „Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi, 1931–1939", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 44, Heft 3, 1996.

80. *Krok.*, 1935 nr. 10, coperta 4. Textul spune „CV-ul (*anketa*) şi Viaţa. Cum trebuie uneori citit un CV".
81. GARF, f. 3316, op. 16a, d. 446, ll. 248, 100, scrisori către *Pravda*, 1930.
82. *Trud*, 14 iulie 1933, 4 (procesul Oşkin) şi 21 februarie 1936, 1; *Krok.*, 1935 nr. 25, 10. Despre falsificarea carnetelor de partid, vezi J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*, Cambridge, 1985, pp. 33–35.
83. HP, #167 (XXIII), 12–13; Geiger, *Family*, p. 142; interviu cu Dubova, în Engel, *Revolution*, p. 46.
84. *Izv.*, 15 mai 1935, 3.
85. Vezi, de exemplu, *Sov. iust.*, 1937 nr. 4, 53–54; interviul cu Fleisher în Engel, *Revolution*, p. 90.
86. SA, WKP 416, 37; HP, #301 (XV), 15; interviul cu Dubova în Engel, *Revolution*, pp. 31–32.
87. Ivan Tvardovski, „Straniţî perejitogo", *Iunost*, 1988 nr. 3, 10–30; GANO, f. 47, op. 5, d. 179, l. 271, cazul Silaev, 1932. După ce Silaev a fost arestat pentru comerţ pe piaţa neagră, autorităţile au recomandat să „fie exilat în nord, împreună cu familia, ca reprezentant tipic al burgheziei rurale şi duşman de clasă al puterii sovietice".
88. Interviul cu Fleisher în Engel, *Revolution*, pp. 90–91.
89. *Kr. pr.*, 4 aprilie 1935, 2.
90. *Ibid.*, 11 aprilie 1935, 2.
91. Interviul cu Dolghih în Engel, *Revolution*, pp. 164–169.
92. Ţentralnîi gosudarstvennîi arhiv Oktiabrskoi revoliuţii i soţialisticeskogo stroitelstva goroda Moskvî (ŢGAOR g. Moskvî), f. 1474, op. 7, d. 72, ll. 119–121, scrisoare către Rabkrin, Moscova, 1933; *ibid.*, d. 79, ll. 86–87, scrisoare din 1933. Despre denunţurile din apartamente, vezi Sheila Fitzpatrick, „Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s", în Sheila Fitzpatrick

şi Robert Gellately, editori, *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History 1789–1989*, Chicago, 1997, pp. 109–110.

93. PANO, f. 3, op. 11, d. 542, ll. 240–241, scrisoare din 1937; *Gosudarstvennîi arhiv Novosibirskoi oblasti* (GANO), f. 288, op. 2, d. 902, ll. 4–6, scrisori către comisia de epurări, 1930; *Trud*, 4 ianuarie 1936, 3.
94. *Rab. put.*, 29 martie 1937, 2.
95. RŢHIDNI, f. 475, op. 1, d. 2, l. 63, Glavsevmorput, 1935.
96. HP, #358 (XIX), 18; #432 (XXI), 19; #87 (XXX), 3; #338 (XXIII), 3, 19–20; *ibid.*, #359 (X), 31; #358 (XIX), 18; *ibid.*, #527 (XXVII), 29.
97. Interviu cu Fleisher în Engel, *Revolution*, 93; HP, #407 (XX), 13; #359 (X), 31; *ibid.*, #416 (XXI), 16–17.
98. HP, #167 (XIII), 12–13; interviu cu Dolghih în Engel, *Revolution*, pp. 171–172; HP, #387 (XX), 44.
99. Vezi mai sus, pp. 4 (n. 9), 11, 13 (n. 35) şi 19. Încă nu sunt disponibile date exacte privind exilaţii administrativ. Mulţumiri lui Arch Getty pentru îndrumarea privind stadiul actual al cercetărilor în această chestiune: comunicare privată, 7 septembrie 1997.
100. Engel, *Revolution* (din opt interviuri publicate, stigmatizarea socială este tema principală în patru: Dubova, Fleisher, Berejnaia şi Dolghih). 477 (17,5%) dintre repondenţii Proiectului Harvard au fost categorisiţi de către analişti drept „ne-manuali declasaţi" ca origine socială: Inkeles, *Soviet Citizen*, p. 463.
101. *Sov. iust.*, 1934 nr. 9, 2 (parafrazat de Krîlenko).
102. RŢHIDNI, f. 17, op. 85, d. 510, l. 186.
103. HP, #91 (VII), 11; Orlova, *Memoirs*, pp. 12–13.
104. Jochen Hellbeck, editor, *Tagebuch aus Moskau 1931–1939*, München, 1996, pp. 36–43, 147 şi *passim*; *Soviet Youth*, p. 96.

Capitolul 6 — *Probleme de familie*

1. Citat în Geiger, *Family*, p. 253.
2. Între 1928 şi 1940, numărul femeilor salariate a crescut de la mai puţin de trei milioane (24%) la peste treisprezece milioane (39%). Numai în perioada Primului Plan Cincinal (1929–1932), numărul femeilor angajate aproape că s-a dublat: *Trud v SSSR. Statisticeeski sbornik*, Moscova, 1968, p. 73; *Trud v SSSR. Statisticeski spravocinik*, Moscova, 1936, p. 25.

3. *Vsesoiuznaia perepis naselenia 1937 g. Kratkie itoghi*, Moscova, 1991, pp. 74–75, 82. Proporţia mai scăzută a femeilor reflectă, probabil, dezechilibrele demografice; iar pentru grupul de 40 de ani şi peste, raportul era de aproape şapte femei la fiecare şase bărbaţi. Despre modele de căsătorie, vezi V.V. Paevski, *Voprosî demograficeskoi i mediţinskoi statistiki*, Moscova, 1970, pp. 344–346.
4. HP, #359 (XIX), 43; Inkeles, *Soviet Citizen*, pp. 212–213.
5. Inkeles, pp. 211–216.
6. Hellbeck, *Tagebuch*.
7. HP, #306 (CVI), 16.
8. Liubchenko, „Arbat", pp. 32 şi *passim*.
9. Liubcenko, pp. 27–28.
10. Bonner, *Mothers and Daughters*, pp. 15–17 şi *passim*; Engel, *Revolution*, pp. 67, 70. Despre importanţa bunicilor în familiile urbane, vezi Geiger, *Family*, pp. 176, 311–312.
11. Vezi Fitzpatrick, *Commissariat*, pp. 192, 196, 227–228; Wendy Z. Goldman, *Women, the State, and Revolution*, Cambridge, 1993, pp. 60–63.
12. Vezi Sheila Fitzpatrick, „Sex and Revolution", în Fitzpatrick, *Cultural Front*, pp. 65–69.
13. Vezi Charles Hachten, „Mutual Rights and Obligations: Law, Family, and Social Welfare in Soviet Russia, 1917–1945", lucrare nepublicată, 1996.
14. *Vsesoiuznaia perepis*, 1937, p. 82.
15. Timasheff, *Great Retreat*, mai ales pp. 192–203.
16. *2 sessia Vserossiiskogo Ţentralnogo Ispolnitelnogo Komiteta XVI sozîva, 1–9 fevralia 1936 g. Stenograficeskii otcet*, Moscova, 1936, Bulletin 5, 10 (Artiuhina); *Rabotniţa*, 1935 nr. 13, 7 (Indîh). A se observa că termenul rusesc *alimentî* este deseori tradus ca *pensie alimentară*, dar, în fapt, acoperă toate tipurile de plăţi pentru susţinerea membrilor familiei, inclusiv a părinţilor în vârstă. Cel mai frecvent întâlnită formă de *alimentî* era pensia pentru întreţinerea copilului.
17. PANO, f. 3, op. 11, d. 41, ll. 172–173, 1937.
18. ŢGAIPD, f. 24, op. 2g, d. 769, l. 78, 1934.
19. *2 sessia*, Bull. 5, 10.

20. PANO, f. 3, op. 9, d. 10, l. 100.
21. GANO, f. 47, op. 5, d. 206, l. 81 (raport din 1936).
22. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1516, l. 74, 1935.
23. *Trud*, 23 iunie 1935, 2 (autor E. Bodrin).
24. *Ibid.*, 15 aprilie 1936, 4 (Malodetkin); SA, WKP 385, 381. *Poligamie = mnogojenstvo.*
25. *Gorkovskaia Kommuna*, 10 iulie 1937, p. 4.
26. PANO, f. 3, op. 9, d. 10, ll. 648–657.
27. SA, WKP 386, 91–92 (scrisoare către secretarul obkom-ului de vest, 1936).
28. *Kras. gaz.*, 23 mai 1936, 4.
29. Vezi Sheila Fitzpatrick, „Supplicants and Citizens. Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s", *Slav. Rev.* 55:1 (1996), 96 („desculț"); ŢGAIPD, f. 24, op. 2g, d. 768, l. 117 (mascotă); RŢHIDNI, f. 5, op. 4, d. 1, ll. 14–15 (două cazuri de foamete).
30. GARF, f. 5446, op. 81a, d. 94, ll. 200–201.
31. Această poveste este luată din *Trud*, 22 aprilie 1935, 4; 23 aprilie 1935, 4; 26 aprilie 1935, 4; 6 mai 1935, 4; 11 mai 1935, 4; 10 iulie 1935, 4; și *Rabotnița*, 1935, nr. 21, 14. Este o oarecare incertitudine privind numele copilei: unele surse o numesc „Gheta", altele „Deta". Niciunul dintre aceste nume nu este specific rusesc.
32. *Trud*, 22 aprilie 1935, 4. Nu este limpede cine este autorul biletului, Vasilieva sau Marusia, însă răutatea la adresa lui Kaștanov o indică pe Vasilieva.
33. *Trud*, 22 aprilie 1935, 4.; 23 aprilie 1935, 4; 26 aprilie 1936, 4.
34. Caz raportat în *Rabotnița*, 1935 nr. 21, 14; *Trud*, mai 1935, 2; 10 iulie 1935, 2.
35. *Kr. pr.*, 1 aprilie 1935, 2.
36. Despre copii fără adăpost, vezi Ball, *And Now My Soul Is Hardened.*
37. *Za kommunisticeskoe prosveșcenie*, 12 iulie 1935, 3; *Rapports secrets*, 49.
38. „Deti Arinî. Vospominania M.K. Beliskoi", în *Jenskaia sudba*, pp. 54–57; GARF, f. 7709, op. 8, d. 2, ll. 370–371; *Sov. Sib.*, 15 iulie 1936, 3.
39. *Sov. iust.*, 1935 nr. 13, 4. A fost ridicată la 5 ani prin legea din 7 aprilie 1935. Pentru huliganismul pe căile ferate, NKVD-ul a

primit instrucţiuni, în 1932, să ducă sentinţa minimă la zece ani, cazurile gravi putând fi pedepsite chiar cu executarea: GARF, f. 8131, op. 27, d. 72, l. 173.

40. *Stalinskoe Politbiuro*, p. 144. Vezi şi *Sov. iust.*, 1935 nr. 14, 6, şi Solomon, *Soviet Criminal Justice*, pp. 197–208.
41. Solomon, *Soviet Criminal Justice*, p. 201; *Sov. iust.*, 1935 nr. 13, 11. O instrucţiune secretă trimisă de Politburo către procurori, cu data de 20 aprilie 1935, lămurea faptul că asta însemna că adolescenţii puteau primi pedeapsa cu moartea (*Stalinskoe Politbiuro*, 144–145, nr. 4), deşi potrivit lui Solomon, *op. cit.*, p. 202, arhivele nu cuprind exemple de execuţii ale adolescenţilor huligani.
42. *Kommunisticeskaia partia Soveţkogo Soiuza v rezoliuţiiah i reşeniah sezdov, konferenţii i plenumov ŢK V*, Moscova, 1971, pp. 206–211.
43. RŢHIDNI, f. 78, op. 1, d. 549, 1. 45.
44. Legea a fost publicată în *Pravda*, 26 mai 1936, 1. A se observa că proiectul de lege „răspunde numeroaselor declaraţii ale muncitoarelor, privind efectele negative ale avortului".
45. *Trud*, 28 mai 1936, 2; *ibid.*, 26 mai 1936, 1.
46. Tonul dezbaterii în mediul rural a fost puţin diferit, ţărăncile suspectându-le pe orăşence că încercau să se sustragă de la îndatorirea de a naşte copii. Vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 223–224.
47. *Trud*, 28 mai 1936, 2; *ibid.*, 1 iunie 1936, 2; *ibid.*, 2 iunie 1936, 2.
48. De exemplu, *Trud*, 2 iunie 1936, 2, şi *Kras. gaz.*, 7 iunie 1936, 3; *Trud*, 28 mai 1936, 2, şi 30 mai 1936, 2; *ibid.*, 27 mai 1936, 2.
49. *Trud*, 27 mai 1936, 2. Vezi şi *Rabotniţa*, 1935 nr. 17, 12.
50. *Trud*, 28 mai 1936, 2. Vezi şi *ibid.*, 27 mai 1936, 2.
51. *Ibid.*, 4 iunie 1936, 2; *ibid.*, 27 mai 1936, 2.
52. *Ibid.*, 30 mai 1936, 2.
53. *Kras. gaz.*, 7 iunie 1936, 3.
54. Împotriva căsătoriilor libere, vezi *Trud*, 28 mai 1936, 2.
55. *Sobr. zak.*, 1936 nr. 34, art. 309 (Legea din 27 iunie 1936 „Despre interzicerea avorturilor").
56. Despre rata natalităţii, vezi V.Ţ. Urlanis, *Rojdaemost i prodoljitelnost jizni v SSSR*, Moscova, 1963, 65. Despre urmăririle penale în cazuri de avort, vezi *Pravda*, 1 iulie 1937, 6; *Krasnaia Başkiria*,

27 aprilie 1938, 4; *Moskovskaia kolhoznaia gazeta*, 14 octombrie 1936, 4; *Soţialisticeskii Donbass*, 9 octombrie 1936, 4. Despre judecarea femeilor care făcuseră avorturi, vezi interviul cu Dubova în Engel, *Revolution*, pp. 33–34, şi *Moskovskaia krestianskaia gazeta*, 14 octombrie 1936, 4.

57. *Trud*, 28 mai 1936, 2.
58. *Moskovskaia krestianskaia gazeta*, 9 septembrie 1936, 2.
59. GARF, f. 3316, op. 29, d. 312, ll. 87–89 şi *passim* (scrisori despre legea avorturilor, 1936–1938).
60. În GARF, f. 3316, op. 29, d. 311, ll. 73, 235, 248. Scrisoarea lui Vîşinski către Sovnarkom (martie 1938) include afirmaţia, tăiată de o mână necunoscută, că „Femeile cu soţi arestaţi, ale căror dosare sunt curate, ar trebui să primească ajutor de la stat": GARF, f. 8131, op. 27, d. 165, l. 336.
61. GARF, f. 3316, op. 29, d. 312, l. 37.
62. *Obşce.*, 1939 nr. 4, 25; O.G. Kotelnikova, în Z.M. Rogacevskaia, editoare, *Jena injenera*, Moscova-Leningrad, 1936, p. 15. Despre dispreţul faţă de casnice, vezi Geiger, *Family*, p. 185.
63. N.P. Ivanova, în Rogacevskaia, *Jena injenera*, pp. 16–17. Vezi şi E.K. Rabinovici, în *ibid.*
64. *Vsesoiuznoe soveşceanie jen hoziaistvennikov i injenerno-tekhniceskih rabotnikov tiajeloi promîşlennosti. Stenograficeskii otcet*, Moscova, 1936; *Trud*, 27 mai 1936, 4; *Kras. gaz.*, 14 mai 1936, 1. Despre originile mişcării, vezi V. Şveiţer, A. Ulrih, *Jenî komandirov tiajeloi promîşlennosti*, Moscova-Leningrad, 1936, p. 17 şi *Obşce*, 1936 nr. 5, 7.
65. Despre iniţiativa Surovţevei, vezi Şveiţer, *Jenî*, p. 17. Despre gama de activităţi, vezi instrucţiunile către soţiile din Comisariatul Poporului pentru Transporturi înregistrate în jurnalul lui Ştanghe, *Intimacy and Terror*, pp. 171–172.
66. Kotkin, *Magnetic Mountain*, p. 186; *Obşce.*, 1937 nr. 3, 13; Şveiţer, *Jenî*, p. 30.
67. *Vsesoiuznoe soveşceanie*, p. 130 (comentariul Krupskaiei) şi *ibid.*, pp. 130, 249 (dezaprobări); *Obşce.*, 1938 nr. 5, 5.
68. Kotkin, *Magnetic*, pp. 127–128 (Magnitogorsk); TsGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2219, ll. 185–188 (discursurile soţiilor din Leningrad către Jdanov, 1937); Ştanghe, în *Intimacy*, pp. 190–191, 197; TsGA IPD, f. 24, op. 2g, d. 89, l. 74 (plângere în „Rabotniţa", 1937).

69. Citata din Rogacevskaia, *Jena*, p. 64. Despre organizarea soțiilor de stahanoviști, vezi *Jenșcina-bolșaia sila.*
70. *Intimacy*, p. 175.
71. *Obșce.*, 1937 nr. 1, 14 (conferința soțiilor din Armata Roșie); *ibid.*, 1939 nr. 4, 19 (Iakunina).
72. *Ibid.*, 1939 nr. 6, 46.
73. *Ibid.*, 1939 nr. 9, 25–26.
74. Citat în Geiger, *Family*, p. 130. Pentru politica de „eliberare" a femeilor dusă de regim, vezi G.N. Serebrennikov, *Jenski trud v SSSR*, Moscova-Leningrad, 1934 și P.M. Cirkov, *Reșenie jenskogo voprosa v SSSR 1917–1937 gg.*, Moscova, 1978.
75. Vezi *ibid.*, 1937 nr. 5, 7, nr. 12, 16–17; *ibid.*, 1936 nr. 6 (octombrie), foto prima pagină; *ibid.*, 1937 nr. 1, 14; *ibid.*, 1936 nr. 7–8, 43.
76. *Ibid.*, 1939 nr. 1(3), 17; 1937 nr. 1, 14; 1936 nr. 3, 31; *Intimacy and Terror*, p. 184; *Obșce.*, 1939 nr. 6, 17.
77. *Obșce.*, 1939 nr. 1, 22–23; *ibid.*, 1938 nr. 5, 4–6.
78. *Ibid.*, 1936 nr. 7–8, 8–9; *ibid.*, 1939 nr. 2, 15–16.
79. Vezi *Jenșcina-bolșaia*, mai ales 42.
80. *Jenșcinî i deti v SSSR. Statisticeskii sbornik*, Moscova, 1969, pp. 70–71 (datele din recensământul din 1939 privind „Șefi de fabrici, șantiere, ferme de stat, instituții administrative etc."); Ralph Talcott Fisher Jr., *Pattern for Soviet Youth*, New York, 1959, pp. 202–203; Rigby, *Communist Party Membership*, p. 361.

Capitolul 7 — *Vremuri de restriște*

1. Pentru o foarte valoroasă discuție despre supraveghere și sondarea opiniei publice, în prima jumătate a secolului al XX-lea, vezi Peter Holquist, „'Information is the Alpha and Omega of Our Work:' Bolshevik Surveillance in its Pan-European Context", *JMH* 69:3, 1997.
2. Rezumatele curente despre opinia publică (*svodki o nastroenii naselenia*) sunt asemănătoare cu *Stimmungsberichte* adunate periodic de regimul nazist din Germania: vezi Ian Kershaw, *Public Opinion and Political Dissent in the Third Reich*, Oxford, 1984, pp. 7–8.
3. Jan. T. Gross, „A Note on the Nature of Soviet Totalitarianism", *Soviet Studies 34*, iulie 1982, 3 și vezi Fitzpatrick, *Accusatory Practices*, p. 117.

4. Despre corespondenţii rurali (*selkori*), vezi Steven Robert Coe, „Peasants, the State, and the Languages of NEP: The Rural Correspondents Movement in the Soviet Union, 1924–1928", teză de doctorat, Universitatea Michigan, 1993, şi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, 246–59; pentru răspunsul dat de Stalin lui Gorki, vezi Stalin, *Soci. XII*, pp. 173–177.
5. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1839, ll. 8–11, 24–26 (raport al NKVD Leningrad, 1936).
6. *Ibid.*, d. 1841, l. 24, şi d. 1839, l. 263, 1936.
7. Uneori numele unora dintre informatori mai apar în arhive, de ex. „L" (numele întreg e dat în dosar), identificat ca „scriitor" care lucrează pentru poliţie sub numele de cod „Filozoful" (RŢHIDNI, f. 17, op. 125, d. 235, l. 10).
8. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1839, ll. 286–288, 1936.
9. *Ibid.*, ll. 272–273, 1936. *Etnici = naţionali.*
10. RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 975, 1936; *ibid.*, d. 994, 1938; *ibid.*, d. 994, 1937; *ibid.*, d. 983, 1937; *ibid.*, d. 995, 1938. Decizia Politburoului s-a dovedit înţeleaptă, Goldştein câştigând locul patru, iar Kozolupova pe al cincilea; David Oistrah a luat marele premiu: *Kulturnaia jizni*, 558.
11. RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 975, 1936, şi d. 984, l. 18, 1937.
12. GARF, f. 3316, op. 2, d. 1300.
13. RŢHIDNI, f. 17, op. 3, d. 958, l. 33, 1935; *ibid.*, d. 978, l. 13, 1936.
14. GARF, f. 3316, op. 16a, d. 446, ll. 36, 163, 166–167, 170.
15. *Ibid.*, ll. 215–216; l. 6.
16. *Ibid.*, l. 190.
17. RGAE, f. 7486, op. 37, d. 237, 223–224 (*svodki* OGPU, 1932).
18. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 3553, l. 62; GARF, f. 8131, op. 27, d. 165, l. 146. Despre reacţiile la legislaţia muncii, vezi şi Davies, *Popular Opinion*, pp. 44–47, şi Filtzer, *Soviet Workers*, pp. 233–253.
19. RGVA, f. 9, op. 36, d. 4222, ll. 362–363; SA, WKP 415, 36, 22. Despre *ceastuşki* „Ei l-au omorât pe Kirov", vezi și Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 291–292, şi Davies, *Popular Opinion*, pp. 176–177.
20. Vezi Lenoe, „Soviet Mass Journalism", pp. 217–218.
21. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1839, ll. 57–59; Davies, *Popular Opinion*, pp. 96–97; ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1860, l. 267.
22. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2064, ll. 41–46.

23. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2064, ll. 41–46 (*svodki* NKVD, 1936); *ibid.*, d. 1860, l. 184; GARF, f. 3316, op. 64, d. 1854, l. 210 (*svodki* ȚIK, 1937).
24. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 772, ll. 1–16; *ibid.*, d. 2486, ll. 182–183.
25. *Ibid.*, d. 772, ll. 8, 4.
26. *Ibid.*, d. 2064, ll. 24–28 (raport al *Osobîi otdel* al *obkom*-ului, 1936). Ca să nu nedreptățim NKVD-ul leningrădean, Dudkin Jr. nu pare să fi pățit nimic din pricina jocului inventat de el, însă tatăl a primit o mustrare severă de la partid, fiindcă nu își ținuse fiul în frâu.
27. Pentru statistici, vezi *Itoghi desiatiletia sovețkoi vlasti v țifrah 1917–1927*, Moscova, [1927], p. 117; pentru dezbatere, vezi *Upadocinoe nastroenie sredi molodeji: Eseninșcina*, Moscova, 1927; despre sinuciderile în Armata Roșie din anii 1930, vezi rapoartele emise de administrația politică a Armatei (PUR) „Despre atmosfera politică și comportamentul amoral în diviziile RKKA", *Rossiiski gosudarstvennîi voennîi arhiv* (RGVA), f. 9, op. 36.
28. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1852, ll. 180–184; *ibid.*, d. 727, ll. 184–186; *ibid.*, d. 1852, l. 184. *Pierderea reputației = diskreditația pered obșcestvennostiu*; *umilirea publică = publicinoe oskorblenie.*
29. GARF, f. 8131, op. 27, d. 72, ll. 26–27.
30. *Krestianskaia gazeta*, 2 apr. 1936; GANO, f. 47, op. 5, d. 192, ll. 2–3. Pentru un caz de „viceversa", vezi mai sus, cap. 5.
31. Citate din ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 727, l. 184, 1936; RȚHIDNI, f. 5, op. 4, d. 1, l. 34, 1937.
32. Soloviev, „Tetradi", pp. 160–161.
33. RGVA, f. 9, op. 29, d. 143, ll. 81–123 (anchetă din 1932).
34. *Pravda*, 2 sep. 1937, 6; *ibid.*, 1 iunie 1937, 6. Vezi și Hlevniuk, *1937-i*, pp. 196–207.
35. Citat în Getty, „Afraid of Their Shadows", *App. 10*, în Hildermeier, *Stalinismus*, p. 185. Despre Furer, vezi și Hlevniuk, *1937-i*, pp. 199–200.
36. Vezi Fitzpatrick, „Supplicants and Citizens".
37. V. Markovici, în *Izv.*, 29 mai 1934, 2. Vezi și Lev Sosnovski, în *ibid.*, 5 mai 1936, 4.
38. *Vece. Mosk.*, 20 noiembrie 1935, 1 (Kalinin); *Vopr. ist.*, 1995, nr. 11–12, 6 (Hataevici); ȚGAIPD, f. 24, op. 2g, d. 46, l. 13 (Jdanov).

Mulțumiri lui Terry Martin pentru că mi-a atras atenția asupra comentariului lui Hataevici.

39. Osokina, „Krizis snabjenia", 4.
40. J. Zawodny, „Twenty-Six Interviews", citat din Hoover Institution Archives în Stephen Kotkin, „Coercion and Identity: Workers' Lives in Stalin's Showcase City", în Siegelbaum, *Making Workers Soviet*, p. 308.
41. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1554, ll. 226–239. Jdanov a primit 199 de scrisori colective în 1935.
42. GARF f. 5446, op. 82, d. 112, ll. 276–277, 1939; GARF, f. 5446, op. 82, d. 51, l. 276, 1936; ȚGA IPD, f. 24, op. 2v, d. 1514, l. 37, 1935.
43. ȚGAIPD, f. 24, op. 1b, d. 449, l. 68, 1932; *ibid.*, op. 2v, d. 47, ll. 147–149, 1937; *ibid.*, op. 2v, d. 48, ll. 219–220, 1937.
44. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1839, l. 100, 1936.
45. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 727, ll. 255–257 (scrisoare din 4 decembrie 1932; comentariile lui Stalin sunt din 21 decembrie 1932). A se observa că nu toate scrisorile personale erau înmânate autorităților din teamă, așa cum probabil că a fost cazul aici. Uneori, cetățenii trimiteau mai departe plângeri legate de abuzuri comise la nivel local, despre care credeau că e bine ca autoritățile să știe: de ex., scrisoarea unui profesor de țară despre abuzurile de la colhoz, dată mai departe de destinatar, un fost *selkor* [corespondent rural al unui ziar (n. red.)], ea ajungând la kraikom-ul [comitetul regional (n. red.)] siberian de vest (PANO, f. 3, op. 9, d. 952, ll. 211–12). Despre supraveghere, vezi V.S. Izmozik, *Glaza i uși rejima*, Sankt Petersburg, 1995 și *idem*, „Voices from the Twenties: Private Correspondence Intercepted by the OGPU", *Rus. Rev.* 55:2, 1996.
46. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1839, l. 100; *ibid.*, d. 2487, l. 8; *ibid.*, l. 89; *ibid.*, l. 90. Scrisorile interceptate sunt numite eufemistic *grajdanskie dokumentî.*
47. J. Arch Getty, „State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s", *Slav. Rev.* 50:1, 1991, pp. 18–35.
48. Vezi, de exemplu, GARF, f. 3316, op. 40, d. 14, 1936.
49. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1857, l. 7 (Leningrad); *Neizvestnaia Rossia II*, Moscova, 1992, p. 274 (Ivanovo).
50. GARF, f. 3316, op. 40, d. 14, ll. 32–33. Despre intensitatea opiniilor pro-discriminare,vezi Getty, „State and Society, pp. 26–27 și Sarah Davies, *Popular Opinion*, p. 105.

51. GARF, f. 3316, op. 40, d. 14, l. 54. Pentru eforturile din mediul rural privind redeschiderea bisericilor, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 212–213; pentru petițiile urbane, vezi Davies, *Popular Opinion*, pp. 78–79.
52. Davies, *Popular Opinion*, 46, 103–108; *Kr. pr.*, 6 septembrie 1936, 3 (sublinierea mea).
53. „Konstituția (Osnovnoi zakon) SSSR", în *Istoria sovețkoi konstituții*, p. 357.
54. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1860, l. 8.
55. *Ibid.*, ll. 5, 8; *Neizvestnaia Rossia II*, 279. Art. 10 garanta „dreptul cetățenilor la proprietate privată" (*licinoi sobstvennosti grajdan*) pentru câștigurile provenite din munca lor și pentru economii, pentru case (*jiloi dom*) și terenurile aferente, obiecte de uz casnic și personal, ca și dreptul de moștenire a acestor bunuri.
56. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1860, l. 11; *Neizvestnaia Rossia II*, 278 (sublinierea mea). Art. 12 din Constituție spune că este „obligația și onoarea fiecărui cetățean să muncească, în concordanță cu principiul «Cine nu muncește, nu mănâncă»" („Konstituția", 346).
57. *Neizvestnaia Rossia II*, 275. Despre plângerile țăranilor în discuțiile despre Constituție, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 148–151.
58. Vezi recomandările în SA, WKP 191, 32, 1935. Parlamentul național s-a numit ȚIK până în 1937, ulterior numindu-se Sovietul Suprem.
59. *Intimacy*, p. 206.
60. GARF, f. 1235, op. 141, d. 147, ll. 1–4, 15, 1929.
61. *Ibid.*, ll. 1–3, 8, 11.
62. *Intimacy and Terror*, p. 206 (Ștanghe). Despre această politică, vezi Getty, „State and Society", pp. 31–32, și Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 280–285.
63. GARF, f. 3316, op. 64, d. 1854, l. 220, 1937.
64. *Ibid.*, l. 227. Aceasta nu a fost singura obiecție „etnică" raportată. Alegătorii s-au plâns și când li s-a dat un candidat rus (l. 232).
65. Davies, *Popular Opinion*, pp. 111–112.
66. Despre zvon, vezi Anand A. Yang, „A Conversation of Rumors: The Language of Popular Mentalités in 19th-Century Colonial India", *Journal of Social History 21*, primăvară 1987; Lynne Viola, „The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the

Soviet Countryside", *JMH* 62:4, 1990; şi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 45–47, 67–69, 75–76, 286–296. Despre zvonul Kirov/raţionalizare, vezi Lesley A. Rimmell, „Another Kind of Fear: The Kirov Murder and the End of Bread Rationing in Leningrad", *Slav. Rev.* 56:3, 1997.

67. A.G. Mankov, „Iz dnevnika riadovogo celoveka (1933–1941)" *Zvezda*, 1994 nr. 5, 151; HP, #518 (XXVI), 54; #524 (XXVII), 48; #517 (XXVI), 40.
68. Cf. Arlette Farge, *Subversive Words. Public Opinion in Eighteenth-Century France*, trad. de Rosemary Morris, University Park, Pa., 1994.
69. W.H. Chamberlin, „The 'Anecdote': Unrationed Soviet Humor", *Rus. Rev.* 16:1, 1957, 33; Stites, *Mass Culture*, p. 213. Despre bancuri (*anekdotî*), vezi şi Robert W. Thurston, „Social Dimensions of Stalinist Rule: Humor and Terror in the USSR, 1935–1941", *Journal of Social History* 24:3, 1991.
70. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 69; Davies, *Popular Opinion*, p. 176; Mankov, „Iz dnevnika riadovogo celoveka", p. 151.
71. GARF, f. 5446, op. 81a, d. 336, ll. 28, 29, 56, 88 (listă făcută de Glavlit, 10 mai 1939); RŢHIDNI, f. 17, op. 120, d. 106, l. 49, 1933.
72. SA, WKP 415, 36.
73. SA, WKP 415, 22, 1935; H. Kuromiia (H. Kuromiya), „Stalinskaia «revoliuţia sverhu» i narod", *Svobodnaia mîsl*, 1992 nr. 2, 95. Despre *ceastuşki*, vezi şi Davies, *Popular Opinion*, pp. 51–52, 175–177 şi *passim*.
74. Inkeles, *Soviet Citizen*, p. 70 (parafrază a unei glume spusă de un repondent al Proiectului Harvard); Stites, *Mass Culture*, p. 284 (parafrază) .
75. Iuri Borev, *Istoria gosudarstva soveţkogo v predaniah i anekdotah*, Moscova, 1995, p. 84. O variantă a primei glume, atribuită perioadei NEP, este în von Geldern, *Mass Culture*, p. 120.
76. Chamberlin, „Anecdote", p. 33. Pentru o glumă sovietică clasică despre neputinţă, vezi p. 218.
77. SA, WKP 320, 240 (raport NKVD, 1937); ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2064, l. 6 (raport NKVD, 1936). Îi sunt recunoscătoare lui Vladimir A. Kozlov pentru că mi-a atras atenţia asupra unicităţii izbucnirilor ca fenomen sovietic: vezi V.A. Kozlov şi S.V. Mironenko,

editori, „Kramola: Inakomîslie v SSSR pri Hruşciove i Brejneve, 1953–1982 gg.", ms.

78. HP, #523 (XXVII), 13–14; GARF, f. 3316, op. 64, d. 1854, l. 244.
79. Vezi Fitzpatrick, „Signals from Below", în Fitzpatrick, *Accusatory Practices*, p. 111.
80. Exemple în ŢGAIPD f. 24, op. 2v, d. 1518, ll. 1, 14, 1935; *ibid.*, d. 727, l. 367, 1934; GANO, f. 47, op. 5, d. 206, l. 148, 1936.
81. GARF, f. 3316, op. 16a, d. 446, l. 216, 1930; ŢGA IPD f. 24, op. 2v, d. 1518, l. 9, 1934; *ibid.*, d. 7272 l. 367, 1934; *ibid.*, d. 1518, l. 9, 1934; GARF, f. 3316, op. 16a, d. 446, l. 100, 1930.
82. RŢHIDNI, f. 475, op. 1, d. 2, l. 79 (1935).
83. *Pervaia moskovskaia oblastnaia konferenţia Vsesoiuznoi Kommunisticeskoi Partii (bolşevikov). Stenograficeskii otcet, vîp. 1, Moscova*, 1929, pp. 173–174 (citit cu voce tare de Molotov, la finalul discursului).
84. Despre decodările ţărănimii, vezi Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, pp. 287–296.
85. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1829, l. 64, 1936; HP, #415 (XX), 42.
86. RGVA, f. 9, op. 36, d. 4222, ll. 362–3; SA, WKP 415, 4, 36.
87. *Krasnîi Krîm*, 3 ianuarie 1935, 1 (comunişti au negat că opozanţii îl omorâseră pe Kirov); RGVA, f. 9, op. 36, d. 4222, l. 607; Davies, *Popular Opinion*, p. 116; SA, WKP 415, 36. Vezi şi Rimmell, „Another Kind of Fear".
88. Întrebarea 5 din chestionarul recensământului era despre „Religie", urmată de „Sex", „Vârstă", „Naţionalitate" şi „Limba maternă": *Vsesoiuznaia perepis naselenia v 1939 g. Perepisi naselenia. Alibom nagliadnîh posobii*, Moscova, 1938, p. 25. 57% din populaţia de 16 ani sau mai mult s-au identificat în termeni de confesiune religioasă şi numai 43% s-au declarat „necredincioşi": Poliakov, „Polveka molchania", p. 69.
89. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2486, ll. 36–38, 1937.
90. Procesul Piatakov a început în 23 ianuarie, iar în 1 februarie, Piatakov şi alţii au fost condamnaţi la moarte şi împuşcaţi (*Pravda*, 24 ianuarie 1937, 1; 2 februarie 1937, 2). Anunţul morţii lui Ordjonikidze a fost în *Pravda*, 19 februarie 1937, 1.
91. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2487, ll. 141–146.
92. *Ibid.*, ll. 141–460.

Capitolul 8 — *Vremuri de restrişte*

1. RGAE, f. 396, op. 10, d. 66, l. 180 (citat de Elena Suslova în plângerea adresată publicaţiei *Krestianskaia gazeta*, în legătură cu tentativa de viol [1938]).
2. Robert Gellately, „Denunciations in Twentieth-Century Germany: Aspects of Self-Policing in the Third Reich and the German Democratic Republic", în Fitzpatrick, *Accusatory Practices*, pp. 214–215.
3. Severitatea terorii din 1937–1938, împotriva marginalilor – foşti culaci, sectanţi religioşi, membri ai naţionalităţilor din diaspora şi alţii – a devenit cunoscută numai de curând: vezi Hlevniuk, *Politbiuro*, pp. 191–193; Getty, „Road to Terror", pp. 470–480; Shearer, „Policing", pp. 39–49; Hagenloh, „Socially Harmful Elements", pp. 300–302; Martin, „Affirmative Action Empire", cap. 8.
4. RŢHIDNI, f. 17, op. 2, d. 561, ll. 130, 155. Vorbitorul era E.G. Evdokimov, din regiunea Caucazul de Nord.
5. Vezi memoriul de la Malenkov către Stalin, trimis la începutul lui 1937, citat în Hlevniuk, *1937-i*, pp. 82–83; discurs al lui Eihe la plenara februarie-martie 1937, RŢHIDNI, f. 17, op. 2, d. 612, l. 16.
6. Papernîi, *Kultura*, p. 169; Hellbeck, „Fashioning", pp. 350–355.
7. Raport privind desfăşurarea procesului, 1937, 4, 475, 480–481, 496.
8. Lucrările plenarei februarie-martie au fost publicate în *Vopr. ist.*, începând din 1992 nr. 4–5.
9. Stalin, *Soci. I* (XIV), p. 254.
10. *Zvezda*, 3 august 1937, 2.
11. *Pravda*, 9 februarie 1937, 1 (editorial); *ibid.*, 30 mai 1937, 2 (Postîşev); *Za ind.*, 8 apr. 1937, 2 (Gvaharia).
12. *Kras. Tat.*, 21 april 1938, 4; vezi şi *ibid.*, 24 aprilie 1937, 4, şi *Partinoe stroitelstvo*, 1937 nr. 15, 41–42.
13. *Pravda*, 25 august 1937, 3.
14. Memoriu de la A.I. Angarov şi V. Ia Kirpotin (departamentul cultural al Comitetului Central) către secretarii CC Kaganovici, Andreev şi Ejov, 29 august 1936, în „Literaturnîi front". *Istoria politiceskoi ţenzurî 1932–1946 gg. Sbornik dokumentov*, compilaţie de D.L. Babicenko, Moscova, 1994, pp. 16–20.
15. Pentru demonizarea lui Averbah, vezi *Literaturnaia gazeta*, 20 aprilie 1937, 1 (editorial); *Pravda*, 23 aprilie 1937, 2, şi 17 mai 1937,

4; *Molot* (Rostov), 28 mai 1937, 2 etc. Despre Kirşon, vezi *Pravda*, 15 mai 1937, 4.

16. *Literaturnaia gazeta*, 5 martie 1937, 2; *Pravda*, 17 martie 1937, 1; *Za ind.*, 21 mai 1937, 4, şi 22 mai 1937; *Pravda*, 30 iunie 1937, 6.
17. *Pravda*, 11 apr. 1937, 1; I.V. Stalin, „Nevolniki v rukah ghermanskogo reihswera" (Reci I. V. Stalina v Narkomate oboronî), *Istocinik*, 1994 nr. 3, 73–74.
18. *Pravda*, 18 iunie 1937, 6.
19. Anna Larina, *This I Cannot Forget. The Memoirs of Nikolai Bukharin's Widow*, trad. de Gary Kern, New York, 1993, pp. 43–44; Saţ, *Jizni*, pp. 306–313.
20. Pentru asta, vezi Robert Conquest, *The Great Terror*, Harmondsworth, Mx., 1971; Hlevniuk, *Politbiuro*.
21. Oleg Kharkhordin, *The Collective and the Individual in Russia. A Study of Practices*, Berkeley, 1999, cap. 2, 3 şi 6.
22. Despre aceste şedinţe, vezi *Trud*, 21 martie 1937, 2; *Pravda*, 22 aprilie 1937, 2; *Za ind.*, 21 august 1937, 1; Fitzpatrick, „Workers against Bosses: the Impact of the Great Purges on Labor-Management Relations", în Siegelbaum, *Making Workers Soviet*, pp. 315–320; Victor Kravchenko, *I Chose Freedom*, Londra, 1949, pp. 216–226. Despre tema antimanagement în mişcarea stahanovistă din 1936, vezi Francesco Benvenuti, *Fuoco sui Sabotatori! Stachanovismo e organizzazione industriale in URSS 1934–1938*, Roma, 1988, pp. 307–327, şi Robert Maier, *Die Stachanow-Bewegung 1935–1938*, Stuttgart, 1990, pp. 379–385.
23. *Pravda*, 10 mai 1937, 3.
24. Despre alegeri s-a scris în *Za ind.*, 8 aprilie 1937, 2; 10 aprilie 1937, 2; 15 aprilie 1937, 2; 22 aprilie 1937, 4. Vezi *ibid.*, 18 mai 1937, 2, pentru identificarea lui Gvaharia ca „sabotor", şi Roy Medvedev, *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism*, New York, 1989, ediţie revizuită, p. 398, pentru soarta lui Zîkov.
25. Povestea acestor alegeri este spusă în Fitzpatrick, „Lives under Fire".
26. *Za ind.*, 20 iulie 1937, 2; *ibid.*, 1 august 1937, 3; *Tih. zv.*, 3 noiembrie 1937, 2; *Pravda*, 16 iunie 1937, 4; *Tih. zv.*, 9 mai 1937, 3, şi 16 octombrie 1937, 3.

27. Cazul din Orientul Îndepărtat este o excepţie parţială: protectorul lui Havkin, Vareikis, a reuşit să împiedice excluderea sa din partid vreme de câteva luni, însă când Vareikis însuşi a căzut în dizgraţie (din alte motive), ambii au fost arestaţi. Vezi Robert Weinberg, „Purge and Politics in the Periphery: Birobidzhan in 1937", *Slav. Rev.* 52: 1, 1993, 22.
28. *Neizvestnaia Rossia IV*, 192, şi vezi atacuri la adresa lui Nosov în *Pravda*, 13 mai 1937, 2, şi 4 iulie 1937, 2. Nosov, a cărui moarte este consemnată în 1937 de *Stalinskoe Politbiuro*, 297, a fost, aproape sigur, o victimă a Epurărilor.
29. Adjubei, *Te desiat let*, pp. 185–188 (*Izv.*, 15 iunie 1937).
30. *Sev. rab.*, 10–12 iulie, 4–6 august, şi 22–23 septembrie 1937; *Rab. put.*, 22 iulie 1937; B. G. Menşaghin, *Vospominania: Smolensk . . . Hatîn . . . Vladimirskaia tiurma*, Paris, 1988, pp. 31–33; *Kommuna*, 23 noiembrie 1937, 3, şi 24 noiembrie 1937, 3. Despre fenomenul general, vezi Sheila Fitzpatrick, „How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces", *Rus. Rev.* 52, 1993, 299–320.
31. Un documentar despre procesul lui Buharin, intitulat *Sentinţa curţii este sentinţa poporului*, va fi proiectat în Kazan, o lună mai târziu, dimpreună cu un alt documentar, *Strana sovetov*: *Kr. Tat.*, 28 aprilie 1938, 4.
32. Vezi mai sus, cap. 3, despre reabilitarea hoţilor.
33. Despre rolul jucat de Şeinin în procesele înscenate, vezi Vaksberg, *Prosecutor*, pp. 66, 74–75, şi *Za ind.*, 30 august 1937, 1. Despre piesa lui, vezi *Molot*, 8 mai 1937, 3 (recenzie la spectacolul din Rostov, de G. Kaţ); Scott, *Behind the Urals*, pp. 197–203.
34. L. Şeinin şi fraţii Tur, *Ocinaia stavka*, Moscova-Leningrad, 1938, pp. 44, 79.
35. Vezi cap. 5.
36. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, 201; *Za ind.*, 21 august 1937, 1; GARF, f. 5446, op. 81a, d. 93, l. 88; *Sov. iust.*, 1937 nr. 4, 53–54; *Koms. pr.*, 5 octombrie 1937, 2.
37. GARF, f. 5446, op. 81a, d. 250, ll. 2, 6; d. 340, l. 107.
38. ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1570, l. 49.RŢHIDNI, f. 17, op. 114, d. 822, l. 62; *ibid.*, f. 475, op. 1, d. 16, l. 36; *ibid.*, d. 9, l. 259.

Aceste exemple sunt extrase din denunțurile trimise la diverse autorități, 1936–1938.

39. PANO, f. 3, op. 11, d. 542; SA, WKP 111, 22.
40. SA, WKP 392, 66, 91–94.
41. Rapoartele despre „Cei Nouă din Saratov" și „Cei Douăzeci din Saratov" (denumiri date de mine, pe baza numărului de inculpați dintr-un singur rechizitoriu) audiate de NKVD-ul regiunii Saratov, din 29 noiembrie și 31 decembrie 1937, au fost cerute de Vîșinski după ce a primit petiții de la rudele unora dintre inculpați; rapoartele și petițiile se găsesc în GARF, f. 5446, op. 81a, d. 348, l. 141; și d. 353, ll. 59–61.
42. GARF, f. 1235, op. 141, d. 1859, l. 1.
43. Vezi mai sus, pp. 366–367.
44. Robert A. McCutcheon, „The 1936–1937 Purge of Soviet Astronomers", *Slav. Rev.* 50:1, 1991.
45. RȚHIDNI, f. 17, op. 2, d. 639, ll. 13–14, 20. Vezi și Hlevniuk, *Politbiuro*, pp. 216–228.
46. *Intimacy and Terror*, p. 142.
47. GARF, f. 5446, op. 82, d. 56, ll. 331 și 243–244; *ibid.*, d. 51, ll. 213–223.
48. *Istocinik*, 1994 nr. 3, 75: *Gorkovskaia kommuna*, 27 iulie 1937, 3; *Sovețkoe studencestvo*, 1939 nr. 1, 16–17.
49. *Zvezda*, 1 august 1937, 3. Tânăra Elena Bonner a mai întâlnit un astfel de copil, din Bielorusia, în tabăra de pionieri Artek, din Crimeea: Bonner, *Mothers*, p. 245.
50. GARF, f. 5446, op. 81a, d. 335, ll. 29–45, 1939.
51. *Krok.*, 1939 nr. 11, 8–9. A se observa că aceste glume despre denunțuri sunt legate de o campanie oficială împotriva „denunțurilor false"; în general, subiectul era tabu.
52. RȚHIDNI, f. 475, op. 1, d. 10, l. 138 și *ibid.*, d. 16, l. 36 (celebrități); GARF, f. 5446, op. 82, d. 56, ll. 315–16, și *ibid.*, ll. 261–263 (politicieni); *ibid.*, f. 5446, op. 81a, d. 339, l. 64; *ibid.*, d. 348, l. 52; *ibid.*, d. 349, ll. 129–135 (fotograf, artist, tăbăcar).
53. Pentru exemple de denunțuri în lumea birocratică și din motive profesionale, vezi GARF, f. 5446, op. 82, d. 65, l. 53; *ibid.*, op. 81a, d. 154, l. 2; GARF, f. 5446, op. 82, d. 65, l. 207; și ȚGAIPD, f. 24, op. 2g, d. 226, l. 1. Pentru dovezi ale lipsei de popularitate

a RAPP și a lui Averbah, în provincii, vezi *Molot*, 28 mai 1937, 2, și *Rab. put.*, 20 mai 1937, 3–4, și 3 iunie 1937, 3.

54. HP, #338 (XXXIII), 19–20.
55. RȚHIDNI, f. 17, op. 2, d. 639, ll. 7-8 (citat în raportul lui Malenkov către plenara din ianuarie 1938 a Comitetului Central).
56. *Kras. Tat.*, 12 iunie 1938, 2; GARF, f. 5446, op. 81a, d. 94, ll. 99–100 (raport NKVD despre anchetarea sinuciderii).
57. *Uralski rabocii*, 2 februarie 1938, 2. Hrușciov a tras concluzii asemănătoare despre acuzatorul lui Postîșev, Nikolaenko: *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes*, trad. de Jerrold L. Schecter și Vyacheslav V. Luchkov, Boston, 1990, pp. 34–35.
58. GARF, f. 5446, op. 81a, d. 93, ll. 321–323.
59. Olga Adamova-Sliozberg, „Puti" în *Dodnes tiagoteet, vîp. 1: Zapiski vașei sovremennițî*, Moscova, 1989, p. 12.
60. F.E. Treivas, „Mî borolis za ideiu", în *Jenskaia sudba*, pp. 91–92.
61. Bonner, *Mothers*, p. 207. A fost o alarmă falsă – a fost doar interogată despre părinții ei, nu arestată.
62. *Ibid.*, p. 265.
63. Iuri Trifonov, *Dom na naberejnoi*, în *Moskovskie povesti*, Moscova, 1988; I.A. Șiheeva (Gaister), „Semeinaia hronika vremen kulta licinosti (1925–1953 gg.)", ms., 41, 43, 52; Bonner, *Mothers*, pp. 261, 285–86.
64. Lydia Chukovskaya, *Sofia Petrovna*, trad. de Aline Worth și revizuită de Eliza Kellogg Klose, Evanston, I988, pp. 71–72. Sofia Petrovna este un personaj fictiv, dar Ciukovskaia s-a inspirat din viața reală, soțul ei fiind o victimă a Marilor Epurări.
65. Șiheeva, „Semeinaia hronika", p. 42.
66. Bonner, *Mothers*, pp. 324–325.
67. *Latvijas valsts arhiva social-politisko dokumenta nodala* (LVA SPDN), f. 101, op. 15, d. 122, ll. 108–109 (declarația avocatei în fața anchetatorului, 1952).
68. Șiheeva, „Semeinaia hronika", pp. 40–41.
69. Aleksandr I. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago I–II*, trad. de Thomas P. Whitney, New York, 1974, pp. 160–161.
70. Nina Kosterina, *The Diary of Nina Kosterina*, trad. de Mirra Ginsburg, New York, 1968, p. 128.

71. Iulia Piatnițkaia, *Dnevnik jenî bolșevika*, Benson, Vt., 1987, pp. 39, 47–48, 53–54.
72. Orlova, *Memoirs*, p. 61; Lidia Libedinskaia, *Zelenaia lampa. Vospominania*, Moscova, 1966, pp. 82–88.
73. Hellbeck, *Tagebuch*, p. 240 (însemnarea din 18 decembrie 1937). Pentru alte afirmații privind nevinovăția părinților, vezi Kosterina, *Diary*, p. 85; Șiheeva, „Semeinaia hronika", p. 37; Hlevniuk, *1937-i*, p. 216.
74. Bonner, p. 317 (sublinierea mea).
75. ȚGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2487, ll. 141–146; Sheila Fitzpatrick, „Workers against Bosses: The Impact of the Great Purges on Labor-Management Relations", în Siegelbaum, *Making Workers Soviet*, pp. 330–336; Davies, *Popular Opinion*, pp. 130–133.
76. N. Khvalynsky, în *Soviet Youth*, p. 123.
77. HP, #395 (XX), 40 și #87 (XXX), 14; SA, WKP 415: 142 (scrisoare din 1937); *Krest. pr.*, 2 august 1937, 2.
78. *Neizvestnaia Rossia IV*, 192 (însemnare din 19 aprilie 1937). Despre discuțiile sale cu Krupskaia și Krîlenko, vezi *ibid.*, pp. 192–193.
79. *Intimacy and Terror*, pp. 141–142, 162.
80. *Intimacy*, pp. 350–351.
81. M.A. Svanidze, „Dnevniki", în *Iosif Stalin*, pp. 186–187, 188, 192–193, 193–194, n. 1.
82. GARF, f. 5446, op. 81a, d. 348, l. 4; *ibid.*, f. 3316, op. 64, d. 1854, l. 238.
83. RȚHIDNI, f. 17, op. 2, d. 639, ll. 708.
84. G.A. Cigrinov, „Pocemu Stalin, a ne drughie?", *Voprosî istorii KPSS*, 1990 nr. 6, 92.
85. Această chestiune rămâne una disputată, deși, ca urmare a deschiderii arhivelor sovietice, suntem acum mai bine informați. Informațiile de arhivă adunate de Arch Getty și colegii săi arată că, în 1937 și 1938, au fost aproape 700 000 de persoane executate și un număr similar, condamnate să ispășească pedepse în lagăr sau în închisoare, un număr mult mai mic (în jur de 20 000) fiind trimise în exil. Aceeași sursă ne dă o cifră de 1,4 milioane de arestări pentru „crime contrarevoluționare" și de aproape 300 000 pentru „agitație antisovietică", în același interval de timp, 1937–1938. (Getty, „Road to Terror", p. 588).

Concluzii

1. Parafrazat în Chamberlin, „'Anecdote", 31. O altă versiune este în Borev, *Istoria*, p. 40.
2. Kornai, *Economics vol. B*, p. 567; *idem*, *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Princeton, 1992, p. 56; HP, #357 (XIX), 6; #394 (XX), 11; #399 (XX), 12.
3. Engel, *Revolution*, p. 46; HP, #511 (XXVI), 6; #420 (XXI), 10; #4 (I), 36. A se observa că nemulţumirile privind imposibilitatea de a trăi „normal" se vor auzi din nou, în anii 1980, când vor fi legate de percepţia că Uniunea Sovietică nu era o ţară „civilizată". În varianta *perestroika*, plângerea se referea, în esenţă, la faptul că oamenii educaţi, cu o profesie, nu reuşeau să ducă o viaţă la standarde occidentale.
4. HP #92 (VII), 39 (sublinierea mea).
5. L. Sighelbaum [Siegelbaum] şi A. Sokolov, editori, „1930-e godu: Obşceestvo i vlast. Povestvovanie v dokumentah", ms., 199, IIR #531 (XXVII), 14 şi 28–29; repondent din Proiectul Harvard, citat în Geiger, *Family*, 1972.
6. Ţăranul în cauză este Fiodor Şirnov, în *Intimacy and Terror*.
7. Hellbeck, *Tagebuch*; jurnalele lui Ştanghe şi Şaporina în *Intimacy and Terror*; A.G. Mankov, „Iz dnevnika riadovogo celoveka (1933–1934 gg.)", *Zvezda*, 1994 nr. 5, şi „Iz dnevnika 1938–1941 gg.", *ibid.*, 1995 nr. 11; Kosterina, *Diary*.
8. David L. Ransel, „Summer Nurseries under the Soviets as Device for Mobilizing Peasant Women and Diminishing Infant Mortality", lucrare prezentată la First Midwest Russian History Workshop, Ann Arbor, martie 1991, şi comunicări private către autor, 14 şi 23 ianuarie 1998. Vezi răspunsuri şi în Engel, *Revolution*, reperele fiind revoluţia, colectivizarea şi războiul: de ex. pp. 83, 114, 128–129, 173.
9. Vezi, de exemplu, HP, #3 (I), 11; #4 (I), 9; #8 (I), 9.
10. Berliner, „Blat", p. 31.
11. Termenii ruseşti sunt: *po planu*, *planomernost*, *planovoe nacealo*, *planovoe raspredelenie*; *stihiinost* (spontaneitate) şi *sluceainost* (accident), ambele antonime pentru *zakonomernost*; *sluceainîe elementî.*

12. „O să treacă şi asta" = *Proidiot*. Despre eroul sovietic pozitiv, vezi Clark, *Soviet Novel*, pp. 167–171 şi *passim*.
13. I. Ilf şi E. Petrov, *Dvenadţat stulev*, 1918 şi *Zolotoi telenok*, 1930–1931; Harlow Robinson, *Sergei Prokofiev*, New York, 1988, 277; (Kije); Aleksandr Tvardovski, *Vasili Terkin*, 1941–1945. A se observa că acestuia i-a urmat o altă operă, foarte populară în perioada de după Stalin, *Terkin na tom svete*, 1954–1963 [în Aleksandr Tvardovski, *Vasili Terkin*, Moscova, 1995)], o parodie foarte explicită a birocraţiei sovietice.
14. Vezi Jerry F. Hough, *Democratization and Revolution in the USSR, 1985–1991*, Washington, D.C., 1997, p. 52.
15. Pentru o discuţie interesantă, vezi Sarah Davies, „'Us Against Them': Social Identities in Soviet Russia, 1934–1941", *Russian Review* 56:1, 1997.
16. GARF, f. 3316, op. 40, d. 14, l. 80, 1936; ŢGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1518, l. 32 (scrisoare semnată „Muncitori de la uzina Kirov", 1935); comentariul muncitorului, 1934, citat în Davies, *Popular Opinion*, p. 139.
17. Inkeles, *Soviet Citizen*, pp. 300–301.
18. Citat în Lenoe, „Soviet Mass Journalism", p. 313.
19. Adam B. Ulam, *Stalin*, New York, 1973, cap. 8: „The War against the Nation". Despre reîmprospătarea elitelor, vezi Fitzpatrick, *Education*, cap. 9.
20. Deşi comportamentul pasiv era norma, au mai existat şi excepţii: vezi Jeffrey J. Rossman, „The Teikovo Cotton Workers' Strike of April 1932: Class, Gender and Identity Politics in Stalin's Russia", *Russian Review* 56:1, 1997.
21. Solzhenitsyn, *Gulag*, p. 160; Geiger, *Family*, p. 300; Engel, *Revolution*, p. 97.
22. Despre muncă în anii 1930, vezi Siegelbaum, *Making Workers Soviet* şi excelentul rezumat despre stadiul actual al cercetării în Ronald Grigor Suny, *The Soviet Experiment*, New York, 1998, pp. 240–249. Despre opinia privind exploatarea, vezi Filtzer, *Soviet Workers*, pp. 8–9; despre rezistenţă, vezi Rossman, „Teikovo."
23. Hellbeck, „Fashioning", p. 365; vezi şi Kotkin, *Magnetic Mountain*, pp. 225–230.

24. Cu populaţia rurală este o altă poveste, aşa cum am arătat în *Stalin's Peasants*. Trauma colectivizării a lăsat ţărănimea furioasă şi înstrăinată de-a lungul deceniului. Pentru datele din recensământ, vezi Poliakov, „Polveka molchania", pp. 65–66.
25. Vezi mai sus, cap. 4 şi Timasheff, *Great Retreat*.
26. Kornai, *Socialist System*, pp. 56, 315. Despre funcţia de alocaţie a statului, vezi Verdery, *National Ideology*, pp. 74-83. „Dependent" = *ijdivenceski*.

Bibliografie

Arhive

GANO — *Gosudarstvennîi arhiv Novosibirskoi oblasti*

GARF — *Gosudarstvennîi arhiv Rossiskoi Federaţii* (fostă Ţentralnîi gosudarstvennîi arhiv Oktiabrskoi revoluţii i soţialisticeskogo stroitelstva SSSR, ŢGAOR)

GASO — *Gosudarstvennîi arhiv Sverdlovskoi oblasti*

HP — Centrul de Studii Ruse, Universitatea Harvard, „Project on the Soviet Social System. Interview Records. 'A' Schedule Protocols" („Proiectul Harvard")

LVA SPDN — *Latvijas valsts arhiva social-politisko dokumenta nodala*

PANO — *Partinîi arhiv Novosibirskoi oblasti*

RGAE — *Rossiski gosudarstvennîi arhiv ekonomiki* (fostă Ţentralnîi gosudarstvennîi arhiv narodnogo hoziaistva SSSR, ŢGANH)

RGVA — *Rossiski gosudarstvennîi voennîi arhiv*

RŢHIDNI — *Rossiski ţentr hranenia i izucenia dokumentov noveişei istorii* (fostă Ţentralnîi partinîi arhiv Instituta marksizma-leninizma, ŢPA IM-L)

SA — Arhiva Smolensk

ŢGAIPD — Ţentralnîi gosudarstvennîi arhiv istoriko-politiceskoi dokumentaţii Sankt-Peterburga (fostă *Leningradski partinîi arhiv*, LPA)

ŢGAOR g. Moskvî — Ţentralnîi gosudarstvennîi arhiv Oktiabrskoi revoliuţii i soţialisticeskogo stroitelstva goroda Moskvî

Ziare şi jurnale

Abrevierile în paranteză, după titlu

(A) Ziare şi jurnale din anii 1930

Biulleten Narodnogo Komissariata Snabjenia SSSR, Moscova
Diktatura truda, Stalino
Gorkovskaia kommuna, Gorki
Groznenski rabocii, Groznîi
Izvestia, Moscova [*Izv.*].
Kommuna, Voronej
Kommunist, Saratov
Komsomolskaia pravda, Moscova [*Koms. pr.*]
Krasnaia Başkiria, Ufa
Krasnaia gazeta, Leningrad [*Kras. gaz.*]
Krasnaia Tataria, Kazan [*Kras. Tat.*]
Krasnîi Krîm, Simferopol
Krestianskaia gazeta, Moscova
Krestianskaia pravda, Leningrad [*Kr. pr.*]
Krokodil, Moscova [*Krok.*]
Leningradskaia pravda, Leningrad
Literaturnaia gazeta, Moscova
Molodaia gvardia, Moscova
Molot, Rostov pe Don
Moskovskaia kolhoznaia gazeta, Moscova
Moskovskaia krestianskaia gazeta, Moscova
Naşa gazeta, Moscova [*Naş. gaz.*]
Naşi dostijenia, Moscova [*Naş. dost.*]
Obşcestvenniţa, Moscova [*Obşce.*]
Ogonek, Moscova
Partinoe stroitelstvo, Moscova
Pravda, Moscova
Puti industrializaţii, Moscova
Rabocii, Minsk

Rabocii krai, Ivanovo
Rabocii put, Smolensk [*Rab. put.*]
Rabotnița, Moscova
Severnîi rabocii, Iaroslavl [*Sev. rab.*]
Soțialisticeski vestnik, Berlin etc
Soțialisticeskii Donbass, Stalino
Sovețkaia iustiția, Moscova [*Sov. iust.*]
Sovețkaia Sibir, Novosibirsk [*Sov. Sib.*]
Sovețki sport, Moscova
Sovetskoe gosudarstvo, Moscova
Sovețkoe studencestvo, Moscova
Tihookeanskaia zvezda, Habarovsk [*Tih. zv.*]
Trud, Moscova
Uralski rabocii, Sverdlovsk
Vecerniaia Moskva, Moscova [*Vece. Mosk.*]
Vecherniaia krasnaia gazeta, Leningrad
Za industrializațiu, Moscova [*Za ind.*]
Za kommunisticeskoe prosveşcenie, Moscova
Zvezda, Dnepropetrovsk

(B) Publicații științifice

Istoria SSSR/Otecestvennaia istoria
Istocinik
Journal of Modern History [JMH]
Kommunist/Svobodnaia mîsl
Rodina
Russian History [Rus. Hist.]
Russian Review [Rus. Rev.]
Slavic Review [Slav. Rev]
Soțiologiceskie issledovania
Soviet Studies/Europe-Asia Studies
Voprosî istorii [Vopr. ist.]
Voprosî istorii KPSS/Kentavr

Cărţi, articole, disertaţii şi lucrări nepublicate

Abrevierile în paranteză, după titlu

Adamova-Sliozberg, Olga. „Puti", în *Dodnes tiagoteet, vyp. 1: Zapiski vaşei sovremenniţî*, Moscova, 1989.

Adjubei, A. *Te desiat let*, Moscova, 1989.

Agitaţia za şceastie. Soveţkoe iskusstvo stalinskoi epohi, Dusseldorf-Bremen, 1994.

Alexopoulos, Golfo, „Rights and Passage: Marking Outcasts and Making Citizens in Soviet Russia, 1926–1936", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, 1996.

—— „Portrait of a Con Artist as a Soviet Man", *Slavic Review* 57:4, 1998.

—— „The Ritual Lament", *Russian History*, 24, 1997: 1–2.

Alfavitno-predmetnîi ukazatel k prikazam i rasporiajeniam NKTP [Narodnogo Komissariata Tiajeloi Promîşlennosti SSSR] *za 1935 g.*, Moscova, 1936.

Andrle, Vladimir, *Workers in Stalin's Russia. Industrialization and Social Change in a Planned Economy*, New York, 1988.

Angelina, Paşa, *Liudi kolhoznîh polei*, Moscova, 1948.

—— *O samom glavnom*, Moscova, 1948.

Ariès, Philippe, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, trad. de Robert Baldick, New York, 1962.

Babicenko, D.L., *Pisateli i ţenzorî. Soveţkaia literatura 1940-h godov pod politiceskim kontrolem ŢK*, Moscova, 1994.

Bailes, Kendall E., *Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917–1941*, Princeton, 1978.

Ball, Alan M., *And Now My Soul is Hardened. Abandoned Children in Soviet Russia, 1918–1930*, Berkeley, 1994.

—— *Russia's Last Capitalists. The Nepmen, 1921–1929*, Berkeley, 1987.

Barber, John, „Stalin's Letter to the Editors of Proletarskaya revolyutsiya", *Soviet Studies* 28:1, 1976.

Bauer, Raymond A., *The New Man in Soviet Psychology*, Cambridge, 1952.

Belomorsko-Baltiski kanal imeni Stalina: Istoria stroitelstva, Moscova, 1934.

Benediktov, I.A., „O Staline i Hruşciove", *Molodaia gvardia*, 1989, nr. 4.

Benvenuti, Francesco, *Fuoco sui Sabotatori! Stachanovismo e organizzazione industriale in URSS 1934–1938*, Roma, 1988.

Berg, Raissa L., *Memoirs of a Geneticist from the Soviet Union*, trad. de David Lowe, New York, 1988.

Berliner, Joseph, „Blat is Higher than Stalin", *Problems of Communism* 3:1, 1954.

—— *Factory and Manager in the Soviet Union*, Cambridge, Mass., 1957.

Beyrau, Dietrich, „Die organisierte Autor: Institutionen, Kontrolle, Fürsorge", în volumul editat de Gabriele Gorzka, *Kultur im Stalinismus*, Bremen, 1994.

Bone, Jonathan, „Soviet Controls on the Circulation of information in the 1920s and 1930s", *Cahiers du Monde Russe* 40:1–2, 1999.

Bonner, Elena, *Mothers and Daughters*, trad. de Antonina W. Bouis, New York, 1993.

Bordiugov, G.A., „Soţialnîi parazitizm ili soţialnîe anomalii (Iz istorii borbî s alkogolizma, nişcenstvom, prostituţiei, brodiajnicestvom v 20–30-e godî)", *Istoria SSSR*, 1989 nr. 1.

Borev, Iurii, *Istoria gosudarstva soveţkogo v predaniah i anekdotah*, Moscova, 1995.

Bourdieu, Pierre, *Language and Symbolic Power*, trad. de Gino Raymond şi Matthew Adamson, Cambridge, Mass., 1991.

Boym, Svetlana, *Common Places. Mythologies of Everyday Life in Russia*, Cambridge, Mass., 1994.

Brooks, Jeffrey, „Socialist Realism in Pravda: Read All About It!", *Slavic Review* 53:4, Winter, 1994.

——. *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1861–1917*, Princeton, 1985.

Brown, Archie, *The Gorbachev Factor*, Oxford, 1996.

Bulgakova, Elena, *Dnevnik Elenî Bulgakovoi*, Moscova, 1990.

Busîghin, A., *Jizni moia i moih druzei*, Moscova, 1939.

Carr, E.H., *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, vol. 1, Harmondsworth, Mx., 1966.

—— *Foundations of a Planned Economy, 1926–1929*, vol. 2, Londra, 1971.

—— *Socialism in One Country, 1924–1926*, vol. 2, Londra, 1959.

Carr, E.H. şi R.W. Davies, *Foundations of a Planned Economy, 1926–1929*, vol. 1, Londra, 1969.

Carswell, John, *The Exile: A Life of Ivy Litvinov*, Londra, 1983.

Chamberlin, W.H., „The 'Anecdote': Unrationed Soviet Humor", *Russian Review* 16:1, 1957.

Cheadaeva, O.N., editor, *Rabotniţa na soţialisticeskoi stroike: Sbornik avtobiografii rabotniţ*, Moscova, 1930.

Ceamkina, M., *Hodojestvennaia otkrîtka*, Moscova, 1993.

Cigrinov, G.A., „Pocemu Stalin, a ne drughie?" *Voprosî istorii KPSS*, 1990 nr. 6.

Cirkov, P.M., *Reşenie jenskogo voprosa v SSSR 1917–1937 gg.*, Moscova, 1978.

Ciuhin, I., *Kanalarmeiţî. Istoria stroitelstva Belmorkanala v dokumentah, ţifrah, faktah, fotografiah, svidetelstvah uceastnikov i ocevidţev*, Petrozavodsk, 1990.

Chukovskaya, Lydia, *Sofia Petrovna*, trad. de de Aline Worth, revizuită de Eliza Kellogg Klose, Evanston, 1988.

Clark, Katerina, *Petersburg. Crucible of Cultural Revolution*, Cambridge, Mass., 1995.

—— *The Soviet Novel. History as Ritual*, Chicago, 1985.

Coe, Steven Robert, „Peasants, the State, and the Languages of NEP: The Rural Correspondents Movement in the Soviet Union, 1924–1928", teză de doctorat, Universitatea Michigan, 1993.

Cohen, Stephen F., *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York, 1973.

Colton, Timothy J., *Moscow. Governing the Socialist Metropolis*, Cambridge, Mass., 1995.

Conquest, Robert, *The Great Terror*, Harmondsworth, Mx., 1971.

Crankshaw, Edward, *Khrushchev's Russia*, Harmondsworth, Mx., 1959.

David-Fox, Michael, *Revolution of the Mind. Higher Learning among the Bolsheviks, 1918–1929*, Ithaca, 1997.

Davies, R.W., *The Socialist Offensive. The Collectivisation of Soviet Agriculture, 1929–1930*, Cambridge, Mass., 1980.

Davies, Sarah, „The 'Cult' of the Vozhd': Representations in Letters from 1934–1941", *Russian History*, 1997 nr. 1–2.

—— *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941*, Cambridge, 1997.

—— „'Us Against Them': Social Identities in Soviet Russia, 1934–41", *Russian Review* 56:1, 1997.

De Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, trad. de Steven F. Rendall, Berkeley, 1984.

Dekretî sovețkoi vlasti, vol. 2, Moscova, 1959.

Deutscher, Isaac, *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929*, Oxford, 1959.

Dobkin, A.I., „Lișențî", în *Zvenia. Istoriceski almanah, vîp. 2*, Moscova–St. Petersburg, 1992.

Drujnikov, Iuri, *Voznesenie Pavlika Morozova*, Londra, 1988.

Dughin, N., „Otkrîvaia arhivî", *Na boevom postu*, 27 decembrie 1989.

Dunham, Vera S., *In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction*, ediție extinsă și adăugită, Durham, 1990.

Edelman, Robert, *Serious Fun. A History of Spectator Sports in the U.S.S.R.*, New York, 1993.

Elaghin, Iuri, *Temnîi ghenii (Vsevolod Meierhold)*, New York, 1955.

—— *Ukroșcenie iskusstv*, New York, 1952.

Engel, Barbara Alpern și Anastasia Posadskaya-Vanderbeck, *A Revolution of their Own. Voices of Women in Soviet History*, Boulder, Colo., 1997 [Engel, *Revolution*].

Fainsod, Merle, *Smolensk under Soviet Rule*, Londra, 1958.

Farge, Arlette, *Subversive Words. Public Opinion in Eighteenth-Century France*, trad. de Rosemary Morris, University Park, Pa., 1995.

Feuchtwanger, Lion, *Moscow, 1937. My Visit Described for my Friends*, trad. de Irene Josephy, New York, 1937.

Filtzer, Donald, *Soviet Workers and Stalinist Industrialization. The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928–1941*, Armonk, N.Y., 1986.

Fischer, Louis, *Soviet Journey*, New York, 1935.

Fischer, Marjorie, *Palaces on Monday*, Harmondsworth, Mx., 1944.

Fisher, Ralph Talcott Jr., *Pattern for Soviet Youth. A Study of the Congresses of the Komsomol, 1918–1954*, New York, 1959.

Fitzpatrick, Sheila, „After NEP: The Fate of NEP Entrepreneurs, Small Traders, and Artisans in the 'Socialist Russia' of the 1930s", *Russian History* 13: 2–3, 1986.

—— „Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia", *Journal of Modern History* 65:4, 1993.

—— *The Commissariat of Enlightenment. Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, October 1917– 1921*, Cambridge, 1970.

—— *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca, 1992.

—— *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*, Cambridge, 1979.

—— „How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces", *Russian Review* 52, 1993.

—— „Lives under Fire. Autobiographical Narratives and their Challenges in Stalin's Russia", în *De Russie et d'ailleurs. Mélanges Marc Ferro*, Paris, 1995.

—— *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York, 1994.

—— „Supplicants and Citizens. Public Letter-writing in Soviet Russia in the 1930s", *Slavic Review* 55:1, 1996.

Fitzpatrick, Sheila, ed., *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*, Bloomington, 1978.

—— *Stalinism: New Directions*, Londra, 2000.

Fitzpatrick, Sheila şi Robert Gellately, editori, *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History 1789–1989*, Chicago, 1997.

Gambrell, Jamey, „The Wonder of the Soviet World", *New York Review of Books*, 22 decembrie 1994, 30–35.

Geiger, H. Kent, *The Family in Soviet Russia*, Cambridge, Mass., 1968.

Gheroini soţialisticeskogo truda, Moscova, 1936.

Getty, J. Arch, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*, Cambridge, 1985.

—— „State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s", *Slavic Review* 50:1, 1991.

Getty, J. Arch şi Roberta T. Manning, editori, *Stalinist Terror. New Perspectives*, Cambridge, 1993.

Getty, J. Arch şi Oleg V. Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven, 1999.

Getty, J. Arch, Gabor T. Rittersporn şi V.N. Zemskov, „Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence", *American Historical Review* 98:4, 1993.

Ghiliarovski, Vl., *Moskva i moskvici*, Moscova, 1979; prima ediţie 1926.

Gill, Graeme, *The Origins of the Stalinist Political System*, Cambridge, 1990.

Ginzburg, Eugenia, *Into the Whirlwind*, trad. de Paul Stevenson şi Manya Harari, Harmondsworth, Mx., 1968 [Ghinzburg, Evghenia, *Destin în bătaia vântului*, trad. din limba rusă de Antoaneta Olteanu, Corint, Bucureşti, 2015.].

Glotov, B., „Bilet do Leningrada. Bolşevik Zinaida Nemţova, kak ona est", *Ogonek* 1988 nr. 27, iulie.

Goldman, Wendy, *Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936*, Cambridge, 1993.

Gorki, M., *Sobranie socinenii v tridţati tomah*, Moscova, 1949–55.

Gorzka, Gabriele, editor, *Kultur im Stalinismus*, Bremen, 1994.

Granin, Daniil, „Leningradskii katalog", *Neva*, 1984 nr. 9.

Gromîko, A.A., *Pamiatnoe*, cartea 1, Moscova, 1988.

Gronski, Ivan, *Iz proşlogo... Vospominania*, Moscova, 1991.

Gross, Jan T., „A Note on the Nature of Soviet Totalitarianism", *Soviet Studies 34*, iulie 1982.

Guillebaud, Philomena, „The Role of Honorary Awards in the Soviet Economic System", *American Slavic and East European Review* XII:4, 1953.

Günther, Hans, ed., *The Culture of the Stalin Period*, New York, 1990.

Hagenloh, Paul M., „'Socially Harmful Elements' and the Great Terror" în Sheila Fitzpatrick, ed., *Stalinism: New Directions*, Londra, 2000.

Harris, James R., *The Great Urals: Regional Interests and the Evolution of the Soviet System*, Ithaca, 1999.

—— „Purging Local Cliques in the Urals Region, 1936–1937" în Sheila Fitzpatrick, editor, *Stalinism: New Directions*, Londra, 2000.

Hatchen, Charles, „Mutual Rights and Obligations: Law, Family, and Social Welfare in Soviet Russia, 1917–1945", lucrare nepublicată, 1996.

Hellbeck, Jochen, „Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 44, Heft 3, 1996.

Hellbeck, Jochen, editor, *Tagebuch aus Moskau 1931–1939*, München, 1996.

Hessler, Julie, „Culture of Shortages. A Social History of Soviet Trade, 1917–1953", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, septembrie 1996.

Hildermeier, Manfred cu Elisabeth Müller-Luckner, editori, *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung / Stalinism before the Second World War. New Avenues of Research*, München, 1998.

Hlevniuk, O.V., *Politbiuro. Mehanizmî politiceskoi vlasti v 1930-e godî*, Moscova, 1996.

——— *Stalin i Ordjonikidze. Konfliktî v Politbiuro v 30-e godî*, Moscova, 1993.

——— *1937-i: Stalin, NKVD i sovețkoe obșcestvo*, Moscova, 1992.

Hoffman, David L., *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow, 1928–1941*, Ithaca, 1994.

Holquist, Peter, „'Information is the Alpha and Omega of our Work:' Bolshevik Surveillance in its Pan-European Context", *Journal of Modern History* 69:3, 1997.

Hough, Jerry F., *Russia and the West. Gorbachev and his Politics of Reform*, New York, 1988.

Hough, Jerry F. și Merle Fainsod, *How the Soviet Union in Governed*, Cambridge, 1979.

Hubbard, Leonard E., *Soviet Trade and Distribution*, Londra, 1938.

Ilf, I. și E. Petrov, *Zolotoi telenok* (prima ediție 1928) și *Dvenadțat stulev* (1931) — vezi mai jos: Șceglov, Iu. K.

Inkeles, Alex și Raymond Bauer, *The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society*, New York, 1968.

Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s, editat de Véronique Garros, Natalia Korenevskaya și Thomas Lahusen, New York, 1995.

Iosif Stalin v obiatiah semi. Iz licinogo arhiva, Moscova, 1993.

Isaev, V.I., „Formirovanie gorodskogo obraza jizni rabocih Sibiri v period soțialisticeskoi rekonstrukții narodnogo hoziaistva", în *Urbanizația sovețkoi Sibiri*, editat de V.V. Alekseev, Novosibirsk, 1987.

Istoria soțialisticeskoi ekonomiki SSSR v semi tomah, editat în principal de I.A. Gladkov, vol. 3 și 4, Moscova, 1977–78 [*Ist. soț. ek.*].

Istoria sovețkogo kino, vol. 2: 1931–1941, Moscova, 1973.

Istoria sovețkoi konstituții. Sbornik dokumentov 1917–1957, Moscova, 1957.

Itoghi desilatiletia sovețkoi vlasti v țifrah 1917–1927, Moscova, [1927].

Ivnitski, N.A., *Klassovaia borba v derevne i likvidaţia kulacestva kak klassa (1929–1932 gg.)*, Moscova, 1972.

Izmenenia soţialnoi strukturî soveţkogo obşcestve 1921-seredina 30-h godov, Moscova, 1979.

Izmozik, V.S., *Glaza i uşi rejima. Gosudarstvennîi politiceski kontrol za naseleniem soveţkoi Rossii v 1918–1928 godah*, Sankt Petersburg, 1995.

—— „Voices from the Twenties: Private Correspondence Intercepted by the OGPU", *Russian Review* 55:2, 1996.

Jenşcina—bolşaia sila. Severnoe kraevoe soveşceanie jen stahanovţev, Arhanghelsk, 1936.

Jenscinî i deti v SSSR. Statisticeski sbornik, Moscova, 1969.

Jenskaia sudba v Rossii. Dokumentî i vospominania, editat de B.S. Ilizarova, cu o prefaţă de T. M. Goriaeva, Moscova, 1994.

Kapiţa, P.L., *Pisma o nauke, 1930–1980*, Moscova, 1989.

Kershaw, Ian, *Public Opinion and Political Dissent in the Third Reich. Bavaria 1933–1945*, Oxford, 1984.

Kharkhordin, Oleg V., *The Collective and the Individual in Soviet Russia: A Study of Practices*, Berkeley, 1996.

Khrushchev Remembers, editat de Strobe Talbott, Boston, 1970.

Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes, trad. de Jerrold L. Schecter cu Vyacheslav V. Luchkov, Boston, 1990.

Kiaer, Christina şi Eric Naiman, editori, *Everyday Subjects: Formations of Identity in Early Soviet Culture*, Cornell University Press, în curs de apariţie.

Kimerling, Elise, „Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936", *Russian Review* 41:1, ianuarie, 1982.

Kingsley, Charles, *The Water-Babies. A Fairy Tale for a Land Baby*, Londra, 1903; prima ediţie 1863.

Klein, Joachim, „Belomorkanal. Literatur und Propaganda in der Stalinzeit", *Zeitschrift für slavische Philologie* 55:1, 1995/1996.

Kommunisticeskaia partia Soveţkogo Soiuza v rezoliuţiah i reşeniah sezdov, konferenţii i plenumov ŢK, vol. 5 (1931–1941); Moscova, 1971.

Kopelev, Lev, *The Education of a True Believer*, trad. de Gary Kern, New York, 1980.

Kornai, Janos, *Economics of Shortage*, Amsterdam, 1980: Contributions to Economic Analysis #131, 2 vol.

—— *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Princeton, 1992.

Korzjihina, T.P., „Borba s alkogolizmom v 1920-e–naceale 1930-h godov", *Voprosî istorii*, 1985 nr. 9.

Kosterina, Nina, *Dnevnik Ninî Kosterinoi*, Moscova, 1964.

Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley, 1995.

Kozlov, V.A. şi S.V. Mironenko, editori, cu E.Iu. Zavadskaia şi O.V. Edelman. „Kramola: Inakomîslie v SSSR pri Hruşciove i Brejneve, 1953–1982 gg.", manuscris.

Kravchenko, Maria, *The World of the Russian Fairy Tale*, Berna, 1987.

Kravchenko, Victor, *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*, Londra, 1949.

Kriţman, L., *Gheroiceski period velikoi russkoi revoliuţii*, a 2-a ediţie, Moscova-Leningrad, 1926.

Kulturnaia jizni v SSSR 1928–1941. Hronika, Moscova, 1976.

Kulturnoe stroitelstvo SSSR. Statisiceski sbornik, Moscova-Leningrad, 1940.

Kuromiya, Hiroaki, *Stalin's Industrial Revolution. Politics and Workers, 1928–1932*, Cambridge, 1988.

—— Kh. Kuromiia, „Stalinskaia «revoliuttia sverhu i narod»", *Svobodnaia mîsl*, 1992 nr. 2, 93–96.

Josephson, Paul, *Physics and Politics in Revolutionary Russia*, Berkeley şi Los Angeles, 1991.

Jowitt, Ken, *New World Disorder. The Leninist Extinction*, Berkeley, 1992.

Lahusen, Thomas, *How Life Writes the Book, Real Socialism and Socialist Realism in Stalin's Russia*, Ithaca, 1997.

Larina, Anna, *This I Cannot Forget. The Memoirs of Nikolai Bukharin's Widow*, trad. de Gary Kern, New York, 1988.

Lebina, N.B. şi M.V. Şkarovski, *Prostituţia v Peterburghe*, Moscova, 1994.

Ledeneva, Alena, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchanges*, Cambridge, 1998.

Lemon, Alaina M., „Indic Diaspora, Soviet History, Russian Home: Political Performances and Sincere Ironies in Romani Culture", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, 1995.

Lenoe, Matthew E., „Soviet Mass Journalism and the Transformation of Soviet Newspapers, 1926–1932", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, 1997.

—— „Unmasking, Show Trials, and the Manipulation of Popular Moods", manuscris.

„The Letter as a Work of Art", publicaţie de S. Fitzpatrick, *Russian History*, 1997, nr. 1–2.

Lewin, Moshe, *The Making of the Soviet System. Essays in the Social History of Interwar Russia*, New York, 1985.

Leyda, Jay, *Kino. A History of the Russian and Soviet Film*, Londra, 1973.

Libedinskaia, Lidia, *Zelenaia lampa. Vospominania*, Moscova, 1966.

„Literaturnîi front". Istoria politiceskoi ţenzurî 1932–1946 gg. Sbornik dokumentov, volum compilat de D.L. Babicenko, Moscova, 1994.

Littlepage, John D. cu Demaree Bess, *In Search of Soviet Gold*, New York, 1938.

Liubcenko, N., „Arbat, 30, Kvartira 58", *Istocinik*, 1993 nr. 5–6.

Lüdtke, Alf, editor, *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, trad. de William Templer, Princeton, 1995.

Maclean, Fitzroy, *Eastern Approaches*, Londra, 1949.

Maier, Robert, *Die Stachanow-Bewegung 1935–1938*, Stuttgart, 1990.

Makarenko, A.S., *Learning to Live (Flags on the Battlements)*, trad. de Ralph Parker, Moscova, 1953.

—— *The Road to Life (An Epic of Education)*, în 3 părţi, trad. de Ivy şi Tatiana Litvinov, Moscova, 1951.

—— *Socinenia v semi tomah*, Moscova, 1957–58.

Malafeev, A. N., *Istoria ţenoobrazovania v SSSR (1917–1963 gg.)*, Moscova, 1964.

Mandelshtam, Nadezhda, *Hope Abandoned*, trad. de Max Hayward, New York, 1974.

—— *Vospominania*, New York, 1970.

Mankov, A.G., „Iz dnevnika riadovogo celoveka (1933–1934 gg.)", *Zvezda*, 1994 nr. 5.

—— „Iz dnevnika 1938–1941 gg.", *Zvezda*, 1995 nr. 11.

Martin, Terry D., „An Affirmative Action Empire: Ethnicity and the Soviet State, 1921–1938", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, 1996.

—— „Origins of Soviet Ethnic Cleansing", *Journal of Modern History*, 70:4, 1998.

„Materialî fevralsko-martovskogo plenuma ŢK VKP(b) 1937 goda", *Voprosî istorii*, 1992 nr. 4–5.

McCannon, John, „Positive Heroes at the Pole: Celebrity Status, Socialist-Realist Ideals, and the Soviet Myth of the Arctic, 1932–39", *Russian Review* 56:3, iulie 1997.

—— *Red Arctic: Polar Exploration and the Myth of the North in the Soviet Union, 1932–1939*, New York, 1998.

McCutcheon, Robert A., „The 1936–1937 Purge of Soviet Astronomers", *Slavic Review* 50:1, 1991.

Melkaia promîşlennost SSSR. Po dannîm perepisi 1929 g., vîp. 1, Moscova, 1933.

Menşaghin, B.G., *Vospominania: Smolensk . . . Hatîn . . . Vladimirskaia tiurma*, Paris, 1988.

Medvedev, Roy, *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism*, editor şi traducător George Shriver, New York, 1989, ediţie revizuită.

Messana, Paola, *Kommunalka. Une histoire de l'Union soviétique à travers les appartements communautaires*, Paris, 1995.

Mihail Kolţov, kakim on bîl, Moscova, 1965.

Mikoian, A.I., *Pişcevaia industria Sovețkogo Soiuza* ([Moscova], 1939.

Miller, Frank J., *Folklore for Stalin. Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era*, Armonk, N.Y., 1990.

Moscova, Teatrul de Copii, Moscova, 1934.

Muggeridge, Malcolm, *Winter in Moscow*, Londra, 1934.

Narodnoe hoziaistvo Pskovskoi oblasti. Statisticeskii sbornik ([Leningrad], 1968.

Narodnoe obrazovanie, nauka i kultura v SSSR. Statisticeskii sbornik, Moscova, 1971.

Narodnoe obrazovanie v SSSR. Obşceobrazovatelnaia şkola. Sbornik dokumentov 1917–1953 gg., Moscova, 1974.

Neiman, G.Ia., *Vnutrenniaia torgovlia SSSR*, Moscova, 1935.

Neizvestnaia Rossia. XX vek, vol. 1–4, Moscova, 1992–1993.

Neuberger, Joan, *Hooliganism. Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*, Berkeley, 1993.

Nove, Alec, *An Economic History of the U.S.S.R.*, Harmondsworth, Mx., 1972.

O Valeriane Kuibîşeve: Vospominania, ocerki, stati, Moscova, 1983.

Ocerki istorii sovețkogo kino, vol. 1 şi 2, ed. Iu. S. Kalaşnikov et al., Moscova, 1956, 1959.

Orlova, Raisa, *Memoirs*, trad. de Samuel Cioran, New York, 1983.

Osokina, E.A., *Ierarhia potreblenia. O jizni liudei v usloviiah stalinskogo snabjenia 1928–1935 gg.*, Moscova, 1993.

—— „Krizis snabjenia 1939–1941 gg. v pismah sovețkih liudei", *Voprosî istorii*, 1996 nr. 1.

—— „Liudi i vlast v usloviiah krizisa snabjenia 1939–1941 godî", *Otecestvennaia istoria*, 1995 nr. 3.

—— „Za zerkalnoi dveriu Torgsina", *Otecestvennaia istoria*, 1995 nr. 2.

Paevski, V.V., *Voprosî demograficeskoi i mediținskoi statistiki*, Moscova, 1970.

Papernîi, Vladimir, *Kultura 'dva'*, Ann Arbor, 1985.

Party, State, and Society in the Russian Civil War. Explorations in Social History, editori Diane P. Koenker, William G. Rosenberg și Ronald Grigor Suny, Indiana, 1989.

Payne, Matthew J., „Turksib: The Building of the Turkestano-Siberian Railroad and the Politics of Production during the Cultural Revolution, 1926–1931", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, 1994.

Penzenskaia oblast za 50 let sovețkoi vlasti. Statisticeskii sbornik, Saratov-Penza, 1967.

Perepis naselenia. Albom nagliadnîh posobii, Moscova, 1938.

Perrot, Michelle, editor, *A History of Private Life*, vol. 4. *From the Fires of Revolution to the Great War*, trad. de Arthur Goldhammer, Cambridge, 1990.

Pervaia moskovskaia oblastnaia konferenția Vsesoiuznoi Kommunisticeskoi Partii (bolșevikov). Stenograficeskii otcet, vîp. 1, Moscova, 1928.

Petrone, Karen, „Parading the Nation: Physical Culture Celebrations and the Construction of Soviet Identities in the 1930s", *Michigan Discussions in Anthropology XII*, 1996.

Peukert, Detlev J.K., *Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life*, trad. de Richard Deveson, New Haven, 1987.

Piatnițkaia, Iulia, *Dnevnik jenî bolșevika*, Benson, Vt., 1987.

Pipes, Richard, „The Russian Military Colonies, 1810–1831", *Journal of Modern History* 22:3, septembrie 1950.

Poliakov, Iu.A., V.B. Ziromskaia, I.N. Kiselev, „Polveka molceania (Vsesoiuznaia perepis naselenia 1937 g.)", *Soțiologiceskie issledovania*, 1990 nr. 7.

Pramnel', E., *Otcetnîi doklad V Gorkovskoi oblastnoi partinoi konferenții o rabote obkoma VKP(b)*, Gorki, 1937.

Pospelov, E.M., *Imena gorodov: vcera i segodnia. Toponomiceskii slovar*, Moscova, 1993.

Prișvin, Mihail, *Dnevniki*, Moscova, 1990.

Raeff, Marc, *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York, 1966.

Ransel, David L., „Summer Nurseries under the Soviets as Device for Mobilizing Peasant Women and Diminishing Infant Mortality", lucrare prezentată la First Midwest Russian History Workshop, Ann Arbor, martie 1991.

Rapports secrets soviétiques. La société russe dans les documents confidentiels 1921–1991, editori Nicolas Werth și Gaël Moullec, Paris, 1994.

Reese, Roger R., *Stalin's Reluctant Soldiers. A Social History of the Red Army, 1925–1941*, Lawrence, Kans., 1996.

Raport privind Procesul intentat Centrului Troțkist Antisovietic, audiat de Colegiul Militar al Curții Supreme a URSS. Moscova, 23–30 ianuarie 1937, Moscova, 1937.

Raport privind Procesul intentat „Blocului de dreapta și troțkist", audiat de Colegiul Militar al Curții Supreme a URSS. Moscova, 2–13 martie 1938, Moscova, 1938.

Reșenia partii i pravitelstva po hoziaistvennîm voprosam (1917–1967 gg.), vol. 2, Moscova, 1967.

Revelations from the Russian Archives. Documents in English Translation, Diane P. Koenker și Ronald D. Bachman, editori, Washington DC, 1997.

Richmond, Steven D., „Ideologically Firm: Soviet Theater Censorship, 1921–1928", teză de doctorat, Universitatea din Chicago, 1996.

Rigby, T.H., *Communist Party Membership in the U.S.S.R. 1917–1967*, Princeton, 1968.

—— *Political Elites in the USSR. Central Leaders and Local Cadres from Lenin to Gorbachev*, Aldershot, 1990.

Rimmel, Lesley A., „Another Kind of Fear: The Kirov Murder and the End of Bread Rationing in Leningrad", *Slavic Review* 56:3, 1997.

Rogacevskaia, Z.M., editor, *Jena injenera*, Moscova-Leningrad, 1936.

Roland, Betty, *Caviar for Breakfast*, Sydney, 1989.

Rosenberg, Harry, *The Leica and Other Stories*, [Canberra], 1994.

Rosenberg, William G. şi Lewis H. Siegelbaum, editori, *Social Dimensions of Soviet Industrialization*, Bloomington, 1993.

Rossman, Jeffrey J., „The Teikovo CottonWorkers' Strike of April 1932: Class, Gender and Identity Politics in Stalin's Russia", *Russian Review* 56:1, 1997.

Rukeyser, W.A., *Working for the Soviets: An American Engineer in Russia*, New York, 1932.

Russia in the Era of NEP. Explorations in Soviet Society and Culture, editat de Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch şi Richard Stites, Bloomington, 1991.

Rybakov, Anatoli, *Children of the Arbat*, trad. de Harold Shukman, Boston, 1988.

—— *Fear*, trad. de Antonina W. Bouis, Boston, 1992.

Saţ, Natalia, *Jizni — iavlenie polosatoe*, Moscova, 1991.

Sbornik vajneişih postanovlenii po trudu, compilat de Ia.L. Kiselev şi S.E. Malkin, Moscova, 1938.

Scheffer, Paul, *Seven Years in Soviet Russia*, New York, 1932.

Schlesinger, Rudolf, *Changing Attitudes in Soviet Russia. The Family. Documents and Readings*, Londra, 1949.

Schwarz, Solomon M., *Labor in the Soviet Union*, New York, 1951.

Scott, James C., *The Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, 1985.

Scott, John, *Behind the Urals. An American Worker in Russia's City of Steel*, Bloomington, 1973; ediţia originală 1942.

Serebrennikov, G.N., *Jenski trud v SSSR*, Moscova-Leningrad, 1934.

Serge, Victor, *Memoirs of a Revolutionary 1901–1941*, trad. de Peter Sedgwick, Londra, 1963.

Shearer, David R., „Policing the Soviet Frontier. Social Disorder and Repression in Western Siberia during the 1930s", lucrare prezentată la sesiunea anuală a AAASS, Seattle, noiembrie 1997.

6-aia Vsekazakskaia konferenţia RKP(b) 15–23 noiabria 1927 goda. Stenograficeski otcet, Kzîl-Orda, 1927.

Siegelbaum, Lewis H., „Dear Comrade, You Ask What We Need:' Soviet Rural 'Notables' and the Politics of Distribution in the Mid-1930s", *Slavic Review*, 57:1, 1998.

—— *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*, Cambridge, 1988.

Siegelbaum, Lewis H. şi Ronald Grigor Suny, editori, *Making Workers Soviet. Power, Class, and Identity*, Ithaca, 1994.

Sighelbaum [Siegelbaum], L. şi A. Sokolov, editori, „1930-e godî. Obşcestvo i vlast. Povestvovanie v dokumentah", manuscris [Titlul în engleză: „Stalinism as a Way of Life: A Documentary Narrative"].

Simonov, N.S., „'Strengthen the Defence of the Land of the Soviets': The 1927 'War Alarm' and its Consequences", *Europe-Asia Studies* 48:8, decembrie 1996.

Sîtin, P.B., *Iz istorii moskovskih uliţ (ocerki)*, Moscova, 1958.

Slezkine, Yuri, *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North*, Ithaca, 1994.

—— „From Savages to Citizens: The Cultural Revolution in the Soviet Far North, 1928–1939", *Slavic Review* 51:1, 1992.

Sobranie postanovlenii i rasporiajenii pravitelstva SSSR [*Sobr. post.*].

Sobranie uzakonenii i rasporiajenii rabocego i krestianskogo pravitelstva RSFSR [*Sobr. uzak.*].

Sobranie zakonov i rasporiajenii raboce-krestianskogo pravitelstva SSSR [*Sobr. zak.*].

Solomon, Peter H. Jr., *Soviet Criminal Justice under Stalin*, Cambridge, 1996.

Soloviev, A.G., „Tetradi krasnogo professora, 1912–1941 gg." în *Neizvestnaia Rossia. XX vek*, vol. 4, Moscova, 1993.

Solzhenitsyn, Aleksandr I., *The Gulag Archipelago*, vol. 1–2, trad. de Thomas P. Whitney, New York, 1974.

Soţialisticeskoe stroitelstvo Soiuza SSR (1937–1938 gg.). Statisticeski sbornik, Moscova, 1939, [*Sots.stroi.*, 1939].

Soțialisticeskoe stroitelstvo SSSR. Statisticeskii ejegodnik, Moscova, 1934 [*Sots.stroi.*, 1934].

Soviet Youth. Twelve Komsomol Histories, Nikolai K. Novak-Deker, ed., München, 1959; *Institut zur Erforschung der UdSSR*, Seria 1, nr. 51.

Stalin, I. V., *Socinenia* (13 vol.), Moscova și *Socinenia*, 3 vol. (XIV–XVI), Robert H. McNeal, editor, Stanford, 1967 [Stalin, *Soci.*].

—— „«Nevolniki v rukah ghermanskogo reihswera» (Reci I.V. Stalina v Narkomate oboronî)", *Istocinik*, 1994 nr. 3.

Stalinskoe Politbiuro v 30-e godî. Sbornik dokumentov, Moscova, 1995.

Stalin's Letters to Molotov, ed. Lars T. Lih, Oleg V. Naumov și Oleg V. Khlevniuk, New Haven, 1995.

Starkov, B., „Kak Moskva ciut ne stala Stalinodarom", *Izvestia ȚK KPSS*, 1990 nr. 12.

Starr, S. Frederick, *Red and Hot. The Fate of Jazz in the Soviet Union*, New York, 1983.

Statisticeski sbornik po Severnomu kraiu za 1929–1933 godî, Arhanghelsk, 1934.

Stites, Richard, *Russian Popular Culture, Entertainment and Society since 1900*, Cambridge, 1992.

Sto sorok besed s Molotovîm. Iz dnevnika F. Ciueva, Moscova, 1991.

Suny, Ronald Grigor, *The Soviet Experiment. Russia, the USSR, and the Successor States*, New York, 1998.

Șceglov, Iu.K., „Kommentari k romanu «Dvenadțat stulev»" în I. Ilf și E. Petrov, *Dvenadțat stulev. Roman, Moscova*, 1995, [Șceglov, *DS*].

– — „Kommentari k romanu «Zolotoi telenok»" în I. Ilf și E. Petrov, *Zolotoi telenok. Roman*, Moscova, 1995, [Șceglov, *ZT*].

Șeinin, Lev, *Zapiski sledovatelia*, Moscova, 1965.

Șeinin, Lev și frații Tur, *Ocinaia stavka*, Moscova-Leningrad, 1938.

Șentalinski, Vitali, *Rabî svobodî. V literaturnîh arhivah KGB*, [Moscova], 1995.

Şiheeva (Gaister), I.A., „Semeinaia hronika vremen kulta licinosti (1925–1953 gg.)", manuscris.

Şveiţer, V. şi A. Ulrih, *Jenî komandirov tiajeloi promîşlennosti*, Moscova- Leningrad, 1936.

Testimony. The Memoirs of Dmitri Shostakovich, editat de Solomon Volkov şi tradus de Antonina W. Bouis, New York, 1980.

Thurston, Robert W., *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934- 1941*, New Haven, 1996.

—— „Social Dimensions of Stalinist Rule: Humor and Terror in the USSR, 1935- 1941", *Journal of Social History* 24:3, 1991.

Tihomirov, V.A., *Promkooperaţia na sovremennom etape*, Moscova, 1931.

Timasheff, N.S., *The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York, 1946.

Tolkovîi slovar russkogo iazîka, 4 vol., editate de D.N. Uşakov, Moscova, 1935–40.

Tomoff, Kiril, „People's Artist, Honored Figure: Official Identity and Divisions within the Soviet Music Profession. 1946–53", lucrare nepublicată.

Trifonov, Iuri, *Dom na naberejnoi*, în *Moskovskie povesti*, Moscova, 1988.

Trinadţatîi sîezd RKP(b). Mai 1924 goda. Stenograficeskii otcet, Moscova, 1963.

Trotsky, Leon, *The Revolution Betrayed*, Londra, 1967; prima ediţie 1937.

Trud v SSSR. Statisticeskii spravocinik, Moscova, 1936.

Trud v SSSR. Statisticeskii spravocinik, Moscova, 1968.

Tucker, Robert C., *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941*, New York, 1990.

Tucker, Robert C. şi Stephen F. Cohen, editori, *The Great Purge Trial*, New York, 1965.

Tuominen, Arvo, *The Bells of the Kremlin. An Experience in Communism*, editat de Piltti Heiskanen, tradus de Lily Leino, Hanovra şi Londra, 1983.

Tvardovski, Aleksandr, *Vasili Terkin, poema. Terkin na tom svete, poema. Stihi raznîh let*, Moscova, 1995.

Tvardovski, Ivan, „Straniţî perejitogo", *Iunost*, 1988 nr. 3.

Ulam, Adam B., *Stalin. The Man and his Era*, New York, 1973.

Upadocinoe nastroenie sredi molodeji: Eseninşcina, Moscova, 1927.

Urlanis, V.Ts., *Rojdaemost i prodoljitelnost jizni v SSSR*, Moscova, 1963.

Urussowa, Janina, „'Seht die Stadt, die leuchtet': zur Evolution der Stadtgestalt in den sowjetischen Filmen der 20er und 30er Jahre", lucrare prezentată la Universitatea Tübingen, 6 mai 1997.

Vaksberg, Arkadi, *Hotel Lux. Les partis frères au service de l'Internationale communiste*, trad. de Olivier Simon, Paris, 1993.

—— *The Prosecutor and the Prey. Vyshinsky and the 1930s Moscow Show Trials*, trad. de Jan Butler, Londra, 1990.

Verdery, Katherine, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley, 1991.

Verner, Andrew M., „What's in a Name? Of Dog-Killers, Jews and Rasputin", *Slavic Review* 53:4, 1994.

Viola, Lynne, „The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside", *Journal of Modern History* 62:4, 1990.

—— *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York, 1996.

Vodolaghin, M.A., *Ocerki istorii Volgograda 1589–1967, Moscova*, 1968.

Volkogonov, Dmitri Stalin, *Triumph and Tragedy*, trad. de Harold Shukman, Rocklin, CA, 1992.

Volkov, A.A., *M. Gorki i literaturnoe dvijenie sovețkoi epohi*, Moscova, 1958.

Von Geldern, James, „The Centre and Periphery: Cultural and Social Geography in the Mass Culture of the 1930s." în Stephen White, editor, *New Directions in Soviet History*, Cambridge, 1992.

Von Geldern, James şi Richard Stites, editori, *Mass Culture in Soviet Russia. Tales, Poems, Songs, Movies, Plays and Folklore 1917–1953*, Bloomington, 1995.

Voslensky, Michael, *Nomenklatura. The Soviet Ruling Class*, trad. de Eric Mosbacher, New York, 1984.

Vsesoiuznaia perepis naselenia 1937 g. Kratkie itoghi, Moscova, 1991.

Vsesoiuznaia perepis naselenia 1939 g. Osnovnîe itoghi, Moscova, 1992.

Vsesoiuznoe soveşceanie jen hoziaistvennikov i injenerno- tehniceskih rabotnikov tiajeloi promîşlennosti. Stenograficeski otcet, Moscova, 1936.

Vtoraia sessia Vserossiskogo Ţentralnogo Ispolnitelnogo Komiteta XVI sozîva, 1–9 fevralia 1936 g. Stenograficeski otcet, Moscova, 1936.

XVII sîezd V. K. P. (b). 20 ianv. — 10 fev. 1934 g. Stenograficeski otcet, Moscova, 1934.

Weinberg, Robert, „Purge and Politics in the Periphery: Birobidzhan in 1937", *Slavic Review* 52: 1, 1993.

Werth, Nicolas, *Etre communiste en URSS*, Paris, 1981.

Widdis, Emma, „Decentring Cultural Revolution in the Cinema of the First Five-Year Plan", lucrare prezentată la sesiunea anuală a AAASS, Seattle, noiembrie 1997.

Witkin, Zara, *An American Engineer in Stalin's Russia. The Memoirs of Zara Witkin, 1932–1934*, Michael Gelb, editor, Berkeley, 1991.

Yang, Anand A., „A Conversation of Rumors: The Language of Popular Mentalités in 19th-Century Colonial India", *Journal of Social History* 21, primăvara lui 1987.

Zemskov, V.N., „Sudba «kulaţkoi ssîlki» (1930–1954)", *Otecestvennaia istoria*, 1994 nr. 1.

Zinoviev, Aleksandr, *Homo Sovieticus*, trad. de Charles Janson, Boston, 1985.

—— *The Radiant Future*, trad. de Gordon Clough, New York, 1980.

Zoşcenko, Mih., *Rasskazî, felietonî, povesti*, Moscova, 1958.

Index

U

V

Z

Cuprins

Sheila Fitzpatrick și-a asumat cu îndrăzneală să schimbe perspectiva asupra modelului totalitar, oferind în această lucrare clasică o interpretare provocatoare, „revizionistă". Autoarea descrie modul în care cetățenii sovietici au încercat să ducă un trai obișnuit, în condițiile neobișnuite ale regimului stalinist. Ni se propune o explorare temerară și originală a comunismului sovietic, a acelei laturi invizibile pe care propaganda oficială a ascuns-o cu grijă. Destine de victime și torționari, anonimi și oameni celebri, defavorizați și privilegiați ne sunt înfățișate în contextul tenebrosului deceniu al patrulea, la apogeul Marii Terori.

„Este o foarte bună monografie; superb scrisă, clar organizată și bine documentată. Relatarea autoarei Sheila Fitzpatrick despre viața cotidiană în Rusia sovietică a anilor 1930 poate fi citită de cei interesați nu doar de perioada stalinistă, ci în general de istoria secolului al XX-lea."

CHRIS WARD, *The Russian Review*

„*Homo Sovieticus* al anilor 1930, descris de Fitzpatrick, se confrunta în mod obișnuit cu trei mari probleme: violența unui stat arbitrar, incompetent și capricios; raționalizarea hranei, a îmbrăcămintei și a locuinței; instabilitatea din societate, cu efecte dezastruoase, care făcea inutil orice plan pe termen lung."

J. ARCH GETTY, *London Review of Books*

„Victimele lui Stalin, de la foști nobili și culaci până la comuniști de frunte și familiile lor, sunt surprinse în diferite ipostaze. La fel și torționarii, sosiți în toiul nopții să ducă oameni nevinovați în Gulag, ca și autorii zvonurilor lansate de poliția secretă, interesată să afle ce crede cu adevărat «poporul sovietic»."

WILLIAM TAUBMAN, *New York Times*

www.iiccmer.ro

ISBN: 978-606-8723-79-2

www.edituracorint.ro

Carte recomandată de
Historia